

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ДУ «ІНСТИТУТ ЕКОНОМІКИ ТА ПРОГНОЗУВАННЯ НАН УКРАЇНИ»

ІСТОРИЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ВКЛЮЧЕННЯ УКРАЇНИ В СИСТЕМУ МІЖНАРОДНИХ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН

Історико-економічне дослідження

За редакцією доктора економічних наук В.В. Небрат

Київ – 2021

УДК 330.8:330.341]:339.9(477)
I 90

Автори:

д.е.н. Небрат В.В. (передмова; розділи 1, 19; висновки; післямова), к.е.н. Горін Н.О. (розділи 2, 9, 11, 13, 21), к.е.н. Сливка Т.О. (розділи 5, 16, 17, 26), к.е.н. Боднарчук Т.Л. (розділи 6, 7, 12, 20), к.е.н. Гордіца К.А. (розділи 4, 15, 25), д.е.н. Супрун Н.А. (розділи 8, 14), к.е.н. Кудласевич О.М. (розділи 18, 22), к.е.н. Корніяка О.В. (розділи 3, 24), д.е.н. Єлісєєва Л.В. (розділ 27), к.е.н. Дідківська Л.В. (розділ 10), к.е.н. Курбет О.П. (розділ 23).

Рецензенти:

Гриценко А.А., академік НАН України, д.е.н., проф. (ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» – Київ);

Зимовець В.В., д.е.н., ст. наук. співр. (ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» – Київ);

Кіндзерський Ю.В., д.е.н., ст. наук. співр. (ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» – Київ);

Фещенко В.М., д.е.н., проф. (ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана» – Київ)

Затверджено до друку Постановою Вченої ради ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» від 25 червня 2020 р. № 45

I 90

Історичні детермінанти включення України в систему міжнародних економічних відносин : монографія / В.В. Небрат, Н.О. Горін та ін. ; за ред. д.е.н. В.В. Небрат ; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». – К., 2021. – 528 с.: табл., рис.

ISBN 978-966-02-9618-3

Монографія представляє результати історико-економічного дослідження розвитку зовнішньоекономічних зв'язків українського господарства. Охарактеризовано тенденції та закономірності зміни характеру міжнародних економічних відносин, що сформували історичну траєкторію включення України в систему світової торгівлі, міжнародного руху капіталу та робочої сили, науково-технічного співробітництва, міжнародної економічної інтеграції. Хронологічні межі дослідження охоплюють період від включення українських етнічних земель у зовнішньоторговельні зв'язки на етапі формування світового товарного ринку (XI–XVI ст.) до новітніх форм участі України в глобальній економіці. Виявлено історико-економічні чинники, що обумовили сучасне місце національного господарства в системі міжнародного поділу праці та конкурентні позиції України на світових товарних ринках.

Для науковців, працівників міністерств і відомств, викладачів і студентів вищих навчальних закладів, а також усіх, хто цікавиться економічною історією, проблемами сучасного розвитку національного господарства в контексті міжнародної економічної інтеграції.

УДК 330.8:330.341]:339.9(477)

ISBN 978-966-02-9618-3

© Національна академія наук України, 2021
© ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», 2021

***До 30-річчя
Державної
Незалежності
України***

ПЕРЕДМОВА	8
PREFACE (in English)	11
Частина I. ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНІ ЗВ'ЯЗКИ ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ У ПЕРІОД ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ СВІТОВОГО ГОСПОДАРСТВА	14
1. Методологічні підходи до історико-економічної реконструкції процесу включення України в систему світового господарства	14
2. Зовнішньоторговельні зв'язки України в XI–XVIII ст.	27
3. Участь господарства України в міжнародних грошово-кредитних відносинах на етапі їх формування	49
4. Структурні зміни в господарстві України на етапі становлення світового ринку	58
5. Еволюція міжнародних економічних відносин у період формування індустріального суспільства (XIX – початок XX ст.)	77
6. Участь господарства України в міжнародній торгівлі у XIX – на початку XX ст.	88
7. Вплив зовнішньоторговельної політики Російської та Австро-Угорської імперій на розвиток господарства України	110
8. Імпорт капіталу як чинник розвитку ринкового середовища та економічної інтеграції на межі XIX–XX ст.	125
9. Іноземне підприємництво на західноукраїнських землях у другій половині XIX – на початку XX ст.	148
10. Трудова міграція як форма включення України в систему міжнародних економічних відносин	163
Висновки до частини I	185
Частина II. ХАРАКТЕР І ФОРМИ ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНИХ ЗВ'ЯЗКІВ ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ В ДОБУ ІНДУСТРІАЛІЗМУ	189
11. Вплив міжнародного науково-технічного співробітництва на індустріальні перетворення в Україні (1920–1930-ті роки)	189
12. Динаміка та структура зовнішньої торгівлі	220
13. Зовнішньоекономічні зв'язки господарства Західної України у міжвоєнний період	263
14. Інтеграція України у народногосподарський комплекс СРСР	281

15. Зовнішньоекономічні чинники структурних перетворень господарства України у 1920–1960-х роках	311
16. Радянська структурна політика другої половини ХХ ст. та її вплив на зовнішньоекономічні позиції українського господарства	326
17. Світова енергетична криза 1970-х років як чинник економічних дисбалансів	348
18. Радянська політика переміщення трудових ресурсів	362

Висновки до частини II379

Частина III. УКРАЇНА В СУЧАСНІЙ СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН383

19. Парадигмальні зміни в теорії міжнародної конкуренції та економічної інтеграції постіндустріальної доби	383
20. Зовнішні детермінанти та внутрішні чинники формування зовнішньоторговельних позицій економіки України (1990–2020 рр.)	395
21. Міжнародне науково-технічне співробітництво	421
22. Тенденції трудової міграції та її вплив на соціально-економічний розвиток України	432
23. Академічна мобільність як сучасна форма інтернаціоналізації вищої освіти та науки	442
24. Співробітництво України з міжнародними фінансовими організаціями	456
25. Взаємовплив структурної трансформації України та змін у міжнародному поділі праці	465
26. Новітні тенденції розвитку світового господарства та участь українських виробників у міжнародних ланцюгах доданої вартості.....	481
27. Розвиток нових форм участі України в міжнародних ринках праці та капіталу	494

Висновки до частини III510

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ514

GENERAL CONCLUSIONS (in English).....520

CONTENTS

PREFACE	8
PREFACE (in English)	11

Part I. FOREIGN ECONOMIC RELATIONS OF UKRAINE'S ECONOMY IN THE PERIOD OF FORMATION OF THE GLOBAL ECONOMIC SYSTEM.....14

1. Methodological approaches to the historical and economic reconstruction of Ukraine's inclusion in the world economy	14
2. Ukraine's foreign trade relations in the XI - XVIII centuries.....	27
3. Participation of Ukraine's economy in international monetary relations at the stage of their formation	49
4. Structural changes in Ukraine's economy at the stage of emergence of global market	58
5. The evolution of international economic relations during the emergence of industrial society (XIX - early XX centuries).....	77
6. Participation of Ukraine's economy in international trade in the XIX - early XX centuries	88
7. Effects of foreign trade policies of Russian and Austro-Hungarian empires on Ukraine's economic development.....	110
8. Capital import as a factor in the development of market environment and economic integration at the turn of the XIX - XX centuries	125
9. Foreign entrepreneurship in Western Ukraine in the second half of the XIX - early XX centuries.....	148
10. Labor migration as a form of Ukraine's inclusion in the system of international economic relations	163

Conclusions to Part I 185

Part II. NATURE AND FORMS OF FOREIGN ECONOMIC RELATIONS OF UKRAINE'S ECONOMY IN THE AGE OF INDUSTRIALISM 189

11. The effect of international scientific and technical cooperation on industrial transformation in Ukraine (1920 - 1930s).....	189
12. Foreign trade dynamics and structure	220
13. Foreign economic relations of the Western Ukraine's economy in the interwar period	263
14. Ukraine's integration into the economic complex of the USSR	281

15. Foreign economic factors of the restructuring of Ukraine's economy in 1920–1960 311

16. Soviet structural policy in the second half of XX century and its effect on the foreign economic positions of Ukraine's economy326

17. The global energy crisis of the 1970s as a factor of economic imbalances.....348

18. The Soviet policy of the movement of labor resources362

Conclusions to Part II379

Part III. UKRAINE IN THE MODERN SYSTEM OF INTERNATIONAL ECONOMIC RELATIONS.....386

19. Paradigmatic changes in the theory of international competition and economic integration of the post-industrial era 383

20. External determinants and internal factors in the formation of foreign trade positions of Ukraine's economy (1990 - 2020)..... 395

21. International scientific and technological cooperation421

22. Trends in labor migration and its effect on Ukraine's social and economic development432

23. Academic mobility as a modern form of internationalization of higher education and science442

24. Ukraine's cooperation with international financial organizations456

25. Interaction of Ukraine's structural transformation and changes in the international division of labor465

26. The modern trends in global economic development and the participation of Ukrainian producers in international value chains481

27. Development of new forms of Ukraine's participation in international labor and capital markets494

Conclusions to Part III510

GENERAL CONCLUSIONS514

GENERAL CONCLUSIONS (in English).....520

Щоб зрозуміти місце України в сучасному світі та світовому господарстві, досягнути зміни, які відбулися за роки Незалежності, варто розглянути передумови та чинники господарського розвитку у більш тривалій історичній ретроспективі. Ця книга представляє результати дослідження, виконаного колективом відділу економічної історії ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України». Його ідея полягає у визначенні історичної траєкторії інтеграції України у світове господарство; розкритті природи, характеру та інституційних чинників цього процесу та встановленні на цій основі перспектив, можливостей і загроз подальшого розвитку міжнародних економічних відносин у контексті історично сформованих тенденцій. Прогностична складова історико-економічного дослідження визначається тяглістю виявлених причинно-наслідкових зв'язків та перманентним відтворенням характеру включення українського господарства у систему міжнародної економічної взаємодії.

Науково-практичне значення вивчення історії зовнішньоекономічних зв'язків українського господарства обумовлене необхідністю ретроспективного аналізу та оцінки співвідношення детермінант, які визначають тяжіння до певної моделі участі країни в міжнародних економічних відносинах (атракторів), і біфуркації, тобто можливості переходу системи на нову траєкторію розвитку – в інший динамічний режим. Тобто важливо зрозуміти *характер і межі наперед визначеної зумовленості*, щоб знайти шляхи виходу України з колії імпортозалежності та низькотехнологічного експорту.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період від включення українських етнічних земель у зовнішньоторговельні зв'язки на етапі формування світового товарного ринку (XI–XVI ст.) до новітніх форм участі України у глобальній економіці.

З'ясування ролі, місця, тенденцій зовнішньоекономічних зв'язків українського господарства важливе також з огляду на питання про *континуїтет економічних, політичних, соціальних і правових інститутів української державності*, що є предметом незгасаючої політичної полеміки та наукового дискурсу. Адже Україна тривалий час була позбавлена суб'єктності в міжнародних економічних відносинах через відсутність державної самостійності, тому її включення в систему світової торгівлі було опосередкованим. Потребує історико-економічного розроблення проблема виключення України з прямих взаємовигідних міжнародних зв'язків на конкурентній основі

впродовж тривалого історичного періоду. Важливо розкрити характер централізованого впливу на міжнародні коопераційні відносини та специфіку і наслідки інтернаціоналізації відтворювальних механізмів господарства України у складі інших держав.

Окрім того, традиційне тлумачення урядової політики як внутрішнього чинника розвитку господарства щодо України досліджуваного періоду є оманливим, а трактування вивозу з України до інших районів держав, у складі яких перебували українські землі, – як внутрішньогосподарського обороту – хибним. Зазначимо, що вкорінені стереотипи у сприйнятті загальноімперського як «вітчизняного» не лише спотворюють історичну дійсність, а й, підмінюючи ідентичність, блокують можливості формування та реалізації політико-економічної відповідальності за теперішнє та майбутнє України.

Переосмислення усталених поглядів на історію зовнішньоекономічних зв'язків українського господарства є важливим напрямом у межах більш загального завдання – формування нової наукової концепції економічної історії України, вільної від ідеологем та політичних наративів російсько-радянської історіографії. Ретроспективні дослідження еволюції ринкових інститутів, зокрема історії підприємництва в Україні, що проводилися в Інституті економіки та прогнозування НАН України¹, засвідчили необхідність ґрунтовного розроблення та додаткової аргументації чи спростування таких положень:

– розвиток високотоварних, ефективних, технологічних укладів і виробництв у вітчизняній економіці завжди відбувався внаслідок зовнішніх викликів або каталізаторів;

– гальмом розвитку підприємництва та економіки загалом стала штучна локально-регіональна інтеграція українського господарства в економічну систему Російської імперії / СРСР, що була обумовлена не економічними, а політичними чинниками;

¹ Ретроспектива ринкових перетворень в Україні: сучасний дискурс: моногр. / [Л.П. Горкіна, С.О. Біла, В.В. Небрат та ін.]; за ред. Л.П. Горкіної; НАН України, Ін-т екон. та прогноз. Київ, 2010. 760 с.; Еволюція ринкових інститутів в Україні: монографія: у 2-х ч. / [В.В. Небрат, Н.А. Супрун та ін.]; за ред. В.В. Небрат; НАН України, Ін-т екон. та прогноз. Київ, 2012. Ч. 1. 332 с.; Ч. 2. 460 с.; Підприємництво в Україні: історико-інституційний аналіз: монографія / [В.В. Небрат, Н.А. Супрун та ін.]; за ред. В.В. Небрат; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогноз. НАН України». Київ, 2019. 532 с. URL: <http://ief.org.ua/docs/mg/314.pdf>

– високий рівень заінтегрованості господарства України в загальносоціально-економічний народногосподарський комплекс слугував чинником зменшення потенціалу її участі у світовому поділі праці та міжнародному партнерстві;

– економічні реформи ліберального спрямування у вітчизняній економіці зазвичай гальмувалися політичними, адміністративно-організаційними та іншими обмеженнями, що сформувало інституційні бар'єри включення до міжнародного економічного співтовариства, структурно-технологічну відсталість і послаблення конкурентних позицій української економіки у світовому господарстві.

Розроблення та використання еволюційно-інституційних підходів до історико-економічного дослідження визначило доцільність вивчення процесів соціально-економічної трансформації національного господарства в контексті структурних зрушень у світовій економіці; діалектичної взаємодії місцевого господарства, регіональних, національних і глобальної економічних систем; єдності соціальної, політичної, господарської, історико-культурної та ін. складових інституційної динаміки у планетарному масштабі; характеристики процесів та оцінки результатів трансформації економічної системи України за критерієм зміни конкурентних позицій у світовому господарстві.

З точки зору передбачення перспектив національного господарства у системі міжнародних економічних зв'язків і глобальної конкуренції ключового значення набуває питання про екзогенні та ендогенні чинники, що визначають місце національного господарства в ланцюгах доданої вартості, потенціал і реальні можливості участі в євроінтеграційних процесах. Історико-економічна інтерпретація процесів інтеграції, ретроспективний аналіз включення України в систему міжнародного поділу праці та світової торгівлі відкривають можливості обґрунтування та впровадження наукових засад вироблення державної стратегії міжнародного співробітництва, у тому числі євроінтеграції, з урахуванням попередньої траєкторії розвитку, національних пріоритетів та інституційних детермінант зовнішнього середовища.

To understand the place of Ukraine in the modern world and global economy, as well as the changes that have taken place during the years of Independence, one should consider the preconditions and factors of economic development in the longer historical retrospect. The present book provides results of a study conducted by the researchers of the Department of Economic History of the Institute for Economics and Forecasting of the National Academy of Sciences of Ukraine. Its idea is to determine the historical path of Ukraine's integration into global economy, reveal the nature and institutional factors of this process and formulate on this basis the prospects, opportunities and threats in the further development of international economic relations in the context of historically established trends. The prognostic component of the historical and economic study is determined by the duration of the identified causal relationships and the permanent reproduction of the nature of the inclusion of Ukraine's economy in the system of international economic cooperation.

Scientific and practical significance of studying the history of foreign economic relations of Ukraine's economy is determined by the need for retrospective analysis and evaluation of the relationship of determinants (attractors) that determine the attraction of this economy to a particular model of participation in international economic relations, and bifurcation, i.e. the possibility of transition to another participation mode. That is, it is important to understand *the nature and limits of pre-determined pattern* in order to find ways out of Ukraine's current path of import dependence and low-tech exports.

Chronological boundaries of the study cover the period from the inclusion of Ukrainian ethnic lands in foreign trade relations at the stage of emergence of the world commodity market (XI-XVI centuries) to the latest forms of Ukraine's participation in the global economy.

Clarification of the role, place, and trends of foreign economic relations of Ukraine's economy is also important in view of the *continuity of economic, political, social and legal institutions of Ukrainian statehood*, which is the subject of continued political debate and scientific discourse. After all, Ukraine was long deprived of subjectivity in international economic relations due to the lack of state independence, so its inclusion in the world trade system was indirect. The problem of excluding Ukraine from direct competition based mutually beneficial international relations a long historical period requires historical and economic study. It is important to reveal the nature of the centralized influence on interna-

tional cooperative relations and the specifics and consequences of the internationalization of the reproductive mechanisms of Ukrainian economy as part of other country. Besides, the traditional interpretation of government policy as an internal factor in economic development for Ukraine in the period under study is misleading, and the interpretation of exports from Ukraine to other parts of the countries that included Ukrainian lands - as domestic turnover - is erroneous. It should be noted that ingrained stereotypes in the perception of the general imperial as "domestic" not only distort historical reality, but also, substituting identity, block the formation and implementation of politico-economic responsibility for the present and future of Ukraine.

Rethinking established views on the history of foreign economic relations of the Ukrainian economy is an important objective within the more general task of the formation of a new scientific concept of Ukraine's economic history, free from ideologues and political narratives of Russian-Soviet historiography. Retrospective research on the evolution of market institutions, in particular the history of entrepreneurship in Ukraine, conducted at the Institute for Economics and Forecasting of the National Academy of Sciences of Ukraine², show the need for thorough development and additional argumentation or refutation of the following provisions:

- development of highly marketable and efficient technological systems and industries in Ukraine's economy has always occurred due to external challenges or catalysts;
- the artificial local and regional integration of the Ukrainian economy into the economic system of the Russian Empire/USSR, which was due not to economic but to political factors became an obstacle to the development of business and economy in general was,;
- the high level of integration of the Ukrainian economy into the all-Union economic complex served as a factor in reducing the potential of Ukraine's participation in the global division of labor and international partnership;

² Gorkina L.P., Bila S.O., Nebrat V.V. et al. The retrospect of market reforms in Ukraine: a modern discourse: monograph; Ed. Gorkina L.P.; NAS of Ukraine, Inst. for Economics and Forecasting, Kyiv, 2010; Nebrat V.V., Suprun N.A. et al.; Evolution of market institutions in Ukraine: monograph in 2 volumes/ Ed. Nebrat V.V.; NAS of Ukraine, Inst. for Economics and Forecasting, Kyiv, 2012.; Nebrat V.V. Suprun N.A. et al. Entrepreneurship in Ukraine: historico-institutional analysis: monograph; Ed. Nebrat V.V.; NAS of Ukraine, Inst. for Economics and Forecasting, Kyiv, 2019. Retrieved from: <http://ief.org.ua/docs/mg/314.pdf>

– liberal economic reforms in the domestic economy have usually been hampered by political, administrative, organizational and other constraints, which have formed institutional barriers to inclusion in the international economic community, structural and technological backwardness and weakening the competitive position of the Ukrainian economy in the world economy.

The development and use of evolutionary-institutional approaches to historical and economic research determine the feasibility of studying the following aspects: socio-economic transformation of Ukrainian economy in the context of global economic structural changes; dialectical interaction of local economy, and regional, national and global economic systems; unity of social, political, economic, historico-cultural and other components of institutional dynamics on a planetary scale; and characteristics of processes and evaluation of the results of reforms in Ukraine's economic system in terms of competitive positions in the global economy.

In the context of predicting the prospects of a national economy in the system of international economic relations and global competition, the authors consider as crucial the question of exogenous and endogenous factors determining the place of national economy in value chains, and potential and real opportunities for participation in European integration. Historico-economic interpretation of integration processes, and retrospective analysis of Ukraine's inclusion in the system of international division of labor and world trade open opportunities for substantiation and implementation of scientific principles of national strategy of international cooperation, including European integration, with due regard to the previous development pattern, national priorities and institutional determinants.

ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНІ ЗВ'ЯЗКИ ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ У ПЕРІОД ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ СВІТОВОГО ГОСПОДАРСТВА

Розділ I. МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ІСТОРИКО- ЕКОНОМІЧНОЇ РЕКОНСТРУКЦІЇ ПРОЦЕСУ ВКЛЮЧЕННЯ УКРАЇНИ В СИСТЕМУ СВІТОВОГО ГОСПОДАРСТВА

Постановка питання про детермінанти та інституційні механізми включення господарства України в систему зовнішньоекономічних зв'язків, механізми та суперечності інтеграції до господарських комплексів держав, до складу яких входили українські етнічні землі в різні історичні періоди, специфіку формування сучасних позицій у глобальному економічному середовищі вимагає застосування універсальних методологічних підходів, адаптації загальних принципів економічних досліджень і розроблення спеціальних методів та інструментів, які б відповідали специфіці об'єкта, предмета і поставлених завдань.

Об'єктом дослідження є історичний процес включення господарства України в систему міжнародних економічних відносин. Предметом – закономірності, тенденції та національні особливості формування зовнішньоекономічних зв'язків українського господарства. Оскільки предмет і об'єкт дослідження безпосередньо пов'язані з відносинами взаємодії, включення однієї системи до іншої, конкуренції та узгодження інтересів, то закономірним є звернення до базових начал політичної економії, закладених видатними вченими XVIII–XIX ст., які розглядали господарство як взаємодію мотивованих суб'єктів.

Для ретроспективного вивчення та теоретичного узагальнення генези міжнародних економічних зв'язків України є доцільним поєднання фундаментальних положень двох відмінних, але однаково визначальних напрямів економічної думки. По-перше, це запропоновані класичною школою політичної економії, зокрема А. Смітом та Д. Рікардо, концепція поділу праці та його ролі в суспільному прогресі, обґрунтування конкурентних переваг як принципу міжнародної економічної взаємодії. По-друге, ідеї німецької істо-

ричної школи щодо об'єднуючої ролі національної держави, трактування нації як продуктивної сили та рушія господарського розвитку, наукове осмислення Ф. Лістом розвитку різних держав (націй) у просторово-часовому вимірі. Поєднання цих двох підходів у дослідженні генези міжнародних економічних відносин та, зокрема, континуїтету світогосподарських зв'язків господарства України уможлиблює розкриття, з одного боку, чинників і передумов включення господарства українських етнічних територій у систему міжнародного поділу праці та світової торгівлі, а з іншого, – визначення інституційних, природно-ресурсних, соціально-політичних детермінант і бар'єрів, які вплинули на формування сучасних характеристик участі України в глобальній економіці (низькотехнологічна структура експорту, імпортозалежність внутрішнього ринку, асиметричні умови участі в міжнародній економічній інтеграції, низький рівень конкурентоспроможності вітчизняної продукції, несамостійність зовнішньоекономічної політики та ін.).

Тільки в єдності положень про поділ праці як основу міжнародної економічної взаємодії та національні продуктивні сили як об'єктивну підставу економічного суверенітету та суб'єктності України можливо розробляти сучасну концепцію інклюзивного розвитку національної економіки: поділ за конкурентними перевагами для стимулювання внутрішнього виробництва та активізації продуктивних сил нації. Структура продуктивних сил змінюється, отже, може змінюватися місце країни в міжнародному поділі праці та системі світового господарства на основі зміни співвідношення часток структурних компонент (ресурсної, технологічної, інституційної, інноваційної тощо) національної конкурентоспроможності. При цьому вихідним світоглядним принципом історико-економічного дослідження зовнішньоекономічних зв'язків господарства України є усвідомлення історичного характеру міжнародних економічних відносин (їхнього розвитку, різноманітності та зміни форм) та континуїтету (тривалості, неперервності, тягlostі) зовнішньоекономічних зв'язків господарства України.

Методологія економічної історії як спосіб пізнання розвитку суспільного господарства, генези його організаційних форм, зміни характеру економічних відносин та механізмів взаємодії господарюючих суб'єктів синтезує методи історичних та економічних досліджень, доповнюючи їх арсенал. Ця методологія включає широкий спектр інструментів, засобів, прийомів, що використовуються відповідно до визначених підходів і принципів дослідження. Першим із таких вихідних світоглядних принципів, на нашу думку, має бути усвідомлення цілісності глобального економічного простору та

зростаючої взаємообумовленості в розвитку окремих держав, міжнародних економічних спільнот, відносин, зв'язків та норм, які їх регулюють. Інтернаціоналізація виробництва та обміну, освіти та науки, духовного та культурного життя є чинником збільшення впливу міжнародних економічних зв'язків на розвиток суспільства і національних економік. Посилення економічної єдності світу вимагає формування глобального світогляду на основі пріоритету загальнолюдських інтересів і цінностей та, разом із тим, визнання плюралізму форм організації господарства і моделей суспільного розвитку.

Різноманіття історичних і національних форм економічного життя засвідчує необхідність поєднання універсалізму та партикуляризму в історико-економічному аналізі формування зовнішньоекономічних зв'язків. Адже неможливо застосувати уніфіковані критерії оцінки та підходів для характеристики зовнішньоторговельної політики держави чи рівня конкурентоспроможності економіки для різних епох та рівнів географічного освоєння світу. Економічні доктрини та принципи зовнішньоекономічних відносин змінюються, як змінюються й виміри ефективності міжнародних зв'язків. Окрім того, специфічні умови (наприклад, період дезінтеграції світового господарства після його поділу на два суспільно-політичні табори у другій половині ХХ ст.) визначають особливі критерії вибору торговельних партнерів і визначення умов міжнародного співробітництва.

Важливим методологічним принципом дослідження є історизм як визнання минулості та мінливості конкретних економічних форм господарювання й економічної взаємодії. Вивчення еволюції, трансформації, зміни явищ і процесів; визначення періодів, які характеризуються розвитком зовнішньоекономічної взаємодії в певних, більш-менш сталих якісних характеристиках; розгляд загальних закономірностей, що відображають генезу світогосподарських зв'язків, – це риси і складові історико-еволюційного підходу. В цьому контексті застосування синхронного методу передбачає паралельне вивчення і порівняння процесів, що розгорталися в один і той самий період у різних місцях. Натомість діахронний метод означає послідовне дослідження певного явища чи процесу впродовж тривалого історичного періоду, виявлення етапів становлення, розвитку, трансформації, можливо, занепаду і відродження в історії окремої країни чи регіону.

Для історичної реконструкції процесів розвитку зовнішньоекономічних зв'язків господарства України в контексті генези світового господарства загальною методологічною платформою є глобальний еволюціонізм. Цей методологічний концепт поєднує принцип історизму з ідеєю цілісності світу

в його розвитку та поліморфності. З позицій глобального еволюціонізму такі процеси, як поступ окремих економік, розвиток конкретно-історичних форм їх взаємодії, зміна світового лідерства в технічному, виробничому, торговельному чи інших вимірах, минуцність домінування тих чи інших чинників міжнародної конкуренції та кооперації є органічними і пояснюваними, а світова історія постає як процес інтеграції національних господарств у систему цілісного світового господарства. При цьому шляхи та моделі становлення і розвитку національних економік істотно відрізняються. Відповідно, форми та інтенсивність їхньої інтеграції до світового господарства також особливі, як і місце в системі зовнішньоекономічних зв'язків – і в просторовому, і у структурному вимірах.

Включення господарства України у тих чи інших формах у міжнародну економічну взаємодію на різних історичних етапах було детерміновано сукупністю конкретно-історичних чинників. Вивчення розвитку зовнішньоекономічних зв'язків господарства України в їхній історичній тягlostі та обумовленості в контексті сучасних проблем економічної інтеграції національного господарства до єдиної світ-системи міжнародних економічних відносин означає, що в центрі уваги мають перебувати процеси взаємодії внутрішніх і зовнішніх чинників економічного розвитку та господарської взаємодії різнорівневих систем. При цьому традиційне тлумачення зовнішніх по відношенню до українського господарства чинників та умов також зазнає перегляду. Адже в періоди входження українських земель до складу різних держав їхня політика щодо українського господарства визначалась як внутрішній чинник. Товарообмін, трудова міграція, переміщення ресурсів відбувалися в межах єдиного державно-господарського комплексу, складовою якого було господарство українських земель. Тому питання міжнародної економічної суб'єктності виявляється обумовленим історичною траєкторією зовнішньої детермінованості господарського розвитку України.

Загалом політичні аспекти зовнішньоекономічних відносин є ключовими для розуміння їхньої генези та розвитку. Трансформація національних політико-економічних доктрин як системи пріоритетів і механізмів розвитку господарства і зміцнення держави становлять важливу науково-практичну проблему, що заслуговує на окреме дослідження.

Серед методологічних підходів до вивчення історичного процесу формування національних економік та світового господарства центральне місце займають системність і діалектичний підхід. У цьому контексті важливо відзначити суперечливу єдність економічної політики та політичної економії

в їхньому розвитку та взаємообумовленості. Так, у сучасній науковій літературі поширеною є думка, що теоретичне обґрунтування переваг лібералізму в міжнародних економічних відносинах не кореспондується з практичним посиленням засад протекціонізму – він може виступати як прагматизм чи неопротекціонізм, але за своїм змістом – це політика першочергового захисту національних інтересів, створення інституційних умов для розвитку національного виробництва, переваг для експортерів перед імпортерами, лобювання державних інтересів у міжнародних інституціях. Погоджуємося з думкою, що теоретичне обґрунтування та практична реалізація політики протекціонізму пронизана численними суперечностями, що пов'язані з трансформацією змісту цієї категорії, та, відповідно, неоднозначністю її трактування³.

Слушно зауважити, що основоположники протекціонізму розглядали його як політику стимулювання розвитку вітчизняного виробництва й експорту. Натомість сьогодні утверджується його трактування як активної політики захисту державою своїх інтересів та боротьби з іноземною торговельно-економічною експансією, в тому числі засиллям ТНК. У широкому значенні протекціонізм – це не лише митний захист, а й економічна політика, що за допомогою методів підтримки вітчизняного виробника, стимулювання національного споживача та формування ефективного внутрішнього конкурентного середовища забезпечує розвиток національної економіки та не суперечить принципам світової співпраці⁴. Історичний досвід утвердження Англії як світового промислового і торговельного лідера, постановня Великої Британії на основі енергійної зовнішньої політики, у тому числі колоніальних загарбань, є прикладом застосування протекціоністської політики для успішного розвитку ринкової економіки, що базується на принципах свободи виробництва і комерції.

Таким чином позірна неузгодженість постульованих теоретичних підходів і реальних практичних заходів оприявнює діалектичний характер взаємодії між економічною політикою та політичною економією, тим самим

³ Сіденко В.Р. Нова торговельна політика США: глобальний антракт. *Економіка України*. 2017. № 5–6. С. 59; Яременко О.Л. Глобальні дисбаланси та новий протекціонізм: інституційна гіпотеза. *Економіка України*. 2017. № 5–6. С. 107. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/EkUk_2017_5-6_7.

⁴ Боднарчук Т.Л. Теоретико-методологічні засади аналізу політики протекціонізму. *Український соціум*. 2013. С. 125. URL: https://ukr-socium.org.ua/wp-content/uploads/2013/01/117-128_no-1_vol-44_2013_UKR.pdf

виявляючи суперечності в розвитку світового господарства та міжнародних економічних відносин. Це, своєю чергою, визначає як базовий методологічний підхід до історико-економічного аналізу процесу розвитку зовнішньо-економічних зв'язків господарства визнання їхньої мінливості, рухливості, гнучкості, неминучості змін конфігурації системо утворюючих відносин та відносності їхньої стійкості. При цьому наукові концепції не залишаються незмінними, а слугують теоретичним відображенням процесів, які вже стали очевидними, і тих, які лише зароджуються.

Тож в основі методології ретроспективного дослідження включення господарства України в систему міжнародних економічних відносин, на наше переконання, має лежати історико-інституційний підхід до вивчення економічних процесів і явищ в їх єдності, взаємообумовленості та взаємодії з іншими, неекономічними сферами економічного життя, у генетично-спадкоємному розвитку. Це передбачає комплексне застосування теоретико-методологічних засад еволюційної економічної теорії, зокрема, історико-генетичного та історико-еволюційного методів. Гносеологічний базис історико-економічного дослідження міжнародних зв'язків українського господарства визначають теорія універсального еволюціонізму, сформована на базі вчення видатного українського вченого В. Вернадського про ноосферу; концепція світ-системного аналізу (Ф. Бродель, І. Валлерстайн); теорія хвиль цивілізаційного розвитку (Е. Тофлер, П. Друкер, В. Ростоу, Д. Белл); концепція глобальних рішень і компромісів; теорії модернізації, розвитку країн «другого» і «третього» світу, нових індустріальних держав, країн з перехідною економікою (У.А. Льюїс, К. Віттфогель, Г. Мюрдаль); інституційно-еволюційна теорія (А. Алчіан, С. Вінтер, Р. Нельсон)⁵, теорія наздоганяючого розвитку (А. Гершенкрон) та ін.

Історичне пояснення розвитку та зміни позицій у світовому господарстві національних економік неминуче пов'язане з аналізом їхньої взаємодії. У сучасних дослідженнях світової економічної історії серед основних тенденцій – встановлення панування Заходу над рештою світу, а серед чинників, які це обумовили, – т. зв. «вбивчі застосунки»: конкуренція; наукова революція; верховенство права та представницьке врядування; ме-

⁵ Небрат В.В. Міжнародні зв'язки господарства українських земель як об'єкт історико-економічного дослідження. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2019. Вип. 52. С. 35–36. URL: <https://doi.org/10.15407/ingedu2019.52.031>

дицина; суспільство споживання; етика праці⁶. Переваги однієї системи над іншою реалізуються через зовнішньоекономічні відносини незгірше, ніж через воєнні конфлікти чи культурно-духовну експансію. У цьому контексті видається перспективним застосування методології т. зв. «нового прагматизму», прихильники якої (В. Геець, Гж. Колодко, А. Гриценко та ін.) обстоюють ідею подолання суперечностей сучасної економічної світової системи через інклюзивність національної економіки⁷. Складність практичного вирішення цього завдання обумовлена низкою чинників, у тому числі історичного характеру.

Використання історико-інституційного підходу⁸ для пояснення детермінант включення господарства України в систему міжнародних економічних відносин дозволить вийти за межі традиційного ресурсно-географічного детермінізму в обґрунтуванні міжнародного поділу праці та векторів зовнішньої торгівлі. Йдеться про використання евристичного потенціалу концепту В. Сіденка про інституційну сумісність національних економік як передумову їх інтеграції⁹, верифікацію ідей щодо ефективності запозичення та імплементації прогресивних інститутів як форми міжнародної економічної взаємодії за моделлю т. зв. наздоганяючого розвитку, сучасні дослідження, присвячені обґрунтуванню положення про зростаючу нерівномірність економічного розвитку країн, домінування в їхній інституційній структурі екстрактивних або ж інклюзивних економічних інститутів¹⁰. У контексті попередньої траєкторії розвитку українського господарства важливим є врахування фе-

⁶ Фергюсон Ніл. Цивілізація. Як Захід став успішним / пер. з англ.. В. Циба. Київ: Наш формат, 2017. С. 394–395.

⁷ Геець В.М. Новий прагматизм – інструмент досягнення кращого майбутнього. *Економічна теорія*. 2017. № 1. С. 5–24. URL: <https://doi.org/10.15407/et2017.01.005>; Геець В.М., Гриценко А.А. «Новий прагматизм» як інструмент інклюзивної глобалізації (до 70-річчя професора Гж.В. Колодко). *Економіка України*. № 1. 2019. С. 3–15. URL: <https://doi.org/10.15407/economyukr.2019.01.003>

⁸ Докл. див.: Небрат В.В. Інституційний аспект дослідження економічної історії. *Економічна теорія*. 2016. № 4. С. 32–42. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecte_2016_4_8

⁹ Україна в процесах міжнародної інтеграції / за ред. д-ра екон. наук В.П. Сіденка. Харків: вид-во «Форт», 2003. С. 50–81.

¹⁰ Аджемоглу Д., Робінсон Дж. Чому нації занепадають. Походження влади, багатства та бідності / пер. з англ. О. Дем'янчука. Київ: Наш формат, 2016. 440 с.

номену «інституційних зламів» у розвитку підприємництва¹¹, деформації ринкових інститутів загалом та, як наслідок, відсутність власного досвіду ендогенної модернізації.

Для виконання завдань дослідження доцільним було залучення до методологічного інструментарію методів історичної географії, зокрема прийомів історико-географічної реконструкції і моделювання суспільно-географічної та просторово-політичної ситуації, врахування економіко-географічних особливостей розвитку господарства українських земель у складі різних держав, значення територіально-адміністративного поділу для інтенсивності зовнішніх та внутрішніх економічних зв'язків, ролі просторової локалізації експортоорієнтованого виробництва, розселення іноземних колоністів тощо. Варто розглядати історичну політичну географію та історичну економічну географію як пов'язані, але нетотожні складові ретроспективного вивчення змін політичного та економічного середовища в просторі, їхнього взаємного впливу. Такий підхід до трактування просторових чинників суспільно-історичних процесів закладено К. Ріттером – класиком новітньої географії ХІХ ст., одним із найбільших авторитетів у формуванні регіональної парадигми у природничих і суспільних науках. Як послідовник І. Канта, Ріттер розвинув ідею хорологічного дослідження простору, чітко розмежовуючи історію й географію, застосовуючи принцип географічного детермінізму для прояснення соціальних процесів¹². Саме в межах історико-географічного діахронічного аналізу вперше було порушено питання ролі політичних систем у територіальній організації суспільства на різних історичних етапах.

У нашому дослідженні вплив політичних умов (поділ українських земель між різними державами, зміна суспільно-політичного ладу, глобальне протистояння ринково-демократичної та державно-тоталітарної систем) на процеси економічної інтеграції і дезінтеграції, є важливою складовою розкриття детермінант розвитку економіки України, характеру її включення до світогосподарських зв'язків. При цьому варто мати на увазі, що «відносини між суб'єктами світової господарської системи складаються на принципах

¹¹ Небрат В.В. Розвиток підприємництва в Україні: історичні детермінанти та перспективи. *Економіка та прогнозування*. № 3. 2017. С. 140–156. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/econprog_2017_3_12

¹² Верменич Я. Історична географія й регіонаознавство: наступність і взаємодія.. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/Book/shev/2/30.pdf>

взаємовигідної співпраці та взаємозалежності, зворотною стороною яких є протиріччя і конфлікти»¹³. Тобто включення України в політичну орбіту країн-сусідів, інтеграція господарства в їхню економіку, формування відповідної системи ієрархічних і коопераційних зв'язків не завжди визначалися принципами паритету інтересів, економічної доцільності та взаємної вигоди.

У цьому контексті потребує визнання та докладнішого розгляду роль історико-культурних чинників формування цивілізаційно-географічних векторів зовнішньоекономічних зв'язків. Культурно-ментальна єдність слугує ознакою цілісності господарського розвитку на всьому історичному ареалі етнічних українських земель. Водночас генетичною основою зовнішньоторговельних зносин, що була закладена ще за часів Київської Русі як одного з найбільших центрів торгівлі в Європі, є порубіжне географічне положення етнічних українських земель на стику цивілізацій. Це обумовило традиційну полівекторність міжнародних економічних зв'язків незалежно від національних, релігійних та культурних відмінностей.

На різних історичних етапах культурно-ментальними детермінантами процесу формування цивілізаційно-географічних векторів зовнішньої торгівлі були такі: тривалий період співіснування та протиборства цінностей традиційно-аграрної східної та модерно-індустріальної західної господарських культур; втрата геополітичної ініціативи внаслідок відносно пізньої самоідентифікації української нації як політичного та економічного суб'єкта; виключення з основних товаропотоків і шляхів (трансатлантичної, середземноморської, балтійської торгівлі) у період формування світового ринку; довготривала і комплексна політика релігійно-національної уніфікації з боку сусідніх держав, до складу яких входили українські землі, що сформувала стереотипи етнічної близькості та єдності господарського простору, які позиціонувалися як основа пріоритетів у визначенні вектора зовнішньої торгівлі.

Історико-економічний аналіз змін характеру, просторово-географічних векторів, інтенсивності зовнішньоекономічних зв'язків українського господарства некоректно проводити без урахування змін світового господарства – його структури, форм міжнародних економічних відносин, етапів розгортання інтеграційних процесів, зміщення «центрів сили», лідерства, обумовле-

¹³ Лисенко Ю.Г., Далевська Н.М. Логіко-методологічні засади розвитку міжнародної політичної економії. *Економічна теорія*. 2019. № 2. С. 102. URL: http://etet.org.ua/docs/ET_19_2_99_uk.pdf

них техніко-технологічними та інституційно-організаційними новаціями, розгортанням процесів глобалізації, регіоналізації та глокалізації, інформаційно-комунікаційною революцією, глобальною корпоратизацією тощо. Принцип системності вимагає цілісного (синкретичного) сприйняття світу та світогосподарських зв'язків, дослідження інституційної динаміки та структурних трансформацій у сув'язі різнорівневих економічних систем – національної, регіональної, глобальної. При цьому важливо враховувати чинники, які детермінують горизонтальні (мережеві) та вертикальні (ієрархічні) зв'язки між елементами світової системи господарства. Серед таких чинників історико-культурні та суспільно-політичні займають чільне місце поряд із техніко-економічними та організаційно-просторовими.

Погоджуємося з думкою, що «системний підхід інституційного аналізу є тим методологічним апаратом, який забезпечує перехід від лінійного рівня дослідження до нелінійного, від одновимірного – до багатомірного, від переважного дослідження явищ координації – до вивчення субординації та інших складних форм взаємодії»¹⁴. Щодо історико-економічного дослідження зовнішньоекономічних зв'язків господарства України, то застосування системного підходу обумовлено складністю та недостатньою структурованістю самої проблеми. Крім того, не завжди можливе застосування кількісних оцінок як підґрунтя якісних характеристик. Це обумовлено тим, що статистичні дані та історичні джерела, що мали би служити фактологічним підґрунтям дослідження, репрезентують стан і динаміку економіки держав, до складу яких в різні періоди входили українські землі, тож «український внесок» зазвичай складно або й неможливо виокремити із загальнодержавних показників звітності й обліку. Оскільки кількісних оцінок завжди не вистає, то саме системний підхід дозволяє частково компенсувати цю прогалину шляхом структуризації проблеми та вирішення окремих її складових на основі наявних даних.

Джерельно-інформаційну базу дослідження становлять офіційні державні документи, державні акти, архівні матеріали, нормативно-правова та звітна документація, дані державної та місцевої статистики, результати історичних та спеціальних галузевих досліджень, наукові праці провідних вітчизняних учених-економістів з проблем розвитку світового господарства, міжнародних економічних відносин, економічної інтеграції та ін. Як вже

¹⁴ Ущাপовський Ю.В. Ідеї інституціоналізму в економічній думці України XIX – початку XX ст.: монографія. Житомир: Житомирська політехніка, 2019. С. 19.

засначалоя, внаслідок тривалого періоду державної безсуб'єктності України джерела даних і кількісні оцінки зовнішньоекономічних зв'язків становили окрему проблему при проведенні дослідження, результати якого представляє ця монографія. Важливим елементом інформаційної бази є документи державної офіційної статистики: статистичні огляди зовнішньої торгівлі Міністерства фінансів та Департаменту мануфактур і зовнішньої торгівлі Російської імперії, статистичні збірники Міністерства зовнішньої торгівлі та Народного комісаріату зовнішньої торгівлі СРСР, офіційні видання Державного департаменту статистики України, а також авторські статистичні огляди, що містять характеристику абсолютних показників розвитку експортно-імпорتنних операцій, дають опис товарної та географічної структури товаропотоків, розкривають умови, тенденції та проблеми зовнішньоторговельної діяльності. У групі нормативно-правової документації інформаційну цінність становлять правові пам'ятки XI–XVII ст., Повне зібрання законів Російської імперії, збірники нормативних документів з питань зовнішньої торгівлі СРСР, законодавчі акти регулювання зовнішньої торгівлі незалежної України.

При вивченні структури та динаміки зовнішньоторговельних зв'язків, виявленні тенденцій і закономірностей зміни форм міжнародної економічної взаємодії важливим теоретичним і джерельним підґрунтям стали дослідження українських істориків-економістів І. Гуржія, М. Слабченка, П. Ляценка¹⁵. Праці зазначених вчених становлять золоту скарбницю української економічної історії, бо містять глибокий аналіз процесів розвитку господарства в історичному, географічному і загальноцивілізаційному вимірах. Разом із тим особливе значення мають праці вчених української діаспори, які, перебуваючи поза межами системи партійного керівництва науковими дослідженнями, проводили власний аналіз і оцінку розвитку господарства України у складі інших держав і в межах радянського економічного комплексу. Зокрема, у розроблення проблематики економічної історії України неоціненним є внесок Б. Винара, Є. Гловінського, В. Голубничого, І.-С. Коропецького. Їхній погляд на детермінанти зовнішньоекономічних зв'язків українського господарства суттєво відрізняється від положень, що містяться в офіційних джерелах радянської історіографії¹⁶, які ми також

¹⁵ Українська економічна думка про чинники та пріоритети економічного розвитку: монографія / В.В. Небрат, Н.А. Супрун та ін.; за ред. д.е.н. В.В. Небрат; ДУ «Ін-т екон. та прогноз. НАН України». Київ, 2014. С. 289–290.

¹⁶ Історія народного господарства Української РСР: у 3-х т., 4-х кн. / редколегія: Лукінов І.І. (голов. ред.), Дерев'янкін Т.І. (заст. голов. ред.), Герасимчук М.С., Голо-

вивчали. Були залучені також розвідки західних фахівців із питань історії міжнародної торгівлі (Ф. Буяк, А. Щепаньські), імпорту капіталу (Я. Хонігсман, В. Кірхер, Дж. Маккей), співпраці із західними фірмами у процесі індустріальних перетворень господарства України (Е. Саттон, Дж. Боффа та ін.). Використання великого масиву джерел, які належать до різних епох та мають різний ступінь достовірності й релевантності завданням наукового пошуку, обумовило застосування методу герменевтики, пов'язаного з дослідженням, поясненням, тлумаченням текстів і документів у контексті історичних умов їх написання – специфічних уявлень, панівної ідеології, економічних реалій та політичних цілей.

Таким чином, базовими економічними категоріями, що становлять методологічний каркас дослідження та визначають його логіко-структурну побудову, є такі: єдність господарського простору українських етнічних земель; континуїтет зовнішньоекономічних зв'язків; поліморфність міжнародних економічних відносин; детермінанти зовнішньоекономічних зв'язків українського господарства та його міжнародних позицій (економічні, геополітичні, етнічні, історичні, культурні, інституційні, просторово-ресурсні та ін.); національні інтереси в системі розвитку міжнародної економічної інтеграції; структура економіки та експорту/імпорту; міжнародна конкуренція та кооперація; національні господарства в умовах економічної глобалізації. Фундаментальним методологічним підґрунтям вивчення ґенези та трансформації зовнішньоекономічних зв'язків українського господарства слугує міждисциплінарний синтез. Його комплексне застосування дозволяє вдосконалити розуміння процесу світ-системного розвитку, включити, поряд із політико-економічним, історико-географічний, культурно-ментальний та інші аспекти розгляду проблеми в її інноваційній постановці¹⁷.

Проблемно-логічна структура дослідження історії зовнішньоекономічних зв'язків українського господарства передбачає, по-перше, історико-економічну реконструкцію процесу включення України в систему міжнарод-

буцький В.О., Хромов П.О., Чугайов В.П. Київ: Наукова думка, 1983–1987. (АН УРСР. Ін-т економіки); Енциклопедія народного господарства Української РСР: в 4-х т. / редколегія: С.М. Ямпольський (відп. ред.), О.М. Алімов, П.І. Багрій, Т.І. Дерев'янкін, С.І. Дорогунцов, В.П. Корнієнко, О.С. Короїд, М.М. Паламарчук, П.М. Першин, А.А. Чухно та ін. Київ: Голов. ред. УРЕ, 1969–1972 (АН УРСР).

¹⁷ Уперенко Н.А., Кузнецов Э.А. Инновационные проблемы истории экономики и менеджмента. Инверсионность, духовность, междисциплинарность. Херсон : «ОЛДИ-ПЛЮС», 2020. С.8.

ної торгівлі товарами та послугами, виробничих зв'язків та науково-технічного співробітництва, міжнародних валютних відносин, міжнародного руху капіталів, міжнародної міграції робочої сили, відповідно до генези основних форм міжнародних економічних відносин. По-друге, – визначення історичних детермінант місця економіки України в системі світового господарства та якісних характеристик зовнішньоекономічних зв'язків українського господарства на різних етапах його розвитку. По-третє, – виявлення взаємозв'язку та взаємовпливу структурних змін економіки, характеру участі України в міжнародному поділі праці та рівня міжнародних економічних відносин – контактів, взаємодії, співробітництва, інтеграції, – адже галузева структура господарства змінювалася під впливом зовнішніх чинників, а місце в міжнародному поділі праці залежить від структури економіки¹⁸. По-четверте, – оцінку напрямів, заходів, результатів і довгострокових наслідків для розвитку господарства України урядової зовнішньоекономічної політики держав, до складу яких входили українські землі (стимулювання експорту, імпортозаміщення, боргова політика, науково-технічне співробітництво, імпорт капіталу) на різних етапах розвитку національного та світового господарства. По-п'яте, – характеристику географічних векторів і соціально-структурних особливостей різних хвиль трудової міграції; визначення історико-економічних детермінант перетворення України на країну-експортера трудових ресурсів. По-шосте, – обґрунтування практичних рекомендацій щодо використання історичного досвіду у визначенні національних пріоритетів міжнародних економічних відносин і реалізації євроінтеграційної стратегії держави.

Разом із тим історико-економічне дослідження участі України в міжнародних економічних відносинах передбачає дотримання хронологічної послідовності. Періодизація розвитку світового господарства та міжнародних економічних відносин зазвичай враховує комплекс критеріїв, а саме таких як: розширення територіальних горизонтів господарських контактів та масштабів зовнішньоекономічної взаємодії; рівень технологічного та науково-технічного прогресу; розбудова інституційних механізмів міжнародних економічних відносин. Але розвиток зовнішньоекономічних зв'язків України окрім того детермінований специфічними чинниками, тож має свою логіку.

¹⁸ Гордіца К.А., Сливка Т.О. Структурні перетворення в Україні в контексті розвитку міжнародних економічних відносин: історичний вимір. *Економіка України*. 2020. № 2. С. 80–96. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/EkUk_2020_2_7

Завдання та проблемні зрізи дослідження будуть реалізовані на етапах, представлених у табл. 1.1.

Таблиця 1.1

Проблемно-логічна структура дослідження

Етап	Форми включення господарства України в систему світового господарства	Хронологічні межі
I	Включення господарства українських земель у систему міжнародного поділу праці та зовнішньої торгівлі на етапі формування світового товарного ринку	XI–XVIII ст.
	Участь у міжнародних міграційних потоках робочої сили	XIX – початок XX ст.
	Імпорт капіталу та іноземне підприємництво	
II	Розвиток зовнішньоторговельних зв'язків господарства України у складі інших держав	1920-ті – 1980-ті роки
	Міжнародне науково-технічне співробітництво	1950-ті – 1980-ті роки
	Виробнича кооперація та економічна інтеграція в межах т. зв. «соціалістичного табору»	
III	Включення України як самостійного суб'єкта у систему міжнародної торгівлі	90-ті роки XX ст. – початок XXI ст.
	Міжнародна трудова міграція	
	Участь у міжнародному русі капіталу	
	Розвиток міжнародної виробничої кооперації та науково-технічної інтеграції	

Джерело: складено автором.

Таким чином, логіка історичного дослідження відображає еволюцію форм міжнародних економічних відносин у проєкції на особливі суспільно-політичні умови становлення та розвитку зовнішньоекономічних зв'язків господарства України. Поділ на основні етапи, закладений у структуру монографії, має умовний характер, бо не відображає усього комплексу критеріїв періодизації історії світового господарства та розвитку міжнародних економічних відносин. Поряд із тим для України ці етапи визначають генезу форм і зміну характеру включення в економічну світ-систему під дією комплексу ендогенних та екзогенних чинників.

Розділ 2. ЗОВНІШНЬОТОРГОВЕЛЬНІ ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНИ В XI–XVIII ст.

Однією з найдавніших форм світогосподарських зв'язків є міжнародна торгівля, що спочатку здійснювалась між окремими групами чи племенами

як натуральний обмін і здебільшого мала одиничний або ж епізодичний характер. Вдосконалення знарядь та нагромадження виробничого досвіду з часом обумовили поділ праці, що надало обміну регулярного характеру. З формуванням державності економічні зв'язки розширювались, обсяги торгівлі зростали, а основними предметами обміну ставали продукція сільсько-го господарства та різноманітних промислів, предмети розкоші, раби та військовополонені. У цьому контексті природним є той факт, що міжнародна торгівля перетворилася на провідний фактор економічного життя Київської Русі, однієї з найбільших європейських держав раннього Середньовіччя. Її розвиток відомий історик В. Ключевський пов'язував із розвитком міст, ремесел, лісових промислів, полювання та бортництва¹⁹. В українській історичній літературі наводяться аргументи державотворчої ролі зовнішньої торгівлі²⁰. Схожу думку висловлює К. Єгоров, який називає міжнародну торгівлю «явищем цілком унікальним для всієї історії аж до петровських часів. Унікальність полягає в тому, що ця торгівля була економіко-утворюючим чинником, таким же, яким була в пізніші часи морська торгівля для Британії чи Голландії. Порівняння з Венецією або Генуєю є менш виправданим, оскільки Русь торгувала своїм, а Венеція і Генуя були посередниками»²¹.

Традиційно акцентувалася увага на важливості міжнародних економічних зв'язків для розвитку господарства та зародження підприємницької діяльності в торгівлі²². Зокрема, в історичних джерелах початку ХХ ст. читаємо, що саме «...завдяки розвитку торгівлі Київська Русь досягла процвітання, адже торгівля приносила великі багатства, сприяла покращенню повсякденного побуту»²³; «в епоху Київської Русі торгівля стала потребою суспільства, що видно з того високого соціального положення, що займали представники торгівлі та промисловості... У свідомості народу домінувала думка про необхідність торгівлі, а руські князі самі йшли з дружинами для захисту торгових караванів. Торгівля стала настільки вигідною справою, що

¹⁹ Ключевский В.О. Политическое значение древнерусского государства в связи с заграничной торговлей. *Киевская Русь: сборник статей* / под ред. В.Н. Сторожева. Москва: Тип. И.Д. Сытина. 1910. Т. 1. С. 399–400.

²⁰ Дорошенко Д.І. Нарис історії України: в 2 т. Київ: Глобус, 1992. Т. 1. С. 73.

²¹ Єгоров К.Л. Образование Киевской Руси. Москва, 1997–2000. С. 75.

²² Горін Н.О. Міжнародна торгівля як чинник та складова зародження підприємництва у Київській Русі (Х–ХІІІ ст.). *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2015. Вип. 48. С. 12–26. URL: http://ingedu.org.ua/docs/IN_2015_48_012.pdf

²³ Бутенко В.А. Краткий обзор истории русской торговли. Санкт-Петербург, 1911. С. 8.

сам князь почав нею займатись»²⁴. П. Мілюков зазначає, що «успіх зовнішньої торгівлі зумовив короточасне піднесення київського півдня, яке одразу ж пішло на спад після розладнання торгівлі»²⁵.

Період розвитку Київської Русі до середини XIII ст. історик В. Культуяла називає «мисливсько-торговим»²⁶, а інший фахівець того ж періоду – В. Святловський – визначає як «примітивно-торговий». Проміжну форму розвитку соціальної організації, що вже не вкладається в рамки натурального господарського устрою, проте ще не відповідає первісним стадіям грошового господарства, вчений називає примітивно-торговою державою²⁷. Їй притаманна особлива соціально-економічна структура, адже всередині натурального господарства розвиваються значні господарські обороти, а в деякій частині населення з'являються торговельні капітали та певні комерційні інтереси. При цьому міста – як центри зовнішньої торгівлі – набувають важливого значення, а позаміське населення виступає лише джерелом отримання сировини для міського ремесла.

Упродовж IX–X ст. у Київській Русі відбувалося формування купецтва – соціального прошарку населення, який забезпечував обмін ремісничою та сільськогосподарською продукцією на місцевому рівні. Купці, які брали участь у міжнародній торгівлі, називалися «гостями». Вони надавали перевагу закупівлі рідкісних та дорогих речей, здебільшого на Сході, орієнтуючись на заможні верстви населення, та прагнули таким чином підкреслити свій соціальний статус. Домінування коштовних товарів в імпорті давало купцям змогу компенсувати витрати на далеку й небезпечну подорож та отримати вищі доходи. Проте для більшості населення професія торговця, що потребувала великих затрат, приділення цій справі багато часу, схильності до авантюри та ризику, на початку була загадковою та малозрозумілою. Займалися міжнародною торгівлею в основному князь та наближені до двору бояри. При цьому іноземних купців намагалися приймати урочисто та пишно, торговельні каравани зустрічали у містах представники влади, а в

²⁴ Мельгунов П.П. Очерки по истории русской торговли IX–XVIII вв. Москва: Изд. магазина «Сотрудник школ» А.К. Залесской, 1905. С. 47–48.

²⁵ Милуков П.Н. Очерки по истории русской культуры: в 2-х ч. Санкт-Петербург, 1909. Ч. 1: Население, экономика, государственный и сословный строй. С. 111–112.

²⁶ Культуяла В.А. Курс истории русской литературы. Пособие для самообразования. Москва: Тип. М. Стасюлевича, 1911. Т. 1. Ч. 2. С. 68.

²⁷ Святловский В.В. Примитивно-торговое государство как форма быта. Санкт-Петербург: Герольд, 1914. 350 с.

столиці – особисто князь. Щодо місцевих купців, то юридично вони були менш захищені, порівняно з тими, які здійснювали міжнародні торгові експедиції. Саме міжнародна торгівля – окрім військових походів – посідала провідні позиції щодо накопичення капіталів, які використовувалися для розширення операційної діяльності, зокрема: купівлі земельних наділів та наймання робітників (закупів або холопів) для обробітку земель, а також надання позик. Розвиток кредитних відносин був невід'ємною складовою збільшення обсягів та розширення географії торгових операцій²⁸.

В організації та правовому регулюванні торгівлі перший на українських землях писаний кодифікаційний збірник «Руська правда» розрізняє «куплю» і «гостьбу». Остання означала торговельні операції, що виходили за межі своєї землі, а «гостями» називали купців, які провадили закордонну торгівлю. Іноді й щодо іноземних торговців вживали загальний термін «купець»²⁹. Торговці, котрі вирушали у далекі подорожі, мусили дбати про захист свого майна, капіталів та товарів. Залежно від обставин вони застосовували і кмітливість, і хитрість, і наполегливість, і силу, тобто риси, притаманні духу підприємництва. Разом із тим на ранніх етапах поширення міжнародної торгівлі діяльність торговців була вельми неоднозначною. Інтерес до міжнародної торгівлі русичам певною мірою прищепили варяги, які були активними мандрівниками. У скандинавських сагах при характеристиці діяльності вікінгів слова «купець», «воїн» та «грабіжник» були досить близькими: там, де нормани не мали переваги у силі, застосовувалася торгівля, в разі слабкості супротивника здійснювався грабіж³⁰.

Загалом у період формування місцевих та регіональних ринків зовнішня торгівля була переважно оптовою та транзитною. У часи раннього середньовіччя домінантні позиції в міжнародній торгівлі займали східні країни, зокрема Китай, проте вже з XI ст. центр світової торгівлі зміщується до Середземномор'я, а його головним обмінним центром стає Константинополь. Сюди приїжджали купці із Європи та Русі та везли східні товари, що посту-

²⁸ Підприємництво в Україні: історико-інституційний аналіз: монографія / В.В. Небрат, Н.А. Супрун та ін.; за ред. д.е.н. В.В. Небрат; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозів. НАН України». Київ, 2019. С. 16–17. URL: <http://ief.org.ua/docs/mg/314.pdf>

²⁹ Руська Правда. Тексти на основі 7-ми списків та 5 редакцій / склав та підготував до друку С. Юшков. 3 редакція: Карамзінський список (ст. 38–63). Київ, 1935. С. 137–144.

³⁰ Древняя Русь в свете зарубежных источников / под ред. Т.Н. Джексона и др. Москва, 2009. Т. V. С. 205.

пали до Візантії, на торг до власних країн. Упродовж IX–XI ст. київські князі здійснили шість військових походів на Константинополь, більшість з яких сприяли посиленню та впорядкуванню торговельно-економічних зв'язків Русі з Візантією. Так, перший похід на Царгород відбувся під проводом Аскольда і Діра у 866 р., а однією з його причин стало вбивство русичів, імовірно купців, та небажання візантійської влади залагодити цю ситуацію. У 1043 р. Ярослав Мудрий відправив на Константинополь свого сина Володимира із флотом через побиття руських купців та вбивство декількох із них. Щороку купці з Русі приїжджали до Константинополя влітку на торговий сезон, що тривав шість місяців. Проте залишатися довше руські торговці не мали права. Імператорські чиновники ретельно перевіряли княжі грамоти із зазначеним числом човнів, відправлених із Києва, переписували імена прибулих княжих послів та гостей. Під час свого перебування в Константинополі вони безоплатно відвідували баню та отримували їжу. Іншою турботою київських князів була підтримка та охорона торгових шляхів, що вели до заморських ринків. Окрім успішних військових походів, важливим фактором налагодження торговельної взаємодії з Візантією стало прийняття у 988 р. християнства у Київській державі.

Торговельно-економічні відносини Київської Русі зі Сходом активно розвивалися до середини XI ст., проте вже з другої половини XI ст. почали поступово занепадати, що було обумовлено процесами феодальної роздробленості, обтяженими воєнними діями турків-сельджуків та початком хрестових походів. Як наслідок, у країнах арабо-мусульманського Сходу виникли труднощі з вільним пересуванням торгових караванів, зростала дестабілізація економічних процесів, зменшувався видобуток срібла та експорт срібної монети (дирхемів) до Русі. Після поступового занепаду арабської торгівлі Київська Русь стає одним із центрів міжнародної торгівлі, потужним конкурентом Візантії. В середині XI ст. Руська держава включила до свого складу всі східнослов'янські племена, а також деякі неслов'янські, здебільшого фінно-угорські племінні об'єднання, та стала однією із найбільших європейських держав доби Середньовіччя.

Археологічні дані свідчать про неоднорідність господарського розвитку різних частин Русі. Так, Київська, Чернігівська, Переяславська землі (тобто Південна Русь, або ж Середнє Подніпров'я) були розвиненими більше за північно-східні території Київської держави. Якраз саме через цю територію проходила більшість сухопутних торгових шляхів, які з'єднували Західну Європу з Близьким Сходом та Середньою Азією, що зумовило провідну

роль Русі у посередницькій торгівлі. Разом із тим певні перешкоди транзитній торгівлі зі Сходом чинили печеніги (до сер. XI ст.) та половці (з др. пол. XI ст.), які контролювали степи Північного Причорномор'я. Однак купці мали добре розвинені ділові якості, знаходили спільну мову з кочівниками і, сплачуючи відкупні, проводили свої каравани через небезпечні території. На зміну тактиці грабунку експедицій відбувся поступових перехід до взаємовигідної торгівлі, що тривав аж до монголо-татарської навали у XIII ст. Згідно з археологічними та писемними джерелами, впродовж IX–XII ст. до Київської Русі здебільшого ввозилися традиційні східні товари, зокрема такі: бісер, перли, скляні прикраси, коштовне каміння (кришталь, аметист, сердолик та ін.), срібні монети (були одними із найважливіших товарів, надходили переважно із Середньої Азії та Ірану; ці монети виконували роль еквівалента в розрахунках), різні готові ювелірні вироби, шовк та вироби з нього, прянощі, спеції та фрукти, дамаські клинки з Єгипту та Близького Сходу, зброя, золотий та срібний посуд (із Закавказзя)³¹.

У першій половині XI ст. відбувалася поступова переорієнтація зовнішньоекономічних інтересів Київської Русі зі Сходу на Захід, що підтверджується зменшенням надходження арабських дирхемів та одночасним збільшенням припливу західноєвропейських монет та ремісничих виробів до Русі. Так само і руські товари почали більше відправлятися на західні ринки та до Візантії. Цьому сприяла продумана династична політика Володимира Великого та Ярослава Мудрого, що дала можливість налагодити добросусідські політичні та економічні стосунки із Польщею, Угорщиною, Чехією та іншими європейськими державами. Це стало запорукою пожвавлення торговельних відносин руського купецтва з європейськими державами. Князь особисто виступав гарантом захисту прав та інтересів руських купців за кордоном. Для прикладу, коли руські купці повертались із Німеччини додому та були пограбовані на польській території, князь розпочав підготовку до військового походу до Польщі, проте остання відшкодувала руським купцям завдані збитки і конфлікт був вичерпаний.

Упродовж другої половини IX – початку XII ст. економічна політика руських князів була спрямована на захист приватної власності, заохочення будівництва міст, розвиток ремесел і торгівлі, налагодження комерційних та дипломатичних зв'язків зі Сходом та Заходом. Загалом торговельні каравани руських купців відправлялись до таких країн, як Польща, Угорщина, Че-

³¹ Чуткий А.І. Нариси з економічної історії України. Кн. 1: На перехресті торгових шляхів. Київ: Темпора, 2013. С. 234.

хія, Священна Римська імперія, Швеція, Норвегія, Франція і навіть до далеких Іспанії та Англії. Так, у «Житті Фоми Бекета» зазначається, що на ринках Лондона торгували руськими хутрами, зокрема із білок, лисиць, соболів та ін.³². У цьому активну участь брали руські купці та лихварі, здебільшого єврейської та вірменської національностей. Так, руське єврейське купецтво мало численні контакти із родичами та партнерами-одновірцями в різних країнах Європи, в тому числі в Іспанії та Англії. Вірменські ж купці підтримували тісні торгові контакти з країнами Кавказу та Південної Азії.

Зазвичай купці вирушали у подорожі великими групами, сподіваючись на взаємну підтримку в разі складних ситуацій. У X–XIII ст. дорога на Захід проходила водним шляхом, зокрема річками (Віслою, Дніпром, Німаном, Прип'яттю, Дунаєм, Західним Бугом, Західною Двіною) та Балтійським морем, а також такими сухопутними шляхами: Київ – Галич – Прага – Регенсбург, Київ – Володимир – Краків – Регенсбург, які не закінчувались у Регенсбурзі, а йшли далі на південь Франції, а потім до Іспанії (Севільї). Звідти ж можна було потрапити через Північну Африку до Дамаску й Багдаду, або ж через Константинополь Чорним морем повернутися додому. Інколи руські торговці залишались в інших країнах на досить тривалі терміни – на півроку і довше. Так, документально засвідчено колонії руських купців у Польщі, Швеції, на о. Готланд та в окремих німецьких землях.

Після послаблення східного напрямку торговельних зв'язків руські купці, окрім західного, активізувались і в південному напрямі, розвиваючи відносини з Візантією, що підтверджується численними археологічними матеріалами та писемними джерелами. Із Візантії імпортувались традиційні середземноморські товари, зокрема такі: одяг та прикраси до нього, пояси, дорогі тканини, коштовне каміння для подальшої обробки, монети, вина, фрукти, олія, амфори та інший посуд. Основними товарами для експорту були зброя, замки, ювелірні вироби, сідла, оброблені шкіри, хутро, мед, віск, смола, зерно, прядиво, льон-сирець та полотно. Головним торговим агентом Візантії з-поміж руських міст був Київ, якому належала й Олешша – фортеця-порт у гирлі Дніпра та другий (разом із Тмутараканню) за важливістю перевалочний торговельний пункт у русько-візантійських економічних зносинах. Прагнула налагодити тісні економічні зв'язки з Візантією і Галичина – через Дунайський водний шлях.

³² Матузова В.И. Английские средневековые источники IX–XIII вв. / под ред. В.Т. Пашуто, Я.Н. Щапова. Москва: Наука, 1979. С. 46–49.

Інтенсивні зміни у ремісничому виробництві впливали і на трансформацію структури руського експорту, адже саме зовнішня торгівля та військові походи тоді приносили найбільші прибутки. Так, якщо в X ст. вивозилися здебільшого продукція сільського господарства, мисливства, бортництва та інших промислів (мед, віск, хутра, оброблені шкіри, льняні полотна, готовий одяг, вина, прянощі (власні та реекспорт зі Сходу), бурштин, «риб'ячий зуб», зерно та ін.), то вже з середини XI ст. поступово починає зростати частка готової ремісничої продукції. Так, на експорт відправляли зброю (руські мечі та шаблі), якісні ювелірні вироби, обереги (хрестики, образки святих), виготовлені київськими майстрами замки, що мали попит на європейських ринках. Київська Русь стає одним із лідерів в експорті майже всіх існуючих на той час ремісничих товарів³³. Отже, є підстави вважати, що тоді Русь була постачальником високотехнологічної продукції. На жаль пізніше, внаслідок втрати геополітичної ініціативи та суб'єктності, ці позиції були втрачені, а експорт набув аграрно-сировинного характеру³⁴.

Провідні позиції у зовнішній торгівлі посідали київські купці, що було пов'язано зі статусом міста Києва як столиці та політико-економічного центру. Разом з тим набувала сили місцева аристократія із Новгороду, де були особливо потужними торговельні традиції, та Галичини. Паралельно відбувалася спеціалізація окремих купецьких родин на торгівлі з певними країнами та визначенням асортиментом товарів, що дає підстави говорити про утворення замкнених купецьких корпорацій – гільдій. Аналогічні процеси відбувались і в північнонімецьких землях (ганзейський торговельний союз) та північноіталійських містах (кланове об'єднання родин, де справи передавалися спадково). Такі об'єднання мали касу взаємодопомоги, своє управління та устав, підтримували членів гільдії у випадках стихійних чи інших непередбачуваних негараздів. Купці певної гільдії спільно проводили торгові подорожі, мали визначені місця для торгівлі у різних містах і домінували на ринках у регіоні свого базування. Виборні представники купецьких гільдій брали участь у місцевому самоврядуванні або ж представляли інте-

³³ Горін Н.О. Міжнародна торгівля як чинник та складова зародження підприємництва у Київській Русі (X–XIII ст.). *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2015. Вип. 48. С. 12–20. URL: http://ingedu.org.ua/docs/IN_2015_48_012.pdf

³⁴ Небрат В.В. Формування національного підприємництва та зовнішньоторговельних зв'язків України (XVI–XVII ст.). *Економіка України*. 2017. № 8. С. 74. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/EkUk_2017_8_7

реси об'єднання перед місцевою та центральною владою. Отже, такі організації забезпечували права та привілеї своїм членам та відстоювали їхні інтереси перед владою. Найбільше торгових гільдій у Київській Русі було у Новгороді, який був включений у ганзейську балтійську торгівлю. Літописні джерела дають інформацію про існування в Києві гільдії, що займалась експортною торгівлею хліба. Також існували групи купців, які вели справи тільки з окремими країнами, зокрема «гречники» вели торгівлю лише з Візантією, а «залозники» – з країнами арабо-мусульманського Сходу та Закавказзя. Існувала група купців (з Києва та Галичини), що займалась лише торгівлею солі. Ймовірно у Київській Русі існували й інші торговельні організації, що зосереджувалися по великих містах.

Татаро-монгольське вторгнення сильно підірвало торгівлю в Київській Русі, загальмувало її розвиток. Ускладнення торгівлі відбувалось і через перманентні міжусобні війни. Наслідком цього став різкий спад торгового обороту із Прибалтійськими землями, країнами Центральної Європи, повністю були втрачені зв'язки з Візантією та Закавказям. Припинили свою торгову діяльність на ринках Русі вірмени та грузини, з Угорщиною ж вели торгівлю лише міста Південної Русі. Ситуація покращилась лише з кінця XIII – початку XIV ст., коли розпочалось економічне пожвавлення. Потужним чинником розвитку торгівлі у цей час стає урбанізація – процес появи та розбудови міст, що супроводжувався зростанням частки міського населення та, відповідно, збільшенням попиту на привізні товари³⁵.

Упродовж XIII–XIV ст. важливим напрямом торгівлі між Європою та Сходом залишалися галицькі та волинські шляхи, через які на ринки Північного Причорномор'я потрапляли прибалтійські, угорські, західноєвропейські вироби – прикраси-фібули, скляні намиста, бурштинові вироби, коні тощо. Всередині XIII ст. визначальну роль у торгівлі цього регіону, поряд із візантійськими, починають відігравати місцеві купці, які походили із представників верхівки кочових племен, зокрема половців, які осіли на Тамані. Згодом їх замінюють представники Золотої Орди, які ділили свої права з генуезцями та венеціанцями, які представляли не тільки італійські, а й французькі торговельні інтереси. Наприкінці XIII ст. італійська торгівля у Причорноморській зоні набуває ще більшого розмаху. Морське товариство Венеції, що представляло союз купців та банкірів, отримувало від «кримських» торговельних операцій половину усього свого прибутку. Основні статті їхніх до-

³⁵ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст.: у 3-х т. Київ: Основи, 1997. Т. 2: Ігри обміну. С. 22–23.

ходів частково простежуються за юридичними угодами, за якими купці документували свою торгівлю з містами північно-західного узбережжя Чорного моря. Перелік названих у них предметів свідчить, що найпоширенішими були різноманітні тканини, що обмінювалися в основному на зерно.

У галицьких та волинських містах компактно проживали німецькі купці, які представляли торговельні кола Відня, Любека, Регенсбурга, Майнца та інших міст. До їхніх торгових осередків також входили австрійці, італійці, поляки, ризькі та лівонські німці, хрестоносці Тевтонського ордену. Про торгівлю німців з Руссю згадується і в жалуваній грамоті кельнського архієпископа Райнальда Вестфальському місту Мадебаху (1165 р.), а змістом грамоти 1316 р., підписаної галицько-волинськими князями Андрієм і Львом, було укладання союзу з Пруським лицарським орденом, значну частину діяльності якого становила торгівля.

Важливе місце посідали торговельні контакти й у відносинах між Руссю та Угорщиною. Найбільшим і найвідомішим центром угорсько-руської торгівлі було місто Естергом, значну частину населення якого становили слов'яни. Придворним нотарем короля Бели III у «Діяннях угорців» були відзначені «численні хутра ласки та соболя», які постачалися руськими купцями в обмін на угорське срібло, мідь та скакунів – «фарі»³⁶.

У системі міжнародних торговельних зв'язків Золотої Орди з Центральною та Північною Європою особливе місце посідав Луцьк, який стояв на європейському міжнародному шляху. Загалом торгівля, що здійснювалася галицько-волинськими купцями, мала переважно посередницький характер, і це було типовим явищем для доби Середньовіччя. Власне аж до кінця XVIII ст. на європейському економічному просторі домінував т. зв. «торговий капіталізм», який у XIX ст. поступився широкій та інтенсивній індустріалізації. П. Лященко зазначає, що «торговий капітал є першою історичною формою капіталу, з'являється він задовго до виникнення виробничого капіталу»³⁷. Вчений пояснює це тим, що для його існування не є необхідними ті умови, яких потребує виробниче капіталістичне підприємство: «Оскільки ціль торгового капіталу сприяти лише обміну товарів, то ані відсутність

³⁶ Орленко В., Орленко Л. Розвиток торгівлі на Русі у період феодальної роздробленості (XII–XIV ст.). *Вісник Київського національного торговельно-економічного університету*. 2012. № 2. С. 129. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vknteu_2012_2_13

³⁷ Лященко П.И. Очерки аграрной эволюции России. Санкт-Петербург, 1908. Т. 1: Разложение натурального хозяйства и условия образования сельскохозяйственного рынка. С. 12.

вільної праці у кріпосному господарстві, ані низький рівень техніки селянського господарства та загалом розвитку продуктивних сил, ані відсутність приватної власності на землю не слугують перешкодами у розвитку торгового капіталу. Він виникає та підпорядковує собі сферу обігу і при рабській, і при кріпосній праці, так само як і при вільній праці; і при общинній, і при приватній власності на землю; і при домінуванні як державного, так і дрібного господарства... Єдине, що необхідне для торгового капіталу – це можливість товарного та грошового обігу, незалежно від того, чи виробництво є цілковито товарним, чи до реалізації надходять лише надлишки при натуральному господарстві»³⁸.

Таким чином, початком формування ранньомодерної економічної структури т. зв. руських земель ВКЛ стають 1450-ті роки³⁹. Саме з цього часу на білоруських та українських землях починає формуватися система торгової економіки капіталізму, що прийшла на зміну традиційному середньовічному господарству. Остаточо ця структура сформувалася до початку другої фінансової революції в Європі, яка для країн, пов'язаних із Балтійським торгово-економічним регіоном, відбувалася з 1590-х до 1620-х років⁴⁰. Отже, у середньовіччі на українських теренах завдяки внутрішній та закордонній торгівлі тривало легальне накопичення первинного капіталу, зароджувався дух підприємництва, формувалася «місцева торговельно-промислова аристократія»⁴¹.

Загалом у середньовіччі господарські зв'язки європейських країн були не надто міцними, тоді як Китай – завдяки сухопутній та морській торгівлі – став центром економіки афро-азійського економічного простору, що простягався до Центральної та Західної Азії і сягав територій Північної Африки. Європа перебувала на узбіччі цієї системи та була пов'язана з нею лише через середземноморську торгівлю. Проте, після монгольського завоювання, Китай зменшив інтерес до зовнішніх економічних контактів та зосере-

³⁸ Лященко П.И. История русского народного хозяйства. 2-ое изд. Москва–Ленинград: Государственное издательство, 1930. С. 112.

³⁹ Берковський В.Г. Економіка Правобережної України з кінця XV до середини XVII ст.: проблеми хронології. *Історія торгівлі, податків та мита. П'ята міжнародна наукова школа-семінар: тези доповідей* (27–28 жовтня 2011 р., Дніпро). Київ, 2011. С. 34–35. URL: <https://www.academia.edu>.

⁴⁰ Hart M. Money and trust. Amsterdam moneylenders and the rise of the modern state, 1478–1794. *XIV International Economic History Congress. Session 13*. Helsinki, 2006. P. 9.

⁴¹ Дорошенко Д.І. Нарис історії України: в 2-х т. Київ: Глобус, 1992. Т. 1. С. 73.

дився на вирішенні внутрішніх проблем. Тим часом Європа, спираючись на комбінацію демографічного й економічного зростання та технологічних зрушень, дедалі більше проявляла інтерес до розширення торговельних зв'язків з іншими країнами та континентами. Саме із середини другого тисячоліття, або ж з початком Нового часу, на думку Н. Фер'юсона, утверджується загальне домінування Західної цивілізації. Запорукою цього стали такі головні фактори, як: конкуренція, наукова революція, верховенство права, сучасна медицина, суспільство споживання та етика праці⁴². Цієї ж думки дотримується І. Валлерстайн, який називає період кінця XV – першої половини XVI ст. часом творення світової економічної системи⁴³.

Малий внутрішній ринок та конкуренція між націями-державами стала поштовхом до освоєння Атлантичного океану, сприяла прокладанню нових торговельних шляхів, встановленню перспективних комерційних контактів та забезпечила отримання першопрохідцями значних монопольних прибутків. Почала формуватися нова економічна система з центром у Європі, що стала результатом глобальної європейської експансії, яка змінила структуру регіональних економік та посилила їх взаємодію.

На формування міжнародної торговельної системи зчинили значний вплив Великі географічні відкриття, внаслідок яких усі континенти були включені в економічні зв'язки. На думку Н. Фер'юсона, саме «жорстка конкуренція в політичній та економічній площині на європейському просторі стала двигуном Великих географічних відкриттів»⁴⁴. Перехід від морської до океанічної моделі світогосподарських відносин характеризувався європейською економічною, культурною, демографічною та політичною експансією на азійському, африканському, американському та австралійському континентах. Зовнішня активність європейських країн була зумовлена необхідністю пошуку нових ринків збуту. Так, упродовж XVI–XVII ст. обсяг торгівлі європейських країн на Півдні та Південному-Сході Азії, а також на узбережжі Східної Африки збільшився у п'ятнадцять разів. Наприкінці XVIII ст. обороти зовнішньої торгівлі сягнули двох мільярдів марок, а на початку XX ст. Європа займала вже майже 60% міжнародної торгівлі. Диверсифікація торговельних інтересів Європи зумовила кардинальні зміни у світовій еконо-

⁴² Фер'юсон Н. Цивілізація. Як Захід став успішним. Київ: Наш Формат, 2017. 488 с.

⁴³ Wallerstein, I. The Modern world-System. New York, 1974. Vol. I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European world-Economy in the Sixteenth Century. P. 15–16.

⁴⁴ Фер'юсон Н. Цивілізація. Як Захід став успішним. Київ: Наш Формат, 2017. С. 70.

мічній системі, що в кінцевому рахунку перетворило Китай зі східноазійського центру на європейську периферію. Саме міжнародна торгівля впродовж XV–XVIII ст. розвивалася найбільш динамічно порівняно з іншими секторами європейської економіки.

Що стосується структури зовнішньої торгівлі, то на початковому етапі домінувала продукція мануфактурного виробництва, зокрема предмети розкоші та товари повсякденного вжитку (сіль, риба, вино, зерно, тканини, деревина, метали та ін.). У грошовому еквіваленті найбільш вигідним був вивіз тканин, проте найбільшим за обсягом залишався експорт вугілля. В період Нового часу викристалізувалася структура зовнішньоторговельних відносин Європи: на експорт ішли здебільшого промислові товари, а імпортувалася в основному сировина.

Відкриття Нового Світу та нових торгових шляхів до Індії та Південно-Східної Азії зумовило трансформацію економічної системи Європи. Втратили своє значення колись потужні ганзейська та середземноморська торговельні системи та пов'язані з ними торгові й ремісничі центри Італії та Німеччини. Через розширення заокеанських зв'язків поставали нові торговельні центри-порти у Антверпені, Амстердамі, Брюгге, Лісабоні, Лондоні, Севільї, Гданську, що вдало скористалися геоекономічною кон'юнктурою та успішно пристосувались до нових умов господарських відносин.

Одним із наслідків Великих географічних відкриттів стала «революція цін» у Західній Європі через значний приплив золота та срібла із колоній. Зростання цін на продовольство у Європі в другій половині XVI ст. досить відчутно позначилося на вартості збіжжя. Так, наприклад, у такому важливому для балтійського торгово-економічного регіону морському порті, як Антверпен, ціна на збіжжя (жито) з 1396 по 1596 рік щорічно зростала на 100–200% протягом кожних 10–11 років⁴⁵. Інший приклад – Англія, де ціни на пшеницю за період з 1510 по 1609 рік зросли на 335%⁴⁶. У Гданську ціни на сільськогосподарську продукцію впродовж другої половини XVI ст. зросли на 187%, тоді як на товари тваринного походження – на 100%, на одяг – на 104%, а на предмети розкоші лише на 93%⁴⁷. Такі цінові коливання опо-

⁴⁵ Fourastie J. *Machinisme et bien-etre. Niveau de vie et genre de vie en France de 1700 a nos jours*. Paris: Minuit, 1962. P. 61.

⁴⁶ Kerridge E. The movement of rent, 1540–1640. *The Economic History Reviews*. 1953. Vol. 6. Is. 1. (August). P. 28.

⁴⁷ Ochmacski J. *Gospodarka folwarczna w dobrach gospodarskich na Kobryczszczyźnie. Studium z dziejów folwarku na Białorusi, koniec XV – pocz. XVII w.* *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*. 1958. № 3. S. 391.

середковано вплинули на траєкторію розвитку господарства українських земель у XV – першій половині XVII ст., посприяли утвердженню фільварково-панщинної системи. Розвиток товарно-грошових відносин у Європі не призвів до руйнування кріпосницького господарства на українських теренах як у європейських країнах, а навпаки – сприяв його поширенню. У цьому контексті відбувалась лише переорієнтація сільського господарства від задоволення особистих потреб власника до виробництва товарів для внутрішнього ринку та на експорт. Ці зміни сповільнили розвиток ремесел, торгівлі та міст. До того ж як внутрішня, так і зовнішня торгівля підлягала регламентації, залежала від митної системи, дорожнього примусу та складського права.

Починаючи з середини XIV ст. торговельні зв'язки Західної та Східної України розвивались окремими шляхами. Впродовж XV–XVII ст. відбувалося поступове послаблення міжнародних економічних зв'язків українських земель, що було обумовлено такими причинами, як: входження їх до складу сусідніх державних утворень та збільшення внутрішнього ринку; підвищення продуктивності сільського господарства; збільшення кількості митних постів; зростання ролі партикулярного права та соціальної напруженості. Волинь, Галичина та Західне Поділля були менше залежними від Золотої Орди, тож це сприяло підтримці та розвитку міжнародної торгівлі в цьому регіоні.

Разом із тим помітні зміни відбулись у політичній та соціальній сферах. Після входження західноукраїнських земель до складу Польщі ускладнилося положення українських купців на зовнішньоекономічній арені, а дискримінаційна політика польського уряду змусила їх шукати нові шляхи на ринки Західної Європи. Це зумовило появу нових торгових центрів, зокрема Львова, Кам'янця, Луцька, Бресту, Данцигу. Через останній, зокрема, здійснювався експорт руського зерна, шкіри, воску, поташу, деревини та інших товарів Балтійським морем до Англії, Шотландії, Франції, Нідерландів, Священної Римської імперії та Іспанії. У торгівлі з Валахією провідне місце займав Кам'янець на Поділлі, а Луцьк перетворився на центр торгівлі з Польщею, Литвою та Московією. До Луцька надходила більшість українських товарів, які далі йшли на експорт у Західну Європу. Ситуація у Східній Україні була набагато гіршою. Внаслідок монгольського завоювання обірвалися до того досить потужні торговельні зв'язки із Заходом та Сходом. Поступово місце русинів у міжнародній торгівлі зайняли польські, литовські, вірменські, грецькі та італійські купці.

Ситуація дещо покращилась у період раннього Нового часу, коли відбувалося становлення Української козацької держави, тривав «активний процес творення самостійних політичних, економічних та адміністративно-управлінських інститутів»⁴⁸. Одним із пріоритетів діяльності влади у господарській площині стала підтримка зовнішньої та внутрішньої торгівлі. Видавалися спеціальні універсали про охорону торгових людей та їхнього майна, дозволялося користуватись привілеями при купівлі-продажу, а міщани наділялися повноваженнями здійснювати збори від торгівлі на їхній території. Часто купці мали можливість користуватись у містах на особливих умовах інвентарем, житловими будівлями, складами, а також могли споруджувати нові торгово-промислові приміщення для операційної діяльності. Загалом Б. Хмельницький своєю соціально-економічною політикою сприяв формуванню українського купецтва. Так, гетьман увів для іноземних купців обов'язкове 2% мито від вартості наявних у них товарів за право вільної торгівлі у містах України. До того ж одним із наслідків Національної революції під проводом Б. Хмельницького стало різке зменшення польських та єврейських купців в українських містах, що позбавило українських торговців конкуренції не лише на внутрішньому, а й на зовнішньому ринках. Одночасно на українські землі почали активно заходити представники білоруського купецтва⁴⁹. Розширення прав українських неогоціантів відбувалось аж до правління І. Скоропадського та Д. Апостола.

На думку дослідниці соціально-економічної історії України раннього нового часу О. Компан, саме купецький капітал забезпечував розвиток торгівлі в надрах натурального господарства та сприяв нагромадженню великих коштів в окремих руках, підривав основи феодального суспільства, об'єднував окремі місцеві ринки в єдиний національний ринок. Дослідниця доводить, що вже у другій половині XVII ст. існувала досить диференційована та численна категорія торговельного населення, а серед нього «великих купців», власників значних торгових капіталів, і «менших торгових людей», аж до перекупників та перекупок, які не виходили за межі своїх міст⁵⁰. Формування місцевого купецтва, на думку дослідниці, відбувалось із пред-

⁴⁸ Небрат В.В. Зародження та розвиток фінансів як інститутів української державності у контексті політичного та економічного протистояння XVI–XVIII ст. *Український соціум*. 2012. № 1(40). С. 118. URL: <https://doi.org/10.15407/socium2012.01.115>

⁴⁹ Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. Київ, 1959. С. 229–230.

⁵⁰ Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. Київ, 1963. С. 337.

ставників різних груп та прошарків населення: купецьких агентів, шаферів, слуг, прикажчиків, митників, урядовців і навіть селян⁵¹.

Разом із тим формування українського купецтва як стану відбувалося в умовах перебування наших земель упродовж тривалого часу у складі сусідніх держав, зокрема Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Австро-Угорської та Російської імперій та ін. Це перешкождало їм у доступі до займання адміністративних посад та участі в політичних процесах, обмежувало можливості творення торгових організацій (гільдій) за етнічними ознаками, сприяло підпорядкуванню національних та економічних інтересів українських купців вимогам представників інших народностей, зумовлювало їхню юридичну невизначеність серед інших станів.

Час Великих географічних відкриттів та початок індустріальної доби виявились одними із найскладніших в економічній історії України. Позбувшись лідерства у транзитній торгівлі між Сходом та Заходом, віддавши пріоритет розвитку сільського господарства під тиском обставин та метрополій, відбулася переорієнтація української економіки на екстенсивний шлях розвитку. Підписання ж Переяславської угоди пожвавило торговельні відносини з Московією. Багато української продукції, зокрема велика рогата худоба, коні, тканини, льон, коноплі, алкоголь, селітра, віск, поташ, тютюн тощо, почали надходити на ринки Москви, Брянська, Белгорода, Калуги та інших російських міст. Царський уряд жорстко регламентував український експорт та імпорт⁵². Так, за указом Петра I було заборонено вивозити українську продукцію через порти в Ризі, Кенігсберзі, Гданську. Натомість українські товари переспрямовувалися до Архангельська та до азовських портів. За слушною оцінкою М. Грушевського, «російська митна і торговельна політика не спинялася ні перед чим, аби розірвати та зруйнувати торговельні зв'язки України з її історично сформованими західними ринками, щоб знищити взагалі українську торгівлю і віддати український торг в руки купецтва московського й притягнути Україну економічно до півночі, до великоруських центрів – Петербургу та Москви»⁵³.

На думку українського історика-емігранта К. Кононенка, «Україна вступила у XVIII ст. заможною та здатною до всебічного розвитку індустріальної

⁵¹ Там само. С. 338–340.

⁵² Гордіца К.А. Еволюція господарської структури України на етапі становлення міжнародної торгівлі. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2018. Вип. 51. С. 206–209. URL: http://ingedu.org.ua/docs/IN_2018_51_196.pdf

⁵³ Грушевський М.С. На порозі нової України. Київ: Наукова думка, 1991. С. 16.

бази на власній основі. Країна займала активну позицію в міжнародній торгівлі, проте змушена була зійти з цього історичного шляху під тиском чужорідної сили – колоніальної політики Росії на українських землях... Замість самостійного розвитку Україну було перетворено на «національну область», що мала обслуговувати прогрес держави-метрополії. Як і інші національні провінції, Україна створювала умови для перетворення Росії в колоніальну імперію»⁵⁴. Інший історик-емігрант М. Чировський у своїй праці доводив згубний вплив політики російського царизму, що проявлявся в «консервації» статусу України як сільськогосподарського регіону, який мав стати джерелом сировини для всеросійського ринку⁵⁵. Все це реалізовувалось у рамках економічної політики Петра I, що стала своєрідним варіантом меркантилізму.

Одним із завдань цієї політики було збільшення податкових зборів, зокрема з іноземної торгівлі, та їх спрямування на розбудову власних мануфактур, портів та флоту; заборона вивозу золота та срібла; усунення конкуренції для московських торговців. У рамках цих заходів відбувалося переспрямування експорту українських товарів (в основному сільськогосподарських продуктів) через російські порти, орієнтація українського купецтва на перепродаж російської промислової продукції у межах козацької держави, а також обмеження ввозу на територію Гетьманщини зарубіжних товарів⁵⁶. Більше того, задля захисту молодих московських мануфактур заборонявся імпорт до України з Європи білизни, фарб, сукна, полотна, шовкових тканин, золотих ниток, цукру, голок та інших товарів. Від митної політики Московської держави потерпали як українські купці, так і скарбниця Гетьманщини, адже тепер ввізне (індукта) та вивізне (евекта) мито поповнювали російський бюджет. Усі ці обмежувальні заходи позбавляли українських купців можливості здійснювати зовнішньоторговельні операції, звужували ринок збуту української продукції, негативно впливали на ремісниче та мануфактурне виробництво, згортали зовнішні економічні контакти Гетьманщини загалом.

⁵⁴ Kononenko K. *Ukraine and Russia. A History of the economic Relations between Ukraine and Russia (1654–1917)*. Milwaukee-Wisconsin, 1958. P. 23.

⁵⁵ Chirovsky N. *Old Ukraine: It's socio-economic history prior to 1781*. Madison (New Jersey), 1963. P. 15.

⁵⁶ Джиджора І. Економічна політика російського правительства супроти України в 1710–1730 рр. *Україна в першій половині XVIII віку. Розвідки і замітки*. Київ, 1930. С. 27, 30.

Разом із тим із поступовим зміцненням Московської держави зростала транзитна торгівля через українські терени. Із Заходу до Московії поступали предмети розкоші, алкогольні напої, кава, а зі східних країн до Європи надходили чай, шовкові та бавовняні тканини тощо. Розширенню зовнішньоторговельної діяльності сприяло відкриття портів в Одесі та Севастополі. Україна підтримувала торговельні контакти з деякими європейськими країнами, зокрема з Польщею та Німеччиною, Кримом, Молдовою, Персією, Індією, однак загалом торговельні зв'язки після Переяславської угоди були переорієнтовані із Заходу на російські ринки. У цій ситуації українським торговим людям тепер потрібно було докласти чимало зусиль, аби вписатися до імперського купецького стану, який інституційно сформувався в другій половині XVIII ст., коли визначився організаційно, об'єднавшись у гільдії, отримавши від влади до певної міри самоуправління (магістрати), та судочинство (т. зв. словесні та совісні суди)⁵⁷.

З другої половини XVII ст. у Московії тривало правове оформлення купецького стану. Так, у 1653 р. був виданий «Торговий статут», у 1667 р. – «Новоторговий статут», а на межі століть Петро I визначив купців як «тяглий» стан, який сплачував податки, виконував повинності, а також організовував вигідні для країни промисли. У 1709 р. купцям було заборонено переходити до інших суспільних станів, хоча у 1711 р. представникам останніх (окрім військових) дозволялося професійно займатися торгівлею. Царський указ від 18 січня 1721 р. дозволяв, зокрема і на українських землях, купувати російським купцям села та селян, приписувати їх до промислових підприємств, що поклало початок посесійному праву⁵⁸. Іншим царським указом надавалося право російським купцям набувати нерухомість у Малоросії⁵⁹, що сприяло їх експансії на українські землі.

«Інструкція московського купецтва старшинам і старостам з товаришами» від 19 січня 1742 р. формалізувала поділ торговців на три гільдії (залежно від суми купецького капіталу), в які обирали старшину, старосту та товариша терміном на один рік. Керівництво третьої гільдії підпорядко-

⁵⁷ Гуржій І.О. Соціально-економічні зміни та розвиток постійної торгівлі в містах України кінця XVIII – першої половини XIX ст. *Український історичний журнал*. 1959. № 5. С. 40.

⁵⁸ Полное собрание законов Российской империи. Изд. 1-ое. Санкт-Петербург, 1830. Т. 6. № 3711. С. 311–312.

⁵⁹ Полное собрание законов Российской империи. Изд. 1-ое. Санкт-Петербург, 1830. Т. 11. № 9267.

увалось першій та другій, а другій – лише першій гільдії. Купці третьої гільдії становили основну масу купецького стану. Отже, на середину XVIII ст. купецтво вже законодавчо було оформлене у окремий стан зі своїми привілеями та зобов'язаннями. Мінімальна сума капіталу для купців окремих гільдій встановлювалась окремим указами. Так, царський маніфест від 17 березня 1775 р. підтвердив їхній поділ на три гільдії та звільнив від подушної податі на території імперії. До першої гільдії входили купці із сумою капіталу понад 10 тис. крб, до другої – від 1 до 10 тис. крб, до третьої – від 500 до 1000 крб. Всі, хто мав капіталу менше 500 крб і мешкав у містах, – зараховувався до міщанства. Податки для членів купецьких гільдій скасовувалися, натомість встановлювався особливий «гільдійський збір» у розмірі 1% із зазначеного капіталу⁶⁰. «Грамота на права та вигоди містам Російської імперії» від 21 квітня 1785 р. підвищила майновий ценз для гільдій: для першої в межах 10–50 тис. крб, другої – 5–10 тис. крб, третьої – 1–5 тис. крб, проте податок залишився на рівні 1% з капіталу. Сума мінімального капіталу для входження у гільдію постійно зростала. Так, у 1794 р. для першої гільдії вона становила вже 16 тис., другої – 8 тис., а третьої – 2 тис. крб, у 1807 р. – 50, 20 та 8 тис. крб відповідно.

Належність купців до певної гільдії надавала певні привілеї. Так, згідно з грамотою, наданою містам 1785 р., купці першої гільдії могли володіти фабриками, заводами, морськими суднами; другої – фабриками, заводами; третьої – промисловими закладами ремісничого типу (стани), невеликими річковими суднами, трактирами, харчевнями, постійними дворами тощо. Лише купцям першої гільдії дозволялося вести зовнішню та внутрішню оптово-роздрібну торгівлю, тоді як представники другої гільдії мали обмежуватись лише внутрішнім ринком, а третьої могли торгувати лише в певному повіті, місті чи окрузі. До того ж купці першої та другої гільдій звільнялися від тілесних покарань. Усі укази та розпорядження царського уряду поширювались і на українські землі, що входили до складу імперії. У цьому контексті уряд надавав низку пільг російським купцям, які бажали переселитись у міста Правобережної України та записатися там у купецький стан. Зокрема, вони звільнялись від усіх платежів на 15 років, купцям третьої гільдії дозволено було користуватись привілеями другої, а представникам другої – правами купців першої гільдії. Для прикладу, на початку 1780-х років у купецькому стані Чернігівського намісництва нараховувалося 1483

⁶⁰ Полное собрание законов Российской империи. Изд. 1-ое. Санкт-Петербург, 1830. Т. 21. № 15724. С. 908.

особи, з яких 896 були росіянами, 587 – українцями. Таким чином, російська урядова політика посилила присутність російського купецтва в українських губерніях, наділивши його численними привілеями та заохоченнями. Такі заходи держави, спрямовані на підтримку та заохочення певних видів економічної діяльності окремих верств населення, що трактуються як внутрішній протекціонізм⁶¹, були істотним чинником розвитку українського господарства та, водночас, – його інституційних деформацій.

Трохи краща ситуація спостерігалася на Запорозжжі. Тут було досягнуто певного рівня господарського розвитку, що створював надлишок ресурсів для власного споживання, тож міг іти на обмін в інші країни⁶². Вигідне географічне розташування Запорізької Січі, наявність власної військової структури та представницьких органів сприяло налагодженню зовнішньоторговельних зв'язків із Польщею, Литвою, Лівобережною Україною, Росією, Кримом, Туреччиною, Вірменією, Грецією, Персією та деякими іншими країнами. Торговельні зносини Запоріжжя відбувалися через водні артерії та сухопутні дороги, зокрема Муравський, Чорний, Кримський биті шляхи. Торговельні контакти з іншими державами відбувалися у запорожців у таких формах, як: безпосередній обмін товарами, купівля-продаж товарів за допомогою грошей та купівлі товарів у кредит. Оскільки у козаків не було власної грошової одиниці, то в обігу на Січі перебували російські червінці, леви, дукати, гульдени, чвертки, шаги, чехи та інші валюти, що свідчить про доволі широкий спектр зовнішньоторговельних контактів Січі. В окремих випадках запорожцям вдавалося відкривати свої торгові представництва за кордоном, наприклад, у Стамбулі. Вони збирали інформацію про місцеві звичаї та потреби, вивчали кон'юнктуру ринку та шукали торгових партнерів. Окрім того, купцям із Запорізької Січі дозволялося відкривати в портах та містах Туреччини складські приміщення для зберігання товарів. Так само свої представництва на Січі мали й іноземні купці. Стримуючими факторами розвитку козацького господарства були його замкненість, відособленість від промислових та ремісничих центрів, як наслідок – низький технологічний рівень господарства, а також перманентні воєнні сутички, що перешкоджали сталості торговельних відносин.

⁶¹ Боднарчук Т.Л. Протекціонізм в економічній історії України (XIX – початок XX ст.): монографія / НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогноз. НАН України». Київ, 2017. С. 169.

⁶² Небрат В.В. Формування національного підприємництва та зовнішньоторговельних зв'язків України (XVI–XVII ст.). *Економіка України*. 2017. № 8. С. 80–83. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/EkUk_2017_8_7

Важливе місце у налагодженні зовнішньоторговельних зв'язків Західної України впродовж XVII–XVIII ст. належить окремим містам краю, зокрема Львову, Станіславу, Коломиї, Бродам, Тернополю, Золочеву, Бучачу, Чорткову та Жовкві. Вони налагодили та підтримували торговельні контакти з містами Польщі, Молдови, Росії, Угорщини, Німеччини, Болгарії та іншими балканськими країнами. Такі взаємини певною мірою сприяли економічному розвитку краю, розширювали ринки збуту для місцевих ремісничих та мануфактурних товарів, сприяли залученню технічних винаходів та сучасних засобів виробництва. Разом із тим структура товарообміну засвідчує про домінування аграрної та сировинної продукції в українському експорті.

Сухопутна торгівля в кінці XVIII ст. значно поступалася морській та становила лише 6% зовнішньоторгового обороту. На початку XIX ст. доставка товарів наземними шляхами становила 12% вивозу та 22% ввозу⁶³, більша ж частка товаропотоків припадала на морські водні шляхи. Поступово зростала роль чорноморсько-азовських портів у зовнішньоторговельних оборотах: у кінці XVIII ст. на чорноморські порти припадало 2% (1,9 млн крб з 76,9 млн крб), тоді як в 50-х роках XIX ст. третя частина всього експорту перейшла вже до чорноморсько-азовських портів⁶⁴. Одночасно зростала й кількість купецтва, яка займалось експортними операціями. За своїм етнічним складом купецтво Правобережної України відзначалося багатонаціональним характером. До його складу входили вірмени, греки, євреї, росіяни, поляки, та, найменшою мірою – українці. Все це стало наслідком політики освоєння та розвитку краю, що проводили польські королі. Вони різноманітними пільгами заохочували переселенців, більшість яких становили саме євреї, котрі добре зналися на комерції та фінансових справах⁶⁵. До середини XVIII ст. вони зуміли зайняти монопольне становище у торгівлі, зосередивши у своїх руках майже весь експорт та контролюючи десяту частину імпорту. Вони активно вели торгівлю як у внутрішніх губерніях Російської імперії, так і в Галичині, Угорщині, Німеччині, Пруссії. У топографічному та статистичному описі Подільської губернії зазначається, що закор-

⁶³ Кулишер И. Очерк истории русской торговли. Петроград, 1923. С. 267.

⁶⁴ Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVII ст. до 1861 року). Київ: АН УРСР, 1962. С. 167.

⁶⁵ Статистическое описание Киевской губернии, изданное тайным советником, сенатором И. Фундуклеем. Санкт-Петербург, 1852. Ч. III. С. 369.

донну торгівлю провадили в основному єврейські купці та міщани⁶⁶. Частка євреїв серед купців Київської губернії також була досить високою і становила майже 70%. Схожа ситуація була й на Волині, де частка купців єврейського походження становила понад 80%. Таким чином українське аграрне виробництво було підпорядковане єврейській зовнішній торгівлі через наявність у них достатніх капіталів та ділових зв'язків поза межами українських земель.

Упродовж періоду раннього Нового часу під впливом суспільного поділу праці, відкриття нових ринків, зміни торгових шляхів, розвитку товарного виробництва, внутрішньої та зовнішньої торгівлі відбулися становлення, консолідація та юридичне оформлення купецької соціально-професійної верстви. Разом із дворянством та духовенством купецтво стало третім привілейованим станом, за яким закріплювалося право власності, особиста свобода та податкові привілеї. Цей процес відбувався в рамках господарських потреб та соціальної політики держав, до складу яких входили українські землі. Внаслідок такої політики польської та російської влади провідні позиції у сфері обміну на українських землях зайняли представники інших національностей, серед яких домінуючі позиції здобули євреї та росіяни. Обмежена кількість українців серед купців не дозволяла їм відігравати помітної ролі у торговельно-економічних відносинах, а, відтак, позбавляла можливості накопичення достатніх капіталів для розвитку національної промисловості, культури, освіти, літератури, релігії та інших складових національного згуртування та державного відродження.

Упродовж XI–XVIII ст. відбулися якісні зміни господарства та суспільних відносин як на українських землях, так і у світі загалом. На етапі включення національних економік у систему світогосподарських зв'язків українські землі перебували у складі двох імперій – Австрійської та Російської. Це обумовило особливості розвитку господарства, соціальних відносин, системи політичних і правових регуляторів суспільного життя. Залежність від урядової політики держав, до складу яких входили українські землі, посилювалася у міру зростання насиченості та активності економічного життя. Новими явищами стали початок промислового перевороту та ускладнення галузевої структури виробництва, формування регіональної спеціалізації та міжнародного поділу праці, підвищення

⁶⁶ Военно-статистическое обозрение Российской империи. Санкт-Петербург, 1849. Т. 10. Ч. 2: Подольская губерния. С. 128.

мобільності робочої сили, диверсифікація товарно-грошових відносин і розвиток капіталізму. Консолідація економічного простору та, водночас, розширення зовнішніх зв'язків господарства слугували взаємопідсилюючими тенденціями, що потужно впливали на інституційну та структурну динаміку господарства України.

Розділ 3. УЧАСТЬ ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ В МІЖНАРОДНИХ ГРОШОВО-КРЕДИТНИХ ВІДНОСИНАХ НА ЕТАПІ ЇХ ФОРМУВАННЯ

Сучасний розвиток української економіки відбувається у тісному взаємозв'язку з міжнародними фінансовими інституціями, причому така взаємодія – з точки зору захисту національних інтересів, окрім позитивних моментів, у деяких випадках має і негативний характер. Тому для формування політики відстоювання національних інтересів важливого значення набуває вивчення історичних особливостей та закономірностей функціонування української економіки в контексті її включення у міжнародні економічні відносини. Зокрема, важливим питанням постає дослідження участі українського господарства у міжнародних грошових відносинах на різних історичних етапах. На нашу думку, в цьому контексті вивчення питання участі українського господарства у міжнародних грошових відносинах необхідно здійснювати на основі періодизації цього процесу з використанням критерію організаційно-інституційного забезпечення. Основними історичними періодами, що надають можливість більш ґрунтовного висвітлення означеної проблематики, є такі: античний (VII ст. до н. е. – X ст. н. е.), старокиївсько-європейський (X–XIV ст.), середньовічний (XIV–XVIII ст.), підросійський (XVIII–XX ст.), період незалежності початку XX ст. (1917–1919 рр.), радянський (1919–1991 рр.), сучасний (з 1991 р. і дотепер).

Практично на всіх історичних етапах процеси розвитку грошових відносин на українських землях відбувалися за активного впливу різних форм міжнародних господарських відносин, зокрема міжнародної торгівлі. В цьому контексті, враховуючи особливості географічного розташування українських земель, розвиток міжнародних торговельних відносин необхідно розглядати як один із основних стимулюючих чинників. Водночас розвиток грошових відносин став основним рушієм процесів включення українських земель у зовнішньоекономічні зв'язки за рахунок використання на певних

етапах уже існуючих грошових еквівалентів більш розвинених іноземних держав, власних грошових одиниць та інших форм грошових розрахунків⁶⁷.

Так, починаючи з кінця VII ст. до н. е. на причорноморських землях сучасної України виникає ціла низка поселень («емпії») грецьких купців, які активно вступали у торговельні відносини з місцевим населенням, пропонуючи для обміну керамічні вироби, металевий посуд, прикраси, вино, шкіру, вовну, віск тощо. Згодом невеличкі грецькі поселення перетворилися на потужні торговельні центри Північного Причорномор'я, такі як: Ольвія, Пантікапей, Херсонес, Ніконія, Тіра тощо. На початкових етапах здійснення торговельних операцій відбувалося за посередництва грецьких монет, проте, зі зростанням обсягів торгівлі, міста-держави починають активне карбування власних грошей. Першими грошовими еквівалентами Ольвії були мідні наконечники стріл, але вже у VI ст. до н. е. почався випуск власних литих бронзових монет у вигляді дельфінів, які ходили нарівні з бронзовими монетами-стрілками та електричними кізиками – монетами, що карбувалися з електри (природний сплав срібла та золота) впродовж VI–IV ст. до н. е. у давньогрецькому м. Кізік на південному узбережжі Пропонтиди (Мармурове море)⁶⁸. У V ст. до н. е. у Північному Причорномор'ї запроваджується карбування грошової одиниці під назвою «ас». «Ас» – це бронзова монета, що використовувалася для обслуговування внутрішньої торгівлі. Водночас для обслуговування зовнішньоторговельних операцій слугували срібні та золоті статери.

Цікавим історичним підтвердженням важливості запровадження власної грошової одиниці є факт наявності декрету, датованого IV ст. до н. е., що зобов'язував здійснювати всі ольвійські торговельні операції лише із застосуванням власної грошової одиниці. Проте, внаслідок економічного занепаду, у перші століття нашої ери грошова система Ольвії перейшла на використання римських монет, власне карбування було повністю зупинене.

⁶⁷ Корніяк О.В. Історико-економічні дослідження участі господарства України у міжнародних грошових відносинах. *Роль економічної науки у суспільному розвитку: До 100-річчя НАН України*: матеріали круглого столу (Київ, 22 листопада 2018 р.) / за ред. д.е.н. Небрат В.В. НАН України, ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України». Київ, 2018. С. 83–86. URL: <http://ief.org.ua/docs/scc/8.pdf>

⁶⁸ Крижицький С.Д. Ольвія. *Енциклопедія історії України*: Т. 7: Мі-О / ред. В.А. Смолій (голова) та ін.; НАН України, Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2010. 728 с. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Olviia>

Іншими прикладами застосування власних грошових одиниць містами – державами Північного Причорномор'я є монети-стріли Керкінітиди (сучасної Євпаторії), Ніконії; монети із зображенням основних напрямів господарської діяльності жителів Тіри; мідні, срібні та золоті монети Херсонеса, Пантікапея тощо. Поряд із монетами власного карбування на території сучасної України набули поширення римські монети, монети Боспорського царства та їх підробки тощо.

За часів Київської Русі активізація міжнародної торгівлі та суттєве збільшення її обсягів поставили за необхідне створення певного еквівалента для обмінних операцій. Таким чином як еквівалент спочатку використовується домашня худоба, згодом – хутро диких звірів (куниці, соболя, білки). Фактично першими грошовими одиницями Київської Русі стали різні частини хутра, зокрема: куна – шкірка куниці, резана – різана шкірка куниці, ногата – шкірка соболя. Тобто еквівалентом для обміну спочатку стали найбільш поширені та популярні товари. Пізніше з'явилася грошова одиниця – гривня, у вигляді злитків срібла, що на початкових етапах виплавлялася з іноземних монет⁶⁹.

Після прийняття князем Володимиром християнства та хрещення ним свого народу Київська Русь стала частиною європейської цивілізації та могутньою державою, з якою мав рахуватися світ. У прагненні державницького самоствердження князь Володимир розпочав карбування перших давньоруських монет – златників. Уважається, що ці гроші карбувалися за зразком візантійських «солідів» Василя II і Костянтина VIII. Разом із тим так звані «златники» Володимира Великого – це перші державні документи, що зберегли зображення тризуба – знака київських князів. На лицьовому боці монети зображений князь, який сидить на престолі, тризуб і напис: «Владимир на столе». На зворотному боці – зображення Ісуса Христа і напис «А се его злато»⁷⁰. Таким чином, на відміну від країн Заходу, які починали карбування власних монет, копіюючи римські – з чужими портретами та написами, руські монети містили винятково слов'янські написи та зображення своїх князів. Це мало велике значення для самоусвідомлення східних слов'ян, а також для утвердження давньоруської держави на міжнародній арені.

⁶⁹ Ющенко В., Панченко В. Історія української гривні. Київ, 1997. С. 7–38.

⁷⁰ Котляр М. Монети Київської Русі. *Вісник НБУ*. 1995. № 4. С. 57–61.

Згодом, у період боротьби за київський престол, сини Володимира Ярослав та Святополк, карбували власні монети – «срібляники»⁷¹. Проте карбування останніх мало більше політичний, аніж економічний характер. Найпоширенішими монетами іноземних держав, обіг яких відбувався на території Київської Русі, були арабські «дирхеми», римські «динарії», західноєвропейські монети. Причому обсяги обігу певних видів іноземних монет були тісно пов'язані зі змінами напрямів міжнародних торговельних відносин Давньоруської держави. Починаючи з VI–VII ст. велася активна торгівля з Арабським халіфатом та Візантією. Наприкінці XI ст., внаслідок перекриття половцями виходів до Каспійського та Азовського морів, відбулося переорієнтування торгівлі на ринок Візантії, а торгівля з арабськими країнами практично повністю припинилася. На початку XII ст., внаслідок хрестових походів, обсяги торгівлі з Візантією також суттєво скоротилися, а після захоплення хрестоносцями Константинополя у 1204 р., торговельні зв'язки було практично повністю втрачено, що спровокувало переорієнтацію товарних потоків на західноєвропейські ринки.

Подальший розвиток грошових відносин на українських землях відбувався у тісному взаємозв'язку з економіками країн, під патронатом яких вони перебували. За монголо-татарського нашествя XIII ст., що суттєво зруйнувало економічний потенціал східноєвропейських князівств та посилило негативні наслідки «безмонетного періоду», основною грошовою одиницею – як для обслуговування обмінних операцій, так і для сплати «татарського виходу» – стала гривня, а найпоширенішою іноземною грошовою одиницею – монголо-татарські срібні дирхеми, карбування яких відбувалося завдяки великій кількості срібних монет, що надходили як данина до Монгольської держави. На землях Галицької Русі, що за результатами походу Казимира III у XIV ст. увійшла до складу Польщі з правом карбування власних грошей, окрім польських монет, «празьких грошей» Вацлава II (1300–1305 рр.) та Яна Люксембурзького (1310–1346 рр.) та ін., поширеними були галицькі срібні монети власного карбування.

Також у князівствах Південної Русі із найбільш розвиненими економіками – Київському та Новгород-Сіверському – карбувалися власні гроші за Володимира Ольгердовича (1362–1394 рр.) та Дмитра-Корибута Ольгердовича (1380–1392 рр.). За часів Речі Посполитої, до складу якої входила

⁷¹ Сотникова М. Сребреники Киевского клада 1876 г. *Нумизматика и сфрагистика*. 1968. № 3. С. 116–121.

значна частина українських земель, окрім польських грошей (шелягів, осьмаків, півтораків тощо), в обігу були присутні багато іноземних монет, що також використовувалися для обслуговування торговельних операцій, зокрема: німецькі драйпелькери, гроші шведських володінь на німецьких та прибалтійських територіях (далери, ріксдалери), тощо.

Ідея карбування власних грошей відродилася за часів Гетьманщини. Першим карбування власних грошей спробував відновити гетьман Богдан Хмельницький⁷². Згодом карбуванням власних грошей займався гетьман Правобережної України Петро Дорошенко, наслідуючи турецькі й татарські монети, та польські чехи, шеляги і шостаки. За гетьмана Івана Самойловича відбувалося карбування севських чехів, за рахунок випуску яких робилася спроба часткового фінансування видатків ведення Кримської війни. За часів Гетьманщини популярними іноземними грошовими засобами залишалися польські гроші (осьмаки), півторагрошовики (чехи) і тригрошовики (шаги), турецькі й татарські башлики або акче⁷³.

Проте згодом, за царювання Петра I, у результаті проведення грошової реформи відбулося повне витіснення з обігу іноземних грошей та запровадження грошової системи на основі рубля. В обігу поступово з'явилися срібні полтини, напівполтини, гривні, десять денег, алтини, мідні деньги, полушки, напівполушки, золоті червінці. У 1704 р. карбуються основні елементи грошової системи Російської імперії – срібний рубль та мідна копійка, що стають основними грошовими засобами на землях підросійської України.

Таким чином, в результаті дослідження участі господарства України в міжнародних грошових відносинах на етапі їх становлення, виявлено, що на всіх історичних етапах розвиток грошових відносин на українських землях був відображенням характеру і рівня їх включеності в систему міжнародних економічних відносин, зокрема зовнішньої торгівлі. На доіндустріальному етапі розвитку господарства, враховуючи особливості географічного розташування українських земель, зовнішньоторговельні зв'язки стали одним із основних стимулюючих чинників становлення товарно-грошових і грошово-кредитних відносин. Розвиток монетарних відносин став основним рушієм процесів включення українських земель у міжнародні господарські від-

⁷² Гловінський Є. Гроші. *Енциклопедія українознавства*. Львів, 1993. Т. 2. С. 447–448.

⁷³ Слабченко М.Є. Організація господарства України від Хмельниччини до світової війни: у 5 ч. Київ: Державне вид-во України, 1923. Ч. I: Господарство Гетьманщини XVII–XVIII ст. С. 19.

носини за рахунок використання різних форм грошових розрахунків, зокрема, на певних етапах – з використанням грошових одиниць іноземних держав (римських монет та грецьких монет періоду античності, арабських та римських монет перших століть нової ери, монет періоду Польсько-литовського князівства, рублів підросійського періоду тощо), та інших – власних грошових одиниць (античних монет Ольвії, Пантікапею, Херсонесу, монет та гривень періоду Київської Русі, доби Гетьманщини тощо).

Одночасно з розвитком товарно-грошових відносин відбувався процес становлення та поширення різноманітних форм кредиту. Вже у Київській Русі, – попри відсутність спеціалізованих банківських установ – позичкодавцями виступали купці, які продавали товари із відтермінуванням оплати, або лихварі, які надавали позики на умовах повернення, терміновості та платності. Міжнародного характеру кредитно-грошовим відносинам надавала активна діяльність іноземних купців. Зокрема, іноземними капіталами у цей період можна вважати приватні капітали німецьких та балтійських купців, які займалися комерцією та надавали позики місцевому населенню. Німецькі купці навіть створювали особливі німецькі двори, які мали свої традиції та правила, що врегульовували комерційні та грошово-кредитні відносини. Свідченнями діяльності іноземних банкірів-лихварів у Київській Русі може бути надання простим людям позик під високий процент євреями та італійськими торговцями. В Україні активний розвиток банківської діяльності та вітчизняного банківського капіталу розпочинається приблизно з XIV ст. Перші банківські установи в Україні у сучасному розумінні з'явилися у Кам'янець-Подільському, який вже у XV–XVI ст. вважався одним із найбільш розвинених фінансових і торгових центрів Європи⁷⁴.

У процесі розвитку грошово-кредитних відносин на українських землях важливим питанням було винайдення ефективних інститутів і механізмів визнання та гарантування погашення боргових зобов'язань. У результаті важливим інструментом кредитування суб'єктів міжнародних економічних відносин стало застосування векселя як письмового підтвердження кредитного зобов'язання боржника перед кредитором. Запровадження фінансово-кредитних операцій за допомогою векселя відбувалося шляхом залучення іноземного досвіду використання цього фінансового інструмента та за активного впливу розширення торговельних відносин із економічними

⁷⁴ Александра М.Ф., Винокур І.С., Гарнага І.В., Коваленко Л.А., Ланевський В.П. Кам'янець-Подільський. *Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область*. Київ, 1971. С. 297–323.

суб'єктами відповідних країн. Таким чином, широке застосування вексельного обігу – як механізму кредитування суб'єктів міжнародних економічних відносин – стало відображенням включення українських земель у міжнародні економічні зв'язки⁷⁵.

Виникнення вексельних чи подібних вексельним операцій, відбувалося в тісному взаємозв'язку із розвитком міжнародних торговельних відносин. Зокрема, ще з давньоруських часів географічне розташування українських земель сприяло формуванню на них мультинаціональних торговельних шляхів (таких як шлях «із варяг у греки», на якому до XII ст. основним центром транзитної торгівлі був Київ). Цими шляхами відбувалося не тільки переміщення товарів, а й поширення практики застосування кредитних зобов'язань. Наприклад, за часів Польсько-Литовського князівства формування торговельного шляху з генуезьких портів Солдаї (Судака) та Кафи (Феодосії) до Львова, що у Перекопі перетинався зі шляхом до Середньої Азії, сприяло поширенню на українських землях практики кредитних та вексельних операцій, які активно застосовувалися італійськими купцями у причорноморській торгівлі.

Саме завдяки формуванню цього шляху Львів став великим торговельним центром, в якому суб'єктами економічних відносин почали широко застосовуватися західноєвропейські принципи та методи фінансово-кредитної діяльності. Яскравим прикладом використання європейської практики стало створення у Львові – за італійським аналогом – перших кредитних закладів – побожних банків, що здійснювали свою діяльність при церквах та монастирях. Серед основних боргових документів-передвісників векселів зустрічалися «квіти» (визначені основними нормативними документами Литовським статутом) та «мамрани».

За часів Гетьманщини важливу роль у розповсюдженні вексельних операцій відігравали ярмарки. Постійне збільшення обсягів торгівлі стимулювало розширення кредитних операцій серед купців, зокрема широкого розповсюдження набули боргові документи – квитанції, розписки, боргові листи, векселі тощо. При здійсненні операцій під заставу земельних ділянок використовувалися письмові акти, що мали форму білетів, а при продажу

⁷⁵ Корніяка О.В. Історичні аспекти включення українських земель у міжнародні економічні зв'язки у дорадянський період. // *International scientific conference: Corporate governance: strategies, technology, processes*. October 26, 2018. Leipzig, Germany: Baltija Publishing, 2018. P. 4–6. URL: <https://www.science-community.org/system/files/Trots.PDF>

товарів та послуг у кредит застосовувалися так звані обліки. На території Лівобережної України вексель з'явився наприкінці XVII ст., у процесі активізації діяльності іноземних купців, які використовували векселі західноєвропейського типу. Інституційне регулювання вексельного обігу на українських теренах започатковане російським вексельним статутом 1729 р. Він повторював та відтворював норми, визначені відомим Лейпцизьким статутом.

Важливим кроком щодо розповсюдження боргових операцій із векселями стала поява «радних листів», за якими іноземні купці отримували письмове підтвердження отримання кредитних коштів та зобов'язання повернути їх у визначений термін. Причому у випадку неповернення кредиторами коштів передбачалося застосування механізмів судового оскарження на основі цих письмових документів після їх реєстрації у кріпосних конторах.

Активізація зовнішньої торгівлі та розвиток банківської системи стали потужними чинниками розширення участі українського господарства у міжнародних валютно-кредитних відносинах у XVIII – першій половині XIX ст. Особливості цієї участі були обумовлені втратою Україною політичної та фінансово-економічної самостійності, зокрема, детерміновані об'єднанням грошових систем Росії та України, домінуванням казенних кредитних установ, споживчим характером запозичень, широким випуском (починаючи з 1769 р.) і подальшим знеціненням асигнацій⁷⁶, зумисним поширенням на території України так званих «лихих» мідних грошей.

Наприкінці XVIII – початку XIX ст. із збільшенням обсягів міжнародної торгівлі створюються передумови щодо активізації та подальшого поширення кредитно-вексельних операцій. На українських землях формуються їх основні центри – Одеса, Київ, Харків, Полтава та ін. Зокрема, на початку XIX ст. Одеса перетворюється на основний фінансово-кредитний центр Чорноморсько-Азовського басейну, сконцентрувавши найбільші приватні банківсько-кредитні установи з тісними економічними зв'язками із західноєвропейськими партнерами та широкою практикою застосування вексельних операцій. Так, одеський банкірський будинок М. Ефруссі мав численні контори та філіали у Парижі та Відні, банкірський будинок Д. Рафаловича мав тісні взаємозв'язки із Парижем, Лондоном та Петербургом.

⁷⁶ Небрат В.В. Ретроспективний аналіз практики урядових запозичень та розробка теорії державного кредиту в українській економічній думці другої половини XIX – початку XX ст. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2008. Вип. 41. С. 174–193. URI: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/9397>

На початку XIX ст. основними кредитними установами, що здійснювали облікові операції із векселями, були державні заклади, зокрема, Державна облікова контора з представництвами в Одесі та Феодосії, що згодом була перереєстрована у Державний комерційний банк (який здійснював свою діяльність при Державному асигнаційному банку). Згодом контори Державного комерційного банку було створено у Києві, Харкові, Полтаві. Проте у діяльності державних установ були істотні обмеження, що негативно впливали на розповсюдження вексельних операцій. Суттєвим недоліком було обслуговування ними лише великих вексельних операцій, тобто фактично доступ до кредиту отримували переважно великі підприємці.

Кардинальні зміни щодо вексельних операцій відбулися у другій половині XIX ст., коли активний розвиток зовнішньої торгівлі та економіки країни в цілому потребував додаткових фінансово-інвестиційних ресурсів. У ситуації низького рівня внутрішнього накопичення та практично повної відсутності розвинених фінансово-інвестиційних інститутів, вексельний обіг набув найбільшого поширення за всю дорадянську історію.

Таким чином, на етапі формування зовнішньоекономічних зв'язків та становлення світового ринку розвиток грошових відносин на українських землях став відображенням характеру і рівня їх включеності в систему міжнародних економічних відносин, зокрема зовнішньої торгівлі. Разом із тим розвиток грошового обігу та кредиту став основним рушієм процесів включення українських земель у міжнародні економічні відносини за рахунок використання різних форм грошових розрахунків, зокрема, на певних етапах – з використанням грошових одиниць іноземних держав (римських та грецьких монет періоду античності, арабських монет перших століть нової ери, номіналів Польсько-Литовського князівства та Речі Посполитої, голландських, угорських та італійських дукатів, турецьких піастрів, кримських монет, рублів Російської держави тощо), на інших – власних грошових одиниць (античних монети Ольвії, Пантікапею, Херсонесу, монет та гривень періоду Київської Русі, севських чехів доби Гетьманщини та ін.).

Паралельне використання декількох або багатьох видів грошових одиниць в обігу на доіндустріальному етапі господарського розвитку свідчить про диверсифікованість зовнішньоторговельних відносин та високий рівень включеності господарства українських земель у міжнародну торгівлю. Формування української фіскальної системи в добу Гетьманщини (друга половина XVII – початок XVIII ст.) супроводжувалося спробами карбування влас-

ної монети як ознаки економічного суверенітету, натомість грошова реформа 1689–1718 рр., проведена Петром I, була спробою уніфікувати грошову систему та припинити обіг іноземної монети на території України, тим самим інкорпорувавши її до єдиного монетарного та економічного простору Російської держави.

Запровадження фінансово-кредитних операцій за допомогою векселя відбувалося шляхом залучення іноземного досвіду використання цього фінансового інструмента та за активного впливу розширення торговельних відносин із економічними суб'єктами відповідних країн (застосування подібних векселю фінансових інструментів у грецьких містах Північного Причорномор'я у античний період, вплив імперської політики запровадження вексельних операцій на землях підросійської України, активне впровадження європейської практики вексельних кредитних операцій на західноукраїнських землях тощо). Широке застосування вексельного обігу як механізму кредитування суб'єктів міжнародних економічних відносин стало відображенням широкого включення українських земель у міжнародні економічні зв'язки, коли внаслідок активного розвитку та збільшення обсягів зовнішньої торгівлі важливим питанням стало винайдення ефективних інструментів і механізмів визнання та гарантування погашення боргових зобов'язань.

Розділ 4. СТРУКТУРНІ ЗМІНИ В ГОСПОДАРСТВІ УКРАЇНИ НА ЕТАПІ СТАНОВЛЕННЯ СВІТОВОГО РИНКУ

Формування основних тенденцій та чинників еволюції господарської структури України та її участі у міжнародних економічних відносинах розпочалося ще у часи аграрної цивілізації. Міжнародна торгівля, згідно з результатами численних історичних досліджень, зокрема П. Ляценка, Б. Рибаківа, П. Толочка, інших вчених, відіграла значну роль у господарському житті народів, які мешкали на територіях сучасної України. Так, за свідченням Б. Рибаківа, який спирався на дані археологічних розвідок, ще в «троянові часи» (у добу черняхівської культури I–IV ст. н.е.) у Середньому Подніпров'ї процвітало експортне землеробство, що зумовило дуже високий для тієї доби рівень соціально-економічного розвитку⁷⁷.

Пізніше, у X–XII ст., вигідне географічне розташування Київської Русі на перетині євразійських торговельних шляхів зумовило її активну взаємо-

⁷⁷ Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. Москва: Наука, 1982. С. 242, 284.

дію з Візантією, країнами арабського Сходу та Середньої Азії, Скандинавії та Центральної Європи. Це сприяло культурному піднесенню міст, розквіту в них різноманітних ремесел, технологій будівництва й архітектури, корабельної справи, мистецтва та ін.; дослідники відзначають високий рівень спеціалізації ремісництва Київської Русі, що налічувало кілька десятків професій⁷⁸. Серед іншого, високого рівня досягла чорна металургія та металообробка: асортимент виробів із заліза налічував близько 150 найменувань⁷⁹, майстри виготовляли сільськогосподарський реманент, ремісничі інструменти, побутові металеві предмети (ножі, голки, цвяхи тощо), зброю, військові обладунки, кінську зброю⁸⁰.

Виразно простежується прямий зв'язок між зовнішньою торгівлею та розвитком ювелірної справи (оскільки за браком місцевої сировини кольорові метали завозили з інших країн), а також суднобудування, що було поставлено на рівні державної справи. Щорічне виготовлення кількох сотень кораблів-моноксилів для торгового флоту (а військові флотилії русів, за візантійськими джерелами, налічували до 2000 суден) потребувало зусиль багатьох тисяч теслярів і корабелів, а також праці жінок з 80–100 селищ, які ткали вітрила з грубого полотна, і все це відбувалось під суворим наглядом княжих наглядачів⁸¹.

Структура зовнішньої торгівлі визначалась насамперед особливостями господарської та інституційної структури тогочасного суспільства. Головними предметами експорту були традиційні продукти промислів – мед, віск, хутра; згодом, у міру розвитку ремесла, їх доповнили льон, шкіри, ювелірні вироби, зброя, кольчуги тощо – проте їхня частка у структурі експорту залишалась порівняно незначною. Це пояснювалося переважно натуральним характером тогочасного господарства: внутрішній ринок був розвинений слабо, у сільській місцевості більшість ремісничих виробів виготовлялись на замовлення, провідними галузями були хліборобство і скотарство. При цьому головними бенефіціарами зовнішньої торгівлі були зазвичай представники князівської верхівки суспільства, тоді як основна маса населення – смерди-землероби – не отримували від неї майже жодного зиску. Проте саме вони слугували джерелом найбільших експортних потоків, сплачуючи

⁷⁸ Рыбаков Б.А. Ремесло древней Руси. Москва: АН СССР, 1948. С. 509.

⁷⁹ Толочко П.П. Древняя Русь: монография. Київ: Наукова думка, 1987. С. 8.

⁸⁰ Рыбаков Б.А. Ремесло древней Руси. Москва: АН СССР, 1948. С. 217–218.

⁸¹ Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. Москва: Наука, 1982. С. 320.

князю та боярам данину здебільшого продуктами мисливства й бортництва і водночас надаючи повне забезпечення князю та його військовій дружині під час «полюддя». Фактично, ті товари, що йшли на експорт, спочатку вилучалися в населення шляхом позаекономічного примусу.

Крім того, відповідаючи власною особою за невплату данини, або масово потрапляючи під час княжих усобиць у полон, смерди перетворювались на рабів. При цьому провідною формою рабовласництва було не використання раба у феодальному господарстві, а продаж його як товару, в тому числі на зовнішніх ринках. За спостереженнями М. Покровського, Д. Іловайського, П. Лященка, інших істориків, в умовах постійних війн торгівля «челяддю» набула значного поширення. Работорівля була найприбутковішою складовою не лише давньоруського, а й усього середньовічного зовнішньоекономічного обігу: через замкнений характер натурального господарства на ринку завжди бракувало робочих рук⁸².

Важливо відзначити соціальні аспекти розвитку виробництва з метою експорту. Полюддя як специфічна форма данини, пов'язана із зовнішньою торгівлею, виснажувала господарства смердів; виконання різних повинностей та повне матеріальне забезпечення військових походів відволікали населення від продуктивної праці. Розмір і склад данини князі визначали довільно, іноді відбираючи все, що мали піддані, і викликаючи цим зростання народного невдоволення (відомо, що трагічна загибель князя Ігоря від рук древлян була спричинена його повторним візитом до них по данину)⁸³.

У міру того, як зростали споживчі апетити князів, простимульовані широкою пропозицією іноземних товарів, посилювалось їхнє прагнення до збільшення експортної складової полюддя з підвладних їм земель; дедалі частішими ставали загарбницькі набіги «по челядь» на землі сусідів, а збір данини перетворювався на відкрите пограбування. Цьому сприяла і князівська «чехарда»: при постійних переміщеннях князів до іншого міста та іншого княжого столу вони ставилися до своїх вотчин як тимчасові володарі,

⁸² Лященко П.И. История народного хозяйства СССР: в 3-х т. Москва: Госполитиздат, 1952. Изд. 3-е. Т. 1: Докапиталистические формации. С. 142; Покровский М.Н. Русская история: в 3 т. Санкт-Петербург: Полигон, 2002. Т. 1. С. 62.

⁸³ Толочко П.П. Древняя Русь: монография. Київ: Наукова думка, 1987. С. 41–42.

прагнучи якомога більше взяти і не піклуючись про відновлення селянського господарства⁸⁴.

Між тим позаекономічне привласнення мало свої межі. Як слушно зауважив М. Покровський, «хигацька експлуатація країни, що жила загалом натуральним господарством, могла тривати лише доти, доки експлуататор міг знаходити свіжі незаймані області загарбання... Проте організаційні засоби давньоруського князя були надто слабкі, щоб підтримувати експлуатацію на такій величезній території»⁸⁵. Зрештою, подальший занепад ресурсної бази господарства і зовнішня експансія, що відбувалась такими самими екстрактивними методами, зумовили поступове руйнування централізованої вертикалі влади та економічне, а згодом і політичне відокремлення удільних князівств. Внаслідок поступового зниження ролі старих торговельних шляхів, зокрема шляху «з варяг у греки», великі міста поступово втрачають роль міжнародних торгових центрів, цей статус тимчасово зберігає лише Київ, але монгольська навала завершила справу остаточного розвалу давньоруської держави.

Зважаючи на зазначене, стає більш зрозумілою роль зовнішньоекономічних зв'язків у соціально-економічному житті патріархального суспільства з нерозвиненими суспільними інститутами і повною зневагою до прав людини. Міжнародна торгівля не здатна внести відчутних позитивних зрушень у структуру традиційного господарства, якщо для цього не визріли об'єктивні соціально-економічні умови; поряд із тим вона створює ризики ресурсного виснаження економіки через редистрибутивну рентну поведінку місцевої еліти⁸⁶. В умовах технологічної відсталості та за відсутності адекватних інституційних запобіжників неконтрольований розвиток зовнішньої торгівлі може спричинити вимивання з країни як матеріальних, так і людських ресурсів, руйнуючи внутрішній ринок і підриваючи основи життєздатності національного господарства і самої державності.

⁸⁴ Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. Москва: Наука, 1982. С. 429.

⁸⁵ Покровский М.Н. Русская история: в 3 т. Санкт-Петербург: Полигон, 2002. Т. 1. С. 89–90.

⁸⁶ Гордіца К.А. Еволюція господарської структури України на етапі становлення міжнародної торгівлі. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2015. Вип. 51. С. 196–214. URL: http://ingedu.org.ua/docs/IN_2018_51_196.pdf

Поступове відновлення зовнішньоекономічних зв'язків протягом XIV ст. і подальше включення давньоукраїнських земель у систему європейських міжнародних ринків у часи польсько-литовського панування сприяло поступовому подоланню катастрофічних наслідків монголо-татарської навали, насамперед таких як обезлюднення окремих регіонів, скорочення посівних площ, руйнація десятків міст, занепад торгівлі та ремесел, зникнення низки ремісничих професій, втрата деяких секретів виробництва (зокрема ювелірного) та ін.

Зовнішня торгівля у XIV–XV ст. залишалася важливим чинником розвитку господарства, що зберігало в основному натуральний характер із широким використанням природних багатств. Тому імпортувалися, як і в попередні часи, здебільшого предмети розкоші та вироби промисловості; провідне ж місце у структурі експорту займала сировина, продукція сільськогосподарства та промислів; не втрачав значення й вивіз рабів⁸⁷. Поряд із тим, у цей період на давньоукраїнських землях поширювалися загальноєвропейські процеси урбанізації: зростала кількість міст (як нових, так і відбудованих старих), збільшувалось їхнє населення. У містах спостерігалися відродження й розквіт ремесла, завдяки впровадженню (хоча й в обмежених формах) магдебурзького права та формуванню цехів зростала його продуктивність, збагачувався асортимент та поліпшувалась якість продукції, розвивалась торгівля. Суттєво збільшилась кількість ремісників та їхніх спеціальностей: за даними українських дослідників, у кінці XV ст. кількість ремісничих професій досягла 150–200, що було помітним кроком уперед, порівняно з минулим періодом⁸⁸.

У структурі вітчизняного господарства важливі зміни сталися протягом XV–XVI ст. Причиною стали Великі географічні відкриття та «революція цін» у Європі, що стрімко розширили зовнішні ринки для сільськогосподарської продукції. Постійні воєнні дії в багатьох європейських країнах та потреби розвитку суднобудування також збільшили попит на продовольство, метал, деревину та продукти її переробки. Найважливішою статтею експорту став хліб, що спонукало землевласників щодалі збільшувати його виробництво у своїх маєтках. Як наслідок, на територіях України стало поширюватись фільваркове господарство, орієнтоване вже не стільки на внутрішнє

⁸⁷ Полонська-Василенко Н.Д. Історія України: у 2-х т. Київ: Либідь, 1992. Т. 1: До середини XVII століття. С. 369.

⁸⁸ Історія народного господарства України: у 3-х т., 4-х кн. Київ: Наукова думка, 1983. Т. 1: Економіка досоціалістичних формацій. С. 105.

споживання, скільки на експорт сільськогосподарської продукції, насамперед збіжжя. Цьому сприяла й реформа сільського господарства, проведена на основі польського «Устава на волоки» (1557 р.), що зруйнувала традиційну систему общинного землеволодіння і закріпила всі селянські повинності за дрібними наділами – «волоками», на кожному з яких селилась одна, а згодом і декілька селянських родин⁸⁹.

За нової системи організації господарства краща земля відводилася для облаштування ферми – фільварку, для селян примусово запроваджувалась дводенна (а потім і триваліша) щотижнева панщина. Завдяки цьому, а також обов'язковому введенню трипільля, застосуванню сортового насіння й добрив та вдосконаленню знарядь праці суттєво підвищилася продуктивність сільськогосподарського виробництва, що дозволило збільшити вивіз хліба. За даними українських дослідників, експорт збіжжя, в тому числі вивезеного з України, через Гданський порт з 1583 по 1648 р. зріс у 2,5 раза⁹⁰.

Хоча основною галуззю фільварків залишалось землеробство, практично всі господарства мали комплексний характер: частина зерна, не реалізованого на зовнішніх ринках, становила базу для розвитку тваринництва, продукція якого також значною мірою йшла на експорт. Насамперед це стосувалося великої рогатої худоби – волів, які слугували свого роду натуральним еквівалентом валюти, та коней, потрібних і для господарства, і особливо для війська. Також розвивалося свинарство, вівчарство; навколо міст зростали молочарські господарства, що постачали на ринок молоко, масло, сир та іншу продукцію. Крім того, набувало поширення бджільництво, розведення риби та птиці⁹¹.

У міру піднесення виробництва землеробства й тваринництва у фільварках зростали потужності з переробки сільськогосподарської сировини – гуральні, броварні, сироварні, олійниці та ін. Широкого розвитку набуло млинарство; водяні млини були відомі з XIV ст., наприкінці XVI ст. з'явилися вітряки. Водяні двигуни млинів використовували не лише для мелення борошна й круп, але й для переробки олійних культур, валяння сукна, обробки дерева, для залізорудної справи тощо. У першій половині XVII ст.

⁸⁹ Василенко Н.П. Литовско-русское государство. *Энциклопедический словарь* / Ф.А. Брокгауз и И.А. Ефрон. Санкт-Петербург, 1896. Т. 17. С. 818–827.

⁹⁰ Полонська-Василенко Н.Д. Історія України: у 2-х т. Київ: Либідь, 1992. Т. 1: До середини XVII століття. С. 466.

⁹¹ Історія народного господарства України: у 3-х т., 4 кн. Київ: Наукова думка, 1983. Т. 1: Економіка досоціалістичних формацій. С. 125–126.

великі водяні млини перетворювались на справжні підприємства з елементами поділу праці, властивими мануфактурному виробництву⁹².

Мануфактурне виробництво поширювалось і в галузі солеваріння, на так званих жупах, що постачали сіль як на внутрішній, так і на зовнішній ринок, а також на підприємствах залізорудної промисловості – руднях, кількість яких на Правобережній Україні впродовж першої половини XVII ст. зросла, за даними українських джерел, мало не вдесятеро⁹³. Така динаміка значною мірою пояснювалась стрімким зростанням на світовому ринку попиту на залізо, зумовленим поширенням використання у цей період вогнепальної зброї.

Відповідне збільшення в цей період виробництва пороху дало поштовх розвитку його сировинної бази – селітроваріння, особливо на Лівобережній Україні. З тієї ж причини поширювались підприємства з виробництва поташу («поташні буди»), продукцію яких застосовували також у виробництві скла, мила, фарбуванні та вибілюванні тканин, промивки вовни тощо. Широке використання поділу праці на підприємствах цих галузей також свідчить про їхній перехід до мануфактурного виробництва⁹⁴.

Постійне зростання попиту на поташ – як внутрішнього, так і зовнішнього – викликало, своєю чергою, широке розгортання лісового промислу. Дубові плахи використовували для будування кораблів, більш дешеві – для столярних робіт; деревину перепалювали для виробництва поташу, попелу, смоли, дьогтю. Стрімке підвищення цін на цю продукцію, особливо в часи 30-літньої війни (1618–1648 рр.) призвело до масового вирубування лісів майже по всій території України⁹⁵. Хижацьке споживання природних ресурсів України значною мірою пояснювалося колонізаторським характером становлення й розвитку всієї української промисловості в період польсько-литовського панування. За спостереженнями українських істориків, усе виробництво було організоване таким чином, що «величезні капітали, одержувані за експорт сировинних продуктів, витрачалися на закордонні вироби розкоші, вино, цукор, шовкові матерії. Виручені мільйони не вкладалися в

⁹² Там само. С. 145.

⁹³ Полонська-Василенко Н.Д. Історія України: у 2-х т. Київ: Либідь, 1992. Т. 1: До середини XVII століття. С. 468.

⁹⁴ Історія народного господарства України: у 3-х т., 4 кн. Київ: Наукова думка, 1983. Т. 1: Економіка досоціалістичних формацій. С. 146.

⁹⁵ Полонська-Василенко Н.Д. Історія України: у 2-х т. Київ: Либідь, 1992. Т. 1: До середини XVII століття. С. 467.

господарство країни, не поліпшували побуту мас, а лише сприяли блисківі, виставності життя шляхти»⁹⁶.

До позитивних наслідків широкого впровадження фільваркової системи та подальшого зростання товарності виробництва слід зарахувати значний поступ селянського ремесла та поглиблення територіального поділу праці. За свідченням істориків-економістів, цілі села спеціалізувалися на виробництві залізних, гончарних, шкіряних та інших виробів⁹⁷. Це означало, що продукція вироблялася вже переважно для продажу на ринку, а не лише на замовлення.

Поступове перетворення значної частини сільських ремісників на дрібних товаровиробників, які шукали ринків збуту своєї продукції, своєю чергою, стимулювало зростання кількості міст і невеликих містечок по всій території України. Часто селам із розвиненим виробництвом промислової продукції надавався статус міста; у цьому були зацікавлені магнати і шляхта, які могли отримувати від заснованих ними міст, що перебували у їхній власності, доходи, у кілька разів вищі, ніж доходи від сіл. Так, у першій половині XVII ст. близько 200 міст і містечок виникло на Київщині та Лівобережжі, близько 100 – у Брацлавському воєводстві⁹⁸.

Продовжувала поглиблюватися спеціалізація ремесла: крім виготовлення готових виробів, ремісники почали спеціалізуватися на виробництві окремих елементів або на виконанні окремих операцій. Відповідно розширювалася номенклатура їхніх професій: у першій половині XVII ст. на українських землях налічувалося вже понад 270 ремісничих спеціальностей⁹⁹. Одночасно зростала кількість ремісників. За даними українських дослідників, у 25 містах Волинського воєводства у 1635 р. працювало 2030 ремісників, тобто в середньому по 81 реміснику на кожне місто¹⁰⁰. У великих містах кількість ремісників була значно вищою – у Львові, зокрема, вже на початку XVII ст. їх було близько 3000¹⁰¹.

⁹⁶ Там само. С. 468.

⁹⁷ Орловський Б.М. Залізорудна промисловість України в дореволюційний період: Іст.-екон. нарис. Київ: Наукова думка, 1974. С. 13.

⁹⁸ Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. Київ: АН УРСР, 1954. С. 34.

⁹⁹ Михайлина П.В. Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569–1654 рр.). Київ: Наукова думка, 1975. С. 260.

¹⁰⁰ Баранович А.И. Украина накануне освободительной войны середины XVII в. (Соц.-екон. предпосылки войны). Москва: Изд-во АН СССР, 1959. С. 142.

¹⁰¹ Михайлина П.В. Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569–1654 рр.). Київ: Наукова думка, 1975. С. 18.

Поряд із тим, у першій половині XVII ст. дедалі сильніше стали проявлятися негативні соціальні наслідки «волочної» реформи. Насамперед через руйнування сільської громади окремим волочним господарствам стало важко протистояти феодалам, що зумовило масову втечу селян на схід та південь. Розвиток фільварків позбавив селян права переходу, прискорив зменшення селянських наділів та зростання кількості малоземельних і безземельних селян, що становила в цей період уже близько третини всього селянства; водночас нечуваними темпами зростало магнатське землеволодіння¹⁰².

Постійне прагнення польських магнатів підвищити прибутковість фільварків заради збільшення експорту збіжжя спричинило невпинне зростання панщини, натуральних і грошових податків на селян, а також різного роду додаткових сезонних і разових повинностей. Зокрема у Волинському, Подільському, Руському та північно-західній частині Київського воєводства на початку XVII ст. панщина вже дорівнювала 4–6 дням на тиждень¹⁰³. Це супроводжувалося подальшою колонізацією українських територій та посиленням національних і релігійних утисків населення, що сприяло зростанню соціального напруження і зрештою склало передумови Української національної революції XVII ст.

Отже, впровадження на українських землях експортоорієнтованого фільваркового господарства, зумовлене суттєвим розширенням зовнішнього і певною мірою внутрішнього ринку, мало неоднозначний вплив на соціально-економічний розвиток України. З одного боку, воно стимулювало позитивні структурні зрушення в економіці, такі як розвиток сільського й міського ремесла та промислів, розширення галузевої структури економіки, поглиблення спеціалізації та суспільного поділу праці, збільшення продуктивності й товарності виробництва та початок його переходу до мануфактурної стадії. З іншого – за відсутності дієвих інституційних регуляторів воно призвело до хижацької експлуатації природних і людських ресурсів, розорення селянського господарства як основної продуктивної сили феодально-

¹⁰² Лященко П.И. История народного хозяйства СССР: в 3-х т. Москва: Госполитиздат, 1952. Изд. 3-е. Т. 1: Докапиталистические формации. С. 345–346; Історія народного господарства України: у 3-х т., 4 кн. Київ: Наукова думка, 1983. Т. 1: Економіка досоціалістичних формацій. С. 120, 128.

¹⁰³ Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. Київ: Вид-во АН УРСР, 1959. С. 46.

го суспільства, соціального вибуху та тривалого економічного занепаду країни.

Подальші зміни в господарській структурі Лівобережної України пов'язані з економічними реформами Петра I, розпочатими в першій чверті XVIII ст. У цей час економічний розвиток Гетьманщини визначався двома основними тенденціями – активним відродженням традиційних галузей суспільного виробництва після періоду Руїни та поступовою інтеграцією українського господарства до економіки Російської держави. Що стосується Правобережжя, що залишилося під владою Польщі, то в першій половині XVIII ст. у ньому загалом відродилася, хоч і в значно менших масштабах, стара фільваркова система господарювання, що вже довела свою життєздатність; однак згодом, після трьох розділів Польщі (1772, 1793 та 1795 рр.), правобережне господарство також почало перетворюватися на складову частину загальноросійської імперської економіки.

Політика Петра I щодо України була підпорядкована його головному прагненню – посилити економічну та політичну могутність Росії та піднести її міжнародний авторитет. Відповідно до зазначеної мети, у цій політиці виразно простежуються такі основні напрями: по-перше, вибіркова промислова політика, спрямована на підтримку або примусове насадження одних галузей виробництва і обмеження чи пряму заборону інших; по-друге, протекціоністська торгова політика, спрямована на переорієнтацію основних товаропотоків з України винятково до Росії; по-третє, екстрактивна ресурсна (в тому числі кадрова) політика, спрямована на забезпечення першочергових потреб централізованої Російської держави.

В аспекті заохочувальної та сприятливої промислової політики царськими розпорядженнями передбачалося, зокрема, будівництво по всій країні суконних підприємств та розведення у вотчинах заводських овець як сировинної бази суконного виробництва, розвиток лляного та конопляного промислів, збільшення кількості селітряних підприємств та обсягів видобутку селітри; у 1720 р. було видано наказ про заснування в Києві виробництва дзеркал¹⁰⁴.

У руслі цієї політики було покладено початок практиці «насадження» на українських землях казенних та «указних» приватних мануфактур, найближчим результатом якої стало виникнення суконних мануфактур –

¹⁰⁴ Полное собрание законов Российской Империи. Собр. 1 (1649–1825). Т. 4–7. № 2876, 4002, 4532, 2966, 4345, 2598, 2829, 3504. URL: http://nlr.ru/e-res/law_r/coll.php?part=1

1719 р. Глушківської (на Слобожанщині), а за кілька років Ряшківської (на Лівобережжі); у 1720-ті роки у Стародубському полку почала розвиватися парусно-полотняна індустрія – було засновано три мануфактури з переробки прядива – Почепську, Шестаківську й Топальську; у ці ж роки в Охтирці було створено тютюнову мануфактуру, а в Києві організовано мануфактурне виробництво шовку. З огляду на те, що виробництво здійснювалося централізовано, за прямої участі та під суворим наглядом держави, а вироблена продукція йшла виключно до казни, ефективність цього виробництва, за оцінками українських дослідників, зазвичай була невисокою¹⁰⁵.

Тим не менше, протягом XVIII ст. мануфактурне виробництво на українських землях досягло чималих успіхів. Так, у 1760–1770-ті роки було відкрито дві казенні (у містах Нова Водолага та Катеринослав) і три купецькі (у Києві та Ніжині) мануфактури з виробництва шовку та шовкових виробів; 1801 р. почала випускати посуд Межигірська фаянсова фабрика; з 1736 р. працював Шосткінський казенний пороховий завод; 1764 р. у Києві було засновано казенний завод із виробництва зброї «Арсенал»; у 1799 р. випустив першу продукцію Луганський чавуноливарний завод. Завдяки вдосконаленню старих та створенню нових підприємств у 1797 р. працювали вже 12 суконних мануфактур, що виробляли близько 14% продукції всієї країни¹⁰⁶.

Поряд із тим низкою наказів Петра I було накладено суттєві обмеження на деякі традиційні українські промисли. Так, у 1711 р. вийшов наказ про заборону винокуріння; у 1716 р. виробництво горілчаних напоїв було дозволено, але лише для домашнього вжитку й обкладалося податком; у 1719 р. було припинено безконтрольне вирубування лісів, з метою збереження дерев, придатних для суднобудування; ту саму мету переслідувала заборона у 1721 р. виробництва поташу на «неуказних заводах», а також обмеження у 1723 р. виготовлення смальцюги й поташу на заводах у Малоросійських полках не більше, ніж по 2500 діжок на рік¹⁰⁷.

Ці заборони, хоча й мали позитивне природоохоронне значення, гальмували (хоч і не зупинили) розвиток суміжних галузей, насамперед вироб-

¹⁰⁵ Полонська-Василенко Н.Д. Історія України: у 2-х т. Київ: Либідь, 1992. Т. 2: Від середини XVII століття до 1923 року. С. 183–185.

¹⁰⁶ Дерев'янкін Т.І. Мануфактура на Україні в кінці XIII – першій половині XIX ст.: Текстильне виробництво. Київ: Вид-во АН УРСР, 1960. С. 11.

¹⁰⁷ Полное собрание законов Российской Империи. Собр. 1 (1649–1825). Т. 4–7. № 2316, 2990, 3391, 3772, 4197, 4292. URL: http://nlr.ru/e-res/law_r/coll.php?part=1

ництва пороху, а також паперової промисловості, для якої потрібна була деревина, та скляної промисловості, для якої необхідний був поташ. Так само всупереч економічній політиці Петра I продовжували існувати і навіть розвиватися інші українські промисли – соляний, селітряний, залізорудний. Не втрачало значення чумацтво, гуральництво, бджільництво, мисливство, рибальство, млинарство, видобуток дьогтю та смоли у лісах тощо. У сільському господарстві набуло поширення скотарство, зокрема розведення великої рогатої худоби та коней¹⁰⁸; ще у першій чверті XVIII ст. на Лівобережжі було засновано декілька зразкових царських та казенних овечих заводів, у 1780-х роках їх налічувалося вже 209¹⁰⁹.

Для того, щоб опанувати всі ці багаті ресурси і спрямувати їх використання на благо Російської держави, було застосовано систему заходів зовнішньої та внутрішньої торгівлі, які ставили українських підприємців у невідгідні умови і створювали канали перерозподілу торгових прибутків до державної казни або до кишень російських торговців. Так, царськими наказами 1714 р. було заборонено вивіз з України («з Черкаських міст») прядива, шкір, поташу, смальцюги, воску, сала, щетини, смоли, лляного й конопляного насіння та олії, інших товарів¹¹⁰; ще раніше було заборонено продаж за кордон селітри, купувати яку було дозволено лише московським порохом підрядчикам¹¹¹. Цими та подібними їм наказами український експорт до інших країн фактично був мінімізований і втратив значення потужного економічного стимулу розвитку традиційних галузей вітчизняного виробництва.

Переорієнтації українського товарообігу у бік Росії сприяла також її протекціоністська політика обмеження імпорту та обкладання ввізним митом тих товарів, що вже вироблялися на той час у Росії¹¹². У такий спосіб російські товари здобували пріоритет перед іноземними на українських ринках, хоча були значно менш якісними. Крім того, склалася практика примусових централізованих закупівель за «помірними» (тобто заниженими) цінами та обов'язкових державних замовлень-підрядів на виготовлення й поставку різних

¹⁰⁸ Полонська-Василенко Н.Д. Історія України: у 2-х т. Київ: Либідь, 1992. Т. 2: Від середини XVII століття до 1923 року. С. 186–187.

¹⁰⁹ Історія народного господарства України: у 3-х т., 4 кн. Київ: Наукова думка, 1983. Т. 1: Економіка досоціалістичних формацій. С. 170.

¹¹⁰ Полное собрание законов Российской Империи. Собр. 1 (1649–1825). Т. 4–7. № 2767, 2768, 2793. URL: http://nlr.ru/e-res/law_r/coll.php?part=1

¹¹¹ Там само. № 2379, 2381, 2705.

¹¹² Там само. № 4346.

товарів, зокрема амуніції, снарядів та продовольства для війська; конопляного прядива; золотих, срібних і мідних монет для монетного двору; ремісничих інструментів для будівельних робіт у Санкт-Петербурзі та ін.¹¹³.

Слід також враховувати, що, незважаючи на відсутність з боку російської влади національного та релігійного гніту, властивого польському пануванню¹¹⁴, на український народ важким тягарем лягли загальнодержавні повинності, які українці мусили нести разом із мешканцями всіх інших губерній Росії. Зокрема, йдеться про регулярні та разові збори грошей на утримання армії та ландміліції, на будівництво каналів та утримання робітників у Санкт-Петербурзі, інші потреби; збори продовольства та коней для війська; рекрутські набори до російської армії і навіть до армії прусського короля; примусове переселення найбільш талановитих ремісників (ковалів, каменярів, цеглярів, теслярів, столярів та ін.) і торговців до Санкт-Петербурга та до інших міст¹¹⁵.

Усі ці некомпенсовані втрати ресурсів, особливо людських, що позбавляли українське господарство кваліфікованих спеціалістів, гальмували економічний розвиток України, закріплюючи за нею напівколоніальний статус другорядної російської провінції і формуючи, поряд із іншими чинниками, відповідну до цього статусу структуру суспільного виробництва. Провідну роль у ній дедалі відчутніше відігравали нав'язані державною владою мануфактури, які використовували українську сировину та робочу силу, виробляючи продукцію для загальноросійського ринку. Ця тенденція набула незворотного характеру після скасування 1754 р. митних кордонів між Україною та Росією і остаточного перетворення української економіки на складову частину імперської господарської системи.

Напередодні промислового перевороту, що реально розпочався в Україні, як і в усій Російській імперії, лише після скасування кріпосного права 1861 р., у структурі української економіки традиційно домінували галузі, пов'язані з виробництвом і переробкою аграрної продукції. Провідне місце займали харчова промисловість (гуральництво, борошномелення, виробництво олії та цукру), салотопна (та похідні від неї свічкова й миловарна), шкіряна, текстильна (суконна, полотняна, канатна) промисловість, виробництво будівельних матеріалів (цегли, скла). Важка промисловість, пред-

¹¹³ Там само. № 2500, 2590, 2600, 2713, 2847.

¹¹⁴ Там само. № 2261, 3988.

¹¹⁵ Там само. № 2488, 2641, 2642, 3501, 3735, 4191, 4195, 2565, 2577, 2633, 2634, 2682, 2650, 2658, 2931, 3050, 2575, 2806, 2808, 3016, 3087, 3118.

ставлена переважно деревовугільною металургією Полісся та кам'яновугільними копальнями Донбасу, перебувала на другорядних позиціях; через конкуренцію з дешевою імпортною сировиною занепадало селітроваріння. Машинобудування перебувало на низькому технологічному рівні; на 1861 р. існувало лише 20 заводів мануфактурного типу¹¹⁶.

Найбільш успішно розвивалася цукробурякова промисловість, чому сприяли не лише природно-кліматичні умови України, а й стабільне зростання попиту на цукор на світових ринках. Цукор ставав дедалі вигіднішою статтею експорту, тож уряд стимулював його виробництво за допомогою численних пільг та протекціоністської митної політики (митний тариф на імпортний цукор становив з 1822 р. 2,50 крб, а з 1841 р. – 3,80 крб за пуд). Завдяки цьому кількість цукрових заводів упродовж 1842–1847 рр. зросла більш як удвічі (з 67 до 144), а в 1856–57 рр. їх працювало вже 218¹¹⁷. Відповідно змінилася структура посівів: так, на Лівобережжі за період 1848–1860 рр. площі вирощування цукрових буряків розширилися більш як у півтора рази – з 7,1 до 10,7 тис. десятин¹¹⁸.

У структурі сільського господарства традиційно переважало вирощування зернових культур, посіви яких також збільшувалися випереджальними темпами. Зокрема, в Київській губернії за 1799–1846 рр. площі під зерновими зросли на 112%, тоді як загальна посівна площа – лише на 72%¹¹⁹. Першими у збільшенні виробництва хліба та підвищенні його товарності були господарства південних губерній, зокрема Катеринославської та Херсонської, де збір хліба протягом 1803–1848 рр. збільшився у 1,4 та 4,6 рази¹²⁰. Відповідно підвищувалась питома вага цих губерній в експорті хліба, де Україна відігравала провідну роль, перетворившись на справжню «житницю Європи». Останнє підтверджується статистикою хлібного експор-

¹¹⁶ Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року). Київ: Вид-во АН УРСР, 1962. С. 43.

¹¹⁷ Воблій К.Г. Опыт истории свеклосахарной промышленности в СССР. Москва, 1928. Т. 1. С. 176.

¹¹⁸ Там само. С. 154.

¹¹⁹ Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. Київ: Держполітвидав УРСР, 1954. С. 141.

¹²⁰ Там само. С. 148.

ту через чорноморські порти, який 1833 р. становив 300 тис. чвертей збіжжя, 1840 р. – вже 500 тис., а 1847 р. – понад мільйон¹²¹.

Подальше зростання товарності виробництва цих та інших галузей потребувало застосування більш складних машин та обладнання, які через низький рівень вітчизняного машинобудування доводилося імпортувати. Про збільшення потреби в цьому свідчить той факт, що лише за п'ять передреформених років (1856–1860 рр.) ввіз машин через митні пункти на території українських губерній зріс з 216 до 716,3 тис. крб, або в 3,3 раза¹²². Однак це могли собі дозволити лише великі капіталістичні господарства, які до того ж дедалі сильніше відчували нестачу працівників через обмеженість ринку робочої сили. Останній чинник також становив головну перешкоду розвитку великих машинобудівних підприємств капіталістичного типу, здатних випускати заводське устаткування належного технологічного рівня. Отже, в економіці назріла нагальна необхідність кардинальних інституційних змін, що мали створити передумови для подальших структурних перетворень.

Селянська реформа 1861 р. вивільнила значний трудовий потенціал, створивши тим самим інституційні передумови переходу до капіталістичного виробництва як у галузях промисловості, так і в сільському господарстві, що ставало дедалі більш підприємницьким. Поряд із тим швидкому розвитку торгового зернового господарства сприяло зростання попиту на хліб на внутрішньому і зовнішньому ринках, а також державна політика стимулювання експорту хліба. Так, завдяки цілеспрямованим зусиллям уряду І. Вишнеградського, який вбачав у збільшенні вивозу хліба один із головних важелів поліпшення торгового балансу і припливу до казни іноземного золота, протягом 1886–1890 рр. обсяг вивозу зерна збільшився, порівняно з періодом 1881–1885 рр., на 36% – з 269,1 млн до 367,9 млн пудів¹²³.

Однак такі результати могли бути досягнуті лише ціною надмірних зусиль сільськогосподарських товаровиробників. Головним засобом реалізації урядової політики форсованого експорту хліба стало підвищення непрямого оподаткування товарів широкого вжитку – цукру, керосину, вина, тю-

¹²¹ Полонська-Василенко Н.Д. Історія України: у 2 т. Київ: Либідь, 1992. Т. 2: Від середини XVII століття до 1923 року. С. 340.

¹²² Історія народного господарства Української РСР: у 3 т., 4 кн. Київ: Наукова думка, 1983. Т. 1: Економіка досоціалістичних формацій. С. 270.

¹²³ Витчевский В. Торговая, таможенная и промышленная политика России со времен Петра Великого до наших дней / пер. с нем. А.В. Брауде. Санкт-Петербург, 1909. С. 230.

тюну, бавовни. Це примушувало селян збільшувати продаж зерна, що давало у розпорядження торгівлі величезний обсяг дешевого експортного продукту. Неврожай і голод 1891 р. поклали край цій руйнівній політиці, що завдала значної шкоди розвитку сільського господарства і цілком закономірно завершилася некомпенсованими витратами казни на продовольчу допомогу розореному селянству у розмірі «вчавлених» з них же 165 млн руб.¹²⁴.

Ще одним наслідком цієї політики було наростання диспропорцій у структурі посівів: на українських землях зерновим хлібам належало 90% посівних площ, і їхній розмір невпинно зростав. Так, на початку 1880-х років він становив близько 14,7 млн дес., а до 1902 р. збільшився до 18,3 млн дес., або на 24%¹²⁵. При цьому зростання орної землі відбувалося не лише шляхом підняття цілини, а й за рахунок скорочення площі лук і вигонів, що негативно позначилось на розвитку тваринництва. Зменшення площі сіножатей майже у 5 разів за 1860–1887 рр. змінило структурне співвідношення тваринництва й рільництва: загальне поголів'я худоби у розрахунку на 100 дес. ріллі зменшилося майже на третину (з 146 до 96 голів)¹²⁶.

Продовження урядом у пореформений період заходів протекціоністської політики щодо цукрової промисловості, таких як повернення акцизу та виплата премій за експорт цукру, введення нормування цукрової промисловості, що давало можливість виробникам вивозити за кордон надлишки цукру-піску за ціною, нижчою, ніж на внутрішніх ринках, загалом сприяло її прискореному розвитку і технічному переозброєнню. Завдяки ліквідації малих та неефективних підприємств кількість українських цукроварень скоротилася з 188 у 1862/63 р. до 153 у 1890/91, водночас виробництво цукру збільшилося відповідно з 2 млн до 207 млн пудів¹²⁷. Відтак цукор перетворився на продукт повсякденного вжитку в Англії та інших країнах-

¹²⁴ Бехтеев С.С. Хозяйственные итоги истекшего сорокапятiletия и меры к хозяйственному подъему: в 2-х т. Санкт-Петербург, 1902. Т. I. С. 187.

¹²⁵ Теплицький В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60–90-ті роки XIX ст.). Київ: АН УРСР, 1959. С. 208.

¹²⁶ Там само. С. 206, 229.

¹²⁷ Полонська-Василенко Н.Д. Історія України: у 2-х т. Київ: Либідь, 1992. Т. 2: Від середини XVII століття до 1923 року. С. 344.

імпортерах, між тим для споживачів країни-виробника він залишався методом розкоші¹²⁸.

Необхідність доставки великих обсягів продукції, насамперед хліба та цукру, до чорноморських портів спонукала уряд до прискореного будівництва на території України розгалуженої мережі залізниць. Їхня загальна довжина зросла з 227 км у 1865 р. до 8,4 тис. км у 1900 р.; суттєво збільшилася обсяг залізничних перевезень: якщо в 1870–1874 рр. у середньому за рік перевозилося 121 млн пудів вантажів і 2,3 млн пасажирів, то в 1895–1899 рр. – 1414 млн пудів і 13,3 млн осіб, або, відповідно, в 11,7 і 5,8 раза більше¹²⁹. Основними вантажами були кам'яне вугілля, залізна руда, метал, хліб, цукор, сіль, ліс. З тих самих причин прискорився розвиток морського й річкового транспорту, розбудова морських портів.

Створення залізничного транспорту і будівництво залізниць у пореформений період, своєю чергою, надало потужний імпульс для зростання металургійної, залізорудної, паливної, машинобудівної та інших галузей виробництва. Зростання потреби в кам'яному вугіллі, рейках та інших металевих виробках інтенсифікувало геологорозвідувальні роботи, результатом чого стало відкриття багатих покладів залізної руди у Криворіжжі, що невдовзі було з'єднано з Донбасом залізницею. Це поклато початок формуванню великих промислових центрів – Донецького вугільно-металургійного та Криворізького залізорудного.

Завдяки підтримці уряду, який встановив високі мита на іноземний метал та вугілля, вітчизняна важка промисловість у відносно короткий термін досягла значних успіхів. На рубежі століть питома вага підприємств українського Півдня в металургійному виробництві Російської імперії становила: у виплавці чавуну – 57%, у виплавці заліза і сталі – 53,1%; питома вага в загальноросійському видобутку залізної руди – 53%, у видобутку вугілля – 92%¹³⁰. Проте розвиток металургії мав однобічний характер: заводи працювали в основному на казенні замовлення і виготовляли здебільшого залізничне обладнання.

Так само однобічним був розвиток машинобудування. Протекційні заходи уряду поширювались лише на одну галузь – виробництво транспорт-

¹²⁸ Кулишер И.М. Основные вопросы международной торговой политики: 3-е изд. Ленинград: Прибой, 1929. С. 294–295.

¹²⁹ Гуржий І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. Київ: Наукова думка, 1968. С. 173.

¹³⁰ Історія народного господарства Української РСР: у 3-х т., 4 кн. Київ: Наукова думка, 1983. Т. 1: Економіка досоціалістичних формацій. С. 329, 331, 344.

них засобів для залізниць. Тому більшість машинобудівних заводів, які цілком залежали від ринкової кон'юнктури, не мали чітко визначеного профілю, що зумовило надзвичайно строкатий склад верстатного обладнання на них. У структурі машинобудування провідними галузями стали сільсько-господарське і транспортне машинобудування. Найбільшу перевагу одержали паровозо- і вагонобудівні виробництва, які піднялися завдяки державним замовленням. Між тим виробництво машин для промисловості, зокрема для машинобудування, залишалось на дуже низькому рівні, що ставило вітчизняні підприємства в залежність від іноземних машинобудівних фірм. Отже, експортна орієнтація економіки хоча й запустила ланцюги структурних змін, але, разом із тим, посилювала диспропорції у розвитку галузей.

Новий етап структурних зрушень у вітчизняному господарстві відкрила на початку ХХ ст. аграрна реформа П. Столипіна, що здійснювалась у руслі програми комплексної ринкової модернізації економіки і відповідних інститутів, започаткованої ще урядом С. Вітте¹³¹. Метою реформи було вивільнення підприємницького потенціалу селянства та поліпшення його матеріального й культурного становища шляхом поступового заміщення общинної земельної власності, з її низьким рівнем господарської свободи і відсутністю ефективних стимулів до праці, приватною власністю селян на землю.

У практичному аспекті це передбачало: поступовий перерозподіл земельного фонду на користь міцних селянських господарств шляхом купівлі-продажу землі через Селянський банк та вдосконалення системи кредитування селян; організацію діяльності системи органів землеустрою, раціонального розверстання земель, усунення череззсмулля та скорочення кількості сервітутів; переселенську політику, спрямовану на подолання нестачі землі в європейських регіонах країни та створення на малозаселених територіях Сибіру, Далекого Сходу і Північного Кавказу ефективного приватного селянського землеволодіння як соціально-економічної основи розвитку раціонального і конкурентоспроможного товарного сільськогосподарського виробництва.

Розширення дрібного й середнього селянського землеволодіння на основі розвитку договірних засад і придбання землі за допомогою державних кредитних установ дозволяло зберегти велике землеволодіння як найбільш продук-

¹³¹ Докл. див.: Гордіца К.А. Аграрна реформа П. Столипіна як складова інституційного забезпечення економічного розвитку. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2012. Вип. 45. С. 187–208. URL: http://ingedu.org.ua/docs/IN_2012_45_187.pdf

тивну на той час систему господарювання. Це відкривало перед вітчизняним сільським господарством перспективи подальшого розвитку двома паралельними шляхами – «прусським», який віддавав перевагу великим поміщицьким підприємствам, і «американським», який передбачав пріоритетний розвиток дрібних селянських господарств фермерського типу.

Особливе значення це мало для України, зокрема тих її регіонів, де переважала подвірна форма землеволодіння й індивідуалістичні традиції власності та де реформа набула найбільших успіхів. Так, якщо в середньому по десяти європейських районах Російської імперії площа закріплених у приватну власність з 9 листопада 1906 р. по 1 травня 1915 р. земельних ділянок становила 16,4% усієї надільної землі, то у Південній Україні (Новоросійському районі) цей показник становив 34,2%, а на Правобережжі – 50,7%¹³².

Столипінська реформа не спричинила суттєвих змін ані в галузевій структурі господарства України, ані в його експортній спеціалізації, проте вона прискорила капіталізацію сільського господарства як матеріальну передумову його технологічного оновлення. Зокрема, це зумовило збільшення використання сільськогосподарських машин та інструментів: з 1906 р. по 1911 р. їх виробництво в країні зросло більше ніж утричі, водночас зріс і їх імпорт – більш як у 2,5 рази. Середньорічні обсяги виробництва зернових у Російській імперії зросли у 1908–1912 рр., порівняно з 1898–1902 рр., на 22,5%, картоплі – на 31,6%, цукрових буряків – на 42,0%. Це дозволило за той самий період збільшити середньорічний експорт сільськогосподарської продукції (харчових продуктів та худоби) на 93,7%¹³³.

Враховуючи стабільну позитивну динаміку показників зростання промисловості, залізничного будівництва, витрат на освіту, а також найвищий у Європі показник приросту населення, що становив у 1900–1912 рр. 26,2%, цілком імовірним видається прогноз французького економіста Е. Тері, що за умов збереження основних існуючих у світі тенденцій розвитку до середини ХХ ст. Російська імперія мала реальні шанси зайняти на континенті провідні позиції, як у політичному, так і в економічному та фінансовому сенсі¹³⁴. Проте, подальший хід вітчизняної історії не лише не дав змоги перевірити

¹³² Лященко П.И. История народного хозяйства СССР. Москва: Соцэкиз, 1939. С. 624.

¹³³ Тэри Э. Россия в 1914 году. Экономический обзор / пер. Н. Круглого. Париж, 1986. С. 31, 8, 122.

¹³⁴ Там само. С. 13–14.

правильність цього прогнозу, а й відклав вирішення розпочатих на початку ХХ ст. структурних реформ на багато років.

Розділ 5. ЕВОЛЮЦІЯ МІЖНАРОДНИХ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН У ПЕРІОД ФОРМУВАННЯ ІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА (XIX – початок ХХ ст.)

Розвиток українського господарства завжди був детермінований зовнішніми чинниками та загальними тенденціями розвитку світового господарства. У міру ускладнення та урізноманітнення форм, підвищення інтенсивності та розширення географічних меж зовнішньоекономічних зв'язків, ця обумовленість лише посилювалася. Українські землі поряд із іншими країнами були включені у процес ринкового розвитку та формування цілісного комплексу світового господарства. Період становлення світового господарства як системи припадає на XVI–XVIII ст. Саме в цей час виник світовий ринок та отримали поштовх для швидкого розвитку міжнародні економічні відносини. Комерційна революція, Великі географічні відкриття та промислова революція стали передумовами формування міжнародної торговельної системи індустріальної цивілізації. Світове господарство того історичного періоду можна визначити як систему господарств окремих держав, що пов'язані між собою економічними (здебільшого торговельними) зв'язками. У XIX ст. світове господарство продовжувало свій розвиток і трансформації в умовах всеохоплюючого поширення великого машинного виробництва, що згодом зумовило виникнення та остаточне формування індустріального суспільства.

Відомий представник інституціонального напрямку економічної думки Дж.К. Гелбрейт визначальною рисою індустріального суспільства називає індустріальну систему, яка характеризується наявністю крупних корпорацій¹³⁵. Згідно з теорією нового індустріального суспільства головною тенденцією його розвитку є посилення економічних позицій великих корпорацій. Саме вони контролюють всі галузі господарства, виробництво, науково-технічний прогрес, ринок, капіталовкладення. Таким чином, індустріальне суспільство – це суспільство, засноване на великій промисловості в межах корпорацій, що панують в економіці.

¹³⁵ Гелбрейт Дж. Новое индустриальное общество / пер. с англ. Москва: ООО «Издательство АСТ»; ООО «Транзиткнига»; Санкт-Петербург: Terra Fantastica, 2004. С. 27.

В індустріальному суспільстві основні характеристики великої промисловості є визначальними та задають моделі розвитку суспільства. Індустріальній стадії розвитку суспільства притаманна розвинена та складна система поділу праці за умов спеціалізації, масове виробництво товарів для широкого вжитку, машинізація й автоматизація виробництва та управління, науково-технічна революція¹³⁶. Закономірним результатом цих процесів стали поява розвиненої системи засобів транспорту та комунікацій, висока ступінь мобільності населення та урбанізація, якісні зрушення у структурах національного споживання. Крім того, процес індустріалізації вплинув і на розвиток світового господарства в цілому.

Європа XIX ст. була світовим «генератором». Британський історик Н. Дейвіс зазначає, що «Європа вібрвала небаченою доти силою: технічними спроможностями, економічною могутністю, культурним розквітом, владою над рештою континентів. Головними символами Європи стали її двигуни...»¹³⁷. Першою країною, в якій внаслідок появи принципово нових технічних винаходів та технологічних нововведень розпочалась індустріалізація, була Велика Британія. Засновник теорії індустріального суспільства У. Ростоу пояснює піонерну роль Великої Британії такими обставинами, як: досягнення домовленостей в організації політичного та релігійного устрою після революції 1688 р.; особливості географічного розташування острівної держави, що надали переваги в торгівлі та порівняно більшу свободу від сухопутних військових зобов'язань, ніж у Франції; переваги в забезпеченні сировинними ресурсами для промисловості порівняно з Нідерландами¹³⁸. Для періоду початкової індустріалізації у Великій Британії XVIII ст. характерною рисою структурної трансформації економіки було піднесення вторинного сектора – гірничо-видобувної, обробної промисловості, будівництва. Відповідно зростала і частка робочої сили, зайнятої в цих галузях, а також частка продукції цих галузей у сукупному виробництві. Масштабний перехід до використання енергії машин у виробництві та, як наслідок, зрос-

¹³⁶ Галушко К.Ю. Індустріальне суспільство. *Енциклопедія історії України* / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; НАН України, Інститут історії України. Київ, 2005. Т. 3. URL: http://www.history.org.ua/%20?termin=Industrialne_suspilstvo (дата звернення – 11.10.2018).

¹³⁷ Дейвіс Н. Європа: Історія / пер. з англ. П. Тарашук, О. Коваленко. Київ: Основи, 2000. С. 182.

¹³⁸ Rostow W.W. The Stages of Economic Growth. *The Economic History Review. Second Series*. 1959. Vol. XII, No 1. P. 4–5.

тання продуктивності праці, в інших країнах відбувся дещо пізніше – на межі XVIII–XIX ст. – і отримав назву «Промислової революції».

Низка наукових винаходів та їх впровадження в різних галузях виробництва стимулювали розвиток промисловості у Великій Британії. Завдяки науково-технічним відкриттям різке збільшилися масштаби використання механічної енергії машин, нових джерел енергії, особливо мінерального палива, та широке застосування матеріалів, які не існують у природних умовах. Відмінною рисою індустріалізації у другій половині XIX ст. стало широке використання наукових теорій як основи для розроблення нових виробничих процесів та створення нових галузей промисловості. Саме із застосуванням інтелектуальних можливостей людини був пов'язаний бурхливий розвиток хімічної промисловості та електротехніки. Такі зміни обумовили значні розміри підприємств у більшості галузей промисловості та уможливили швидке зростання масштабів виробництва. Крім того, Англія стала центром найбільшої колоніальної імперії світу. Колосальні прибутки для Англії приносили работоргівля та пограбування колоній. Наявність вільних капіталів давала можливість капіталістам-підприємцям легко знаходити засоби для створення великих централізованих мануфактур, їх швидкого розширення та застосування найдорожчого високопродуктивного обладнання та нових машин. Технічні винаходи та удосконалення знаходили практичне застосування та швидко поширювались. Таким чином, Англія перетворилась на найпрогресивніший та найбільш промислово розвинений регіон отримавши назву «фабрика світу».

У XIX ст. відбувся остаточний перехід до індустріального шляху розвитку країн Європи. Нові форми промисловості, які виникли і еволюціонували у Великій Британії, розповсюдились на провідні країни континентальної Європи, подолали відстань через Атлантичний океан і поширювались у США, а згодом охопили і решту території світу. Наприкінці XIX ст. об'єднана Німеччина поступово витіснила Велику Британію з її лідируючих позицій, завдяки багатшим ресурсам і більшому динамізмові розвитку. Зміни, що відбувались у цей період у національних господарствах, виявились об'єктивними та незворотними. Поширення індустріалізації вплинуло практично на всі сфери життєдіяльності, а особливо – на умови життя і праці людей. Набуваючи всеохоплюючого характеру, індустріалізація зумовила значні трансформації міжнародних економічних відносин та світового господарства.

Незважаючи на швидке і тотальне поширення здобутків та негативних наслідків науково-технічної революції, можна констатувати нерівномірність економічного розвитку, як різних держав, так і окремих регіонів. Більшості країн був притаманний великий контраст між прогресивними індустріалізованими столичними регіонами та далекими провінціями. Так, наприклад, українська Галичина у складі Австро-Угорщини залишалася вкрай нерозвинутою за одночасного економічного піднесення центрального ядра імперії у межах Богемія – Відень – Будапешт¹³⁹. Упродовж XIX ст. сформувались дві різні економічні зони світу: по-перше, економічно розвинена індустріалізована, до якої належали країни Північної та Західної Європи; по-друге, економічно відстала, яка охоплювала країни Півдня та Сходу Європи, а також більшість колоніальних територій. Нерівномірність економічного розвитку регіонів світу призвела до закріплення спеціалізації країн, яку докорінно змінити стало фактично неможливим упродовж тривалого історичного періоду. Можливість здійснити економічний «стрибок» у держав з'являється лише під час наступної науково-технічної революції за допомогою появи принципово нових технологій та способів організації виробництва.

У період після Великих географічних відкриттів і до межі XIX–XX ст. провідні країни Європи, шукаючи нові джерела сировини для виробництва продукції та нові ринки збуту товарів, активно здійснювали колоніальні захоплення та використовували економічні ресурси країн-колоній. Таким чином, у другій половині XIX ст. склалася міжгалузєва форма міжнародної спеціалізації виробництва. Тобто розвинені капіталістичні європейські країни переважно спеціалізувалися на виробництві промислової продукції у вигляді засобів виробництва та кінцевих товарів, а решта світу, спеціалізуючись на виробництві сільськогосподарської продукції та добувної промисловості, була джерелом продовольства, сировини і дешевої робочої сили мігрантів, а також привабливим ринком збуту для вироблених товарів. Отже, обмін здійснювався між великими групами галузей суспільного виробництва на міжнародному рівні – промисловістю, сільським господарством та видобуванням сировини. Слід зазначити, що експорт сільськогосподарських машин становив головний предмет торгівлі між індустріальними та неіндустріальними регіонами. Проте, не зважаючи на всеохоплюючу індустріалізацію та запровадження технічних і технологічних нововведень, на зламі століть сільське господарство продовжувало залишатись вагомим

¹³⁹ Дейвіс Н. Європа: Історія / пер. з англ. П. Тарашук, О. Коваленко. Київ: Основи, 2000. С. 788.

частиною економік капіталістичних країн. Попри швидке зростання обробної промисловості, США залишались переважно сільськогосподарською країною упродовж всього XIX ст. Частка робочої сили, зайнятої в сільському господарстві, наприклад, у Франції в 1913 р. становила 40%¹⁴⁰.

У подальшому характер міжгалузевої міжнародної спеціалізації в першій третині XX ст. змінився в бік її поглиблення та використання часткового поділу праці. «Обмін став здійснюватися не тільки і не стільки між групами галузей (а отже, між країнами розвиненими та слабкорозвиненими), скільки між самими галузями (активізувався обмін між розвиненими країнами): одні розвинені країни спеціалізувалися на хімічній промисловості, інші – на машинобудівній і так далі»¹⁴¹. Таким чином, промисловий переворот та індустріалізація стали основою поділу регіонів світу залежно від економічного розвитку на економічно розвинені та економічно відсталі.

Закріпленню такої виробничої спеціалізації сприяла поява транснаціональних корпорацій. Перші ТНК виникли наприкінці XIX ст. у галузях видобування сировини. Діяльність цих компаній переважно була пов'язана з видобутком корисних копалин у країнах-колоніях в Африці, Азії, Латинській Америці та переробкою сировинних матеріалів у країнах-метрополіях. Високі прибутки від такої діяльності забезпечили швидкий розвиток корпорацій та призвели до монополізації національних ринків, а згодом – і світових, та появи горизонтальних картельних структур, які сформувалися в умовах нерозвиненості антимонопольного законодавства. Прикладом створення потужної наднаціональної структури наприкінці XIX ст. у США є Standard Oil Company, яка була заснована у 1870 р. братами Рокфеллер. Від початку свого заснування компанія прагнула зайняти домінуючі позиції в галузі переробки і продажу нафтопродуктів. Компанії вдалося зберегти 90% цього ринку впродовж 1880–1890-х років за допомогою таких заходів: придбання понад 120 компаній – колишніх суперників Standard Oil; встановлення дискримінаційної системи ставок та знижок на залізничні перевезення вантажів; скупка нафтопроводів, що перешкоджало конкурентам у доступі до джерел сирової нафти; ведення промислового шпіонажу; ведення цінової війни, що дозволяла витіснити конкурентів з галузі або знесилити їх для

¹⁴⁰ Камерон Р. Краткая экономическая история мира. От палеолита до наших дней / пер. с англ. Москва: РОССПЭН, 2001. С. 292.

¹⁴¹ Дерід І.О. Історичний розвиток та сучасні тенденції міжнародної спеціалізації. *Економічний простір*. № 96. 2015. С. 25–33. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecpros_2015_96_5

можливого подальшого поглинання¹⁴². Таким чином, в умовах «дикого» капіталізму корпорації отримували можливість повністю визначати структуру ринків та впливати на ціни й обсяги виробництва.

Провідну роль у появі транснаціональних корпорацій, які згодом стали домінувати на світових ринках і продовжують свою експансію до сьогодні, відіграла поява фінансового капіталу. Зрощення банківського та промислового капіталів є невід'ємною складовою процесів індустріалізації та монополізації. Процес встановлення банківського контролю над промисловістю шляхом фінансування компаній та скупівлі їхніх акцій найбільш яскраво був виражений у США. Фінансовий контроль багато в чому визначає ринкову поведінку ділових фірм, у тому числі конкуренцію на окремих ринках, характер відносин між покупцями і продавцями, ступінь залучення компаній у процеси злиттів і поглинань та характер фінансових ринків. Не менш важливе значення фінансовий контроль має для оцінювання здатності великої корпорації до впровадження нововведень, рівня концентрації економічної та політичної влади. З цього приводу дослідник економічної історії Р. Камерон зазначає, що країни Латинської Америки не зазнавали спроб захоплення військовим шляхом з боку інших держав, проте вони становили частину неформальних імперій Великої Британії та Сполучених Штатів унаслідок своєї економічної залежності та фінансового контролю¹⁴³.

Слід зазначити, що, незважаючи на посилення антимонопольного законодавства, в США на межі XIX–XX ст. сформувалася група найпотужніших корпорацій, які займали лідируючі позиції на ринку, і практично ці ж самі корпорації успішно функціонували (а значна їх частина функціонує і дотепер) і в умовах уже сформованого індустріального суспільства в середині XX ст. Аналізуючи діяльність 200 найбільших нефінансових корпорацій США, американський дослідник Д. Котц встановив, що в 1967–1969 рр. значна їх частина контролювалась фінансовими установами. До того ж акціями найбільших корпорацій США володіли лише чотири групи фінансових інститутів, до яких входили банки і страхові компанії, а саме: група «Чейз» (до якої входили такі установи, як «Chase Manhattan Bank», «Chemical Bank», «Metropolitan Life Insurance Co.»), група Морган («Morgan Guarantee Trust», «Bankers Trust», «Prudential Life Insurance Co.»), «Morgan,

¹⁴² Шерер Ф.М., Росс Д. Структура отраслевых рынков: университетский учебник. Москва: ИНФРА-М, 1997. С. 441.

¹⁴³ Камерон Р. Краткая экономическая история мира. От палеолита до наших дней / пер. с англ. Москва: РОССПЭН, 2001. С. 370.

Stanley and Co.», «Smith, Barney and Co.»), група Меллона («Mellon National Bank and Trust», «First Boston Corp.»), група Лімена-Голдмена, Сакса («Lehman Brothers», «Goldman, Sachs and Co.»)¹⁴⁴. Контроль над корпораціями здійснювався переважно власниками капіталу та їхніми родинами, в тому числі через підставних осіб, власників акцій. У процесі посилення фінансового капіталу з числа найбільш впливових банкірів та промисловців утворилась фінансова олігархія. Таким чином, ще на початку ХХ ст. були визначені головні економічно потужні суб'єкти міжнародних економічних відносин, які виявилися спроможними успішно здійснювати свою діяльність упродовж тривалого історичного періоду аж до сьогодення.

Після Першої світової війни внаслідок уведення жорстких антимонопольних обмежень відбулася потужна хвиля злиттів і поглинань компаній, що спричинило появу в промисловості вертикально інтегрованих структур. До того ж відбулась переорієнтація транснаціональних корпорацій із видобутку сировини на розвиток промислового виробництва. Для періоду кінця ХІХ – початку ХХ ст. характерним був видобуток сировини в колоніях та використання виробничих потужностей для створення кінцевого продукту в межах індустріальних держав. Станом на 1914 р. найбільшими експортерами капіталу були Велика Британія, Франція та Німеччина. Частка Англії сягала 50% всього експортованого міжнародного капіталу та становила 7% від національного доходу¹⁴⁵. Найбільшими одержувачами іноземних інвестицій були Російська імперія та Балканські країни, а також Північна Америка (США, Канада). Слід зазначити, що на країни, які активно заселялися (США, Канада, Аргентина, Уругвай, Південна Африка, Австралія та Нова Зеландія), припадало близько 40% капіталу, інвестованого за кордон до 1914 р.¹⁴⁶

Натомість після 1914 р. характерним стало динамічне зростання промислового виробництва в економічно розвинених країнах, особливо виробництва військової техніки. Військові потреби стали стимулом для розвитку важкої промисловості та запровадження технологічних новацій. У цей пері-

¹⁴⁴ Котц Д. Банковський контроль над крупними корпораціями в США / пер. с англ. Москва: Прогресс, 1982. С. 131.

¹⁴⁵ Лимонова Е.М., Архіпова К.С. Транснаціональні корпорації: основні етапи розвитку та регулювання їхньої діяльності в умовах глобалізації. Європейський вектор економічного розвитку. *Економічні науки*. 2014. № 1. С. 93–101.

¹⁴⁶ Філіпенко А.С. Міжнародні економічні відносини: історія: підручник. Київ: Либідь, 2006. С. 210.

од відбувається переорієнтація інвестицій. Зокрема, країни Західної Європи та Англія поступаються своїм місцем головних кредиторів та експортерів капіталу американському капіталові, який дедалі більше проникає у промисловість європейських країн. До 1914 р. загальна сума іноземних інвестицій в економіку США становила 7 млрд дол. і одночасно американські інвестори розмістили за кордоном майже половину цієї суми¹⁴⁷. За чотирьохрічний період Першої світової війни США у результаті надання позик союзникам стали найбільшою в світі країною-кредитором. У процесі укладання мирних договорів після завершення Першої світової війни США, зокрема президент Вудро Вільсон, наполягли на поверненні позичених капіталів країнами-союзниками в той час, коли останні прагнули анулювати розрахунки за кредитами воєнного періоду.

Значення Сполучених Штатів як суб'єкта міжнародних інвестицій посилилося із прийняттям та подальшою реалізацією планів Дауеса та Юнга, за якими здійснювалося кредитування повоєнної Німеччини переважно американським капіталом. Зокрема, за планом Дауеса Німеччина отримувала позику в розмірі близько 200 млн дол., які посприяли відновленню німецької промисловості¹⁴⁸. У 20-х роках ХХ ст. приплив американського капіталу в економіку Німеччини здійснювався у формі приватних кредитів німецьким муніципалітетам і корпораціям, які активно залучали позикові кошти та використовували їх для модернізації своєї діяльності. У період після Першої світової війни до жовтня 1929 року, коли стався крах на Нью-Йоркській біржі та Сполучені Штати припинили кредитування Європи, Німеччина отримала більше грошей від США у формі позик, ніж заплатила репараціями¹⁴⁹, і таким чином наприкінці 1920-х років економіка Німеччини повністю залежала від американського капіталу.

Процеси індустріалізації, монополізації та зростання масштабів виробництва обумовили активізацію пошуку можливостей розширення ринку для новостворених товарів. Дедалі більше зростало значення міжнародної торгівлі та міжнародних економічних зв'язків, що зумовило формування на межі ХІХ–ХХ ст. цілісного механізму світового господарства, яке об'єднало всі регіони світу.

¹⁴⁷ Камерон Р. Краткая экономическая история мира. От палеолита до наших дней / пер. с англ. Шевцовой Е.Н. Москва: РОССПЭН, 2001. С. 357.

¹⁴⁸ Там само. С. 438.

¹⁴⁹ Дейвіс Н. Європа: Історія / пер. з англ. П. Тарашук, О. Коваленко. Київ: Основи, 2000 С. 971.

До XIX ст. основні обсяги торгівлі провідних європейських держав припадали на торгівлю з колоніями. Використання результатів науково-технічної революції та поширення індустріалізації спричинили зміни у структурі світової торгівлі. У XIX ст. торгівля стала зростати швидшими темпами, ніж виробництво, внаслідок чого економіки ставали більш відкритими. Змінилась і товарна структура міжнародної торгівлі. Історики зазначають, що спеції свого часу відігравали ту ж роль, що й бавовна та чай в англійській торгівлі XIX сторіччя¹⁵⁰. Утім торгівля спеціями поступово була замінена обміном сировинними товарами, а згодом – промисловими виробами. Історичний період XIX ст. характеризується домінуванням Старого світу в міжнародній торгівлі, особливо Великої Британії, оскільки саме європейські країни запроваджували найновіші технології виробництва, що давало можливість створення нових унікальних товарів, які користувалися попитом як на внутрішньому, так і на зовнішніх ринках.

Швидкий розвиток міжнародної торгівлі в XIX ст. був обумовлений такими чинниками: залучення нових регіонів до світового товарообміну; різні темпи розвитку країн світу; нові можливості транспортної логістики завдяки побудові розгалуженої мережі залізниць, появі нових більш швидких та містких транспортних засобів, побудові Суецького каналу, який з'єднав Європу з Азією, та Панамського каналу, який з'єднав Атлантичний і Тихий океани; поява нових засобів зв'язку. Все це значно прискорило та спростило товарообіг між різними регіонами світу. Особливе значення у швидкому зростанні світової торгівлі мав динамічний розвиток виробництва засобів виробництва (машин). Важка промисловість фактично стала чинником формування світового ринку за одночасного посилення залежності від нього.

Уже на початку XX ст. частка економічно розвинених країн у структурі світового експорту товарів становила понад 70% (табл. 1.2), у той час як кількість населення цих країн становила 355,5 млн осіб, тобто лише 23,69% (табл. 1.3). Отже, головні країни-експортери промислових товарів були визначені та зайняли свою нішу в міжнародній торгівлі ще на початку XX ст. і практично зберігали свої позиції упродовж тривалого історичного періоду, навіть незважаючи на масштаби руйнування економічних зв'язків під час Першої світової війни та світової економічної кризи 1930-х років.

¹⁵⁰ Шивельбуш В. Смаки раю. Соціальна історія прянощів, збудників та дурманів. Київ: Ніка-Центр, Вид-во Анетти Антоненко. 2016. С. 26.

Таблиця 1.2

Частка окремих країн в світовому товарному експорті, %

Країна, група країн	1900 р.	1913 р.	1929 р.	1938 р.	1950 р.
Розвинені країни	72,94	73,10	73,27	70,70	79,35
США	13,14	12,38	13,08	11,05	42,39
Велика Британія	15,10	12,98	13,64	13,33	8,51
Франція	8,63	6,79	7,57	7,02	4,06
Німеччина	8,43	12,86	10,84	11,25	4,71
Росія	5,10	5,71	5,23	6,49	1,22
Латинська Америка	3,30	4,20	5,00	5,50	6,50

Джерело: складено автором за даними: Мировая экономика: глобальные тенденции за 100 лет / под ред. И.С. Королёва. Москва: Юристъ, 2003. С. 600–601.

Таблиця 1.3

Чисельність населення, млн осіб

Країна, група країн	1900 р.	1913 р.	1929 р.	1938 р.	1950 р.
Розвинені країни	355,5	415,0	470,0	502,0	562,5
США	76,4	97,6	122,2	130,5	153,0
Росія	69,0	89,0	95,5	103,5	112,0
Увесь світ	1500,5	1700,0	1975,0	2200,0	2507,0

Джерело: складено автором за даними: Мировая экономика: глобальные тенденции за 100 лет / под ред. И.С. Королёва. Москва: Юристъ, 2003. С. 497–498.

На початку ХХ ст. Європа залишалася центром світової економіки, але поступово почала втрачати лідируючі позиції на міжнародній економічній арені та у науково-технічній сфері, поступаючись місцем США, економіка яких динамічно розвивалась. Можна стверджувати, що завдяки розвитку великого машинного виробництва, що створювало необхідні ресурси для міжнародного обміну, та поглибленню міжнародного поділу і кооперації праці була сформована інтегрована взаємозалежна світова економіка, рівноважена система якої була порушена Першою світовою війною.

Необхідно зазначити, що економіки провідних країн світу наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. уже стали настільки взаємозалежними, що коливання економічної кон'юнктури переходили від однієї країни до іншої. Якщо в доіндустріальну епоху різкі коливання цін мали локальний характер і відбувались переважно внаслідок природних явищ, то з розвитком індустріального суспільства коливання цін дедалі більше залежали від коливань попиту і

поширювались між країнами через комерційні зв'язки. Циклічні коливання економіки ставали все більш помітними, що викликало науковий інтерес дослідників, зокрема і нашого співвітчизника М.І. Туган-Барановського. Центральне місце в його теорії економічної кон'юнктури займає концепція, що пояснює вплив незадіяного капіталу на періодичні коливання в економіці¹⁵¹. Нагромадження вільного грошового капіталу, який не приносить дохід і не може бути вигідно розміщений, відбувається до тих пір, доки не створюється «критична маса» капіталу, що в кінцевому підсумку все ж таки буде інвестована у промисловість. Унаслідок розміщення вільного капіталу починається період промислового піднесення. Вчений дійшов висновку, що доки вільний грошовий капітал не буде розміщений у будь-якій формі, він не чинить жодного впливу на товарний ринок. Коли вільний капітал інвестується, він використовується на купівлю тих чи інших товарів, швидко оновлюється основний капітал, що створює попит як на засоби виробництва, так і на предмети споживання. Таким чином, формується новий ринок. «Цей ринок створюється розширенням виробництва – витратами десятків і сотень мільйонів капіталу, що бездіяльно лежав раніше в касах банків»¹⁵². Внаслідок взаємозалежності всіх галузей промисловості розширення виробництва, що розпочалося в одному напрямі, поступово охоплює всю економіку.

Можна припустити, що міжнародні економічні відносини, зокрема міжнародна торгівля та міжнародний рух капіталу, стали інструментом зменшення амплітуди коливань національних економік в умовах посилення нерівномірності економічного розвитку. Як зазначає Р. Камерон, наприкінці XIX ст. для європейської економіки та економіки США характерними були дві тенденції – численні короткострокові коливання та довгострокове економічне зростання¹⁵³. Таким чином, економічне зростання підтримувалось за рахунок переливання капіталу між галузями економіки та країнами. Крім того, диверсифікація напрямів інвестування підсилювала стійкість до циклічних коливань економіки на макрорівні так само, як і диверсифікація виробництва забезпечує стійкість підприємств до змін кон'юнктури ринку на мікрорівні.

¹⁵¹ М.І. Туган-Барановський: вчений, громадянин, державотворець (до 150-річчя від дня народження): монографія / В.В. Небрат, Н.А. Супрун та ін.; за ред. В.В. Небрат; НАН України, Ін-т екон. та прогноз. Київ : Наукова думка, 2015. С. 151–152.

¹⁵² Туган-Барановский М.И. Промышленные кризисы. Очерк из социальной истории Англии. Київ: Наукова думка, 2004. С. 196.

¹⁵³ Камерон Р. Краткая экономическая история мира. От палеолита до наших дней / пер. с англ. Шевцовой Е.Н. Москва: РОССПЭН, 2001. С. 271.

Отже, циклічні коливання економіки стали додатковим стимулом для розширення міжнародних економічних відносин, оскільки механізми переливання надлишкового капіталу та надлишкових товарів стали стабілізатором національних економік та певною мірою запобігали руйнівній силі економічних криз. Наявність надлишкового вільного капіталу в одних країнах компенсувала недостатнє нагромадження капіталу в інших шляхом його переливання.

Таким чином, історія світового господарства періоду становлення індустріального суспільства важлива для пізнання ґенези та морфології міжнародних економічних відносин, виявлення закладених ще на межі XIX–XX ст. визначальних закономірностей їхнього розвитку. У період формування індустріального суспільства світове господарство та міжнародні економічні відносини зазнали значних трансформацій. По-перше, вже наприкінці XIX ст. відбулося закріплення спеціалізації країн на основі об'єктивних природних чинників та переваг, а також відбувся поділ країн залежно від їх економічного розвитку, що обумовило галузеву (сировинну чи виробничу) структуру економік окремих держав – учасниць світового господарства. По-друге, зростання темпів міжнародної торгівлі призвело до збільшення відкритості національних економік та інтеграції світового господарства на основі розширення міжнародних економічних зв'язків. Трансформація структури міжнародної торгівлі характеризується переходом до обміну промисловими товарами. По-третє, індустріалізація та швидкий розвиток промислового виробництва обумовили зростаючі потреби залучення інвестицій, що вплинуло на формування міжнародних потоків руху капіталу. Іноземні інвестиції спрямовувались вже не на освоєння нових територій, а на виробництво засобів виробництва, тобто – в галузі, які динамічно розвивалися. До того ж на межі XIX–XX ст. змінились і головні суб'єкти здійснення міжнародного інвестування, що було обумовлено динамічним розвитком економік США та Німеччини. По-четверте, внаслідок зростання мобільності економічних ресурсів, поряд із рухом товарів і капіталу виникла ще одна форма міжнародних економічних відносин – міжнародний рух робочої сили. По-п'яте, формування міжнародних корпорацій зумовило розвиток виробничої кооперації підприємств.

Розділ 6. УЧАСТЬ ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ В МІЖНАРОДНІЙ ТОРГІВЛІ У XIX – на початку XX ст.

Історичні, природно-географічні та соціально-економічні умови розвитку українського краю дозволяють зробити припущення щодо поси-

лення його ролі як суб'єкта міжнародних торговельно-економічних відносин у XIX – на початку XX ст. Однак чинник державної безсуб'єктності України відіграв ключову роль у формуванні й реалізації її зовнішньоторговельного потенціалу. Характер, динаміка та структура зовнішньої торгівлі українських земель у складі Російської та Австро-Угорської імперій визначалися впливом низки екзогенних (особливості зовнішньоекономічних зв'язків метрополій, зовнішньоторговельна політика країн-партнерів, освоєння нових ринків збуту, економічні, фінансові та комерційні кризи, відкриття родовищ дорогоцінних металів тощо) та ендогенних (специфіка російської та австро-угорської митно-торговельної політики, реструктуризація аграрно-промислової сфери, розвиток транспортної, банківської та торговельної інфраструктури, рівень оподаткування населення тощо) детермінант.

Значною була роль господарства українських земель у зовнішньоторговельній діяльності Російської імперії. Зокрема, до середини XIX ст. лише на чорноморсько-азовські порти припадало до 20–30% імперського зовнішньоторговельного обороту. До кінця XIX ст. показники суттєво зросли: частка морських портів України у структурі загальноімперського експорту досягла майже 50%, а імпорту – 30%. У першій половині XIX ст. інтенсивність зовнішньоторговельних операцій українського регіону була досить низькою, що зумовлено нерозвиненістю промислового сектору, браком відповідної торговельної, фінансово-кредитної та транспортної інфраструктури, жорсткими заходами митно-тарифного регулювання та численними воєнними конфліктами Російської імперії. У перші десятиліття XIX ст. з чорноморсько-азовських портів щорічно вивозилося товарів в середньому на суму 4,5 млн руб., у 1820–1821 рр. вартість експорту зросла до 6,9 млн руб., а вартість імпорту становила 3,5 млн руб.¹⁵⁴. До 1828 р. вивіз з вітчизняних морських портів знизився на 50%, а ввіз – на 33%. У 1828–1848 рр. експорт з чорноморсько-азовських портів зріс майже втричі (становив 9,9 млн руб.), а імпорт – майже у 2,5 раза (становив 6,1 млн руб.)¹⁵⁵. Попри певну нестабільність динаміки зовнішньоторговельних операцій українських портів домінувало позитивне сальдо торговельного балансу: у різні роки вартість

¹⁵⁴ Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року). Київ, 1962. С. 168.

¹⁵⁵ Семенов А.В. Изучение исторических сведений о российской внешней торговле и промышленности с половины семнадцатого столетия по 1858 год: в 3-х т. Санкт-Петербург, 1859. Т. 3. С. 61–64.

експорту у 1,5–2 рази перевищувала вартість імпорту. Відмінні тенденції щодо розвитку зовнішньоторговельних операцій демонструє Одеса (табл. 1.4).

З початку XIX ст. до кінця 1830-х років показники зовнішньої торгівлі Одеси зросли більш ніж у 10 разів. Зокрема, позитивна тенденція спостерігається щодо експорту, за винятком 1835 р., коли вивіз різко скоротився через неврожай зернових культур. Аналогічне скорочення експорту бачимо у 1822–1823 рр. та 1828–1829 рр. через суттєве зменшення попиту на зерно з боку Греції (через революційні події) та Туреччини (через війну з Росією). До середини XIX ст. експорт та імпорт з одеського порту скоротився, що було зумовлено посиленням ролі інших чорноморсько-азовських портів.

Таблиця 1.4

Зовнішня торгівля Одеси у першій половині XIX ст., тис. руб.

Роки	Експорт	Імпорт	Зовнішньоторговельний оборот
1805	3399	2156	5555
1815	14664	4316	18980
1820	16581	7729	24310
1825	20029	8424	28453
1830	27031	14278	41309
1835	3981	17539	21520
1838	38380	21309	59689
1845	15549	5971	21520

Джерело: Скальковский А.А. Историческо-статистический опыт о торговых и промышленных силах Одессы. Одесса, 1839. С. 58–62; Скальковский А.А. Записки о торговых и промышленных силах Одессы, составленные в 1859 году А. Скальковским. Санкт-Петербург, 1865. С. 64, 76.

Важлива роль у вивізній торгівлі України належала зерну: якщо у 1820-х роках на хлібні злаки припадало 15% всього українського експорту, то до середини XIX ст. – частка зросла до 35%. Зерно становило в середньому 50% всього морського вивозу. Зокрема, частка експорту зерна у вивізній торгівлі чорноморсько-азовських портів у 1815–1819 рр. становила 84%, у 1830–1839 рр. – понад 69% та у 1845–1849 рр. – 66%¹⁵⁶. Лідируючі позиції у структурі експорту з чорноморсько-азовських портів займала та-

¹⁵⁶ Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року). Київ, 1962. С. 173.

кож вовна (до 70% всієї вовни, експортованої з Російської імперії). Якщо у 1830–1834 рр. експорт вовни становив 117,4 тис. пуд., то в 1856–1859 рр. – уже 356,2 тис. пуд., тобто зріс втричі, а у 1860-х роках морськими шляхами України уже вивозилося до 1,2 млн пуд.¹⁵⁷. Вагома частка у структурі вітчизняної вивізної торгівлі морськими портами припадала також на льон, конопляне прядиво, насіння, сало, шкіру, щетину, хутро, метали тощо.

У першій половині XIX ст. українські сухопутні митниці за обсягами зовнішньоторговельних операцій суттєво поступалися морським портам, проте займали лідируючі позиції щодо торгівлі окремими групами товарів, а саме худобою, кіньми, кінськими хвостами, гривною, щетиною, обробленою шкірою, хутром. У 1832–1836 рр. через провідні сухопутні митниці (Устилузька, Волочиська, Радзивилівська) до Царства Польського й далі до Німеччини було вивезено великої рогатої худоби на суму 1216 тис. руб., у 1842–1846 рр. – на 662 тис. руб.¹⁵⁸. У 1830–1840-х роках через західні сухопутні митниці, зокрема Волочиську, до Австрії вивозилося в середньому 3–4 тис. коней. Через Радзивилівську митницю у 1837 р. було вивезено 7 тис. пуд. кінського волосу, а у 1852 р. – уже 10 тис. пуд.; у 1837 р. було експортовано 5,8 тис. пуд. щетини, а у 1847 р. – майже вдвічі більше; протягом 1824–1846 рр. через ту ж митницю йшло за кордон 17,3–47,4 тис. пуд. обробленої шкіри, у 1859 р. було перевезено 33 тис. пуд. сала¹⁵⁹.

Товарна структура загальноросійського імпорту загалом відображає характер ввозу й до українського регіону: основними статтями імпорту протягом досліджуваних років були бавовна (16,5%), вовна (16,5%), цукор (12,5%), фарба (6,5%), вина та горілка (6,5%), сіль (4%)¹⁶⁰. Значна питома вага припадала на чай, каву, шовк та шовкові тканини, фрукти тощо. Серед чорноморсько-азовських портів основним центром вітчизняного імпорту залишалася Одеса (табл. 1.5).

¹⁵⁷ Там само. С. 177; Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2-х т. / ред. рада: В.М. Литвин (голова), Г.В. Боряк, В.М. Геєць та ін.; відп. ред. В.А. Смолій; НАН України, Інститут історії України. Київ: Ніка-Центр, 2011. Т. 1. С. 637–638. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-521-572-1/978-966-521-572-1.pdf>

¹⁵⁸ Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року). Київ, 1962. С. 175.

¹⁵⁹ Там само. С. 178–180.

¹⁶⁰ Кулишер І.М. История русской торговли до XIX века включительно. Санкт-Петербург, 1923. С. 301.

Таблиця 1.5

Обсяги імпорту товарів через Одеський порт у 1845 р. та 1860 р.

Стаття імпорту	1845	1860	Темп приросту, %
Мануфактурні вироби, руб.	1051580	1860000	76,9
Машини, руб.	–	1241000	–
Кава, пуд.	10610	56800	435,3
Тютюн, пуд.	12310	31000	151,8
Бавовна, пуд.	70760	53900	-23,8
Оливкова олія, пуд.	96010	146000	52,1
Напої, руб.	477640	502000	5,1
Бакалія і фрукти, руб.	857030	942900	10,0
Кам'яне вугілля, пуд.	741770	4232000	470,5

Джерело: Скальковский А.А. Записки о торговых и промышленных силах Одессы, составленные в 1859 году А. Скальковским. Санкт-Петербург, 1865. С. 78–79; Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року). Київ, 1962. С. 188.

Як видно з табл. 1.5, за 15 років дещо зріс імпорт мануфактурних товарів, оливкової олії, напоїв, фруктів; вдвічі підвищилася вартість імпортного тютюну та більш ніж у 5 разів – вартість експорту кави й кам'яного вугілля. Про асортимент товарів, які ввозилися до України протягом першої половини XIX ст. сухопутним шляхом, свідчать статистичні дані Радзивилівської митниці (табл. 1.6).

Таблиця 1.6

Обсяги імпорту товарів через Радзивилівську митницю у 1837 р. та 1860 р.

Стаття імпорту	1837 р.		1860 р.	
	тис. пуд.	тис. руб.	тис. пуд.	тис. руб.
Коси сінокісні	64,0	2242	82,5	691
Шовк і шовкові вироби	1,3	1196	0,7	204
Коралі	0,2	846	–	–
Фарби	0,8	239	–	–
Вовняні вироби	0,9	198	3,9	167
Стрічки	0,1	197	–	–
Бавовняні вироби	0,5	154	8,7	230
Шкіра снотова	0,2	88	–	–
Ляне полотно	≈0,2	74	5,4	175
Олія	≈0,5	66	–	–
Кава	1,6	52	–	–
Залізний інструмент	1,3	50	–	–
Усього різних товарів	–	9289	–	1102

Джерело: Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року). Київ, 1962. С. 186–187.

Упродовж першої половини XIX ст. у географічній структурі вітчизняної зовнішньої торгівлі найбільшу частку займали Велика Британія, Німеччина, Франція, Італія, Австрія, Голландія, Бельгія, Греція, Туреччина. Основними статтями експорту до цих країн були хліб, льон та льняне насіння, конопляне прядиво та олія, сало, шкіра, віск, мідь, худоба, ліс; імпорту – бавовняні та вовняні тканини, фарби, спиртні напої, бавовна, цукор, сіль, прянощі, шовк, фрукти, тютюн, оливкова олія. Головним торговельним партнером Російської імперії залишалася Велика Британія, до якої лише з української території вивозилося 85% експортного сала, 48% льняного насіння, 30% хлібних злаків, 43% вовни, майже 100% льону та конопляного прядива, 63% щетини тощо¹⁶¹. У зворотному напрямі завозили бавовняні та вовняні тканини, спиртні напої, цукор та сіль.

У першій половині XIX ст. українські землі відновили статус перехрестя основних транзитних шляхів, а чорноморсько-азовські порти та західні сухопутні митниці перетворилися на сполучні центри між великоросійськими губерніями, європейськими країнами та державами Близького Сходу. Головними маршрутами міжнародного транзиту (Одеса – Броди, Одеса – Варшава, Лейпциг – Броди – Радзивилів – Одеса – Редут-Кале – Персія, Броди – Одеса – Тифліс, Москва – Одеса, Москва – Феодосія тощо) з великоросійських губерній, Привіслянського краю, Закавказзя надходили бавовна та вовна, оброблена та необроблена шкіра, віск, ікра, хутро, риба, залізо, тютюн, нафтові продукти, гас тощо; у зворотному напрямі переважно возили готові вироби, предмети розкоші та сільськогосподарську техніку. Зокрема, у 1824–1848 рр. транзитом через українські митниці до країн Європи було вивезено 166,3 тис. пуд. обробленої шкіри, у 1827–1836 рр. – 31,3 тис. пуд. ікри, у 1837–1846 рр. – 40,4 тис. пуд. ікри. У 1844–1846 рр. з чорноморсько-азовських портів транзитом до Туреччини, Італії, Англії, Австрії, Франції щорічно поставлялося в середньому 160 тис. пуд. заліза¹⁶².

Аналіз динаміки та структури зовнішньої торгівлі українського регіону з початку до середини XIX ст. засвідчує домінуючий західноєвропейський напрямок експортно-імпортних операцій та ще раз доводить екстенсивний характер вітчизняної вивізної торгівлі. У структурі експорту значну питому вагу становила аграрна сировина. Незначна частка металів, яка вивозилася

¹⁶¹ Неболсин Г.П. Статистическое обозрение внешней торговли России: в 2-х т. Санкт-Петербург, 1850. Т. 2. 495 с.

¹⁶² Кулишер И.М. История русской торговли до XIX века включительно. Санкт-Петербург, 1923. С. 180–184.

з чорноморсько-азовських портів, становила не власне виробництво, що упродовж першої половини XIX ст. залишалося нерозвиненим, а транзитне уральське залізо та мідь. Найбільша питома вага у структурі імпорту через чорноморсько-азовські порти припадала на готову продукцію, переважно споживчі товари та предмети розкоші.

Із середини XIX ст. спостерігаємо зниження зовнішньоторговельного обороту в чорноморсько-азовських портах, пов'язане з подіями Кримської війни, проте до кінця 1850-х років динаміка стає позитивною. Означену тенденцію можна простежити на прикладі Одеського порту (табл. 1.7). Експорт та імпорт Одеси досягнули критичного рівня у повоєнний 1855 р., а уже в наступні кілька років показники починають стрімко відновлюватися. За 1851–1858 рр. експорт зріс втричі, а імпорт збільшився на 54,5%.

Таблиця 1.7

Зовнішня торгівля Одеси у 50-х рр. XIX ст., тис. пуд.

Роки	Експорт	Імпорт	Зовнішньоторговельний оборот
1851	10204,8	6503,0	16707,8
1852	19329,6	7108,1	26437,7
1853	27640,2	7873,4	35513,6
1854	11490,1	4614,8	16104,9
1855	263,6	2411,1	2674,7
1856	15700,9	10751,6	26452,5
1857	26491,8	13438,3	39930,1
1858	30492,1	10045,5	40537,6

Джерело: Скальковский А.А. Записки о торговых и промышленных силах Одессы, составленные в 1859 году А. Скальковским. Санкт-Петербург, 1865. С. 64.

Починаючи з 1870-х років інтенсивність і структура зовнішньої торгівлі української території визначалися провідними тенденціями реалізації урядової митно-торговельної політики та грошової реформи. В результаті впровадження системи сприятливих заходів вітчизняні експортери закріпили свої торговельні позиції на світових ринках, що досить позитивно позначилося як на динаміці, так і на структурі зовнішньої торгівлі. Якщо у 1880-х роках на українські порти припадало майже 40% загальноросійського експорту, то у другій половині 1890-х років частка зросла до 60%.

Лідируючі позиції у структурі чорноморсько-азовської торгівлі продовжувала посідати Одеса. Зокрема, у 1886–1891 рр. у середньому в Одесу було ввезено товару на суму 48,8 млн руб, а вивезено – на суму 131,8 млн руб., при цьому 91% зовнішньоторговельного обороту становила сировина

та напівфабрикати, лише 9% – готові вироби¹⁶³. Позитивна динаміка експорту з Одеського порту спостерігається стосовно зерна, м'яса, риби, цукру, сигарет, спирту, насіння; що ж до імпорту – то очевидним є зростання обсягів увезених овочів, фруктів, мінеральних вод, різних сортів вин, дерева, вовни, чавуну, заліза, олова, кам'яного вугілля, скляних, фарфоро-фаянсових виробів, сільськогосподарських машин тощо.

Через падіння обсягів чорноморсько-азовської торгівлі внаслідок Кримської війни та з метою попередження торговельної кризи уряд Російської імперії проводить низку заходів щодо стимулювання сухопутної торгівлі. Як наслідок, відбулося поживлення зовнішньоторговельних операцій головними сухопутними митницями Подільської та Волинської губерній. Зокрема, порівняно з першою половиною XIX ст. суттєво зріс зовнішньоторговельний оборот через митниці Волинської губернії (табл. 1.8).

Таблиця 1.8

**Динаміка зовнішньої торгівлі через сухопутні митниці
Волинської губернії у 60-х роках XIX ст.**

Митниця	Експорт, тис. руб.			Імпорт, тис. руб.		
	1862 р.	1865 р.	1866 р.	1862 р.	1865 р.	1866 р.
Радзивилівська	1720,0	1857,3	1401,5	2451,7	3099,9	2319,6
Волочиська	705,5	664,3	462,1	42,7	267,2	109,9
Дружкопільська	25,9	24,0	99,0	18,0	14,5	15,1

Джерело: Братчиков А.Б. Материалы для исследования Вольнской губернии в статистическом, этнографическом, сельскохозяйственном и других отношениях: в 2 вып. Вып. 2. Житомир, 1869. С. 84–85, 114–115, 140.

Радзивилівська митниця посідала провідні позиції за оборотами зовнішньої торгівлі серед митниць Волинської губернії. Як видно з табл. 1.8, хоча за декілька років обсяг торговельних операцій через Радзивилів дещо зменшився, проте на нього припадало 70–73% усього експорту та понад 90% імпорту через усі зазначені вище сухопутні митниці. Другу позицію за обсягами зовнішньої торгівлі займала Волочиська митниця. У 1840–1850-х роках щорічно тут експортувалося товару в середньому на 251,3 тис. руб., а

¹⁶³ Фабрично-заводская промышленность и торговля России: с приложением общей карты фабрично-заводской промышленности Российской империи / Министерство финансов, Департамент торговли и мануфактур. Санкт-Петербург, 1896. С. 594.

імпортувалося – на суму 307,2 тис. руб.¹⁶⁴. Дружкопільська митниця відіграла значну роль у розвитку прикордонної торгівлі.

Завдяки послабленню інтенсивності митно-тарифного регулювання та розгортанню масштабного залізничного будівництва роль сухопутних митниць як центрів експортно-імпортних операцій поступово зростала і в майбутні роки, що можна простежити уже на прикладі митниць Подільської губернії. Зокрема, у 1865 р. зовнішньоторговельний оборот лише Ісаковецької та Гусятинської митниць становив 1625,6 тис. руб., до 1870 р. – зріс на 60%, а ще за 20 років – на 29,5%¹⁶⁵.

У товарній структурі зовнішньої торгівлі України другої половини ХІХ ст. найбільша питома вага припадала на зернові культури, обсяги вивозу яких у 1861–1865 рр. збільшилися до 74,9 млн пуд., а у 1891–1895 рр. – до 288,3 млн пуд.¹⁶⁶. Фактично за 30 років вивіз зерна з чорноморсько-азовських портів зріс у чотири рази. Аналогічна тенденція відзначалася й щодо вивозу пшениці: впродовж 1860–1890-х років її експорт з чорноморсько-азовських портів зріс у 4,5 рази. З одного боку, це можна пояснити високою пропозицією та низькою вартістю вітчизняної пшениці. З іншого – тим, що центрами європейської торгівлі українським зерном були порти Середземномор'я (Марсель, Генуя, Ліворно, Трієст), відповідно за рахунок свого географічного розташування чорноморсько-азовські порти, зокрема, Одеса, на яку припадало чотири п'ятих усього морського вивозу зерна, стали головним сполучним центром між європейським ринком та Російською імперією.

З 1860-х років вагомою статтею вітчизняного експорту став цукор. Зокрема, у 1861–1865 рр. з чорноморських і азовських портів було вивезено 74 тис. пуд. цукру, у наступні роки обсяг експорту суттєво скоротився, досягнувши критичного рівня 5,3 тис. пуд. у 1871–1875 рр. Поряд із цукром вагомою статтею вітчизняного експорту було борошно, якого лише з Одеси у 1860-х роках було вивезено 737 тис. пуд., а в 1890-х роках – уже вдвічі

¹⁶⁴ Братчиков А.Б. Материалы для исследования Волынской губернии в статистическом, этнографическом, сельскохозяйственном и других отношениях: в 2-х вып. Житомир, 1869. Вып. 2. С. 83. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/uilib/item/ukr0010611>

¹⁶⁵ Звіти подільських губернаторів (кінець 1860-х – середина 1880-х років): збірка документів / автори-упорядники, передмова, коментарі Ю.С. Земський, В.В. Дячок. Хмельницький: ХНУ, 2007. С. 10, 36.

¹⁶⁶ Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років ХІХ ст. Київ, 1968. С. 143.

більше, та спирт, якого у 1886–1890 рр. щорічно вивозилося 1114 тис. відер¹⁶⁷. Крім того, та ж Одеса, Миколаїв, Євпаторія, Феодосія, Ялта, Севастополь були центрами експорту вітчизняної солі; Бердянськ, Маріуполь, Керч – лідерами у зовнішній торгівлі вовною. Провідні позиції займали українські порти у всеросійському експорті олійного насіння та тютюну.

Особливістю товарної структури зовнішньої торгівлі підросійської України у 1870–1890-х роках стало зростання питомої ваги промислових товарів: розгорнуте за підтримки уряду великомасштабне промислове виробництво створило сприятливі умови для посилення позицій регіону на міжнародних ринках промислової сировини та товарів. Це зумовило активне вивезення сукна, свічок, канатів, мотузок, мила, металопродукції, залізних та марганцевих руд, рейок, вугілля та антрациту. Зокрема, у 1886–1891 рр. з підросійської України було вивезено 17,7 млн пуд. цукру-піску, 1,1 млн відер спирту¹⁶⁸. У 1890 р. з Донецького басейну було вивезено до Румунії першу значну партію кам'яного вугілля у розмірі 10 тис. пуд.; у 1891–1893 рр. з чорноморських портів до країн Балканського півострова було експортовано 1,3 млн пуд. газу; у 1895 р. – лише з Одеси за кордон відправлено 477 тис. пуд. заліза, 289 тис. пуд. залізних виробів, 130 тис. пуд. чавуну, 10 тис. пуд. зброї; у 1899 р. – до Англії, Голландії та США спрямовано першу партію руди у розмірі 1,2 млн пуд.¹⁶⁹

У другій половині XIX ст. зростає роль і сухопутних митниць. Зокрема, через Радзивилівську митницю у 1854–1855 рр. до країн Західної Європи було вивезено 90% всієї овечої вовни, 30% зернових, 10% конопляної олії, 15% сала, 25% щетини та кінських грив, 20% обробленої та необробленої шкіри тощо¹⁷⁰.

¹⁶⁷ Там само. С. 150, 159–161.

¹⁶⁸ Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. Київ, 1968. С. 161.

¹⁶⁹ Довжук І.О. Зовнішня торгівля Підросійської України у післяреформений період. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2006. Вип. XI. С. 148. URL: <http://history.org.ua/JournALL/xix/11/10.pdf>; Золотов В.А. Внешняя торговля России через порты Черного и Азовского морей в конце XVIII–XIX в.: автореф. дис. ... докт. ист. наук. 07.00.02. История СССР. Ростов-на-Дону, 1966. С. 41; Шевченко А.М. Зовнішня торгівля портів на Півдні України (друга половина XIX – початок XX ст.): дис. ... канд. іст. наук. 07.00.01. Одес. нац. ун-т ім. І.І. Мечникова. Одеса, 2008. С. 105–106, 126.

¹⁷⁰ Тернер Ф.Г. Движение внешней торговли России с 1853 по 1856 г. Санкт-Петербург, 1858. 361 с.

У 1850-х роках через Волочиську митницю вивозили зерно, борошно, крупи, віск, мед, солену рибу, смолу, хміль, необроблену шкіру, вовну, щетину, сало, олію, риб'ячий жир, цибулю, сливи, коней, худобу, овець тощо; у 1860-х роках посилилася питома вага таких статей вивозу, як льняне і конопляне насіння, волокно, льон, оброблена шкіра. Зокрема, у 1860–1867 рр. через Волочиську митницю щорічно вивозилося до 25 тис. чвертей зерна¹⁷¹. Через Дружкопільську митницю експортували зерно до Богемії, Галичини та Пруссії, смолу та худобу. Сухопутними митницями Подільської губернії вивозили зерно, велику рогату худобу, яка йшла з Бессарабії, свиней, продукти тваринництва (яйця, мед, сало тощо).

Щодо імпорту, то його частка в загальному зовнішньоторговельному обороті суттєво знизилася, основними статтями ввозу через морські та сухопутні митниці залишалися готова продукція та предмети розкоші. Чорноморсько-азовські порти продовжували відігравати вагомий роль у загальноімперському імпорті бакалійних товарів, фруктів, прянощів, шовкових, вовняних та бавовняних тканин, соди, риби, посуду, хімічних виробів, машинного обладнання та устаткування, металопродукції, що можна, знову ж таки, простежити на прикладі Одеси (табл. 1.9).

Таблиця 1.9

Товарна структура імпорту через Одесу у другій половині XIX ст.

Стаття імпорту, тис. пуд.	1852 р.	1855 р.	1858 р.	1861 р.	1875 р.	1885 р.	1895 р.
Бавовна і бавовняна пряжа	68,5	9,0	35,9	45	642	1285	1640
Олія	84,4	–	84,8	94	295	306	134
Свинець, олово	54,6	–	29,2	151	–	103	206
Кам'яне вугілля	2000,3	–	2373	3109	10256	13974	5857
Машини й апарати	237,1	0,1	931,8	–	250	133	369
Чай	1,8	0,6	–	–	47	28	75
Кава	23,6	0,1	9,4	31	71	110	103
Прянощі	–	–	9,7	11	37	45	73
Тютюн	40,8	31,5	65,8	29	64	22	9

Джерело: Скальковский А.А. Записки о торговых и промышленных силах Одессы, составленные в 1859 году А. Скальковским. Санкт-Петербург, 1865. С. 79; Гуржий І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. Київ, 1968. С. 163.

¹⁷¹ Братчиков А.Б. Материалы для исследования Волынской губернии в статистическом, этнографическом, сельскохозяйственном и других отношениях: в 2-х вып. Житомир, 1869. Вып. 2. С. 85. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0010611>

Серед основних статей імпорту до Одеського порту домінувала бавовна, обсяги ввозу якої із США, Туреччини, країн Близького Сходу зросли майже у 24 рази; металів – майже у 4 рази; до середини 1880-х років у 7 разів збільшився імпорт кам'яного вугілля, хоча у наступні роки відбувся різкий спад показника, скоріш за все, зумовлений стрімким розвитком вітчизняної добувної галузі. Незначні коливання очевидні щодо імпорту машин та інструментів, кави, чаю, прянощів, які привозили з Далекого Сходу.

Основними статтями імпорту через сухопутні митниці у другій половині XIX ст. були кава, спиртні напої, тютюн, бавовна, шовкові, бавовняні, вовняні та глиняні вироби, машини, чай, сільськогосподарський інвентар, тютюн, вироби з каменю, необроблена шкіра, цвяхи, сірники, скляний посуд, меблі, музичні інструменти, тропічні фрукти та сухофрукти, мінеральні води тощо. Зокрема, Радзивілівська і Гусятинська митниці відігравали неабияку роль у постачанні до Російської імперії машин і механізмів для промислових підприємств, а також інших знарядь праці.

У 1850–1870-ті роки у географічній структурі вітчизняного експорту відбуваються суттєві зміни, зумовлені, з одного боку, втратою Російською імперією лідерства на європейських продовольчих ринках через посилення конкуренції з боку США, Австралії та Нової Зеландії та, відповідно, необхідністю пошуку нових ринків збуту, з іншого боку, відкриттям Суецького каналу у 1869 р. та спрямуванням вітчизняних товаропотоків у країни Близького Сходу. Основна частка експорту до країн Близького Сходу (Сербія, Греція, Туреччина, Болгарія, Єгипет, Персія) йшла через Одеський порт, меншою мірою – через Маріуполь¹⁷². Серед українських товарів на близькосхідних ринках користувалися попитом борошно, м'ясо, сало, солонина, худоба, коні, кінський волос, цукерки, канати, сіль тощо.

У географічній структурі вітчизняної зовнішньої торгівлі у 1880–1890-х роках продовжували лідирувати країни Європи, зокрема, Англія, Голландія, Франція, Німеччина, Італія, Австро-Угорщина, Туреччина, Португалія, Норвегія, Швеція, Румунія тощо, куди вивозилося зерно та збіжжя, частково руди та вугілля, а ввозилися металовироби, машини, устаткування, бавовна, фрукти, спиртні напої тощо. Суттєво зросла питома вага Єгипту, Персії, Індії та Китаю, куди спрямовувалися значні обсяги борошна, цукру, рейок, а імпортувалися

¹⁷² Соколовский С. Экономические интересы России на Ближнем Востоке (экспорт русских товаров, его прошлое и будущее). Санкт-Петербург, 1911. 21 с.

бавовна, індиго, шовк, саго, чай, кава, прянощі, рис, олово, мідь тощо¹⁷³. Значна частина металургійного експорту припадала на США, Аргентину, Бразилію, Мексику й країни Африки, куди з чорноморських портів України ввозилися рейки, чавун, залізні та сталеві вироби, а ввозилися переважно продукти текстильної галузі, зокрема, бавовна, бавовняна пряжа та матерії.

Одним із засобів державної підтримки російського транзиту було розгортання масштабного залізничного будівництва, що сприяло розвитку транзитного потенціалу сухопутних шляхів. Через подільські та волинські митниці проходили зовнішні товаропотоки у трьох основних напрямках: схід – до Великоросійських губерній, південь – до чорноморських портів, захід – до країн Європи. Серед міст Подільської губернії ключовими транспортними вузлами були Могилів-Подільський, Ямпіль, Балта, Проскурів; Волинської – Володимир-Волинський, Дубно, Ковель.

Позитивні кількісні зміни у динаміці зовнішньоторговельних операцій були зумовлені не стільки промислово-економічним зростанням регіону, скільки митною політикою російського уряду, скерованою на нарощування митних доходів і забезпечення позитивного сальдо торговельного балансу, а також надмірним податковим навантаженням, яке за умов незначної місткості внутрішнього ринку та низької купівельної спроможності населення змушувало основні соціальні групи, зокрема селянство, збувати за кордон не лише надлишки власного виробництва, а й часом практично увесь обсяг виготовленої продукції.

Можливість реалізації зовнішньоторговельного потенціалу України та посилення її ролі на світовому товарному ринку була обмежена необхідністю постачання продовольства, сировини й промислової продукції у значних обсягах до російської метрополії. Зокрема, відомий вчений-економіст кінця XIX – початку XX ст. І. Бліох в одній зі своїх праць зазначає про те, що «майже неперервні зовнішні війни на південно-західних й південних окраїнах, утримання величезної армії, державна казна, примноження членів державного апарату, численний штат всякого роду фаворитів» вимагали не лише значних фінансових, а й матеріальних затрат¹⁷⁴. І. Гуржій зазначає, що у XIX ст. внутрішній ринок Російської імперії, порівняно із зовнішнім, мав у кілька разів більший обіг та відігравав головну роль у розвитку товарного

¹⁷³ Скальковский К. Суэцкий канал и его значение для русской торговли. Санкт-Петербург, 1870. С. 258.

¹⁷⁴ Блюх И.С. Финансы России XIX столетия: История – статистика. Санкт-Петербург: Тип. М.М. Стасюлевича, 1882. Т. 1. С. 49.

виробництва в Росії, у тому числі й в Україні¹⁷⁵. Підтвердження означеної думки знаходимо у роботі К. Арсеньева, який наводить такі статистичні дані: у першій десятилітті XIX ст. вартість всієї зовнішньої торгівлі Російської імперії, включаючи морську, сухопутну, транзитну й посередницьку, сягала 235 млн руб., у той час як вартість внутрішньо-торговельного обороту була майже у 4 рази більшою і становила 900 тис. руб.¹⁷⁶.

Зокрема, основною статтею українського експорту було зерно, якого у першій половині XIX ст. на внутрішній ринок Російської імперії вивозилося більше, ніж за кордон. На початку XIX ст. в губерніях України збиралося до 31 млн чвертей зерна, з яких лише 35,5% вивозилося на зовнішні ринки, решта 64,5% споживалася в середині країни¹⁷⁷. Цікаві статистичні дані щодо всієї Російської імперії подає П. Кеппен, вказуючи, що у 1830–1840-ті роки експорт зерна не становив і соті частини тієї кількості, яка була потрібна для споживання в самій країні. Зокрема, лише у 1836 р. загальноросійський урожай зерна становив 223 млн чвертей, а за кордон у 1824–1838 рр. було продано майже 32 млн чвертей загалом, тобто 2 млн чвертей у рік, що приблизно становило 0,9% від виробництва¹⁷⁸. У 1840–1850-х роках на південному сході України щороку збирали 13900 тис. чвертей олійних і зернових культур, з яких лише 1500 тис. чвертей вивозилося за кордон, значна частка йшла на утримання війська і царської армії¹⁷⁹. У 1864–1866 рр. в українських губерніях було зібрано 397,9 млн пуд. зерна, а за кордон з цього обсягу вивезено до 19%. Статистичні дані кінця XIX ст. свідчать уже про протилежну тенденцію: частка зерна, яке вивозилося з українських губерній, від загального виробництва у 90-х роках становила вже 50–60%. З метою забезпечення позитивного

¹⁷⁵ Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року). Київ, 1962. С. 187; Братчиков А.Б. Материали для исследования Волынской губернии в статистическом, этнографическом, сельскохозяйственном и других отношениях: в 2 вып. Житомир, 1869. Вып. 2. С. 6. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0010611>

¹⁷⁶ Арсеньев К.К. Начертание статистики Российского государства: в 2-х ч. Санкт-Петербург: тип. Импер. воспитательного дома, 1818. Ч. 1: О состоянии народа. С. 174.

¹⁷⁷ Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року). Київ, 1962. С. 54.

¹⁷⁸ Кеппен П.И. О потреблении хлеба в России. Санкт-Петербург, 1840. С. 11–12.

¹⁷⁹ Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року). Київ, 1962. С. 56.

торговельного балансу російський уряд стимулював вивіз зерна, навіть коли внутрішній попит на нього все ще був незадоволений.

Україна мала значний потенціал і щодо експорту цукру, проте у першій половині XIX ст. його не було реалізовано. У 1846 р. з українських губерній усього продано 849,9 тис. пуд. цукру, з яких 7% – до великоросійських губерній; у 1850-х роках сума продажів зросла вдвічі лише до однієї Москви, багато українського цукру надходило не безпосередньо з губерній, а через українські ярмарки¹⁸⁰. З другої половини XIX ст. українські губернії стають фактично єдиним постачальником цукру до російської метрополії, Сибіру, Кавказу тощо. Зокрема, у 1860–1861 рр. українські заводи виробляли 3 млн пуд. цукру-піску, з якого лише 2,5% у ці роки йшло на експорт¹⁸¹.

Внутрішньоторговельний оборот олії, виробництво якої здебільшого припадало на українські губернії, також дещо перевищував обсяги продажів товару за кордон. Зокрема, у 1901–1904 рр. на внутрішній ринок поставили 3,072 тис. пуд. олії, а на зовнішній – 2,218 тис. пуд.; у 1905–1908 рр. – 3,269 тис. пуд. та 3,020 тис. пуд. відповідно¹⁸². Серед інших товарів, які вироблялися в Україні, але практично не експортувалися, а навіть імпортувалися, можна відзначити тютюн та сіль, які у значній кількості вивозилися до центральних губерній Росії, Білорусі, Прибалтики.

Україна відігравала значну роль і щодо постачання сировини на великоросійські фабрично-заводські підприємства. Зокрема, у 1850-х роках на головних українських ярмарках продавалося 400–500 тис. пуд. вовни, основна частка якої йшла на суконні підприємства центральної Росії; майже 50% усього видобутого кам'яного вугілля на Донбасі вивозилося у 1880–1890-х роках до великоросійських губерній; 95% усієї залізної руди використовувалося у металургійній галузі Російської імперії; майже 100% усієї виробленої в Україні селітри йшло на задоволення казенних потреб; туди ж збувалося до 50% вироблених борошна та спирту¹⁸³. Не кращою була ситуація й на західноукраїнських землях.

¹⁸⁰ Там само. С. 32.

¹⁸¹ Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х рр. XIX ст. Київ, 1968. С. 36.

¹⁸² Мертенс О. Тридцать лет (1882–1911 гг.) русской железнодорожной политики и ее экономическое значение / пер. с нем. изд. 1919 г. Москва: Изд. Центрального бюро печати, 1923. С. 175.

¹⁸³ Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року). Київ, 1962. С. 96; Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х рр. XIX ст. Київ, 1968. С. 26–27.

Західноукраїнські землі у досліджуваній історичній період серед усіх так званих «колоніальних» територій Австрійської імперії характеризувалися найнижчим рівнем економічного розвитку. Однак уже з початку XIX ст. тут, як і на підросійській Україні, помітними стають певні ознаки капіталізму. Східна Галичина серед західноукраїнських земель відігравала найбільшу роль у зовнішній торгівлі Австро-Угорщини. Головними статтями вивізної торгівлі регіону були худоба, зерно, сіль, деревина, борошно, хміль, льняне насіння, шкіра, хутро, п'р'я, сало, поташ, льон, полотно, глиняний посуд, м'ясні консерви, домашня птиця, яйця, спирт, озокерит, бавовна, вовняні тканини тощо. Експорт надходив до Німеччини, Російської імперії, решти територій Австро-Угорщини.

Основною статтею галицького експорту стала продукція лісопильної та деревообробної промисловості, що вивозилася у двох основних напрямках: на південь України та до Гданська. На початку XIX ст., коли було відновлене судноплавство по Дністру до Чорного моря, розпочався масовий сплав галицького лісу на південь підросійської України, який досягнув значного обсягу у 1830–1840-х роках. У 1846–1850 рр. зі Східної Галини на південь України по Дністру було здійснено загалом 3060 сплавів. Деревина йшла транзитом через такі складські пункти, як Новоселиця, Заліщики, Галич, Козаківка, Жидачів тощо. Лише у 1849 р. через Козаківку було відправлено деревини і дерев'яних виробів на суму 98,8 тис. злотих, через Новоселицю – на 228,9 тис. злотих¹⁸⁴. Експорт дерева зі Східної Галичини відбувався і сухопутними шляхами. Зокрема, у 1854 р. через Ісаковецьку митницю було вивезено галер, паромів, човнів, будівельного лісу, дощок, гонту, драниць, скляних і столярних виробів на суму 374,3 тис. руб.¹⁸⁵. Значна кількість галицької деревини спрямовувалася до Гданська, зокрема, у 1836–1840 рр. у цьому напрямку щороку вивозилося в середньому 103 тис. штук будівельних матеріалів¹⁸⁶. Як бачимо, уже у XIX ст. із західноукраїнських земель масово експортувалася деревина, що створювало загрози для тамтешньої екосистеми й обмежувало можливості розвитку власної промисловості.

¹⁸⁴ Гошко Ю.Г. Промисли й торгівля в Українських Карпатах (XV–XIX ст.). Київ: Наукова думка, 1991. С. 195.

¹⁸⁵ О направлении Одесско-Лембергской железной дороги. Изд. Бессараб. стат. ком. Кишинев: тип. Обл. правл., 1865. С. 76.

¹⁸⁶ Гошко Ю.Г. Промисли й торгівля в Українських Карпатах (XV–XIX ст.). Київ: Наукова думка, 1991. С. 183, 186.

Значна частка у структурі вивізної торгівлі Східної Галичини припадала на велику рогату худобу: щороку торговці переганяли до Відня та Оломуоца десятки тисяч волів та корів. Окрім західних ринків, галицька худоба вивозилася до Російської імперії, зокрема, у 1840-х роках близько 50 тис. голів щорічно. Важливою статтею зовнішньої торгівлі Східної Галичини була сіль, яка експортувалася до підросійської України, туди ж вивозилося зерно. Зокрема, у 1844 р. до Одеси було експортовано 100 тис. чвертей зерна¹⁸⁷. Через 20 років експорт становив 300 тис. т¹⁸⁸. У 1870-х роках особливого розвитку у Східній Галичині набуло хмелярство. Галицький хміль, хоч і отримував досить позитивні відгуки на виставках, проте поступався богемському. Львівські неогоціанти відправляли свій хміль під фальшивою етикеткою із написом «м. Зац», який найбільше славиться своїм хмелярством. В урожайні роки можна було отримати близько 375 тис. кг хмелю, з якого 250 тис. кг вивозилося за кордон. Значного розвитку у Галичині набуло вирощування тютюну, середнє виробництво якого сягало 5500 тис. кг, увесь обсяг якого викупував австрійський уряд¹⁸⁹.

Серед основних статей імпорту до Східної Галичини домінували предмети розкоші, а також продукція сільськогосподарської, машинобудівної, хімічної, металообробної, текстильної промисловості. До регіону ввозилися какао, кава, прянощі, фрукти, тютюн, рис, оселедець, хутро, олія, арак, ром, вино, кам'яне вугілля, фарби, гіпс, смола, сода, залізний купорос, мінеральні води, залізо, дроти, залізні, дерев'яні та глиняні вироби, машини, бавовна, картон, крохмаль, хімічні вироби, книги¹⁹⁰. Товарна структура імпорту ще раз підтверджує екстенсивний характер зовнішньої торгівлі західноукраїнських земель: вивіз сировини та ресурсів з регіону супроводжувався масовим напливом готової продукції та предметів розкоші.

У другій половині XIX ст. уряд Австрійської імперії розгорнув по всій країні масштабну розбудову транспортних мереж, що зумовило перетворення краю на транзитний центр. Запорукою прискореного економічного

¹⁸⁷ Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року). Київ, 1962. С. 171.

¹⁸⁸ О направлении Одесско-Лембергской железной дороги. Изд. Бессараб. стат. ком. Кишинев: тип., Обл. правл., 1865. С. 76.

¹⁸⁹ Элизе Реклю Ж.-Ж. Земля и люди. Всеобщая география Элизе Реклю. Санкт-Петербург, 1878. С. 336–337.

¹⁹⁰ Шмедес К. фон. Географическое и статистическое обозрение Галиции и Буковины / сост. по офиц. источникам Карл фон Шмедес, полк. Ген. Штаба. Санкт-Петербург, 1870. С. 96.

зростання економіки стало створення мережі залізниць, що мало як господарську, так і військово-стратегічну мету¹⁹¹. Основними статтями транзитної торгівлі були сировина, продовольство, готові вироби (зерно, борошно, льняне насіння, крупи, сало, шкіра, овочі, тютюн, худоба, коні, вовна, бавовна, щетина, пір'я, яйця, шовк, меблі, фрукти, вино, галантерейні товари, оливкова олія, музичні інструменти, сільськогосподарський інвентар тощо). Через Галичину велася торгівля й у східному напрямку, зокрема, шовк та шовкові вироби, прянощі, перець із країн Близького Сходу прямували до Німеччини, у зворотному напрямку відправляли худобу, шкіри тощо.

Зовнішня торгівля Північної Буковини мала обмежені можливості щодо розвитку через низькі темпи становлення фабрично-заводської промисловості, а також брак відповідної ринкової інфраструктури. Головними предметами вивізної торгівлі були сільськогосподарська продукція, ремісничі вироби, ліс та деревина, які поставлялися до Румунії, Молдови, Російської імперії, Туреччини, країн Північної та Західної Європи. Серед статей експорту домінували такі, як велика рогата худоба, оброблена та необроблена шкіра, корабельний ліс, зерно. Худоба надходила до Львова, Відня, через Вроцлав та Гдиню до Англії, Норвегії, Швеції, Данії, а також через чорноморські порти – до Константинополя. Зокрема, на початку ХХ ст., у 1902–1904 рр., з Північної Буковини щороку вивозилося 22,6 тис. волів і 72 тис. свиней, головним чином, у Відень і Німеччину¹⁹². Корабельний ліс вивозили у першій половині ХІХ ст. по р. Черемош, Дністер та Прут, пізніше залізницею до дунайських і чорноморських портів, далі через Константинополь до країн Близького Сходу. Важливою статтею експорту Буковини був поташ, який через Броди поставлявся до Богемії, Пруссії, через Гдиню – до країн Північної Європи, а через Одесу – на Близький Схід¹⁹³.

Окремо слід звернути увагу на експорт продукції лісопильної та деревообробної промисловості Буковини, який був традиційним для цієї місцевості та займав найбільшу питому вагу серед статей вивізної торгівлі. Зокрема, у другій половині ХІХ ст. з Північної Буковини вивозилося до 126 тис. куб. м пиломатеріалів, що фактично становило 90% усього внут-

¹⁹¹ Горін Н.О. Розвиток міжнародних економічних зв'язків Західної України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2019. Вип. 52. С. 159. URL: http://ingedu.org.ua/docs/IN_2019_52_155.pdf

¹⁹² Нариси з історії Північної Буковини. Київ: Наукова думка, 1980. С. 126.

¹⁹³ Там само. С. 89.

рішнього виробництва. Експорт лісу збільшився після розбудови у 1860–1890-х роках мережі залізничних доріг. На кінець XIX ст. лише залізницею вивозилося 360 тис. куб. м пиломатеріалів, що становило 60–70% виробництва¹⁹⁴.

Географічні напрямки експорту пиломатеріалів були досить різноманітними – здебільшого Російська та Австро-Угорська імперії, а також Туреччина, Італія, Греція, Франція, Іспанія, Німеччина. Зокрема, лише у 1893 р. через Новоселицьку та Унгенську митниці до Російської імперії було експортовано пиломатеріалів на суму 329,7 тис. руб. У тому ж році у західні провінції Австрії направлено 5000 вагонів пиломатеріалів, до Угорщини – 1250 вагонів¹⁹⁵. У 1902 р., з Північної Буковини лише до інших провінцій Австрії було вивезено більше 44 тис. вагонів пиломатеріалу та 21 тис. вагонів круглого лісу¹⁹⁶. Буковинський ліс вивозився навіть до країн Африки, Близького й Далекого Сходу. Значну частину експортованого лісу з Північної Буковини становив транзит до Одеси, а звідти – до зазначених вище пунктів.

У XIX ст. головним торговельним партнером Північної Буковини була Російська імперія, експортно-імпортні операції з якою реалізовувалися, головним чином, через Новоселицьку митницю. Зокрема, у першій чверті XIX ст. до Російської імперії було вивезено товару на суму 3,5 млн руб., а увезено – на суму 3,3 млн руб. До середини XIX ст. експорт до Росії суттєво скоротився і становив 1 млн руб., а імпорт – навпаки – зріс до 4 млн руб. Згідно зі статистичними даними 1861 р., суттєвий спад торгівлі відбувся у другій половині XIX ст. – експорт становив майже 1,3 млн руб., а імпорт – лише 0,2 млн руб.¹⁹⁷. До Росії експортувалася продукція лісопильної та деревообробної промисловості: ялинові колоди, дошки, крокви, драниці, також низка інших деревообробних виробів (бочки, діжки, дійниці, ложки, миски, лопати, граблі, вулики, балії тощо). У 1846 р. до Російської імперії було відправлено 653 плоти лісо- та пиломатеріалів, а у 1847 р. – уже 966 плоти¹⁹⁸. Фактично у 1850–1880-х роках із Буковини до Російської імперії

¹⁹⁴ Кукурудзяк М.Г. Лісопильна та деревообробна промисловість Буковини в кінці XIX ст. *Минуле і сучасне Північної Буковини*. Київ, 1973. Вип. 2. С. 43.

¹⁹⁵ Там само. С. 43.

¹⁹⁶ Курило В.М. Соціально-економічна характеристика і становище трудящих Буковини на початку XX ст. *Минуле і сучасне Північної Буковини*. Київ, 1973. Вип. 2. С. 57.

¹⁹⁷ Нариси з історії Північної Буковини. Київ: Наукова думка, 1980. С. 107, 110.

¹⁹⁸ Там само. С. 111.

поставлялося лісопильної та деревообробної продукції в середньому на 100 тис. руб. У 1880–1890-х роках після введення в експлуатацію залізниці Чернівці – Новоселиця та приєднання російських південно-західних і північно-буковинських залізничних ліній щорічний вивіз збільшився у 4 рази. До українських губерній у складі Російської імперії з Північної Буковини у незначній кількості експортувалися скло, глиняний та скляний посуд, овочі та фрукти, а також зерно. Значний обсяг зерна вивозився до підросійської України лише в неврожайні роки. Зокрема, якщо у 1821 р. сюди з Буковини було ввезено зерна на суму 21,8 тис. руб., то у 1826 р. у 4,4 рази більше. До середини XIX ст. експорт зерна суттєво скоротився: у 1846 р. було ввезено на суму 41,7 тис. руб., проте у 1849 р. – уже на 16,5 тис. руб.¹⁹⁹. У зворотному напрямку йшла продукція, призначена як для місцевого споживання, так і для транзиту до Західної Європи. Це, зокрема, худоба, олійне насіння, цукор, цукрові буряки, аніс, солонина та копчена риба, риб'ячий жир, ікра, шкіра, хутро, сіно, віск, мед тощо. Серед статей імпорту з Російської імперії до Буковини лідируючі позиції займала велика рогата худоба (табл. 1.10).

Таблиця 1.10

Динаміка імпорту великої рогатої худоби з Російської імперії до Північної Буковини у XIX ст.

Роки	Кількість, тис. голів
1821	57,8
1825	39,1
1831	30,7
1835	101,7
1844	66,8
1851–1860	121,1
1861–1870	207,3
1871–1881	127,8

Джерело: Нариси з історії Північної Буковини. Київ: Наукова думка, 1980. С. 112, 199.

У XIX – на початку XX ст. Північна Буковина відігравала роль важливого транзитного центру у торгівлі між Австро-Угорською імперією та Бессарабією. Зокрема, протягом 1844–1854 рр. щорічно з Австрії до Бессарабії через територію Північної Буковини експортувалися деревина та дерев'яні будівельні матеріали на суму 47 тис. руб., галицький і буковинський ліс,

¹⁹⁹ Там само. С. 112.

столярні та базарні вироби, коси, мішки – на 10 тис. руб.²⁰⁰. Важливими транзитними товарами були мануфактурні вироби, бавовна, папір, вовна, вина, фрукти, вівці тощо. З розвитком мережі залізничних і шосейних доріг відбулася диверсифікація структури транзитної торгівлі Північної Буковини, зокрема, через Новоселицю (табл. 1.11).

У кінці XIX – на початку XX ст. роль Північної Буковини як транзитного центру ще посилилася. Зокрема, у 1880-х роках через буковинський край транзитом було перевезено товарів обсягом 82,5 тис. пуд. на суму 320,5 тис. руб. у 1884 р. до 436,9 тис. пуд. на суму 633,8 тис. руб. у 1888 р.²⁰¹. Головними статтями транзитної торгівлі були сільськогосподарські машини та промислове устаткування, зерно, борошно, тютюн, сухофрукти, сірники, бавовняні, вовняні та шовкові тканини, галантерейні вироби, одяг та взуття, продукція хімічної, металообробної та добувної галузей.

Таблиця 1.11

**Структура торгівлі через Новоселицьку митницю у напрямку
Австрія – Бессарабія у 1856–1864 рр.**

Стаття експорту	Сума, тис. руб.	Стаття імпорту	Сума, тис. руб.
Худоба і коні	652,6	Деревина та вироби з дерева	93,9
Овеча вовна	458,5	Машини і плуги	24,6
Необроблена шкіра	68,2	Залізні вироби і коси	23,9
Сало	11,6	Екіпажі	12,3
Зерно	73,1	Бавовняна пряжа і тканини	12,2
Риба і риб'ячий жир	36,1	Вовняні, лляні та шовкові вироби	22,1

Джерело: О направлении Одесско-Лембергской железной дороги / изд. Бессараб. стат. ком. Кишинев: тип. Обл. правл., 1865. С. 75.

Щодо Закарпаття, то у першій половині XIX ст. його роль у зовнішній торгівлі Австрії була досить незначною. Головним чином, до країн Західної Європи, Царства Польського вивозилася продукція сільськогосподарського виробництва, зокрема, худоба, хутро, фрукти, домашні вина; значним був експорт ремісничих товарів (виробів з дерева та металу), продукції добувної та хімічної промисловості (галун, поташ, вапно, будівельний камінь, сіль тощо). До середини XIX ст. попит на товари закарпатського виробництва суттєво зріс, про що

²⁰⁰ О направлении Одесско-Лембергской железной дороги / Изд. Бессараб. стат. ком. Кишинев: тип. Обл. правл., 1865. С. 76.

²⁰¹ Нариси з історії Північної Буковини. Київ: Наукова думка, 1980. С. 202.

свідчить той факт, що дедалі частіше купці Будапешта, Відня, Праги, Кракова укладали угоди з тамтешніми виробниками й торговцями на оптові поставки продукції²⁰². З-за кордону на місцеві ринки Закарпаття завозилися коштовні метали, прянощі, галантерейні товари, тканини, рідкісні породи худоби тощо.

До середини XIX ст. на Закарпатті домінував гужовий і річковий транспорт, проте з 1860-х років, як і на всій території Австро-Угорщини, тут було розгорнуте залізничне будівництво та збудовано шосейні магістралі як державного, так і міжнародного значення. Все це сприяло диверсифікації географічних напрямків торговельних потоків, інтенсифікації зовнішньоекономічних зв'язків та нарощуванню торговельного обороту²⁰³. Фактично, уже у другій половині XIX ст. – на початку XX ст. Закарпаття займало 1–1,5% у зовнішній торгівлі країни. Крім того, певні зміни відбулися й у системі організації зовнішньоторговельних операцій. Сформувалася група великих торговців, які контролювали вивізну торгівлю продукцією аграрної, добувної, деревообробної галузей. Із закордонними ринками почали торгувати й самі підприємства, яких налічувалося до 20²⁰⁴. Це були хімічні, лісопильні та деревообробні заводи, меблева фабрика, спиртовий і скляний заводи, залізобобні, галунові, заводи із виробництва мінеральних вод, які вивозили свою продукцію до США, країн Західної Європи (Франції, Англії, Німеччини, Італії, Норвегії, Швеції), Російської імперії. Сприятливе географічне положення Закарпаття, розвиток мережі залізничних та шосейних доріг сприяли його перетворенню на важливий центр транзитної торгівлі. Тут проходили торговельні шляхи з Російської імперії та Царства Польського до Балканського півострова, з Молдавії до країн Західної Європи. Крім того, з другої половини XIX ст. посилюється значущість Закарпаття як сполучного пункту між Східною Галичиною, Північною Буковиною, Угорщиною, Румунією та Бессарабією.

²⁰² Нариси історії Закарпаття / за ред. проф. І. Гранчака; ред. колегія: Е. Балагурі, М. Бабидорич, В. Ілько, І. Поп. Ужгород, 1993. Т. 1: 3 найдавніших часів до 1918 року. С. 227.

²⁰³ Боднарчук Т.Л. Історико-економічний огляд зовнішньої торгівлі західноукраїнських земель (XIX – початок XX ст.). *Економіка та суспільство*. 2018. № 15. С. 8. URL: http://economyandsociety.in.ua/journals/15_ukr/1.pdf

²⁰⁴ Нариси історії Закарпаття / за ред. проф. І. Гранчака; ред. колегія: Е. Балагурі, М. Бабидорич, В. Ілько, І. Поп. Ужгород, 1993. Т. 1: 3 найдавніших часів до 1918 року. С. 325.

Розділ 7. ВПЛИВ ЗОВНІШНЬОТОРГОВЕЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОЇ ТА АВСТРО-УГОРСЬКОЇ ІМПЕРІЙ НА РОЗВИТОК ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ

У системі екзогенних та ендогенних чинників, які вже з початку XIX ст. визначили позиції українських земель на світовому товарному ринку, вагома роль належала зовнішньоторговельній політиці російської та австрійської метрополій. В основу зовнішньоторговельної політики Російської імперії було покладено протекціонізм, інтенсивність якого змінювалася від помірного до жорсткого й агресивного. Російську зовнішньоторговельну політику першої чверті XIX ст. В. Вітчевський характеризує як «систему численних політичних комбінації та хаотичне поєднання фіскальних, меркантилістських та протекціоністських засад»²⁰⁵. Підтвердження означеної думки бачимо уже з початку періоду. У нове століття російський уряд увійшов під гаслом економічної лібералізації, що виявилось у суттєвому зниженні митно-тарифних бар'єрів і встановленні законодавчим актом 1804 р. ставок імпортного мита на рівні 20% (порівняно із попередніми у 100% від вартості товару). Зробивши лише перший крок у бік фритредерства, російська влада включилася у торговельну війну з Англією і посилила митно-тарифне регулювання експорту й імпорту. Було підвищено ставки вивізного мита на льон, коноплі, сіль, льняне насіння та інші товари, які займали ключові позиції у вітчизняному експорті; суттєво збільшено ставки ввізного мита на предмети розкоші та інші групи товарів; обмежено кількість пропускних пунктів. Підписавши договір про режим найбільшого сприяння з Англією лише у 1812 р., Російська імперія розпочинає війну із Францією, що, знову ж таки, свідчить про непослідовність торговельної політики та практичну відсутність раціональної стратегії зовнішньоекономічного співробітництва. У повоєнний період російський уряд робить іще дві спроби повернення до політики економічного лібералізму: законодавчими актами 1816 р. та 1819 р. було знято заборони на імпорт та експорт, встановлено помірні ставки ввізного та вивізного мита у розмірі 10–30% від ціни товару²⁰⁶. Влучну оцінку характеру російського протекціонізму першої чверті XIX ст. знахо-

²⁰⁵ Вітчевський В. Торговая, таможенная и промышленная политика России со времен Петра Великого до наших дней / пер. с нем. А.В. Брауде; под ред. Ю.Д. Филиппова. Санкт-Петербург, 1909. С. 324.

²⁰⁶ Бутенко В.А. Краткий очерк истории русской торговли в связи с историей промышленности: курс коммерческих училищ. Москва, 1910. С. 89.

димо у працях В. Вітчевського, який називає його не політикою, а «митно-тарифним свавіллям»²⁰⁷, що виявилось у систематичному маніпулюванні ставками експортних та імпорتنих мит з метою досягнення фіскальних цілей, а також наданні зовнішньоторговельних преференцій відповідно до військово-політичних симпатій, а не внутрішньоекономічних інтересів.

Митним тарифом 1822 р., прийняття якого було зумовлене порушенням європейськими країнами умов Віденського конгресу (Франція запровадила рухливу шкалу тарифів на торгівлю зерном, Пруссія підвищила ввізне мито на сировину), російський уряд затвердив черговий перехід до системи агресивного протекціонізму. Було заборонено увезення 301 виду продукції, у тому числі, бавовняних, лляних, шовкових тканин, окремих сортів сукна, паперу, мідних виробів, чавуну, заліза, скляних та фарфорових виробів, цукру-рафінаду тощо²⁰⁸. У 1824 р. уряд підвищив ввізне мито на бавовняну пряжу, цукор-сирець, прянощі, напої, тютюн, дорогоцінні метали, у наступні роки – на шовкові тканини, полотно, вищі сорти шовкових тканин, капелюхи, ножиці для стрижки овець тощо. Натомість відбулися послаблення щодо експорту: знижено експортне мито на сировину та скасовано для готових виробів, знято значну кількість заборон (окрім вивозу золотих, срібних та мідних монет, асигнацій, коней, пуху, шовку-сирцю, мідних та залізних руд).

Починаючи із 1830-х років митний тариф переглядався шість разів, що здійснювалося з метою збалансування покровительських і фіскальних цілей. Поступово було відмінено експортне мито на окремі групи стратегічних товарів, зокрема, на заяче хутро, необроблену шкіру, вовну, сало, льон, кістки, хімічні продукти, фаянсовий посуд, олійне насіння; суттєво знижено ставки вивізного мита на зерно, хміль, худобу, пізніше послаблено митний тариф на імпорт деревини, фарбувальних матеріалів, окремих сортів вин, фурнітури для ручної роботи, галантереї, бронзових та мармурових виробів, альбомів, годинників; без сплати імпортного мита дозволено ввезення сільськогосподарських машин, обладнання та інструментів тощо²⁰⁹.

²⁰⁷ Вітчевский В. Торговая, таможенная и промышленная политика России со времен Петра Великого до наших дней / пер. с нем. А.В. Брауде; под ред. Ю.Д. Филиппова. Санкт-Петербург, 1909. С. 325.

²⁰⁸ Там само. С. 49.

²⁰⁹ Боднарчук Т.Л. Компаративний аналіз зовнішньоторговельної політики Російської та Австро-Угорської імперій (XIX – початок XX ст.). *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2018. Вип. 51. С. 236. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ingedu_2018_51_15

Порівняно із Російською імперією, яка на початку XIX ст. робила певні спроби дещо лібералізувати зовнішньоекономічні зв'язки, Австрія зберегла політику державного протекціонізму, хоча й дещо модернізувала свою митно-тарифну систему. Наприкінці XVIII ст. зовнішньоторговельна політика Австрійської імперії була досить недосконалою та характеризувалася відсутністю територіальної єдності щодо застосування тарифних інструментів, численними митними бар'єрами всередині країни, неузгодженістю дій у митно-тарифному регулюванні. Ще у 1775 р. було прийнято законодавчий акт (т. зв. «Терезіанський тариф»), згідно з яким із центральних районів Австрії товари вільно (безмитно) переміщалися до національних околиць, а у зворотному напрямку – через єдині митні бар'єри²¹⁰. На території західноукраїнських земель ці правила були ліквідовані аж у 1796 р., проте все-таки залишилася низка обмежень та тимчасових заборон щодо зовнішньої торгівлі Західної України, які сприяли вивозу з краю сировини та його насиченню готовою продукцією з австрійської метрополії.

У першій чверті XIX ст. митний тариф Австро-Угорщини зберігав низку заборон щодо імпорту окремих товарів (цукру, заліза, залізних виробів), які, порівняно з російською практикою, мали досить умовний характер. Зокрема, було введено паспортну систему торгівлі: на митному кордоні видавалися спеціальні документи, які давали право ввозити до країни певну кількість імпортного товару, проте зобов'язували у зворотному напрямку вивозити таку ж кількість продукції вітчизняного виробництва²¹¹. На практиці ж вимога еквівалентного зовнішньоторговельного обміну була неефективною і часто порушувалася у бік нарощування імпорту. У другій чверті XIX ст. набула поширення й інша форма ембарго – хоча імпорт певних товарів був заборонений, проте дозволено їх увезення у дуже обмеженій кількості, головним чином, для власного споживання, що також породжувало низку зловживань. Така система стосувалася понад 200 різноманітних товарів²¹².

Щодо експортного мита, то його застосування в Австрії не набуло такого поширення як в Російській імперії, і скоріше було винятком. Зокрема, у першій половині XIX ст. вивізні мито встановлювалося на деякі види сировини, наприклад, шовк-сирець. Більш складною та розгалуженою, аніж у

²¹⁰ Нариси з історії Північної Буковини. Київ: Наукова думка, 1980. С. 89.

²¹¹ Кулишер И.М. Очерки по истории таможенной политики. Санкт-Петербург, 1903. С. 17.

²¹² Кулишер И.М. Основные вопросы международной торговой политики. Ленинград: Прибой, 1929. С. 209.

Російській імперії, була австрійська система митного оподаткування імпорту. Якщо у Росії оподатковані товари становили три групи (такі як життєві припаси, сировина та напівфабрикати, готові вироби), то в австрійському тарифі – п'ять (такі як предмети споживання, сировина, напівфабрикати, готові вироби, дорогоцінні метали)²¹³. У межах кожного відділу існувала своя деталізована класифікація, що, по-перше, ускладнювала процес стягнення митних платежів, по-друге, низка статей була зайвою, оскільки імпорт таких товарів або взагалі відсутній, або траплявся досить рідко. В австро-угорській митно-тарифній системі помітна й інша особливість встановлення імпортного мита: для попередження контрабанди мито зменшувалося для товарів із високою вартістю, проте меншою вагою; підвищувалося для товарів із низькою вартістю, проте значною вагою²¹⁴. Таким чином, наприклад, вироби з дорогоцінних металів, мереживо обкладалися нижчими імпортними ставками, аніж овочі та фрукти.

Окрім експортно-імпортних мит, значного поширення в Австро-Угорщині, як і в Росії, набула система митно-прикордонних платежів. Зокрема, у Російській імперії чільне місце у цій групі інструментів посідав корабельний збір, якрний, складський, карантинний збори, платежі за канцелярські послуги, за митний огляд та контроль транспортного засобу і вантажу тощо²¹⁵. В Австрії широко стягувалися контрольні платежі, збори при безмитному проходженні, вагові, за виготовлення документів, за зберігання, за виготовлення штампів і печаток, на користь митних службовців тощо²¹⁶.

Така диверсифікована система митно-тарифного регулювання забезпечувала значні надходження до імперської казни. Якщо у 1804 р. митні надходження становили 10% усіх податків до російського бюджету, то до середини XIX ст. їх частка знизилася до 7–8%, попри суттєве зростання митних ставок²¹⁷. В Австрії, навпаки, питома вага митних доходів у загальній структурі платежів зросла і в 1840 р. становила понад 11%. При цьому слід врахувати те, що до середини XIX ст., у той час, коли в Російській ім-

²¹³ Гок К. фон Ф. Государственное хозяйство: Налоги и гос. долги / пер. проф. Н. Бунге. Киев: Унив. тип., 1865. С. 113.

²¹⁴ Там само. С. 116.

²¹⁵ Боднарчук Т.Л. Протекціонізм в економічній історії України (XIX – початок XX ст.). Київ, 2017. С. 169.

²¹⁶ Гок К. фон Ф. Государственное хозяйство: Налоги и гос. долги / пер. проф. Н. Бунге. Киев: Унив. тип., 1865. С. 107.

²¹⁷ Погребинский А.П. Очерк истории финансов дореволюционной России (XIX–XX вв.). Москва: Госфиниздат, 1954. С. 21.

перії значного розквіту набула система заборонного протекціонізму, в Австро-Угорщині відбувався поступовий перехід до економічної лібералізації, зумовлений початком інтеграції до Німецького митного союзу. Уже з кінця 1820-х років було спрощено систему митного оподаткування, знижено ставки імпорتنих мит, ліквідовано значну кількість митних застав з німецькими та угорськими землями, скасоване ембарго як митно-тарифний інструмент.

Із середини ХІХ ст. також помітний певний паралелізм щодо напрямів реалізації зовнішньоторговельної політики обох імперій. Зокрема, російський уряд робить чергову спробу лібералізації митно-тарифного регулювання, понизивши експортно-імпортні митні ставки (на 25–50%) на готові вироби, сировину та напівфабрикати та ліквідувавши різницю між тарифами сухопутної та морської торгівлі. У тарифі 1850 р. було суттєво знижене імпортне мито щодо 622 статей товарів; зменшено вивізні тарифи, які застосовувалися до 151 продукту; ввізне ембарго стосувалося лише таких товарів, як залізо, чай, цукор-рафінад, спиртні напої тощо, вивізні заборони були скасовані²¹⁸. Основна ціль митно-тарифної лібералізації зводилася до полегшення імпорту сировини та напівфабрикатів в інтересах вітчизняної переробної промисловості. Подальше послаблення протекціоністського тиску відбулося у законодавчих актах 1857–1868 рр., зокрема: понижено ставки імпортного мита спочатку на 25–75% за 380 статтями продовольчих та непродовольчих товарів (каву, цукор-сирець, тютюн, шкіру, льняну пряжу, сиру вовну, бавовну та бавовняну пряжу, чавун, залізо, цинк, білила, ультрамарин, фарбувальні екстракти, сода, клей, гончарні вироби, фаянсові та фарфорові вироби, скло, мідні, залізні, свинцеві вироби, машинне обладнання тощо), пізніше – ще на 50%; практично ліквідовано експортне мито, яке залишилося лише для окремих товарів (кістки, цинкові руди, шовкові черви); спрощено перелік статей, які обкладалися імпортним митом (якщо у 1842 р. їх налічувалося 700, то у 1850 р. – 392, а у 1867 р. – 300); скасоване імпортне ембарго²¹⁹.

²¹⁸ Витчевский В. Торговая, таможенная и промышленная политика России со времен Петра Великого до наших дней / пер. с нем. А.В. Брауде; под ред. Ю.Д. Филиппова. Санкт-Петербург, 1909. С. 69.

²¹⁹ Кулишер И.М. Основные вопросы международной торговой политики. Ленинград: Прибой, 1929. С. 46, 63, 194; Витчевский В. Торговая, таможенная и промышленная политика России со времен Петра Великого до наших дней / пер. с нем. А.В. Брауде; под ред. Ю.Д. Филиппова. Санкт-Петербург, 1909. С. 107.

Аналогічно, наслідуючи у своїй зовнішньоторговельній політиці Німеччину, де протекціонізм досяг свого апогею у 1848 р., із середини XIX ст. австрійський уряд переходить до фритредерства. Протягом 1850–1870-х років було скасовано ембарго на імпорт, експортне мито, знижено низку ставок імпорتنих мит, зокрема, на бавовну, бавовняні вироби, пряжу, метали та металеві вироби, хімічні товари, тропічні фрукти, овочі, каву, шкіру, машини та обладнання, сільськогосподарську продукцію тощо. Попри суттєві послаблення, митно-тарифні платежі продовжували займати значну питому вагу у структурі державних доходів російської казни, зокрема у 1864 р. становили 8,5%. В Австрії, навпаки, цей показник суттєво знизився: у тому ж році частка митного доходу у загальній структурі надходжень до державного бюджету досягла лише 3,6%²²⁰.

Періодичні воєнні конфлікти (Кримська війна, російсько-турецька війна 1877–1878 рр., воєнний конфлікт Австрії з Францією у 1859 р., австрійсько-прусська війна 1866 р.) на тлі загального відходу європейських держав від практичних засад фритредерства змушують і Російську, і Австро-Угорську імперії повернутися у своїй зовнішньоторговельній політиці до посиленого протекціонізму уже з кінця 1870-х років. Зокрема, у 1876 р. російський уряд прийняв положення про стягнення імпортного мита золотом, що було продиктоване насамперед фіскальними та фінансовими мотивами. Такі дії уряду зумовили підвищення ставок імпорتنих мит на 25%, а якщо врахувати курс російського рубля на той час, то на 33%²²¹. Тарифними розписами 1880–1887 рр. було збільшено митні ставки на імпорт металів (зокрема чавуну та заліза), кам'яного вугілля та коксу, сільськогосподарських машин, зернових культур, олії, чаю, вина, шовкової пряжі, овочів, фруктів, прянощів тощо. Митно-тарифна політика російського уряду цих років набувала рис т. зв. «меркантилістського фіскалізму», для якого були характерними такі заходи: підвищення ставок імпортного мита на сировину, напівфабрикати, машини та обладнання; забезпечення рівномірного податкового навантаження як на предмети розкоші, так і товари масового споживання; штучне

²²⁰ Бергштрессер К.Ф. Сравнительные статистические таблицы главнейших европейских государств, их значения и могущества в народных, финансовых и военных силах за 1864 год, составленные по достоверным и новейшим сведениям известнейших статистиков К.Ф. Бергштрессером. Санкт-Петербург, 1865. С. 7.

²²¹ Витчевский В. Торговая, таможенная и промышленная политика России со времен Петра Великого до наших дней / пер. с нем. А.В. Брауде; под ред. Ю.Д. Филиппова. Санкт-Петербург, 1909. С. 121.

форсування експорту хліба опосередкованими методами (внутрішніми податковими зборами і залізничними тарифами). Найбільше означені тенденції проявилися у тарифі 1891 р., який фактично закріпив перехід до заборонного протекціонізму. Як зазначив І. Кулішер, підвищення митних ставок не стосувалося лише 6% товарних позицій²²². Високі ставки імпортового мита були характерні для товарів широкого вжитку (цукру, меду, тютюну), так і предметів споживання багатших верств населення (кави, оливок, маслин, каперсів, сирів тощо). Водночас товари, що займали незначну частку у структурі імпорту, були допущені на ринок безмитно.

До політики захисту національного виробника в останній чверті XIX ст. вдалася й Австро-Угорщина. Окрім зовнішніх мотивів зміни курсу торговельної політики, були й внутрішні: низка клопотань з боку окремих представників промислових і аграрних груп щодо покровительського тарифу та відмови від укладених конвенційних договорів, а також необхідність збалансування систем внутрішнього та зовнішнього оподаткування. Вже у 1878 р. австрійський уряд видав новий тарифний розпис, який став першим кроком на шляху повернення до жорсткого протекціонізму. Було підвищено мито на пряжу, тканину, шкіру та вироби з неї, скляні вироби, мідні, галантерейні товари тощо²²³. Після різкого підвищення ставок імпортних мит з боку Німеччини у 1879 р., у тому числі й на австрійські товари, уряд імперії відповів двократним підняттям увізних тарифів у 1882 р. та 1887 р. Суттєво підвищено ставки на імпорт чавуну, заліза, машин та обладнання, бавовни, бавовняних, шовкових та вовняних тканин, лісових матеріалів, зерна, худоби, іншої аграрної продукції.

Посилення інтенсивності митно-тарифного захисту внутрішніх ринків імперій спостерігалось і з початку XX ст. У 1900–1902 рр. російський уряд здійснив двократне підвищення ввізних тарифів на 10–50%. Зокрема, на 10% збільшено мито на шовкові матерії і тканини, овечу вовну, на 20% зросло мито на олію, білизну, годинники, зброю, на 30% – на оселедець, муку, каву, лісові матеріали, на 50% – на тропічні фрукти, дорогі сорти овочів, сиропи, спиртні напої, оливки, маслини, каперси тощо. На 1910 р. імпорتنе мито на чавун і сталь становило 100% вартості, залізо – 75%²²⁴. Чергове

²²² Кулишер І.М. Основные вопросы международной торговой политики. Ленинград: Прибой, 1929. С. 89.

²²³ Там само. С. 75.

²²⁴ Кулишер І.М. Основные вопросы международной торговой политики. Ленинград: Прибой, 1929. С. 48; Витчевский В. Торговая, таможенная и

підвищення митно-тарифних ставок здійснив і австрійський уряд у 1907 р., зокрема, на зерно (що було зайвим за відсутності його ввезення), м'ясо, велику рогату худобу, корми, продукцію хімічної та металургійної промисловості. В середньому рівень митного оподаткування імпорту становив 40% вартості товарів, однак досягав і 175% (на металеві труби)²²⁵. Офіційна версія переходу до політики жорсткого протекціонізму зводилася до покровительства розвитку вітчизняної промисловості. Проте один із історичних фактів свідчить про те, що стосувалася ця підтримка виключно привілейованих територій. Зокрема, у 1910 р. урядом були підвищені мита на імпорт нафти на нафтоочисні заводи, яких на Північній Буковині, наприклад, нараховувалося сім, проте, водночас, було суттєво знижено мито на ввезення очищеного гасу²²⁶. Як результат – більшість означених підприємств просто припиняла свою діяльність.

Окрім митно-тарифного регулювання, цілі та напрями зовнішньоторговельної політики і Російської, і Австро-Угорської імперій були реалізовані й через інші механізми, такі як транзитне мито, експортні премії, повернення мита, експортно-імпортні преференції, систему конвенційних договорів та торговельних угод тощо. Зокрема, практика застосування транзитного мита в Австрії не була такою широкою як у Російській імперії. Встановлене воно було тут у 1822 р. як альтернативна заміна експортного та імпортного мита для транзитних товарів. У 1830 р. було затверджено порядок стягнення транзитних зборів за переганяння худоби через західноукраїнські землі: брати їх можна було лише через 10 миль від кордону²²⁷. У 1850–1860-х роках застосування транзитних мит було зведене до нуля. У Росії цей інструмент використовувався протягом усього XIX ст. Наприклад, з 1804 по 1874 р., зберігалася митна плата за перевезення товарів з Австрії та Пруссії на Близький і Далекий Схід через Одесу.

У другій половині XIX – на початку XX ст. в Російській імперії та Австро-Угорщині набула поширення практика експортних премій, які застосову-

промышленная политика России со времен Петра Великого до наших дней / пер. с нем. А.В. Брауде; под ред. Ю.Д. Филиппова. Санкт-Петербург, 1909. С. 169.

²²⁵ Кулишер И.М. Основные вопросы международной торговой политики. Ленинград: Прибой, 1929. С. 95.

²²⁶ Курило В.М. Соціально-економічна характеристика і становище трудящих Буковини на початку XX ст. *Минуле і сучасне Північної Буковини*. Київ, 1973. Вип. 2. С. 57.

²²⁷ Гошко Ю.Г. Промисли й торгівля в Українських Карпатах (XV–XIX ст.). Київ: Наукова думка, 1991. С. 194.

валися для стимулювання вітчизняного виробника та інтенсифікації вивозу товарів власного виробництва. Проте досить часто в обох країнах цей інструмент набував викривленого й спекулятивного характеру та забезпечував покровительство діяльності окремих промислово-торговельних груп. Найбільшого розмаху набули вивізні премії на цукор. У Російській імперії за рахунок державних компенсацій цукрові виробники сплачували акциз у розмірі не 80 коп./пуд, як передбачало законодавство, а 20–25 коп. і навіть 13 коп. Таким чином, у 1877 р. за рахунок державних коштів було повернено 3 млн руб. у формі вивізних премій, що становило 50% від сплаченого акцизу²²⁸. У кінці XIX ст. російська система прямого державного преміювання експорту була дещо змінена: у 1895 р. через встановлення високих внутрішніх цін було уведено нормування споживання цукру на вітчизняному ринку. Цукор вивозився за кордон по ціні 1,5 коп. за пуд, а вартість його виробництва становила 1,9 коп. Якщо, наприклад, у 1896 р. було вивезено 11 млн пуд., вітчизняний виробник поніс збитки у розмірі 4,4 млн руб.²²⁹. Проте, за державної підтримки виробники-монополісти додавали до внутрішньої ціни 1 руб. на пуд і при реалізації у тому ж році на внутрішньому ринку цукру у 30 млн пуд. отримували значні надприбутки.

Аналогічна політика преміювання вітчизняних експортерів цукру (австро-угорського та німецького походження) проводилася і в Австрії, де також набула викривленого характеру. Штучне нарощування експорту цукру та низка спекуляції зумовили потрапляння уряду у боргову яму: у 1870–1880-х роках сума вивізних премій суттєво перевищувала обсяги акцизних зборів, що змушувало уряд компенсувати різницю з «власної кишені». Відмовити у видачі експортних премій держава не була у змозі, оскільки підприємці-цукроварі були привілейованими особами (представниками найстаріших дворянських родів, а іноді навіть імператорської династії). До кінця XIX ст., як і в Росії, система вивізних премій породила монополізм: крупні виробники підвищували внутрішні ціни на цукор, отримуючи за рахунок цього так звану «синдикатську премію».

Поряд із вивізними преміями заступницький характер зовнішньоторговельної політики Російської імперії виявлявся і через систему повернення мит, практика застосування якої набула поширення в останній чверті XIX – на початку XX ст. Зокрема, у 1892 р. було ухвалено розпорядження щодо

²²⁸ Кулишер И.М. Основные вопросы международной торговой политики. Ленинград: Прибой, 1929. С. 293.

²²⁹ Там само. С. 297.

повернення мита при експорті бавовняних виробів та пряжі, у 1895 р. – золотих та срібних ниток, у 1900 р. – льняних та конопляних виробів, мідних виробів, сірників, прядильних, ткацьких та білильних машин, у 1909 р. – одягу, мішків, посуду, самоварів, резинових виробів тощо²³⁰. Часто сума повернення перевищувала імпордне мито, надаючи експортеру значну премію та колосальні надприбутки²³¹. Наприклад, за вивезення бавовняної пряжі повертали у 1904 р. 5,30 руб. за пуд, а мито за імпорт бавовни становило 4,15 руб. за пуд.²³² Це породжувало низку спекуляцій – для того, щоб отримати премію, вивозили сміття і низькосортний товар, штучно підвищували вагу товару. На відміну від Російської імперії та інших країн Західної Європи, в Австро-Угорщині практика повернення мита не застосовувалася.

Митно-торговельна політика, що реалізовувалася на теренах Російської та Австро-Угорської імперій у XIX – на початку XX ст., мала певні позитивні ефекти щодо формування потужного промислового сектора та підприємництва. Зокрема, у Російській імперії державний протекціонізм сприяв збільшенню кількості промислових підприємств в українських губерніях (табл. 1.12).

Таблиця 1.12

**Динаміка кількості промислових підприємств
в українських губерніях у XIX ст.**

Роки	Кількість підприємств, од.	Темп приросту, %
1793	200	–
1825	649	224,5
1846	2873	342,7
1869	3712	29,2
1897	8063	117,2

Джерело: Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII до 1861 року). Київ, 1962. С. 22, 25; Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. Київ, 1968. С. 20–21.

²³⁰ Кулишер І.М. Основные вопросы международной торговой политики. Ленинград: Прибой, 1929. С. 544, 546; Промышленность и торговля в законодательных учреждениях / Совет съездов представителей промышленности и торговли. Санкт-Петербург, 1914. С. 29–30.

²³¹ Підприємництво в Україні: історико-інституційний аналіз: монографія / В.В. Небрат, Н.А. Супрун та ін.; за ред. д.е.н. В.В. Небрат; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозів. НАН України». Київ, 2019. 532 с. URL: <http://ief.org.ua/docs/mg/314.pdf>

²³² Кулишер І.М. Основные вопросы международной торговой политики. Ленинград: Прибой, 1929. С. 545.

При цьому в 1850–1860-х роках майже у 2,5 раза зріс вартісний обсяг виробництва – із 15,7 млн руб. до 37,9 млн руб., у 1890-х роках обсяг промислового виробництва становив уже 439,2 млн руб.²³³. Яскравим свідченням прогресивних тенденцій у розвитку вітчизняного великомасштабного виробництва є значний приріст чисельності промислових робітників. У 1875 р. на українських фабриках і заводах було зайнято 116 тис. працівників, а у 1897 р. – уже 226 тис., тобто приріст становив 95%²³⁴. Значне збільшення кількості фабрично-заводських підприємств та концентрація виробництва відзначалися у таких галузях, як цукрова, кам'яновугільна, металургійна, гірничорудна, машинобудівна тощо. Позитивним чином політика підтримки вплинула на динаміку розвитку традиційних для українських губерній сфер, таких як спиртогорілчана й тютюнова, а також зумовила товаризацію окремих галузей української промисловості, розвиток яких раніше набував лише місцевого характеру (паперової та паперово-прядильної, гончарного, борошномельного, макаронного, канатного та скляного виробництва, селітроваріння та миловаріння).

Посилення політики протекціонізму у ХІХ – на початку ХХ ст. сприяло оптимізації, механізації, технічній модернізації та нарощуванню обсягів виробництва. Зокрема, як зазначає І. Гуржій, у 1893 р. на українські губернії припадало 33% парових машин та 26% їхньої потужності²³⁵. Окремо слід зауважити про те, що поступово на території українського регіону сформувалися окремі спеціалізовані промислові райони – найбільшого рівня розвитку фабрики й заводи досягли у Катеринославській, Подільській, Київській, Харківській та Херсонській губерніях. У сотню провідних промислових центрів Європейської Росії на той час входили такі українські міста, як Київ, Харків, Одеса, Катеринослав, Юзівка, Сміла та інші.

Однак та ж політика урядового протекціонізму мала й певні негативні наслідки щодо розвитку промислового сектора. У першій половині ХІХ ст. політика протекціонізму відігравала прогресивну роль. Після скасування кріпосного права, коли швидко розвивалася капіталістична промисловість і завершився промисловий переворот, протекціоністська система набула

²³³ Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця ХVІІІ до 1861 року). Київ, 1962. С. 22; Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років ХІХ ст. Київ, 1968. С. 20–21.

²³⁴ Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років ХІХ ст. Київ, 1968. С. 23.

²³⁵ Там само. С. 22.

реакційного характеру²³⁶. Зазначені вище галузі народного господарства мали значний прогрес за кількісними показниками розвитку, тоді як якісні характеристики залишалися незадовільними, оскільки надмірне урядове покровительство перешкоджало розвитку іноземної конкуренції як основного стимулу до вдосконалення та перетворювало вітчизняного виробника на беззаперечного монополіста на внутрішньому ринку²³⁷.

Політика митно-тарифного протекціонізму дійсно виступила одним із чинників розвитку промислового виробництва, однак водночас про суттєві структурні зрушення тогочасної української економіки говорити досить важко, оскільки домінуючою галуззю продовжувало залишатися сільське господарство. Високі ставки імпортного мита зумовлювали підвищення вартості предметів споживання для основної маси населення та здорожчували сільськогосподарську техніку, обладнання та інструментарій. За таких умов собівартість вітчизняної аграрної продукції, що була орієнтована виключно на експорт, значно зростала, що знижувало її конкурентні можливості на міжнародному ринку та позбавляло вітчизняного аграрія очікуваної суми доходу. Все це загалом призводило до поступового занепаду дрібного сільськогосподарського виробництва, зубожіння селян та зниження загального рівня народного благополуччя²³⁸.

Серед позитивних наслідків політики митно-тарифного протекціонізму слід зазначити такі, як:

- розвиток внутрішньої комерції, зокрема стаціонарної та ярмаркової торгівлі;
- становлення банківсько-фінансової системи: розвиток мережі селянських, торговельних, кустарно-промислових банків, державних та громадських ощадних кас, міських ломбардів, банкірських домів тощо;
- розбудова розгалуженої митної та транспортної інфраструктури, а саме портового господарства, мережі залізниць, внутрішнього водного сполучення.

Вибірковий характер протекціонізму, який було покладено в основу зовнішньоторговельної політики й австрійського уряду, зумовив неоднозначні наслідки для розвитку господарства західноукраїнських земель. Митні пільги, податкові преференції, територіальні та галузеві привілеї, які отримували здебільшого австрійські, угорські та німецькі капіталісти і землевла-

²³⁶ Там само. С. 19–20.

²³⁷ Боднарчук Т.Л. Протекціонізм в економічній історії України (XIX – початок ХХ ст.). Київ, 2017. С. 193.

²³⁸ Брандт Б.Ф. Финансовая политика и таможенное покровительство. Санкт-Петербург, 1904. С. 47.

ники, консервували тривале збереження тут екстенсивних форм господарювання та перетворення краю на аграрно-сировинний придаток метрополії. Фактично до кінця досліджуваного періоду західноукраїнські землі залишилися «найбільш економічно відсталим краєм», про що свідчить домінування у структурі виробництва кустарних та дрібних мануфактурних підприємств, низький рівень технічної та технологічної модернізації, одновекторність промислового розвитку (виключно сировинні галузі), мала чисельність промислових робітників та незначна концентрація підприємств. Як зазначає І. Гуржій, «австрійський уряд штучно затримував розвиток економік західноукраїнських земель, сприяючи їхньому перетворенню на придаток та ринок збуту для економіки метрополії»²³⁹.

Домінуючою галуззю виробництва залишалося сільське господарство, в якому в першій половині XIX ст. було зайнято понад 4/5 частини всього населення. У 1857 р. у Східній Галичині промисловці та купці становили відповідно лише 1,3 та 0,3% від загальної структури населення, на Буковині – 1 та 0,4% відповідно²⁴⁰. Така ж тенденція характерна й на початку XX ст.: у 1910 р. питома вага зайнятих у аграрному секторі Східної Галичини становила 77%, у той час як у сфері торгівлі й промислів 8 та 9% відповідно; у 1912 р. у сфері сільського господарства працювало майже 72% населення Північної Буковини, при цьому у промислово-торговельну галузь було залучено 20%²⁴¹. Для порівняння – у той же період питома вага лише промисловців у загальній структурі населення Австрії становила понад 40%.

Навіть після ліквідації феодальної системи особистої залежності у 1848–1849 рр. продовжували панувати поміщицькі форми господарювання, які гальмували розвиток підприємництва та промислового виробництва. Для австрійської метрополії західноукраїнські землі були продовольчою базою та основними постачальниками зернових культур (табл. 1.13). Крім того, у 1860–1870-х роках від загальноімперського показника тут вирощувалося понад 50% коней, 30% великої рогатої худоби та свиней, майже 20% овець, які практично у повному обсязі вивозилися за межі краю.

²³⁹ Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. Київ, 1968. С. 44–45.

²⁴⁰ Шмедес К. фон. Географическое и статистическое обозрение Галиции и Буковины: Сост. по офиц. источникам Карл фон Шмедес, полк. Ген. Штаба. Санкт-Петербург, 1870. С. 61.

²⁴¹ Ястребов Н.В. Галиция накануне Великой войны 1914 года: С карт Галиции и Буковины с Угор. Русью. Петроград, 1915. С. 40; Буковина – її минуле і сучасне / за ред. Д. Квітковського, Т. Бриндзана, А. Жуковського. Зелена Буковина, 1956. С. 447.

Таблиця 1.13

Питома вага західноукраїнських земель у виробництві окремих аграрних культур Австро-Угорщини (статистика 1871 р.)

Вид аграрних культур	Східна Галичина, %	Північна Буковина, %
Пшениця	27,4	1,6
Жито	22,9	2,1
Ячмінь	30,4	3,8
Овес	30,7	2,5
Картопля	22,8	–
Маїс	–	29,1
Тютюн	83,8	5,0
Льон і коноплі	36,7	2,2
Ліс	22,4	2,3

Джерело: Риттих А.Ф. Австро-Венгрия: в 2-х ч. / полк. Ген. штаба А.Ф. Риттих; под ред. генерал-лейтенанта Н.Н. Обручева. Санкт-Петербург, 1874. Ч. 1: Общая статистика. С. 50.

Майже вся торгівля продуктами землеробства, рослинництва й тваринництва зосереджувалася в руках земельних магнатів та заможних комерсантів, діяльність яких підтримував уряд. Вони отримували пільгові кредити на закупівлю великих партій худоби, користувалися значними привілеями щодо сплати транспортних мит, володіли винятковими правами участі у міжнародних ярмарках, що загалом зумовило утвердження їхніх монопольних позицій на ринку та абсолютне витіснення індивідуальної селянської торгівлі. Купці об'єднувалися у спілки (на території Західної України найвідомішою була спілка купців Журавного), що займали провідне місце на ринку, диктували населенню свої закупівельні ціни, різними маніпуляціями позбувалися конкуренції з боку звичайних аграрних виробників. Відомий громадський діяч, етнограф і економіст В. Навроцький²⁴², який займався аналізом експортної політики Австрійського уряду щодо Галичини, підрахував, що у 70-х роках XIX ст. із західноукраїнських земель щороку вивозили 86 тис. центнерів пряжі, 24 тис. центнерів шерсті, борошна, шкіри, тобто сировину. А ввозилися назад готові товари – полотно, нитки, мішки, штучні добрива. На його думку, така роль постачальника сировини, а не виробника готових товарів і заганяла економіку краю у глухий кут. Прокладені залізниці В. Навроцький порівнював із порізаними жилами, по яких, немов кров, витікає з краю зерно, багатства надр і лісів. Порівнюючи стати-

²⁴² Небрат В.В. Навроцький Володимир. *Енциклопедія історії України*: Т. 7: Мі-О / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; НАН України, Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2010. 728 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Navrotskyj_V

стичні дані щодо експорту сировини та наявності власних фабрик, де ця сировина могла би перероблятися, В. Навроцький з'ясував, що в краї є робоча сила, дешева сировина, а необхідний капітал зосереджений у руках лихварів, ґендлярів, біржових спекулянтів, власників пропінаций, які не бажають засновувати нове виробництво, а шукають більш легкого та швидко-го заробітку²⁴³.

Тож промислове виробництво західноукраїнських земель залишалося у депресивному стані. Економічна політика Австро-Угорщини призводила до того, що територія Західної України масово наводнювалася іноземною готовою продукцією, яка через значні митні бар'єри реалізовувалася за високими цінами. Серед галузей промислового виробництва найбільшого розвитку на Західній Україні набули сировинні галузі, зокрема, дерево обробна, металургійна, гірничорудна, соляна тощо. Лише на Буковині у кінці ХІХ ст. видобувалося 46% марганцевої та 35% мідної руди, 99% солі, 2,1% заліза, 5,3% кам'яного вугілля від їх загального австрійського виробітку²⁴⁴. Практично весь обсяг продукції спрямовувався на задоволення потреб метрополії. Аналогічно на початку ХХ ст. виготовлялося 600–800 тис. куб. м деревини, 2/3 якої вивозилося за межі краю²⁴⁵.

Ринкові перетворення економіки набули специфічних форм – гіпертрофованого розвитку торгівлі, монополізації окремих видів діяльності. До кінця ХІХ ст. на території Західної України сформувалася група купців-монополістів, які контролювали основну частку торгівлі сільськогосподарською продукцією, деревиною, металами, сіллю тощо. Зокрема, оптова торгівля добривами й машинами була зосереджена у руках Львівського торговельного товариства, худобою – кооперативного торгового об'єднання «Ресус», птицею і яєчною продукцією – торговельного товариства «Оум»²⁴⁶. На Буковині набули поширення такі посередницькі форми організації торгівлі, як картелі – об'єднання, що володіли монополістичними

²⁴³ Навроцький В. Географічно-етнографічні та статистично-економічні праці / наук. ред. і автор вступної статті Степан Злупко. Львів, 2004. С. 295.

²⁴⁴ Курило В.М. Соціально-економічна характеристика і становище трудящих Буковини на початку ХХ ст. *Минуле і сучасне Північної Буковини*. Київ, 1973. Вип. 2. С. 56; Риттих А.Ф. Австро-Венгрия: в 2-х ч. / полк. Ген. Штаба А.Ф. Риттих; под ред. генерал-лейтенанта Н.Н. Обручева. Санкт-Петербург, 1874. Ч. 1: Общая статистика. С. 55.

²⁴⁵ Нариси з історії Північної Буковини. Київ: Наукова думка, 1980. С. 132.

²⁴⁶ Ястребов Н.В. Галиция накануне Великой войны 1914 года: С карт Галиции и Буковины с Угор. Русью. Петроград, 1915. С. 55.

правами на закупівлю й збут аграрної продукції (молока, зерна, борошна, круп та круп'яних виробів, малої худоби та птиці тощо). Відмітним стає формування окремих торговельних центрів (Львів, Тернопіль, Броди, Краків), де торгівля реалізовувалася головним чином через міжнародні ярмарки. Завдяки урядовій підтримці розвитку транспортної інфраструктури відбулося формування консолідованого внутрішнього ринку, збільшився експорт продукції, ряд міст перетворився на важливі транспортні вузли, транзитні центри та складські пункти.

Починаючи з середини XIX ст. уряди обох імперій вдалися до реформ, які мали «розкріпачити» продуктивні сили, забезпечити прискорений розвиток економіки та збільшити надходження до казни. Як наслідок – «господарство України підпадало під дію інституційних новацій, запроваджуваних центральними урядами метрополій під час ліберальних реформ»²⁴⁷. Проте бездержавний статус українських земель обумовив істотні деформації в розвитку господарства та спрямуванні експортно-імпорتنих потоків. Політика «наздоганяючого розвитку» обумовила поширення на українських землях передових організаційно-економічних механізмів, запозичених ззовні²⁴⁸. За таких умов ключовими дійовими особами економічного розвитку ставали іноземні підприємці, а важливим ресурсом – іноземний капітал.

Розділ 8. ІМПОРТ КАПІТАЛУ ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ РИНКОВОГО СЕРЕДОВИЩА ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ НА МЕЖІ XIX–XX ст.

Історичні умови формування ринкового середовища в Україні наприкінці XIX–XX ст. – багатукладність економіки (співіснування великого капіталістичного виробництва з патріархальним селянським господарством, напівфеодальним поміщицьким, дрібнотоварним у місті й селі), значні диспропорції у розвитку основних галузей економіки, брак власних капіталів

²⁴⁷ Небрат В.В. Історична траєкторія розвитку господарства України та завдання інституційної реконструкції. *Реконструктивний економічний розвиток: основні напрями, ефективність і соціальна справедливість*: монографічний збірник / за ред. акад. НАН України Гейця В.М., чл.-кор. НАН України Гриценка А.А.; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». Київ, 2016. С. 49–50. URL: <http://ief.org.ua/docs/scc/2.pdf>

²⁴⁸ Докл. див.: Горін Н.О. Адаптаційна модель модернізації економіки: вітчизняний досвід. *Економічний і соціальний розвиток України в XXI ст.: Національна ідентичність та тенденції глобалізації*. Тернопіль, 2010. С. 272–273.

унаслідок повільного процесу первинного нагромадження капіталу, що істотно відставав від загальноєвропейської практики – були недостатньо сприятливими як для розвитку вітчизняного підприємництва, так і для його ефективної інтеграції у міжнародні ринки. Відставання від провідних країн світу, де стрімко розгорталася промислова модернізація економіки, було зумовлено насамперед відсутністю ринку вільнонайманої робочої сили та браком власних капіталів, сумарний обсяг яких на середину XIX ст., за спостереженням В. Вітчевського, не перевищував кількох сотень мільйонів рублів у рік, які до того ж постійно «відволікалися на потреби держави» і поглиналися різноманітними формами державних запозичень²⁴⁹. Відтак, успіх розбудови конкурентоспроможної ринкової економіки значною мірою залежав від можливості залучення іноземних капіталів.

Через історичні обставини та особливості географічного розташування України на перетині торговельних шляхів іноземні капітали поляків, французів, німців, греків, росіян, італійців, євреїв упродовж віків були органічною складовою та активними рушіями економічного розвитку краю. Більшість купецтва Правобережної України була представлена поляками та євреями. Польські капітали переважали тут і в аграрному секторі, де поляки-землевласники ще з XVII ст. мали маєтки та фільваркові господарства. Як відзначає Б. Винар, «на Правобережжі польські господарські впливи були дуже міцні і, незважаючи на перехід цих земель під російську політичну адміністрацію, ще більш скріплювались в нових обставинах»²⁵⁰.

Із середини XVIII ст. уряд Російської імперії розпочинає політику переселення на українські землі російських землевласників та купців, які «масово переселяються на Лівобережжя і, – як відзначає Б. Винар, – фактично протягом одного століття, зіпхнувши на підрядні позиції нащадків бувшої козацької старшини, займають панівне положення в сільському господарстві», що кардинально змінює його етнічну структуру²⁵¹. Колонізаторська за своєю суттю урядова політика Російської імперії призводить до стрімкого витіснення українського населення не лише із важливих господарських сфер, а й навіть і з українських міст, унаслідок чого тут істотну кількісну перевагу над українцями досить швидко отримали росіяни. «Перші удари російської господарської політики, були спрямовані проти української тор-

²⁴⁹ Вітчевський В. Торговая, таможенная и промышленная политика России со времен Петра Великого до наших дней. Санкт-Петербург, 1909. С. 103.

²⁵⁰ Винар Б. Економічний колоніалізм в Україні. Париж, 1958. С. 16.

²⁵¹ Там само. С. 17.

гівлі», внаслідок чого «старі українські торговельні осередки: Чернігів, Стародуб, Переяслав» поступово втрачають свої колишні ринкові позиції та економічне значення, при цьому «нові – Ніжин, Черкаси, Батурин, Глухів – розвиваються поволі і без широких закордонних зв'язків, що їх мали попередні»²⁵². Таким чином, розпочався активний процес переформатування структури власності і концентрації виробництва переважно в руках росіян. Відомі випадки, коли уряд переселяв в Україну окремі російські династії навіть примусово. Так, у 1830-х роках за указом імператора Миколи I до Києва було переселено родини багатих російських купців Богатирьова, Дегтерьова, Єлісєєва, Масалітінова, Фоломіна²⁵³. Внаслідок активної колонізаторської політики і припливу російських капіталів істотно змінилося співвідношення місцевих та іноземних господарських сил.

Об'єктивно відповісти на питання, якою була етнічна структура власності в Україні у період формування ринкового господарства досить складно, оскільки перші та найбільш повні відомості про національний склад населення тодішньої Російської імперії можна отримати лише з перепису населення 1897 р. За даними М. Волобуєва, у 1832 р. національний склад власників фабрик був таким: росіяни – 44,6%, українці – 28,7%, євреї – 17,4%, іноземці – 3,6%²⁵⁴. Як бачимо, у першій половині XIX ст. суто іноземні капіталісти мали незначну частку (всього 3,6%) у структурі фабричної власності. При цьому українські підприємці порівняно із росіянами мали істотно нижчу частку фабричної власності.

Єдиною галуззю, у якій переважав місцевий капітал у період становлення ринкового середовища, була цукрова промисловість. Проте у 1830-х роках внаслідок зростання попиту на цукор на європейських ринках цукроваріння привертає увагу польських капіталістів, у фільварках яких вирощувалась більша частина українських урожаїв цукрового буряка. І вже у другій половині XIX ст. польські капітали в українській цукровій промисловості

²⁵² Там само. С. 16.

²⁵³ Голобуцький П.В. Іноземний капітал в Україні у 18 – на початку 20 ст. *Енциклопедія історії України* / редкол.: В.А. Смолій та ін.; НАН України, Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2005. Т. 3. 672 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Inozemny_kapital_v_Ukr_18_20_st

²⁵⁴ Волобуєв М. До проблеми української економіки. *Більшовик України*, 2, 3. Харків, 1928.

істотно переважали інвестиції інших етнічних груп – єврейської, української, російської та німецької²⁵⁵.

Інвестування значних польських капіталів в українське цукроваріння спричинило швидку монополізацію галузі польськими підприємцями. Так, у другій половині XIX ст. найбільші цукрові заводи в Україні належали польській родині Потоцьких, яка із 1842 р. володіла Шепетівським, Корецьким, Уладівським, Кременчуцьким та Клембовським цукровими заводами. Наприкінці XIX ст. ці цукроварні були реорганізовані в акціонерні товариства, при цьому всі акції залишалися у власності родини²⁵⁶.

Велика польська земельна аристократія, наслідуючи тенденції розвитку ринкової економіки у західноєвропейських країнах, раніше від російської включилася у ринкові процеси. Але в Україні, на відміну від інших регіонів Російської імперії, польські капітали інвестувалися переважно у сільсько-господарські та переробні, а не в промислові підприємства. Попри це, становлення цукрової галузі завдяки розгалуженій мережі та високим темпам зростання стало потужним поштовхом для економічного розвитку України у XIX ст., оскільки створило ринок збуту та стимулювало виробництво різноманітних товарів, необхідних для технологічного процесу цукроваріння (спеціального устаткування, вапна, кістяного борошна, соляної і сірчаної кислоти, дров, кам'яного вугілля тощо), а також пришвидшило розбудову виробничої та транспортної інфраструктури, насамперед залізничного сполучення.

Якщо польські капітали мали першість в освоєнні українського сільськогосподарства і до певного часу безроздільно домінували в агарній та переробній галузях, то у розвитку банківської сфери на більшості українських територій провідну роль відігравав німецький капітал²⁵⁷. Як відзначає В. Голубничий, упродовж XIX ст. тут діяли й інші «приватні банкіри з англійськими, італійськими, шведськими прізвищами тощо, але це були дрібні підприємства, що великими не стали»²⁵⁸ і тому не зчинили істотного впливу на економічний розвиток України.

²⁵⁵ Голубничий В. До питання про національність «місцевого» капіталу. *Політична економія суспільного прогресу Всеволода Голубничого: у 2-х т.* Київ: Наукова думка, 2019. Т. 2: Вибрані праці. С. 94.

²⁵⁶ Там само.

²⁵⁷ Винар Б. Економічний колоніалізм в Україні. Париж, 1958. С. 16.

²⁵⁸ Голубничий В. До питання про національність «місцевого» капіталу. *Політична економія суспільного прогресу Всеволода Голубничого: у 2-х т.* Київ: Наукова думка, 2019. Т. 2: Вибрані праці. С. 85.

Оскільки одним із найбільших осередків німецьких поселень після приєднання лівонських земель до Російської імперії наприкінці XVIII ст. стали малозаселені території українського Придніпров'я, саме тут почали створюватися перші німецькі фінансово-кредитні та страхові компанії, що досить швидко посіли провідне місце у розвитку місцевого господарства. Попри те, що німців-колоністів і так званих «міських німців», які кількома поколіннями проживали в Російській імперії, не можна зараховувати до іноземних підприємців, оскільки вони зазвичай були російськими підданими, саме через їхні родинні та етнічні зв'язки до Російської імперії одними із перших почали надходити капітали із Німеччини. Фінансово-кредитні компанії, засновані місцевими німцями, згодом укрупнювалися за рахунок імпорту німецьких капіталів та розвивалися завдяки ініціативі німців, які переселялися в Російську імперію для контролю за розвитком власних промислів та бізнесу. При цьому німці охоче приймали російське підданство, оскільки це звільняло їх від низки обмежень, які накладалися на іноземців у Росії. Так, німецькі купці, отримавши російське підданство, могли бути включені до реєстру російського купецтва, що дозволяло їм мати власні лавки і магазини, торгувати у роздріб, платити звичайні, а не підвищені мита при експортуванні та перевезенні товарів від портів на внутрішні ринки.

У роки промислового піднесення саме німці, які мали російське підданство і тривалий час проживали в Росії, найчастіше призначались відповідальними агентами для зносин іноземної компанії з урядовими установами. Так, відповідальним агентом Товариства російської гірничозаводської промисловості був призначений німець Б. Трейенсфельс; інтереси німецького гірничопромислового товариства «Піролюніт» представляв Г. Мейер, Товариства «Дойтчер Кайзер» – Р. Кох, Товариства російської гірничозаводської промисловості – Т. Гантке²⁵⁹.

Засновані німецькими капіталістами великі банківські та фінансові установи одними з перших почали вкладати акумульовані капітали у розвиток місцевої промисловості. Американський історик В. Кірхнер у своїй праці «Німецька промисловість та індустріалізація Росії. 1815–1914»²⁶⁰ відзначає, що німецькі капіталісти ще з початку XIX ст. мали великий інтерес до інвестування у великий російський ринок, який приваблював їх дешевизною

²⁵⁹ Сборник сведений о действующих в России акционерных обществах и товариществах на паях. Санкт-Петербург, 1914. С. 320–321.

²⁶⁰ Kirchner W. Die deutsche Industrie und die Industrialisierung Russlands. 1815–1914. St. Katharinen, 1986. 409 s.

ресурсів та робочої сили. Німці охоче відкривали тут філії своїх підприємств, оптимізуючи свої витрати та диверсифікуючи ризики діяльності у більш конкурентному європейському середовищі, тим самим сприяючи економічній інтеграції вітчизняної та європейської економік. Прикладом такої інтеграції є історія одного із монополістів металургійного ринку Європи – німецького металургійного концерну А. Тіссена, що належав одній із найбагатших родин кінця XIX ст., частина виробництва якого була перенесена в Російську імперію задля зменшення витрат виробництва і де його статки були примножені у рази.

У другій половині XIX ст. більший інтерес до української економіки почали виявляти бельгійські, французькі та британські капіталісти. Дослідження джерел, галузевої та регіональної локалізації іноземних інвестицій у промисловому секторі України свідчить, що цей період відзначається істотною диверсифікацією національного походження іноземних капіталів, які відіграють провідну роль у становленні великої фабрично-заводської промисловості та розвитку окремих галузей народного господарства. Територія України через значно багатшу сировинну базу, дешеву і працелюбну робочу силу, більш вигідні інституційні умови (активну державну підтримку припливу іноземних капіталів) та географічну, а, подекуди, культурну близькість до Західної Європи, була більш привабливою для розміщення іноземних інвестицій, ніж інші регіони імперії. При цьому іноземні капіталісти, інвестуючи у вітчизняну економіку, що значно пізніше включилася в процес індустріалізації та модернізації, ніж економіки центральноєвропейських країн, могли спиратись не лише на нагромаджені капітали, а й на підприємницький досвід, набутий у процесі розбудови ринкового середовища у своїх країнах.

Важливим чинником припливу іноземних інвестицій у вітчизняну економіку була активна державна політика, скерована на формування сприятливих умов для технічної модернізації економіки і, насамперед, базових галузей промисловості, які позиціонувались як провідний механізм індустріалізації країни, формування внутрішнього ринку та підвищення міжнародної конкурентоспроможності економіки. Основними галузями, розвиток яких активно підтримувала держава і в які завдяки цьому охоче інвестували іноземці, стали залізорудна, вугільна, металургійна, електротехнічна та машинобудівна. Для залучення інвестицій у ці галузі уряд здійснював активну преференційну політику у формі урядових гарантій на прибутки компаній, казенних замовлень, надання довгострокових субсидій та пільгових кредитів, виплат премій за готову продукцію, безоплатної передачі земель під будівництво заводів та шахт тощо.

Наслідком такої політики став швидкий розвиток промислових підприємств, які з метою швидкої акумуляції капіталів засновувалися переважно у формі акціонерних компаній. Якщо в середині 1850-х років уряд брав активну участь у будівництві казенних підприємств у металургійній промисловості, то вже наприкінці 1860-х – на початку 1870-х років він відмовився від такої практики, змістивши увагу на заохочення приватного, насамперед іноземного, підприємництва в галузі. Як наслідок, порівняно із серединою XIX ст., коли формування нових галузей промисловості та індустріальні перетворення відбувались повільними темпами і мали переважно екстенсивний характер, з початком масового припливу іноземних капіталів в українську економіку наприкінці 1870-х – у 1880-х роках темпи і масштаби її індустріалізації стрімко зросли.

Імпорт іноземних капіталів в українську економіку був пов'язаний насамперед із відкриттям на цих територіях у другій половині XIX ст. багатих покладів кам'яного вугілля і залізної руди, що дало поштовх заснуванню цілої низки металургійних заводів. Іноземні капіталісти, заохочені державною підтримкою та можливістю отримувати високі прибутки у нових сферах, в яких практично не було конкуренції, почали активно інвестувати у розвиток видобувної галузі, металургії, машинобудування, хімічної промисловості.

Перший металургійний завод у Східній Україні був збудований інженером і підприємцем із Уельсу Джоном Х'юзом (якого у вітчизняних джерелах традиційно називають Юзом). У 1869 р. він заснував у Лондоні акціонерне товариство «New Russia Ironworks Co» (з 1874 р. – «Новоросійське товариство кам'яновугільного, залізного та рейкового виробництва»), що у 1871 р. запустило виробництво на Новоросійському (т. зв. Юзівському) заводі у Бахмутському повіті Катеринославської губернії. Разом із будівництвом заводу було закладено робітниче селище Юзівка (нині – Донецьк).

Діяльність «Новоросійського товариства» стала найбільш успішним прикладом інвестування іноземного капіталу у вітчизняну промисловість. Skorиставшись казенними замовленнями та гарантіями, товариство змогло швидко налагодити масштабне і модерне для свого часу виробництво металовиробів. Заради справедливості слід відзначити, що технології та устаткування, якими оснащувався завод, були прогресивними лише для місцевої економіки, тоді як у Англії на той час вони вже вважалися морально застарілими, недостатньо ефективними і вже практично не використовувались. Очевидно, це стало однією із причин, що спонукала Дж. Х'юза та інших іноземних підприємців до пошуку нових можливостей прибуткового використання морально зношеного, але фізично ще цілком придатного обладнан-

ня на відсталому, але водночас емерджентному ринку Російської імперії. До того ж істотним стимулом до розбудови підприємства стали урядовий дозвіл на безмитне ввезення обладнання та всіх необхідних для виробництва ресурсів.

«Новоросійське товариство» одним із перших в Російській імперії почало використовувати організаційну модель комбінування виробництва, об'єднавши у своїй підприємницькій вертикально інтегрованій господарській структурі різні технологічні процеси, істотно знизивши при цьому витрати і втрати виробництва. Товариство почало першим в імперії використовувати багатшу за вмістом заліза криворізьку руду, що, своєю чергою, простимулювало розбудову Катерининської залізниці, якою криворізькі руди почали поставляти на металургійний завод Дж. Х'юза. Створений підприємством попит на залізну руду спричинив розроблення Криворізького залізрудного басейну та розбудову залізничної інфраструктури, що стало підґрунтям для посилення економічної інтеграції цих регіонів та створення регіональних виробничого кластеру. Таким чином, вертикальна інтеграція виробничого процесу на підприємствах Дж. Х'юза спричинила розвиток горизонтальної інтеграції, об'єднавши кілька регіональних центрів – Донецький та Криворізький залізрудні басейн розгалуженою мережею виробничих зв'язків.

Саме завдяки економічній інтеграції видобувних та обробних виробничих процесів «Новоросійське товариство» стало першим та основним у Російській імперії виробником ферромангану і тривалий час отримувало досить високі (20–30%) доходи на інвестований капітал²⁶¹. У роки найбільшого розквіту компанії (1884–1888 рр.) акціонерне товариство всього за чотири роки отримало 147% прибутку.

Комерційний успіх, що ґрунтувався насамперед на преференційних умовах, наданих урядом іноземним підприємцям, та отримуваними ними надприбутки надихали інших іноземних капіталістів інвестувати кошти у вітчизняну економіку. Поряд із різноманітними урядовими преференціями, одним із дієвих заходів стимулювання припливу іноземних інвестицій стало митно-тарифне регулювання обмеження ввозу імпортової продукції та стимулювання вивезення продукції вітчизняних виробників. Так, після запровадження у 1880-х роках жорстких протекційних тарифів, що обмежили рентабельність імпортування чавуну із Німеччини, німецькі підприємці почали активно інвестувати кошти у розбудову промислових об'єктів у Російській імперії.

²⁶¹ McKay John P. *Pioneers for Profit: Foreign Entrepreneurship and Russian Industrialization 1885–1913*. Chicago: The University of Chicago Press, 1970. P. 117.

Зокрема, крупна німецька фірма «Лільпоп, Рау і Льовенштейн» вирішила перенести своє виробництво в Україну й у 1889 р. спільно із бельгійською групою Кокерілля (у частках 50% на 50%) заснувала «Південно-Російське Дніпровське металургійне товариство» у Кам'янському під Катеринославом. Згодом Товариство стало співзасновником нових та скупило цілу низку місцевих компаній, а саме: Дніпровські металургійні й вагонобудівні заводи, Кадіївський хімічний і коксовий заводи, Часово-Ярський завод вогнетривких виробів, Анненські, Лідієвські та Максимовські вугільні шахти, Шмаківські (ст. Вечірній Кут) залізні рудники, Городищенські манганові рудники вздовж Катерининської залізниці²⁶².

Однією із форм урядового заохочення припливу іноземних інвестицій була пільгова і досить дешева оренда землі для зведення промислових об'єктів. Проте, через небажання вступати у тривалі бюрократичні відносини та, вочевидь, не довіряючи російському уряду, іноземці віддавали перевагу купівлі земельних ділянок для спорудження на них своїх підприємств.

Внаслідок активного припливу іноземних капіталів в Україні швидко зростає металургійне виробництво. Як відзначає В. Голубничий, на відміну від інших галузей, зокрема цукроваріння, де «місцевий сільськогосподарський капітал в Україні закоринився й розвинувся цілком успішно, а в ранньому машинобудуванні принаймні намагався дати бій чужинецькій конкуренції»²⁶³ в металургійній і паливній промисловості іноземному капіталу належала безроздільно монополія. Вже у 1880–1990-х роках власниками практично всіх побудованих металургійних підприємств в Україні були переважно іноземні компанії та банки: 12 із 18 металургійних заводів Донбасу повністю належали іноземцям, в статутному капіталі інших шести переважала іноземна частка. Більшість акціонерних товариств, що володіли заводами галузі, було засновано за межами імперії і діяло переважно на основі іноземних статутів, при цьому їхні правління, як правило, розташовувались за кордоном²⁶⁴.

²⁶² Голубничий В. До питання про національність «місцевого» капіталу. *Політична економія суспільного прогресу Всеволода Голубничого: у 2-х т.* Київ: Наукова думка, 2019. Т. 2: Вибрані праці. С. 91-92.

²⁶³ Там само. С. 100.

²⁶⁴ Щербakov І.В. Германские инвестиции и предприниматели в промышленности Юга России (70-е гг. XIX в. – 1914 г.). *Экономическая история: Ежегодник: 2007.* Москва, 2008. С. 81.

На основі німецьких капіталів були засновані Нікополь-Маріупольське та Південно-Російське металургійні товариства, Товариство російської залізної промисловості, Товариство російської гірничозаводської промисловості, Товариство російських трубопрокатних заводів, Катеринославське машинобудівне товариство, Акціонерне товариство «Піролюціт», Анонімне товариство для продажу труб і печей «Альфонс Кустодіс» та Гірничопромислове товариство «Дойтчер Кайзер», що займалося експортом місцевої руди. Німецький капітал переважав також у Краматорському металургійному товаристві. На основі французьких і бельгійських капіталів розбудовувались такі підприємства, як: Макіївське, Дружківське, Гданцівське, «Російський Провіданс», Таганрозьке, Петровське, Дніпровське, «Шодуар», Костянтинівське, Ольховське. Новоросійське металургійне товариство, як уже зазначалось вище, було засноване англійським капіталом. У статутних фондах Донецько-Юр'ївського товариства та Російського товариства машинобудівних заводів Гартмана (заснованого німецьким підприємцем Густавом Гартманом у Луганську) були представлені німецький, бельгійський та французький капітали.

Виятком у цьому регіоні було лише два заводи – заснований одночасно із Юзівським у 1871 р. на ст. Сулин металургійний завод російського підприємця Пастухова та Донецько-Юр'ївське металургійне товариство (ДЮМТ), засноване у 1895 р. місцевим промисловцем і банкіром О. Алчевським переважно на основі вітчизняних капіталів, за висловом В. Голубничого, по суті «єдине металургійне підприємство, в якому вирішальну, хоч і коротку, роль відіграв український національний капітал»²⁶⁵. Проте через складність організаційної структури власності та підпорядкованість обох підприємств синдикату «Продамет», який контролювався французами й бельгійцями, на думку В. Голубничого, однозначно визнати ці підприємства вітчизняними не можна²⁶⁶.

Під час економічної кризи 1900-х років Донецько-Юр'ївське металургійне товариство, не витримавши конкуренції з більш потужними франко-бельгійськими акціонерними компаніями, було ними поглинуте. Для реорганізації заводу було створено спеціальну адміністрацію, яка підпорядковувалась загальним зборам кредиторів, серед яких були Азовсько-Донський

²⁶⁵ Голубничий В. До питання про національність «місцевого» капіталу. *Політична економія суспільного прогресу Всеволода Голубничого*: у 2-х т. Київ: Наукова думка, 2019. Т. 2: Вибрані праці. С. 102–103.

²⁶⁶ Там само. С. 103.

комерційний банк, Олексіївське гірничопромислове товариство, акціонерні товариства «Сіменс і Гальське», «Е.М. Мейер і компанія» та ін., контрольовані французьким, англійським й німецьким капіталами. Внаслідок реструктуризації у 1914 р. 100% акцій товариства було викуплено франко-бельгійськими фінансово-промисловими групами.

Становлення металургійної промисловості на півдні України дало поштовх розвитку видобувної галузі, а саме – видобування необхідних для виробництва металу марганцевої руди та палива, основним видом якого на той час були вугілля та нафта. Своєю чергою, це спричинило нову хвилю припливу іноземних інвестицій, насамперед французьких, бельгійських і частково німецьких капіталів. Так, незважаючи на те, що у видобутку залізної руди Німеччина посідала друге місце у світі, поступаючись лише США, німецькі промисловці активно розробляли рудні запаси в Україні і вивозили звідси залізну руду²⁶⁷. Експорт руди із Російської імперії був значною мірою продиктований необхідністю забезпечення сировиною німецької промисловості, що, на думку І. Щербакова, було «однією з особливостей участі німецьких підприємців у розробленні видобувної галузі України», у той час як інші підприємства базових галузей забезпечували задоволення потреб насамперед російської промисловості та внутрішнього ринку²⁶⁸.

Із припливом іноземного капіталу видобування вугілля на Донбасі істотно зростає: якщо у 1860 р. було видобуто 6 млн пудів вугілля із 18 млн пудів загальноросійського обсягу виробництва (близько 33%), а у 1900 р. – 691,5 млн пудів із 995 млн пудів всього імперського виробництва, що становило 69,5% загальноросійського видобутку. Всього за два десятиліття сумарна продуктивність виробництва підприємств Донецького басейну збільшилась більш, як у 115 разів, що дозволило випередити за обсягами видобутку Домбровський вугільний басейн (Польща), якому тривалий час належала першість у кам'яновугільній промисловості імперії. У 1915 р., за даними П. Оля, майже половину всього вугілля Донбасу видобували на кам'яновугільних підприємствах, в яких домінував французький капітал.

На межі XIX–XX ст. частка Донбасу в загальноімперському видобутку вугілля (без Царства Польського) зросла в 1890 р. до 84,6%, а в 1898 р. – до 92%. Видобуток вугілля збільшився з 927 млн пудів у 1909 р. до 1543,8 у

²⁶⁷ Железорудная промышленность Южной России в 1907 г. Харьков, 1908. С. 52

²⁶⁸ Щербаков И.В. Германские инвестиции и предприниматели в промышленности Юга России (70-е гг. XIX в. – 1914 г.). *Экономическая история: Ежегодник: 2007*. Москва, 2008. С. 88.

1913 р. (або на 66,5%). На цей час у вугільній промисловості України діяло 1200 шахт, на яких працювало 1684 тис. осіб. У 1913 р. видобуток мінерального палива в Донбасі становив 70% загальноросійського видобутку і тільки 30% припадало на всі інші райони²⁶⁹ (див. рис.1.1).

Перехід металургії на мінеральне паливо зумовив пришвидшення темпів розвитку нової галузі важкої індустрії – коксового виробництва. На відміну від кам'яновугільних копалень, коксове виробництво вже на перших металургійних заводах України виникало відразу у формі великих підприємств. Це було пов'язано з високою продуктивністю коксових установок, яка на металургійних заводах становила 3,5–4,5 млн пудів на рік, тоді як на копальнях – всього 0,3–1,8 млн пудів. Саме завдяки припливу іноземного капіталу та розвитку металургійної промисловості у Донецькому регіоні сформувалося і велике виробництво коксу, що досить швидко посіло чільне місце у загальних обсягах відповідного виробництва імперії. Так, усього за 10 років (із 1889 р. по 1899 р.) виробництво коксу в Україні збільшилося у 10,2 раза, у загальноімперському обсязі частка України у 1889 р. становила 91%, а в 1899 р. – уже 99,4%.

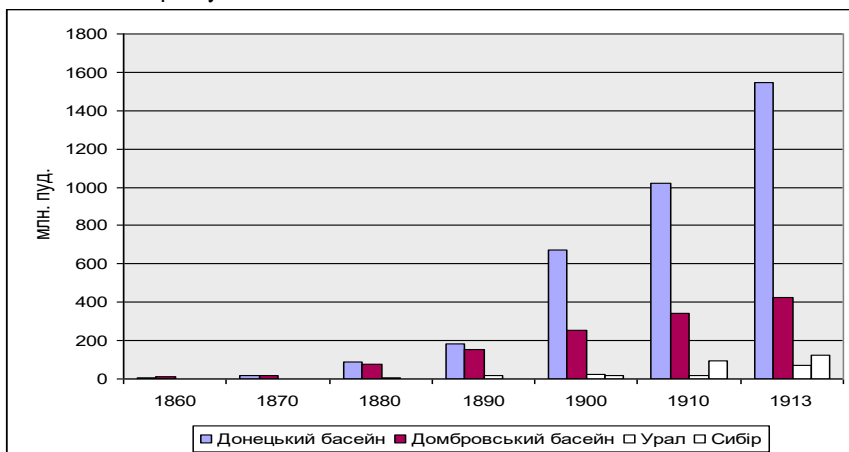

Рис. 1.1. Видобуток мінерального палива по районах з 1860 р. до 1913 р., млн пудів

Джерело: Вавилин И. Иностранные капиталы в России. Москва; Ленинград: Гос. изд., 1925. С. 64.

²⁶⁹ Вавилин И. Иностранные капиталы в России. Москва; Ленинград: Гос. изд., 1925. С. 63–64.

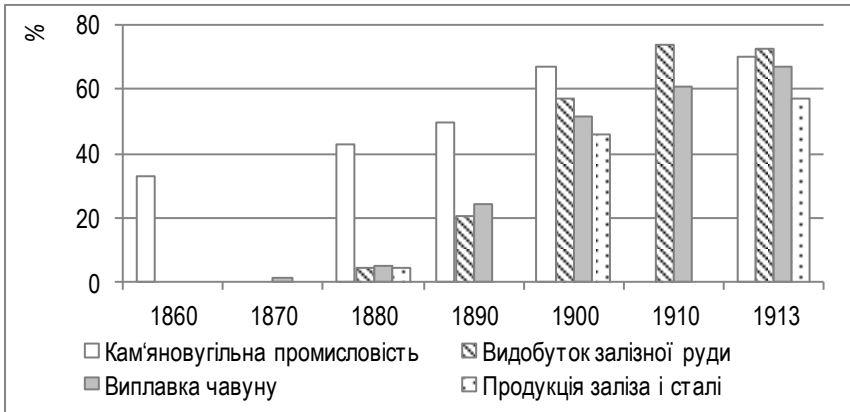

Рис. 1.2. Частка виробництва промислової продукції на Донбасі відносно загального виробництва Російської імперії (1860–1913)

Джерело: Винар Б. Економічний колоніалізм в Україні. Париж, 1958. С. 30.

За підрахунками Б. Винара, відносно всього виробництва промислової продукції Донбасу під контролем іноземного капіталу перебувало 67% виплавки чавуну, 58% видобутку залізної руди, 70% видобутку кам'яного вугілля²⁷⁰ (див. рис. 1.2). Саме завдяки цьому, на відміну від Уралу, де у пореформений період ще тривалий час зберігалися кріпосницькі пережитки, в Україні ринкові відносини розвивалися значно швидшими темпами.

Разом із іноземними капіталами в українську економіку прийшли і більш прогресивні технології, покращилася технічна та енергооснащеність підприємств, що виявилось у механізації виробництва, збільшенні кількості парових машин та зростанні їхньої загальної потужності. Так, «Нікополь-Маріупольське гірниче та металургійне товариство», засноване у 1896 р. для добування руд та інших корисних копалин, придбало у США і перевезло до Маріуполя у розібраному вигляді повністю укомплектовані металургійний і трубний заводи разом із домнами. І вже за три роки зібрані на місці заводи запрацювали на повну потужність, досить швидко захопивши монопольні позиції у відповідних галузях.

Запровадження інноваційних методів виробництва виявилось зокрема й у збільшенні енергоозброєності металургійних підприємств. Так, на підприємствах Наддніпрянщини енергоозброєність порівняно із підприємства-

²⁷⁰ Винар Б. Економічний колоніалізм в Україні. Париж, 1958. С. 30.

ми уральського регіону була в середньому у 42 рази, а у розрахунку на одного робітника – у 23 рази вищою. Внаслідок цього, за обрахунками тогочасних дослідників, продуктивність праці у більшості галузей, де був представлений іноземний капітал, збільшилась у 2–3,5 раза. Зокрема, в період з 1887 р. до 1913 р. спостерігалися такі темпи зростання продуктивності праці: у хімічній та паливній промисловості вона зросла понад утричі, у гірничій – понад удвічі. Для порівняння, продуктивність праці на підприємствах Криворізького металургійного басейну була понад удвічі вищою, ніж на у інших регіонах Російської імперії (див. табл. 1.14).

Водночас іноземний капітал привніс у вітчизняну економіку більш прогресивні організаційні форми господарювання, якісні зміни у організації бізнесу та праці, що мало позитивний вплив на інтенсифікацію виробництва та збільшення продуктивності виробництва. Американський історик Дж. Маккей відзначав, що «побудовані в Україні силами іноземних підприємців металургійні заводи і вугільні шахти відтворювали звичні іноземцям, надійні і випробувані технології і організаційні форми»²⁷¹. Так, майже всі засновані іноземцями металургійні заводи створювались у економічно ефективнішій формі комбінованих підприємств, що мали у своєму складі власні вугільні та залізородні копальні, доменні, мартенівські та прокатні цехи.

Таблиця 1.14

Продуктивність праці в залізородних басейнах Російської імперії

Басейни	Видобуток залізної руди		Кількість робітників		Видобуток руди на одного робітника	
	1913 р.	1914 р.	1913 р.	1914 р.	1913 р.	1914 р.
Кривий Ріг	387778	289201	23595	21085	16,4	13,7
Урал	104795	111339	17222	17351	6,1	6,4
Центральний район	25064	24423	4421	3776	5,7	6,2

Джерело: Винар Б. Українська промисловість. Студія советського колоніялізму / з передмовою В.П. Тимошенка. Париж: Перша українська друкарня у Франції, 1964. С. 34.

Комбінування виробничих процесів уможливило оптимізацію витрат виробництва і збільшення його рентабельності, внаслідок чого комбіновані підприємства стали найприбутковішими та найбільшими підприємствами металургійної галузі всієї імперії. Водночас Дж. Маккей стверджував, що

²⁷¹ McKay John P. *Pioneers for Profit: Foreign Entrepreneurship and Russian Industrialization 1885–1913*. Chicago: The University of Chicago Press, 1970. P. 35.

іноземні підприємці використовували лише апробовані на практиці ефективні підходи і прагнули «унікати експериментів і неперевіраних нововведень»²⁷². Комбіновані підприємства були драйверами економічної інтеграції різних галузей виробництва та осередками регіональних виробничих кластерів, водночас координуючи економічну взаємодію у підприємницькому середовищі як на рівні територіально-галузевого узгодження дій підприємців, так і на рівні вертикальної комунікації (взаємодії з державними органами).

Розширення економічної інтеграції виробництва та зростання продуктивності праці на металургійних заводах Криворізького залізорудного басейну спричинило відповідне зростання обсягів виробництва: у 1913 р. видобуток залізної руди збільшився до 420,07 млн пудів (що становила 72% загального видобутку залізної руди по всій Російській імперії), 367,74 млн пудів, або 87,5%, з яких було видобуто на 14 акціонерних підприємствах, заснованих переважно на іноземними підприємцями²⁷³. Як наслідок, зросла і частка підприємств Криворізького басейну у загальноімперському видобутку залізної руди порівняно з іншими промисловими регіонами Російської імперії: у 15,5 раза більше, ніж в Центральному районі, та в 3,7 раза більше, ніж на Уралі. За двадцятиліття 1880–1899 рр. частка України в загальноімперському видобутку залізної руди збільшилась з 4,4 до 52,9%; виплавка заліза і сталі в Наддніпрянській Україні зросла у 27 разів²⁷⁴.

Імпорт іноземних капіталів супроводжувався й одночасним залученням іноземних підприємців та фахівців різних профілів, які порівняно з місцевими спеціалістами вирізнялися вищим рівнем технічних та професійних навичок, що також позитивно впливало на підвищення продуктивності виробництва. Провідну роль в управлінні компаніями, заснованими іноземними капіталістами, відігравали також іноземні фахівці. Зокрема, поляки за твердженням В. Голубничого, «відігравали значну роль серед керівного адміністративного й технічного персоналу в чужинецьких великих підприємствах в цілій імперії, а зокрема і особливо – в Україні. В цій ролі, очевидно, вони

²⁷² Там само. Р. 36.

²⁷³ Вавилин И. Иностранные капиталы в России. Москва; Ленинград: Гос. изд., 1925. С. 65.

²⁷⁴ Довжук І.В. Промисловість Наддніпрянської України наприкінці XIX ст. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2001. № 2. С. 17–24.

часто були співвласниками-акціонерами цих підприємств, хоча, звичайно, в позиції меншості»²⁷⁵.

Наприкінці XIX ст. завдяки іноземним інвестиціям прискорився розвиток і чавуноплавильної промисловості України, що за обсягами виробництва і темпами приросту вийшла на перше місце у Російській імперії, відтіснивши загальноросійського монополіста із виплавки чавуну – уральський регіон. У 1900 р. обсяги виробництва чавуну в Україні були майже вдвічі більшими, ніж на Уралі, і загалом перевищили виробництво чавуну у всіх інших районах імперії. Лише п'ять найбільших заводів (Юзівський, Дніпровський, Олександрівський, Петровський та Донецько-Юр'ївський) виплавляли 49% усього чавуну Півдня й понад 25% загальноімперського. У 1913 р. ці ж підприємства давали вже 55% виплавки чавуну Південного району і майже 37% загальноросійського.

У період 1900–1909 рр., коли внаслідок масштабної економічної кризи виробництво чавуну різко скоротилося по всій Російській імперії, лише в Україні обсяги виплавки продовжували неухильно зростати, досягнувши в 1909 р. 70% загальноросійського рівня. На початку XX ст. залізорудна промисловість України перетворилася на самостійну галузь великого індустріального виробництва, що почала визначати тенденції розвитку як окремої галузі, так і народного господарства загалом.

Високі темпи зростання металургічної галузі стали підґрунтям для відповідного розвитку машинобудування, до становлення якого також долучився іноземний капітал. Порівняно з вугільною, залізорудною та металургійною промисловістю машинобудування в Україні, за винятком сільськогосподарського, розвивалося досить повільними темпами. У другій половині XIX ст. було розвиненим лише сільськогосподарське машинобудування, що було засноване переважно на національних капіталах: до середини 1890-х років на території України був збудований лише один великий машинобудівний завод – Брянський.

Конкурентоспроможність сільськогосподарського машинобудування забезпечувалась переважно за рахунок ефекту масштабу та зниження собівартості товарів, що виготовлялись у великій кількості підприємствами Південної України. Проте до масового припливу іноземного капіталу у цю галузь підприємства сільгоспмашинобудування були переважно невелики-

²⁷⁵ Голубничий В. До питання про національність «місцевого» капіталу. *Політична економія суспільного прогресу Всеволода Голубничого: у 2-х т.* Київ: Наукова думка, 2019. Т. 2: Вибрані праці. С. 94.

ми за розмірами, неспеціалізованими і виготовляли продукцію здебільшого для місцевого ринку. При цьому була достатньо гострою конкуренція з іноземними виробниками.

В останній третині XIX ст. завдяки припливу іноземного капіталу в машинобудівну галузь в Україні будуються нові та модернізуються існуючі заводи: вже у 1884 р. в Україні (без Таврійської губернії) було збудовано 75 машинобудівних підприємств. Упродовж 80-х років XIX ст. сформувалися два райони машинобудування в Україні: Херсонсько-Катеринославський і Києво-Харківський, які виготовляли відповідно 8,5 та 6,5% загальноросійського виробництва машин. Основними центрами галузі стають Олександрівськ (нині Запоріжжя), Харків, Одеса, Бердянськ, Херсон, Миколаїв, Київ.

Наприкінці XIX ст. у Катеринославській губернії 33 підприємства виробляли сільськогосподарські машини і знаряддя, в Таврійській губернії – 19, в Херсонській – 16. За період 1876–1890 рр. вартість машин, випущених на підприємствах чотирьох південних губерній Російської імперії (Донської, Катеринославської, Херсонської, Таврійської), зросла у понад 8 разів, а за наступні чотири роки (1891–1895 рр.) – ще у 2,5 раза. Це були найвищі темпи розвитку машинобудування в Російській імперії. В цей час тут вироблялося понад половину всіх сільськогосподарських машин Російської імперії, відповідно Україна стала одним із центрів сільськогосподарського машинобудування, що набув загальноросійського значення.

Інші галузі машинобудування в Україні були розвинені недостатньо: виготовлявся незначний обсяг машин для промисловості, в тому числі для самого машинобудування. Проте загалом обсяги машинобудування в Україні в останню чверть XIX ст. за рахунок припливу іноземного капіталу зросли майже у 12 разів. Наприкінці XIX ст. іноземними фірмами або за їх участю було збудовано низку нових машинобудівних підприємств: Луганський і Харківський паротягобудівні заводи, Миколаївський суднобудівний, вагонобудівний завод у Нижньодніпровську. Першими машинобудівними заводами, що випускали спеціальні машини для гірничозаводської промисловості, стали Краматорський, Горлівський і Катеринославський. Більшість підприємств галузі належали німецьким капіталістам. Водночас іноземними підприємцями було скуплено значні пакети акцій підприємств, заснованих вітчизняним капіталом.

Тоді ж багато іноземних компаній скуповують ділянки землі у промислових районах та великих містах для будівництва своїх підприємств. Так, на викупленій ділянці землі швейцарським підприємцем Яковом Гретером у

1882 р. у Києві був збудований Київський чавуноливарний і механічний завод. Згодом, залучивши німецькі, швейцарські та чеські інвестиції, Я. Гретер заснував акціонерне товариство «Київський машинобудівний і котельний завод Гретера, Криванека і К°» з основним капіталом в 1 млн руб. Спочатку завод спеціалізувався на виробництві простих металевих виробів – ліжок, чавунної арматури, фільтр-пресів, болтів, скоб та інших кріпильних виробів, а з 1890 р. після технічної модернізації – запустив у роботу чавуноливарний, токарний, котельний, модельний, ковальський цехи та розпочав випуск обладнання для переробної та харчової промисловості (зокрема, рафінадні форми для цукроварень), цегельних і лісопильних заводів. Через брак місцевих кваліфікованих управлінських та технічних кадрів основний управлінський та середній технічний персонал заводу становили вихідці з Чехії. Завдяки технічній модернізації завод швидко став найбільшим і найуспішнішим підприємством галузі.

У 1913 р. в Україні вже налічувалося 450 машинобудівних і металообробних підприємств, на яких працювало 57 тис. робітників. Частка продукції машинобудування України становила 20,2% валового обсягу машинобудування та металообробної промисловості Російської імперії.

Здійснена на основі іноземних інвестицій індустріалізація вітчизняної економіки стала драйвером розвитку виробничої та ринкової інфраструктури. Значні обсяги іноземних капіталів були вкладені в залізничний транспорт, торгівлю та фінансову сферу (банки, кредитні та страхові установи) завдяки розгортанню акціонерного засновництва, що відбувалося переважно за рахунок іноземних капіталів. Провідну роль у розвитку акціонерного підприємства відіграла державна політика надання гарантій та концесій приватним акціонерним компаніям.

Перше залізничне акціонерне товариство у сфері залізничного будівництва (Головне товариство російських залізничних шляхів), що розпочало будівництво розгалуженої мережі залізниць в Україні, було засноване французьким банкірським домом Société générale de Crédit mobilier (Генеральне товариство мобільного кредиту) братів Перейр, яке спеціалізувалося на кредитуванні промисловості. Завдяки таким перевагам акціонерної форми організації підприємництва, як здатність до швидкої акумуляції капіталів та гнучкість в управлінні, товариству вдалося за відносно короткий час (1865–1890 рр.) збудувати масштабну транспортну залізничну мережу протяжністю у 6350 верст, що перетворило міста Харків, Київ, Одеса, Катеринослав,

Кременчук на великі транспортні вузли і сприяло поширенню економічної інтеграції у регіоні.

Водночас індустріалізація та розбудова транспортної інфраструктури спричинили зростання міського населення та урбанізації, що, своєю чергою, спонукало до розвитку міського господарства, яке також традиційно розвивалось завдяки іноземним інвестиціям. Найбільш відчутним економічний вплив іноземного капіталу був у великих містах (Одесі, Єлисаветграді, Новоросійську, Херсоні), що із самого початку свого заснування були осередками транзитної торгівлі та центрами тяжіння купецького капіталу з усього світу. Саме іноземні купецькі династії заклали основи господарства цих міст, визначили напрями його розвитку та сформували поліетнічне міське середовище. Так, у становленні Одеси значну роль відігравали французькі та грецькі купці й італійські банкірські дома, завдяки впливу яких це місто вже у першій половині XIX ст. стало важливим центром грошово-кредитного ринку всієї Російської імперії²⁷⁶. Із моменту свого заснування Одеса була одним із перспективних осередків чорноморської торгівлі, до якого стікались іноземні капітали більшості великих торговельних компаній. Зокрема, засноване у 1816 р. у Франції акціонерне товариство «Чорноморська компанія», генеральна контора якого розташовувалась у Парижі, відкрило торговельні представництва не тільки у Марселі та Стамбулі, що були на той час одними із найбільших центрів міжнародної торгівлі, а й у Одесі, де перші 10 акцій товариства придбав колишній градоначальник Одеси та генерал-губернатор Новоросійського краю А.-Е. Рішельє²⁷⁷. В подальшому «Чорноморська компанія» зчинила значний вплив на розвиток міського господарства Одеси.

У розбудові інших великих українських міст провідну роль відіграли різні етнічні групи. Так, в економіці Херсона чільне місце належало грекам, вірменам, полякам, французам; у Маріуполі істотно вирізнялися грецькі господарські осередки, у Єлисаветграді (нині – Кропивницький) значний вплив мали росіяни, які переважали навіть у етнічному складі міського поселення.

²⁷⁶ Ананьич Б.В. Банкирские дома в России 1860–1914 гг. Очерки истории частного предпринимательства. Ленинград, 1991. С. 8.

²⁷⁷ Голобуцький П.В. Іноземний капітал в Україні у 18 – на початку 20 ст. *Енциклопедія історії України* / ред. кол.: В.А. Смолій та ін.; НАН України; Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2005. Т. 3. 672 с.

Наприкінці XIX ст. стрімкий розвиток промислового виробництва про- стимулював пришвидшення урбанізації, що вимагало додаткових інвести- цій для розвитку міської інфраструктури (прокладання доріг, транспортно- го будівництва, розбудови енергетичних та комунікаційних мереж, про- кладання водогонів та каналізації. Міста, що зазвичай не мали достатньо власних коштів на забезпечення потреб міського господарства та його технічну модернізацію, почали поряд із муніципальними облігаціями²⁷⁸ активно залучати іноземні капітали через механізм концесій. Першим містом в Україні, яке залучило іноземні капітали для будівництва трам- вайної мережі, став Катеринослав (нині – Дніпро). Концесійне право на фінансування будівництва спочатку отримало Французьке акціонерне товариство, акції якого згодом (у 1896 р.) були викуплені Бельгійським анонімним товариством, яке пізніше (в період 1896–1900 рр.) отримало концесії на будівництво транспортних мереж у інших українських містах – Єлисаветграді, Кременчузі та Севастополі.

Загалом напередодні Першої світової війни в Україні діяло 83 інозем- ні компанії, їхній капітал, вкладений у місцеву промисловість, за оцінкою імперської статистики, становив 413,8 млн руб., або близько третини всіх іноземних капіталів, інвестованих у промисловість усієї Російської імперії. Водночас, згідно із даними, представленими французьким консулом у Петербурзі Морісом Верстретом у 1900 р. на Міжнародному з'їзді власни- ків рухомих цінностей у Парижі, які В. Голубничий називає «найповнішими даними про чужоземні капіталовклади в Російській імперії по окремих районах та за країнами їх походження» (див. табл. 1.15), в господарство українських земель (без урахування українських земель у Польщі) було вкладено значно більше іноземного капіталу (888 млн французьких фран- ків), аніж на всій території центральної Росії (менше 500 млн французьких франків)²⁷⁹.

²⁷⁸ Корніяка О.В. Роль муніципальних облігацій у процесі розвитку муніципалітетів у другій половині XIX – на початку XX ст. *Український соціум*. 2016. № 1(56). С. 139–140. URL: https://ukr-socium.org.ua/wp-content/uploads/2016/01/138-145__no-1__vol-56__2016__UKR.pdf

²⁷⁹ Цит. за: Голубничий В. З історії капіталізму в Україні. *Політична економія сус- пільного прогресу Всеволода Голубничого*: у 2-х т. Київ: Наукова думка, 2019. Т. 2: Вибрані праці. С. 39.

Іноземні капіталовкладення у промислові акціонерні підприємства за регіонами Російської імперії у 1900 р. (у млн франц. франків)

Регіони імперії	Країни, з яких походили іноземні капітали				
	Франція	Бельгія	Англія	Німеччина	Разом
Україна	275,2	550,0	33,7	29,1	888,0
Польща	106,3	32,0	3,9	92,6	234,7
Центр	71,5	106,2	4,3	24,0	206,0
Північ і Прибалтика	42,6	43,2	33,4	82,6	201,8
Кавказ	42,4	43,9	146,8	20,0	253,1
Урал	104,7	43,4	12,6	0	160,7
Сибір	12,4	4,0	0	0	16,4
Фінляндія	0	2,8	0	0	2,8
Туркестан	0	1,8	0	0	1,8
Не розподілено	37,2	7,0	10,0	12,8	67,0
Разом	692,3	834,3	244,6	261,1	2032,3

Джерело: Голубничий В. З історії капіталізму в Україні. *Політична економія суспільного прогресу Всеволода Голубничого. Вибрані праці.* Київ: Наукова думка, 2019. Т. II. С. 39.

У 1900 р. в Україні, як і загалом у всій Російській імперії, істотно переважав бельгійський капітал, друге місце посідав французький.

Водночас ці дані, за твердженням самого В. Голубничого, очевидно не є достатньо повними, оскільки в них не враховані, зокрема, капітали сотень «закритих» акціонерних компаній (які, за тодішнім законодавством, «оперуючи в Росії, не мусіли там публікувати своїх фінансових звітів»). Тоді як «англійці, голландці, шведи, а особливо німці, подібно до місцевих і російських капіталістів, воліли засновувати саме «закриті» спілки»²⁸⁰. Разом із тим, ця статистика дає уявлення лише про загальний обсяг акціонерних капіталів і в них не враховані дані про дрібні компанії та іноземні капітали, інвестовані у залізничні облигації. Щодо останніх, за даними А. Сидорова, «лише гарантовані урядом залізничні займи досягали 1740 млн руб., тобто дорівнювали сумі всіх іноземних капіталовкладень в промисловість». При цьому напередодні Першої світової війни іноземна частка загальнодержавного боргу Російської імперії «становила приблизно 4,3 млрд руб., тобто вдвічі перевершувала всі іноземні капіталовкладення в економіку краї-

²⁸⁰ Голубничий В. З історії капіталізму в Україні. *Політична економія суспільного прогресу Всеволода Голубничого:* у 2-х т. Київ: Наукова думка, 2019. Т. 2: Вибрані праці. С. 39.

ни»²⁸¹. Щодо діяльності середніх та дрібних підприємств, які належали іноземцям, статистика майже відсутня, що унеможлиблює точну і об'єктивну оцінку частки іноземного капіталу в економіці України.

Для об'єктивізації даних про роль іноземного капіталу слід також враховувати, що з початком Першої світової війни в Україну була перенесена значна кількість виробництв іноземних компаній, найчастіше тих, чії власники вже мали досвід підприємництва у Російській імперії. Так, завод згаданого вище Акціонерного промислового товариства механічних заводів «Лільпоп, Рау і Льовенштейн», що напередодні війни 12 липня 1914 р. уклав контракт із окружним артилерійським управлінням Петербурзького військового округу на виготовлення і доставку снарядів на загальну суму 38190 руб., був евакуйований із Варшави в місто Кременчук Полтавської області, куди було привезено понад 300 вагонів заводського обладнання та устаткування. Частина робітників погодилася на переїзд до Кременчука разом із заводом²⁸². Згідно із архівними даними, на будівництві заводу в Україні та безпосередньо на виробництві працювало близько 2400 робітників²⁸³, значну частину фахового персоналу і робітників становили поляки, які вже мали досвід та відповідну кваліфікацію, що сприяло швидшій адаптації виробництва до нових умов, а також забезпечило навчання місцевих працівників необхідним навичкам з організації виробничого та технологічного процесів. Уже за кілька місяців завод почав поставляти продукцію на замовлення військового відомства²⁸⁴.

Принагідно слід зазначити, що подальша доля більшості польських фахівців, як і більшості іноземців-працівників компаній з іноземним капіталом, які після революційних подій вирішили залишитися в Радянському Союзі, у 1930-х роках склалася досить трагічно. Так, усі чоловіки-поляки, які свого часу прибули разом із родинами із Польщі і працювали на заводі «Лільпоп, Рау і Льовенштейн» у Кременчуку, в період масових репресій були засуджені та розстріляні за сфабрикованою справою про контрреволюційну діяльність військово-повстанської націоналістичної організації

²⁸¹ Сидоров А.Л. Финансовое положение России в годы первой мировой войны (1914–1917). Москва: АН СССР, 1960. С. 6.

²⁸² Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО), Ф. 951. Оп. 1, с. 26, л. 74.

²⁸³ ДАПО, Ф. 951. Оп. 1, с. 26, л. 70.

²⁸⁴ ДАПО, Ф. 951. Оп. 1, с. 26, л. 74.

«ПОВ». При цьому репресовані були не лише поляки, народжені у Польщі, а й ті, хто народився вже у СРСР²⁸⁵.

Загалом, попри складнощі об'єктивної ретроспективної оцінки обсягів і національного походження іноземних капіталів, інвестованих в українське господарство, можна стверджувати, що вони стали активним чинником модернізації галузевої і регіональної структури українського господарства насамперед за рахунок розвитку стратегічно важливих для індустріалізації галузей – залізорудної, вугільної, металургійної та машинобудування, становлення яких на початку ХХ ст. відбувалося переважно за участі іноземного капіталу.

Пришвидшена модернізація економіки являла собою радикальну інституційну трансформацію традиційного господарського устрою в індустріальний уклад, із подальшою модернізацією всіх суспільних процесів на різних рівнях: техніко-технологічному (індустріалізація виробництва та поширення передових промислових технологій); організаційно-економічного (формування внутрішнього ринку, підприємницького середовища та фабричного господарства). При цьому іноземний капітал спричинив значний вплив не лише на процес індустріалізації, а й на зміну типу індустріального зростання вітчизняної економіки – з переважно екстенсивного на переважно інтенсивний.

Аналіз галузевого розміщення іноземного капіталу свідчить про істотний вплив іноземних інвестицій на становлення та розвиток як основних галузей української економіки, так і ринкової інфраструктури (залізничного та електричного транспорту, банківської системи, бірж, страхування). Водночас іноземний капітал став одним із найважливіших чинників формування промислового комплексу української економіки, спричинивши трансформацію галузевої структури, характерної для аграрної економіки у аграрно-індустріальну.

Відчутний вплив іноземний капітал спричинив і у сфері соціокультурного розвитку як чинник урбанізації та розвитку міського господарства, становлення та поширення професійної освіти, залучення місцевого населення до підприємницької діяльності, що зумовило зростання соціальної горизонтальної та вертикальної мобільності в суспільстві, формування нової моделі соціальної стратифікації, секуляризацію освіти та підвищення рівня грамотності.

²⁸⁵ Центральний державний архів вищих органів державної влади та державного управління України. Ф. 573. Оп. 1, с. 236, л. 21.

Розвиток національного підприємництва, що на початку ХХ ст. відбувся на основі зрощення місцевих та іноземних капіталів і супроводжувався запозиченням у вітчизняну господарську практику організаційних форм та інституційних норм, притаманних західній господарській культурі, став каталізатором пришвидшеної інтеграції та поглиблення зовнішньоекономічних зв'язків господарства України із міжнародними ринками. Приплив іноземних капіталів та зростання контактів з європейськими підприємцями створили об'єктивні передумови для економічно-доцільної інтеграції українського господарства у світову економічну систему, потенціал якої, на жаль, не був реалізований через те, що домінантою для визначення пріоритетів зовнішньоекономічної діяльності України завжди були інтереси імперії та її окремих впливових фінансово-промислових груп. Водночас іноземний капітал зруйнував монополію та зменшив централістський вплив російського капіталізму, що позитивно позначилось на розвитку, посиленні самодостатності та конкурентоспроможності українського господарства.

Розділ 9. ІНОЗЕМНЕ ПІДПРИЄМНИЦТВО НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Західноукраїнські землі, зокрема Східна Галичина, Північна Буковина та Закарпаття, впродовж століть входили до складу сусідніх державних утворень. Так, у 1772 р. в результаті першого поділу Речі Посполитої Галичина увійшла до складу Австрії. Через три роки під австрійську протекцію потрапила і Буковина. Закарпаття ж перебувало під владою Угорщини ще від ХІІ ст. Після об'єднання Австрії та Угорщини в 1867 р. в дуалістичну державу всі західноукраїнські землі увійшли до її складу. Територія Східної Галичини становила 55,4 тис. кв. км, Північної Буковини – 10,4 тис. кв. км, Закарпатської України – 14,7 тис. кв. км. Перед Першою світовою війною в Східній Галичині проживало понад 5,3 млн осіб (було 18 міст, 83 містечка, 3689 сіл), на Буковині – 801 тис. (5 міст, 336 сіл), а на Закарпатті – 848 тис. осіб (5 міст, 124 містечка, 699 сіл і 88 присілків)²⁸⁶.

Австро-угорські підприємницькі кола не мали можливості, на відміну від торгово-промислових кіл провідних країн Європи, освоювати власні заморські колонії, тож активно поширювали свій господарський інтерес на

²⁸⁶ Хонігсман Я.С. Проникнення іноземного капіталу в економіку Західної України в епоху імперіалізму (до 1918 р.). Львів: Вид. Львівського університету, 1971. С. 22.

численні окраїнні території²⁸⁷. Після революції 1848–1849 рр. та скасування кріпосного права розвиток капіталістичного підприємництва в Австро-Угорщині значно поживався. Цьому також сприяли проведені урядом в другій половині XIX ст. реформи, зокрема ліквідація митних бар'єрів, відміна обмежень у розвитку промисловості та торгівлі, надання права вільно купувати та продавати нерухоме майно всім громадянам без релігійних обмежень. Важливою подією було надання певної внутрішньої автономії Галичині та Буковині. У Східній Галичині це проявилось через реалізацію заходів із розширення компетенції місцевої влади і Галицького крайового сейму (1861–1918 рр.), запровадження поділу на повіти тощо. Разом із тим австрійський уряд у вирішенні місцевих галицьких справ був прихильнішим до польської шляхти, що дозволило їй дискримінувати і переслідувати українське населення практично в усіх галузях економічного, політичного і культурного життя. Австро-Угорщина отримала в особі польської шляхти союзника й опору на північно-східних околицях держави, а також у місцевих і державних справах. Інкорпоровані Австро-Угорщиною землі не було об'єднано в одну автономну провінцію – вони залишилися розділеними на окремі адміністративно-територіальні одиниці разом із польськими, румунськими та угорськими національними землями²⁸⁸. Разом із тим упродовж другої половини XIX – на початку XX ст. відбувся значний поступ у господарському розвитку західноєвропейських країн, що вплинуло на соціально-економічні зміни і в Україні загалом, і на західних її теренах зокрема²⁸⁹.

У 1850–1860-х роках у Західній Європі спостерігалось економічне поживавлення, основу якого становило остаточне утвердження фабрично-заводської організації виробництва і створення відповідної їй розгалуженої інфраструктури. В рамках міжнародного поділу праці, що формувався і вимагав збільшення поставок сировини і продовольства зі східноєвропейських країн індустріальному Заходу, відкрилися перспективи прискорення модернізації економіки країн Центральної і Східної Європи.

²⁸⁷ Горін Н.О. Розвиток міжнародних економічних зв'язків Західної України в другій половині XIX – на початку XX ст. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2019. Вип. 52. С. 155–177. URL: http://ingedu.org.ua/docs/IN_2019_52_155.pdf

²⁸⁸ Ковальчак Г.І. Економічний розвиток західноукраїнських земель. Київ: Наук. думка, 1988. С. 143–144.

²⁸⁹ Еволюція ринкових інститутів в Україні: монографія: у 2-х ч. / за ред. д.е.н. В.В. Небрат; НАН України; Ін-т екон. та прогнозів. Київ, 2012. Ч. 1. 332 с.

Промисловий переворот в Австро-Угорській імперії в основному завершився у 1870-х роках. Проте розвиток промисловості та ринкових відносин у різних регіонах Австро-Угорщини відбувався нерівномірно. Найбільшого промислового поступу досягли Чехія та Австрія, а Східна Галичина, Північна Буковина, Закарпаття, а також Словаччина, Боснія і Герцеговина та деякі інші регіони імперії значно відставали у своєму соціально-економічному розвитку. Запорукою прискореного зростання економіки стало створення мережі залізниць, що мало як господарську, так і військово-стратегічну мету. Оскільки в уряді не було достатніх ресурсів для прокладання нових залізничних колій та з'єднання окраїнних регіонів із центральними, займатися цією непростю та ризиковою справою було доручено приватним підприємцям. Це зумовило надходження перших закордонних інвестицій в економіку Західної України. Задля заохочення бізнесу до розбудови мережі залізниць на окраїнах імперії Австро-Угорщина гарантувала йому дуже сприятливі умови для інвестицій, надавши привілейовані концесії, грошові позики та гарантію стабільного прибутку за рахунок казни в разі початкової нерентабельності використання залізниці. Внаслідок такої політики розмір заборгованості австрійського уряду за залізничними облігаціями сягнув наприкінці XIX ст. понад 1 млрд марок²⁹⁰.

У травні 1856 р. австрійський імператор Франц Йосиф I надав першу концесію на будівництво залізничної колії від Освенціма до Львова акціонерному товариству «Цісарсько-королівської привілейованої північної дороги імені Карла-Людвіка» із капіталом 47 млн гульденів. Головними акціонерами цієї компанії стали австрійські та німецькі банкіри. 4 листопада 1861 р. була введена в дію залізнична колія Перемишль – Львів, довжина якої становила 98,1 км, що відкрило ринок Прикарпаття для австрійської промисловості. Товариство також побудувало у 1884 р. залізницю від Ярославля через Раву-Руську до Сокаля довжиною 147 км. У 1863 р. була утворена австро-англійська акціонерна компанія «Львівсько-Чернівецька дорога» з капіталом 27 млн зол. ринських. Уряд гарантував компанії щорічний прибуток у розмірі 1,5 млн гульденів протягом 10 років²⁹¹. У 1871 р. було засноване акціонерне товариство «Цісарсько-королівська залізниця кронпринца Альбрехта». Акціонерний капітал, який становив 23 млн гульденів, та облі-

²⁹⁰ Туполев Б.М. Экспансия германского империализма в юго-восточной Европе в конце XIX – начале XX века. Москва: Наука, 1970. С. 64.

²⁹¹ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України). Ф. 248 (Окружна дирекція державних залізниць, м. Львів). Оп. 2. Спр. 3816–3822.

гації товариства перебували у власності австрійських та англійських інвесторів. Уряд гарантував цьому підприємству щорічний прибуток у розмірі 1,3 млн ринських протягом 25 років, а також звільнив від сплати податків на 15 років. Товариство зобов'язувалось побудувати колію від Львова до угорського кордону через Стрий-Бескид упродовж п'яти років²⁹². На Закарпатті було засновано спільне австро-угорське акціонерне товариство, яке у 1875 р. з'єднало залізницею Ужгород та Мукачево, а в 1879 р. – Мукачево зі Стриєм. У 1880 р. уряд викупив це товариство, заплативши власникам компенсацію у розмірі 12 млн гульденів. У 1882 р. було засноване акціонерне товариство коломийських локальних доріг із капіталом 960 тис. ринських²⁹³. Хоча засновником був місцевий депутат С. Щепановський, проте понад половину облігацій компанії були викуплені австрійськими банкірами, які фактично стали контролювати діяльність компанії. У 1886 р. були збудовані залізниці Коломия – Печеніжин (14,6 км), Надвірна – Князь Двір (17,1 км), Печеніжин – Слобода Рунгурська (11 км). Усі підрядні роботи виконували австрійські та чеські фірми²⁹⁴. Австрійський лісопромисловець Л. Поппер задля з'єднання лісопунктів зі своїми лісопильними заводами побудував залізницю між Долиною та Вигодою та деякі інші лінії²⁹⁵.

Попри те, що на західноукраїнських землях упродовж другої половини ХІХ ст. було прокладено чимало колій, все ж порівняно з центральними районами щільність залізничної мережі була досить низькою і становила лише 16% від загальноімперської мережі. У 1892 р. набрав чинності закон, згідно з яким основні залізничні лінії Галичини та Буковини переходили в державне управління. Таким чином під контролем уряду опинились 2315 км залізниць Галичини та Буковини та 375 км колій на Закарпатті. У приватному володінні залишилися 391 км доріг на Галичині та Буковині, а також 128 км дороги на Закарпатті. Попри перехід залізниць Західної України під контроль уряду все ж приватна власність на деякі колії залишилась. Протягом 1900–1914 рр. австрійські та німецькі банки профінансували будівництво ряду місцевих залізниць, зокрема таких: Галич – Острів, Станіслав – Сігед, Тарнобжег – Розвадів, Жешув – Сянок, Рава-Руська – Яворів, Судова Виш-

²⁹² Wierzbicki L. Rozwój sieci kolei żelaznych w Galicyi: od roku 1847 włącznie do roku 1890. Lwów: Związkowa drukarnia we Lwowie, 1907. S. 32–35.

²⁹³ Там само. S. 66–69.

²⁹⁴ ЦДІАЛ України. Ф. 248. Оп. 2. Спр. 2048, 2049, 2284, 3271, 3273.

²⁹⁵ Wierzbicki L. Rozwój sieci kolei żelaznych w Galicyi: od roku 1847 włącznie do roku 1890. Lwów: Związkowa drukarnia we Lwowie, 1907. S. 69–70.

ня – Самбір, Старий Самбір – Турка – Ужок, Сокаль – Радехів, Рогатин – Бережани та деякі інші²⁹⁶. На Закарпатті закордонні інвестиції сприяли добудові Мармароської та Ужанської залізниць. Розбудова залізничної мережі посприяла переміщенню підприємств із поміщицьких фільварків до залізничних станцій та міст, змінюючи таким чином промислову географію Західної України.

Перед Першою світовою війною в усій Галичині було вже понад 4 тис. км залізничних магістралей, на Буковині – майже 600, а на Закарпатті близько 500 км. Порівняно з кінцем XIX ст. щільність мережі залізничних шляхів сполучення збільшилась до 20% від загальноімперської. Це зумовило розширення товарно-грошових відносин в економіці, активізувало мобільність населення та посприяло розвитку туризму на західноукраїнських землях. Завдяки чистим гірським лісам та лікувальним мінеральним водам культурно-оздоровчий відпочинок та рекреація почали приносити місцевим мешканцям та підприємцям непогані доходи²⁹⁷. Прокладання залізниці багато в чому посприяло приїзду численних туристів до Західної України з різних частин Європи, які отримали змогу відпочити та оздоровитись у Beskidach та у горах Гуцульщини у весняно-літній період за відносно невеликі кошти.

Показовим є розвиток бальнеологічного курорту у Моршині, що розвивався на базі сірчаних та хлоридно-натрієвих мінеральних вод та лікувальних грязей. Моршинські мінеральні води мали специфічні фізико-хімічні особливості, які перевершували всі відомі бальнеологічні курорти світу за вмістом мінеральних речовин. Після прокладання у 1877 р. залізниці значно зріс потік бажаючих із-за кордону оздоровитись та відпочити у Моршині. Там лікували серцево-судинні, нервові, гінекологічні, ревматичні та інші захворювання. Ще одним лікувально-оздоровчим центром Західної України став Трускавець, який на початку XX ст. був безпосередньо зв'язаний залізницею як зі Львовом, так і з Берліном, Віднем, Прагою, Варшавою, Краковом, Познанню тощо. Від травня до вересня численні відвідувачі курорту

²⁹⁶ ЦДІАЛ України. Ф. 248. Оп. 2. Спр. 1883, 5212–5215, 6145–6150.

²⁹⁷ Клапчук В.М. Рекреаційне господарство Галичини другої половини XIX – першої третини XX ст. *Карпатський край*. 2012. № 1. С. 55–67. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/kkr_2012_1_8; Клапчук В.М. Туризм та відпочинок на Гуцульщині у другій половині XIX – першій третині XX століть. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2008. № 17. С. 80–87. URL: <http://www.inst-ukr.lviv.ua/files/17/100Klapchuk.pdf>

мали нагоду приймати лікувальні мінеральні та грязьові ванни, пити унікальну за своїми властивостями та хімічним складом воду «Нафтуса». Розвиток лікувального туризму обумовив значні інвестиції в будівництво готелів, вілл, пансіонатів, ресторанів та культурних закладів, було електрифіковано міські вулиці та парки, прокладалися нові автошляхи. Завдяки спорудженню нового приміщення, в якому проводилися інгаляції за системою Вашмута, Трускавець досяг рівня провідних європейських курортів. Якщо у 1910 р. курорт відвідало 3500 гостей, то у 1913 р. їх кількість становила вже понад 5 тисяч²⁹⁸. На бальнеологічних курортах Галичини відновлювалися та оздоровлювалися чимало працівників та управлінців нафтогазової промисловості, яка на межі XIX та XX ст. активно розвивалась на західноукраїнських теренах завдяки припливу іноземних інвестицій.

У нафтову галузь Західної України іноземний капітал почав заходити ще у 1860-х роках. Інвестиції постійно зростали, адже за запасами нафти Галичина займала одне з перших місць у Європі. В 1896 р. у Галицькому нафтовому басейні діяло сім австрійських, чотири бельгійські, чотири голландські, три французькі та три німецькі нафтові компанії із загальним капіталом близько 45 млн крон²⁹⁹. На початку XX ст. значно зміцнилися позиції німецьких інвесторів, частка яких становила 43% (126 із 292) від загальної кількості діючих підприємств у нафтодобувній галузі Галичини³⁰⁰. Значна частка видобутої нафти з прикарпатського басейну вивозилася до Німеччини.

Перед Першою світовою війною активізувались французькі інвестиції у нафтову промисловість Східної Галичини. Було засновано 11 підприємств із капіталом 40 млн крон. Упродовж першого десятиліття XX ст. помітно зросли й англійські інвестиції в нафтову галузь. До 1911 р. вони зуміли сконцентрувати в своїх руках понад 40% нафтової продукції Дрогобицько-Бориславського басейну. Концерн «Прем'єр-Ойл», що був філіалом англійського тресту «Ройял Датч Шелл» (Royal Dutch Shell), контролював близько

²⁹⁸ Скибак І. Історія Трускавця в світлі історичних джерел. *Студії з архівної справи та документознавства*. 2002. Т. 8. С. 236–241. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/sasd_2002_8_35

²⁹⁹ Хонігсман Я.С. Проникнення іноземного капіталу в економіку Західної України в епоху імперіалізму (до 1918 р.). Львів: Вид. Львівського університету, 1971. С. 56.

³⁰⁰ Там само. С. 57.

50 нафтових підприємств Прикарпаття із капіталом майже 75 млн крон³⁰¹. У 1914 р. капітали англійських фірм у нафтовій галузі Західної України становили 95 млн крон³⁰².

Зростання видобутку нафти породило проблему з її зберіганням та транспортуванням. Відтак нафтовидобуток на початку ХХ ст. сконцентрувався в руках тих підприємців, які володіли свердловинами, нафтопереробними заводами та транспортними засобами. Із 253 нафтових компаній у Західній Україні лише п'ять фірм, зокрема «Ст. Ферйд і К^о», «Сходниця», «Англо-Галиціана», «Акціонерне товариство нафтової промисловості», «Галицько-Карпатське акціонерне нафтове товариство», володіли понад половиною свердловин та видобували понад половину всієї нафти у прикарпатському басейні. На початку ХХ ст. Західна Україна входила до п'ятірки найбільших світових видобувників нафти (добувалось майже 5% від світового видобутку)³⁰³, значні обсяги якої експортувалась до Німеччини, Швейцарії, Бельгії, Голландії, Італії, Англії, Франції і, навіть попри конкуренцію із російською та румунською нафтою, до Сербії, Болгарії, Туреччини, Палестини, Єгипту, країн Азії та Австралії. При цьому вартість вивезеної нафти зросла із 6,6 млн крон у 1901 р. до 76,3 млн крон у 1912 р.³⁰⁴

На початку ХХ ст. експорт нафтопродуктів, зокрема гасу, бензину і мастил, зріс із 37 тис. т у 1901 р. до 665 тис. т у 1913 р. Частка гасу в загальному обсязі експорту становила 60%, мастил – близько 20%, бензину – майже 10%, інших нафтопродуктів ще близько 10%. Нафтопереробна промисловість була найбільш привабливою для зарубіжних інвесторів, адже вони мали необхідні фінансові та технічні ресурси для розвитку галузі. Так, у 1912 р. в Галичині функціонувало 47 нафтопереробних заводів, з яких 13 належали іноземному капіталу, зокрема такі: «Перше галицьке акціонерне товариство нафтової промисловості», «Галиція», «Мак Гарвей», «Едліче», «Сходниця», «Тжебінія», «Фанто», «Ліманова», «Вакуум ойл К^о», «Борислав», «Бескид», «Австрійське акціонерне товариство у Солотвино», «Рафінерія». На цих підприємствах видобувалося майже 90% усієї продукції

³⁰¹ Хонігсман Я.С. Проникнення іноземного капіталу у нафтову промисловість Західної України. Львів: Книжково-журнальне вид., 1958. С. 17.

³⁰² ЦДІАЛ України. Ф. 254. Оп. 1. Спр. 449. Арк. 13, 19.

³⁰³ Bujak F. Galicya. T. 2. Leśnictwo, górnictwo, przemysł. Lwów: nakł. Księgarni H. Altenberga; Warszawa: Księgarnia pod Firmą E. Wende i Spółka, 1910. S. 97.

³⁰⁴ Rymar L. Galicyjski przemysł naftowy. Kraków: Drukarnia uniwersytetu Jagiellońskiego, 1915. S. 100–101.

краю, було сконцентровано 80% робітників та 75% механічних двигунів. Загальний обсяг іноземних інвестицій у нафтопереробну промисловість у 1912 р. становив 152 млн крон, з яких на Галичину припало 140 млн крон, а на Закарпаття та Буковину – 12 млн крон. Із цієї суми австро-угорські та німецькі інвестиції становили 62 млн крон, франко-американські – 28 млн крон, англійські – 20 млн крон, а бельгійські – 5 млн крон³⁰⁵. Номінально місцевий капітал у нафтопереробній промисловості складав 37 млн крон. Проте часто реальними власниками місцевих фірм були австрійські, німецькі та французькі підприємці, які не бажали афішувати свою діяльність. Приблизний обсяг власне місцевих інвестицій у нафтову галузь становив десь близько 10 млн крон. Іноземні компанії також контролювали практично весь експорт нафти із Західної України, а також володіли більшістю нафтових резервуарів. Сім фірм із англійським, німецьким та австрійським капіталом мали резервуари місткістю 1037 тис. т нафти і нафтопродуктів, що становило близько 86% усіх ємностей краю. Загалом англійський, австрійський та німецький капітал контролював 78% нафтовидобування, 73% переробки та 86% транспортних засобів та нафтосховищ у галицькій нафтовій промисловості³⁰⁶. Загальна сума інвестицій у нафтову промисловість Західної України становила 440 млн крон у 1912 р. З цієї суми на нафтодобувну та озокеритну промисловість припадало 340 млн крон. На Закарпатті нафтовидобуток був значно меншим від прикарпатського. Всі п'ять свердловин належали англо-німецьким та угорським підприємцям. Загальна сума їхніх інвестицій становила 12 млн крон.

Одним із провідних предметів експорту із Західної України була продукція лісопильної та деревообробної промисловості. У 1890 р. діяло понад 400 лісопильних підприємств із циркулярними пилками. Більшість із них належали земельним магнатам, які володіли величезними лісовими територіями. Майже 100 тис. га лісів належало австрійській державі. Наприкінці ХІХ ст. в Західній Україні діяло близько 50 німецьких та англійських лісопромислових підприємств із капіталом 15 млн крон, які здебільшого займалися вивозом лісу та лісоматеріалів. Протягом 1890–1900 рр. щорічно вивозилося понад 600 тис. т лісу. В 1908–1912 рр. ця цифра зросла до 650 тис. т експорту щорічно. Близько 60% деревини (з якої третина була

³⁰⁵ Хонігсман Я.С. Проникнення іноземного капіталу в економіку Західної України в епоху імперіалізму (до 1918 р.). Львів: Вид. Львівського університету, 1971. С. 81–82.

³⁰⁶ Хонігсман Я.С. Проникнення іноземного капіталу у нафтову промисловість Західної України. Львів: Книжково-журнальне вид., 1958. С. 17–18.

пиломатеріалами, а решта кругляком), відправлялося до Німеччини³⁰⁷. Західноукраїнська лісопильна промисловість забезпечувала матеріалом більшість деревообробних підприємств Австрії та Угорщини. Для прикладу, лише 12 меблевих підприємств Відня працювало винятково на прикарпатських матеріалах. Вартість вивезеного з Галичини лісу в 1900–1913 рр. щорічно становила в середньому 13 млн крон, а з Буковини та Закарпаття – майже 20 млн крон.

Наявність великих лісових масивів, швидке зростання нафто- та газовидобутку та дешеве привізне кам'яне вугілля перешкоджали розвитку місцевої вугле- та торфодобувної промисловості. Поклади бурого вугілля в Західній Україні знаходились у карпатському та подільському районах. У 1890-х роках у Східній Галичині працювало 22 вугільних підприємства, які добували близько 70–80 тис. ц на рік. На Буковині діяло п'ять шахт, на яких працювало 250 робітників. Вони добували 20–30 тис. ц вугілля на рік. На Закарпатті наприкінці XIX ст. видобувалось коло 250 тис. ц вугілля. Загалом видобуток вугілля зростав досить повільно. В 1910 р. на Галичині та Буковині було отримано лише 358 тис. ц вугілля вартістю 453 тис. крон. На початку XX ст. загальний видобуток торфу становив близько 100 тис. т. Хоча у вугільну та торфову промисловість іноземний капітал почав проникати ще у 1870-х роках, проте обсяг інвестицій був незначним. У цій промисловості діяли здебільшого місцеві підприємства, деякі з яких мали німецькі та французькі інвестиції.

Нестача оборотного капіталу та відсутність необхідної техніки перешкоджали зростанню залізоплавильних та металообробних підприємств. У 1912 р. усі металургійні підприємства Західної України виплавили близько 20 тис. т металу, тоді як потреба місцевої промисловості становила понад 200 тис. т металу. Для його покриття завозилося близько 200 тис. т металу та металевих виробів, які продавались за цінами, вищими у декілька разів, ніж на ринках Австро-Угорщини та Німеччини. На межі XIX–XX ст. на Західній Україні також відбувалась розробка цинкових, мідних та олов'яних руд, проте вони мало перероблялись, здебільшого експортувались до Румунії, Австрії та Німеччини. В Західній Україні не було жодного підприємства із виплавки міді та цинку. На Закарпатті у гірничорудній промисловості домінував угорський капітал.

Вкрай мляво розвивались металообробна та машинобудівна промисловість Західної України через несприятливу урядову політику та тиск чесь-

³⁰⁷ Хонігсман Я.С. Проникнення іноземного капіталу в економіку Західної України в епоху імперіалізму (до 1918 р.). Львів: Вид. Львівського університету, 1971. С. 83.

ких машинобудівників. У 1890 р. у Східній Галичині та на Буковині вироблялося лише 2% від всією металообробної та машинобудівної продукції імперії, з яких понад половину були урядовими замовленнями. На початку ХХ ст. ситуація трохи покращилася, почали з'являтися нові акціонерні та пайові товариства, зокрема «Млот», «Метал», «Край», «Унія», «Зеленевський і К^о», «Перше Галицьке вагоно- та мишинобудівне акціонерне товариство в Саноці», «Завод Любомирського» тощо. Місцеві підприємства здебільшого займалися ремонтом залізничних та трамвайних вагонів, котельного та насосного устаткування, оснащенням мукомельних, спиртого-рілчанних та лісопильних підприємств, деревообробних та цегельних заводів, виготовленням дрібної сільськогосподарської техніки. Декілька заводів виробляли нафтове обладнання, проте вони належали здебільшого іноземцям. Європейські компанії розглядали Західну Україну передовсім як ринок збуту власної продукції, а тому не поспішали будувати тут металообробні та машинобудівні підприємства, надаючи перевагу відкриттю представництв, при яких діяли невеликі майстерні для ремонту обладнання.

У 1910 р. у Східній Галичині, на Буковині та Закарпатті загалом працювало 17 підприємств, що були філіалами австрійських, німецьких та англійських компаній. Також існувало 18 представництв австрійських, німецьких, угорських та американських компаній, які не мали на західноукраїнських землях своїх заводів³⁰⁸. Загалом перед Першою світовою війною понад половину капіталів машинобудівної та металообробної промисловості Західної України контролював іноземний капітал.

Наприкінці ХІХ ст. в Європі почали активно застосовувати електричну енергію у побуті та народному господарстві, зокрема, зростала роль електроенергетики у промисловості та на транспортні. Будуються нові електростанції та високовольні лінії електропередачі. На відміну від центральних земель Австро-Угорської імперії, в Західній Україні, де були достатні запаси паливних та гідроенергетичних ресурсів, електроенергетична галузь розвивалася вкрай повільно. Напередодні Першої світової війни на теренах Західної України працювало лише 28 електростанцій, що виробляли 36 мВт/год електроенергії на рік, що становило лише 2,2% від загального обсягу виробленої електроенергії в країні. Із цих 28 електростанцій 16 належали містам та общинам, а 12 були приватними, здебільшого з іноземними інвестиція-

³⁰⁸ Szczepański A. Zdolność eksportowa przemysłu galicyjskiego. Lwów, 1912. S. 27.

ми³⁰⁹. Провідні позиції тут займали німецькі компанії «Сіменс-Гальске», «Сіменс-Шуккерт» та «Ганз», що мала австро-німецькі інвестиції. Вони реалізовували проєкти із будівництва електростанцій, спорудження ліній електропередач, трамвайних ліній, водопроводів, каналізацій тощо.

На межі XIX–XX ст. у зв'язку з економічним пожвавленням спостерігалось інтенсивне будівництво нових виробничих споруд, житлових та комунальних будинків, соціальних закладів тощо. Це зумовило розвиток промисловості будівельних матеріалів, зокрема кераміки, цегли, скла, вапна, гіпсу, цементу, азбесту, покрівельних елементів тощо. На початку XX ст. загалом у Східній Галичині, на Буковині та Закарпатті працювало понад 120 підприємств із 20 та більше робітниками кожне. Окрім того, функціонувало значно більше дрібних виробництв, які характеризувались низьким рівнем техніки та невеликими обсягами випуску продукції. У промисловості будівельних матеріалів діяв здебільшого австрійський, німецький, румунський та італійський капітал. Перед війною значно зміцнились позиції австрійських та німецьких підприємств, які контролювали понад половину капіталу галузі.

Ще в часи Київської Русі на Прикарпатті та Закарпатті почали видобувати кам'яну та калійну сіль. Після входження західноукраїнських земель до складу Австрії всі соляні копальні та видобуток солі були оголошені монополією віденського двору, який видавав спеціальні королівські інтендатури приватним підприємцям на торгівлю сіллю. Із 1892 р. монополія на торгівлю сіллю перейшла до крайового правління із торгівлі сіллю, яке організовувало його оптовий продаж. На Закарпатті діяли копальні у Мукачевому, Довгому, Береговому, Солотвині, Шугатаї тощо. Наприкінці XIX ст. на них видобувалося близько 25 тис. т солі щорічно. У Східній Галичині сіль добували в Дрогобичі, Стебнику, Долині, Болехові, Калуші, Делятині, Косові, Яблуневі та деяких інших місечках. На Буковині багаті поклади солі були зосереджені біля с. Речиця. На всіх родовищах видобуток солі відбувався здебільшого примітивним способом. Парові двигуни використовувалися зрідка, проте наприкінці XIX ст. Західна Україна забезпечувала 64% від усього соляного видобутку в Австро-Угорщині³¹⁰. Основними споживачами західноукраїнської солі були Чехія, Німеччина та Австрія. Напередодні Першої світової війни калуські та стебницькі соляні підприємства перейшли під контроль австрійського капіталу через «Акціонерне товариство із експлуа-

³⁰⁹ Хонігсман Я.С. Проникнення іноземного капіталу в економіку Західної України в епоху імперіалізму (до 1918 р.). Львів: Вид. Львівського університету, 1971. С. 112.

³¹⁰ Turska J. Przemysł solny w województwie ruskiem. Lwów, 1928. S. 27.

тації калійних солей» з капіталом у 6 млн крон. Разом із тим проти цього підприємства виступив німецький картель суперфосфатів, який мав намір об'єднати західноукраїнські калійні підприємства зі страсбурзьким калійним комбінатом в єдину організацію. Проте початок Першої світової війни вніс свої корективи у плани австрійських та німецьких інвесторів щодо підпорядкування західноукраїнських соляних підприємств.

Наприкінці XIX ст. в Західній Україні також добували вапняк, гіпс, пісок, граніт, доломіт, мармур, кварц, польовий шпат, вогнетривкі глини та інші будівельні матеріали³¹¹. На поч. XX ст. у Східній Галичині, на Буковині та Закарпатті діяло понад 460 каменоломень, більшість з яких були кустарними та застосовували ручну працю. Лише на деяких великих підприємствах використовували спеціальні технічні засоби. Продукція гірничодобувної промисловості нерудних копалень Західної України здебільшого йшла на експорт. Зокрема, вогнетривка глина вивозилась до Німеччини, де вона перероблялась і вже назад завозилися готові товари, зокрема кахель, фарфорові вироби та інші будівельні матеріали. На Закарпатті більшість великих каменоломень належало угорському капіталу.

На початку XX ст. окремі борошномельні та пекарські підприємства були перетворені на акціонерні товариства, куди частково надходили іноземні інвестиції, зокрема австрійські, угорські, французькі, німецькі. Продукція цих підприємств експортувалась до Австрії, Німеччини, Угорщини та інших країн. Цукрова промисловість з'явилася в Західній Україні ще на початку XIX ст., проте розвивалась досить повільно. Хоча 1870-х роках діяло 19 заводів із переробки цукрових буряків, наприкінці століття їх кількість значно скоротилася через митно-тарифну та податкову політику уряду³¹². Ситуація трохи покращилась на початку XX ст., коли у цукрову галузь почали надходити чеські та австрійські інвестиції. Для прикладу в 1912 р. група місцевих поміщиків разом із чеськими підприємцями заснувала «Акціонерне товариство цукрового заводу в Ходорові». Устаткування та машини на цей завод постачала чеська фірма «Шкода». У 1913 р. на підприємстві працювало вже понад 1000 робітників, а потужність двигунів і машин становила понад 1,5 тис. к.с. За перший рік роботи завод переробив 363 тис. ц буряків

³¹¹ Olszewski S. Mapa górniczno-przemysłowa Galicyi z objaśnieniami. Lwów, 1911. 76 s.

³¹² Боднарчук Т.Л. Протекціонізм в економічній історії України (XIX – початок XX ст.): монографія. Київ: Ін-т екон. та прогнозув. НАН України, 2017. 256 с.

та виробив майже 44 тис. ц цукру-рафінаду³¹³. Напередодні війни майже половина цукрової промисловості Західної України контролювалась іноземним капіталом.

Іноземний капітал активно заходив у пивоварне виробництво, де підприємства працювали у формі акціонерних товариств. Для прикладу акціонерами «Першого Буковинського акціонерного товариства пивоварної промисловості», заснованого в Чернівцях у 1884 р., були українці, австрійці та румуни. Загальний капітал товариства становив 1 млн крон. Другим акціонерним об'єднанням стало засноване в 1898 р. «Львівське акціонерне товариство пивоварних заводів» із капіталом 4,6 млн крон (контрольним пакетом акцій володіли австрійські інвестори). Компанія також мала власний спиртогорілчаний і дріжджовий заводи біля Львова, фабрику бочкової тари та склади-холодильники в різних містах Галичини та Австрії. На підприємстві працювало понад 500 робітників, а його потужність становила 300 тис. гектолітрів на рік. На початку ХХ ст. продовжили з'являтися нові пивоварні акціонерні товариства, куди також активно вкладали свої кошти місцеві магнати, зокрема Сапєга, Шенборн, Косецький, Потоцький, Бачевський та інші. У 1910 р. на всіх спирто- та лікєро-горілчаних заводах Західної України працювало близько 11 тис. робітників. Загалом австро-угорський та німецький капітал брав активну участь у розвитку пивоваріння на Західній Україні, тоді як в спиртогорілчаній галузі він здебільшого орієнтувався на сферу торгівлі та фінансування монопольних об'єднань.

На відміну від інших галузей економіки Західної України, в харчовій промисловості іноземний капітал хоч і був представлений, проте домінуючі позиції займали місцеві магнати та дрібні виробники. За приблизними підрахунками Я. Хонігсмана, австро-угорські, німецькі та чеські підприємці інвестували приблизно 12 млн крон, що становило десь п'яту частину усіх вкладень у підприємства харчової галузі³¹⁴. Переважно за рахунок власного капіталу в другій половині ХІХ ст. розвивались легка, текстильна та шкіряно-взуттєва промисловість, целюлозно-паперове виробництво та поліграфічна галузь. Продукція цих виробництв експортувалася до європейських країн та країн Близького Сходу, а целюлозно-паперова продукція навіть потрапляла на ринки Китаю, Індії та Японії. Проте під тиском конкуренції із

³¹³ Кремер С. Історія заснування і розвитку Ходорівського цукрозаводу. Львів, 1928. С. 3.

³¹⁴ Хонігман Я.С. Проникнення іноземного капіталу в економіку Західної України в епоху імперіалізму (до 1918 р.). Львів: Вид. Львівського університету, 1971. С. 100.

західноєвропейськими виробниками багато місцевих фірм на початку ХХ ст. припинили свою діяльність. Загалом у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. в економіку Західної України активно надходили іноземні інвестиції, частка яких в промисловості краю становила понад 70% (близько 600 млн крон). Найбільший вплив зарубіжний капітал мав у гірничодобувній, нафто-переробній, лісопилній, деревообробній, хімічній, електроенергетичній галузях промисловості.

Більшість зовнішньоторговельних операцій, а також фінансування та транспортування товарів проводились під супроводом європейських торгових компаній, з якими співпрацювали місцеві оптові заклади. Загалом вплив екзогенних чинників на трансформацію українського господарського середовища виразно простежується в період ринково-ліберальних реформ другої половини ХІХ ст. В. Небрат відзначає, що це було пов'язано зі слабкістю інституційних механізмів капіталізації активів, відсутністю визначеного правового поля підприємницької діяльності, домінуючим положенням у господарському та підприємницькому середовищі неукраїнців за походженням, раннім зародженням та форсованим розвитком монополістичних тенденцій, обумовлених слабкістю конкурентного середовища та урядовим заступництвом щодо великих підприємств³¹⁵. Щодо банківського капіталу, то Західна Україна перебувала у сфері впливу центрально-польських і закордонних банків та страхових установ, які мали там свої відділення. Крайові банки та страхові агентства, зокрема українські Земельний банк, Центробанк, Дністер і Карпатія відігравали незначну роль.

Іноземний капітал, зокрема австрійський, чеський та німецький, посилив тенденції монополізації промислового виробництва у Західній Україні на початку ХХ ст., призвів до зрощення банківського та промислового капіталу, що негативно позначилось на розвитку господарства краю, адже місцева промисловість не витримувала тиску, скорочувалися робочі місця та зростало безробіття, погіршувались умови праці, що в сукупності із нестачею земель сільськогосподарського призначення, національною дискримінацією, політичними обмеженнями та міграційною політикою уряду штовхало українців до еміграції та пошуку кращих умов для життя та праці. Разом

³¹⁵ Небрат В.В. Інституційні зміни національного господарства як результат міжнародної економічної взаємодії. *Конкурентоспроможність національної економіки*: матеріали ХVІІ Міжнародної науково-практичної конференції (Київ, КНУ ім. Тараса Шевченка). Київ, 2017. С. 62–68. URL: <https://econom.univ.kiev.ua/wp-content/uploads/2017/10/tezi.pdf>

із тим паралельно відбувся зворотний процес – західноукраїнські землі інтенсивно заселялися поляками. Їхня чисельність у Галичині за перше десятиріччя ХХ ст. зросла на 19,4%, а чисельність українців – лише на 8,9%³¹⁶. Загалом за три десятиліття (1880–1910 рр.) кількість поляків у Східній Галичині зросла на 1 млн осіб. Якщо у східній частині краю раніше проживала третина всіх галицьких поляків, то у 1910 р. їх було вже 45%, тобто майже половина. При цьому поляки здебільшого оселялись у великих містах. Це змінювало етнопонаціональну структуру західноукраїнських земель та посилювало позиції поляків в управлінських справах, у судочинстві, армії та інших сферах суспільного життя.

Отже, у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. розвиток міжнародних економічних зв'язків Західної України відбувся у таких формах: імпорт капіталів, експорт товарів та міграція робочої сили. Наприкінці ХІХ ст. у західноукраїнське господарство почали активно надходити інвестиції із Німеччини, Австрії та Чехії. Побудова залізничних колій відкрила східні райони Австро-Угорської імперії як ринок збуту та джерела сировини для західноєвропейського капіталу, обумовила відповідну спеціалізацію виробництва та заклала основи диспропорційного розвитку економіки західноукраїнських земель. Найбільший інтерес у європейських підприємців викликали залізничне будівництво, хімічна, машинобудівна, нафтовидобувна і нафтопереробна, електроенергетична, лісопильна, деревообробна та озокеритна промисловість, банківська справа та оптова торгівля. Поряд з австрійськими та німецькими приватними капіталами в західноукраїнську економіку на межі ХІХ–ХХ ст. почав проникати американський, французький та англійський капітал.

Розвиток економіки та розбудова транспортної інфраструктури зумовили поширення на західноукраїнських землях рекреаційного туризму. Наплив відпочивальників із Європи стимулював розбудову місцевої курортної індустрії та забезпечив місцеве населення робочими місцями, стримуючи таким чином міграційні настрої українців.

Розвиток міжнародних економічних зв'язків західноукраїнських земель здебільшого визначався інтересами великої фабричної промисловості західних і центральних провінцій імперії. Таким чином, західноукраїнське господарство включалось у світовий товарний обіг, зменшувались його патріарха-

³¹⁶ Качараба С., Рожик М. Українська еміграція. Еміграційний рух зі Східної Галичини та Північної Буковини у 1890–1914 рр. Львів, 1995. С. 15–21.

льні особливості, удосконалювались методи, засоби та форми виробництва, розвивався внутрішній ринок для товарів нових галузей промисловості.

Розділ 10. ТРУДОВА МІГРАЦІЯ ЯК ФОРМА ВКЛЮЧЕННЯ УКРАЇНИ В СИСТЕМУ МІЖНАРОДНИХ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН

Однією з форм міжнародних економічних відносин, до яких активно залучалися українці з доіндустріального періоду суспільного розвитку і дотепер, є трудова міграція. Авторитетні дослідники міграційних процесів Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України трудову міграцію трактують як переміщення у просторі, що здійснюють індивіди з метою підвищення рівня життя на основі більш вигідного використання власної робочої сили без зміни постійного місця проживання. Зазвичай трудові мігранти зберігають тісні зв'язки з родиною не тільки в інформаційно-особистісних формах, а й в економічних. Однак трудова міграція може бути лише початковим етапом постійного переселення (стаціонарної міграції), тому обидва процеси слід розглядати як два різновиди єдиного цілого – міграційної мобільності населення³¹⁷. Вирішальну роль у прийнятті рішення про трудову міграцію відіграє співвідношення якості життя у країнах походження і країнах спрямування мігрантів. Крім трудових міграцій, в історії та сучасності України відомі вимушені переселення, викликані конфліктами, війнами, техногенними та екологічними катастрофами³¹⁸.

Варто зауважити, що у сучасному науковому дискурсі поняття трудової та економічної міграції вживаються як синоніми, хоча насправді поняття економічної міграції за своїм змістом є ширшим. Так, українська дослідниця О. Малиновська зазначає, що економічна міграція, крім трудових поїздок, включає також міграцію для здійснення підприємницької діяльності³¹⁹, а Маноло І. Абелла відносить до економічних міграцій навіть переселення на постійне місце проживання, якщо це супроводжується працевлаштуван-

³¹⁷ Лібанова Е.М., Позяк О.В. Населення України. Трудова еміграція в Україні. Київ: Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАНУ, 2010. С. 8.

³¹⁸ Українське суспільство: міграційний вимір: нац. доповідь / Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України. Київ, 2018. С. 9. URL: https://www.idss.org.ua/arhiv/Ukraine_migration.pdf

³¹⁹ Малиновська О.А. Мігранти, міграція та Українська держава: аналіз управління зовнішніми міграціями: монографія. Київ: НАДУ, 2004. С. 15.

ням³²⁰. Переважно як синоніми вживають і поняття «трудова міграція» та «міграція робочої сили». Під міграцією робочої сили розуміють переміщення працездатного населення, поряд із міграцією дітей та міграцією пенсіонерів, тобто за основу дослідники беруть статеву-вікову структуру мігрантів та їхню здатність до праці. Якщо йдеться про трудову міграцію, то до уваги береться не структура мігрантів, а причина їхнього переїзду.

Історичні особливості розвитку трудових міграційних потоків формувалися та висвітлювалися в теоріях міжнародної трудової міграції. Досить поширеною сьогодні є неокласична економічна теорія макрорівня (Дж. Харріс, М. Тодаро та ін.), відповідно до якої трудова міграція спричинена географічною різницею попиту та пропозиції на робочу силу. Згідно з цією теорією, у країнах із надлишковою робочою силою заробітна плата низька, тоді як у регіонах з дефіцитом робочої сили рівень зарплат високий. Тому розмір заробітної плати є основним фактором виштовхування мігрантів у регіонах походження і тяжіння у регіонах прибуття. Внаслідок трудової міграції урівноважується пропозиція робочої сили та рівень зарплати, що зумовлює припинення міжнародного руху робочої сили. Однак така теза є сумнівною, бо міграція характеризується інерційністю, тому має місце навіть після ліквідації причин, що її викликали. Крім того, потоки інвестицій спрямовуються з багатих на капітал країн до бідних, оскільки прибутки з капіталу у бідних країнах є вищими. Це стосується і людського капіталу, тобто висококваліфіковані працівники їдуть до країн третього світу, сподіваючись отримати високі доходи у бідному на людський капітал оточенні. Таким чином, сподіватися на припинення міграційних процесів у глобалізованому світі наразі не доводиться.

Неокласична мікроекономічна теорія (О. Старк, К. Еспіноза, Д. Тейлор) ґрунтується на тому, що міграційні потоки між країнами відбуваються завдяки суб'єктивному рішення окремих індивідів на основі особистих підрахунків у системі «витрати – вигоди» від міграції. І хоча індивід бере до уваги і немонетарні витрати та вигоди (послаблення чи розрив родинних і дружніх зв'язків, появу нових контактів, вивчення іноземних мов, необхідність здобуття нових звичок тощо), згідно із зазначеною теорією при ухваленні рішення про міграцію передусім враховуються монетарні компоненти, оскільки їх легше виміряти і вони для майбутнього мігранта мають більшу питому

³²⁰ Абелла Маноло І., Абрера-Мангахас Марія Алстестіс. Направлення працівників за кордон. Посібник для країн з низьким та середнім рівнем доходів. Київ: Міленіум, 2004. С. 122.

вагому³²¹. На наш погляд, дійсно індивіди та члени їхніх родин роблять вибір – залишитися у власній країні чи мігрувати – на основі аналізу психологічних та фінансових втрат та вигод, однак в умовах економіки знань значення чинників обох цих груп урівноважується.

У системі міграційних теорій мікрорівня популярна концепція людського (соціального) капіталу (Л. С'яастад, Г. Беккер, Т. Шульц, Дж. Мінцер, А. Хансен та ін.), концептуальні положення якої зводяться до того, що інвестиції людини в міграцію, а також інші види діяльності (навчання, підвищення кваліфікації, здоров'я тощо) здійснюються винятково на раціональній основі – заради отримання в майбутньому певної винагороди. Тому серед добровільних мігрантів – зазвичай не бідні та малограмотні верстви населення, а ті особи, які мають необхідні ресурси (вроджені здібності й таланти, накопичені знання, вміння, навички, досвід, освіту, кваліфікацію, інформацію, фізичне і психологічне здоров'я тощо) та розглядають міграцію як спосіб інвестування в людський капітал.

В основі концепції світової системи або глобального міста (І. Валлерстайн, С. Сассен, А. Портес) – поняття світового ринку праці. Як слушно зауважує Дж. Борхас, «так само як національний ринок праці забезпечує робітників для фірм, світовий ринок праці розподіляє робочу силу між різними країнами»³²². Управління світовою економікою здійснюється з глобальних центрів (Нью-Йорка, Чикаго, Лос-Анджелесу, Лондона, Парижу, Мілану)³²³. Значні міграційні потоки між цими метрополіями та їхніми колоніями пояснюються спільністю адміністративних, культурних, мовних та інших зв'язків між ними, а розвиток транспортної та комунікаційної систем полегшує міграційний процес. Відповідно інші регіони обслуговують світове господарство, надаючи сировину, земельні та трудові ресурси, тому периферія є залежною від центру.

Згідно з теорією сегментованого ринку праці (М. Піорі, П. Дорінгер)³²⁴ основною причиною міграції є скорочення зайнятості національної робочої сили розвинених країн у непрестижних та малооплачуваних сферах праці,

³²¹ Theories of international Migration: a review and appraisal. *Population and development review*. September 1993. Vol. 19, № 3. P. 434.

³²² Borjas G. Friends or Strangers: The Impact of Immigrants on the U.S. Economy G. Borjas. New York: Basic books, 1990. P. 9.

³²³ Sassen S. The mobility of labor and capital. Cambridge, 1988. P. 128.

³²⁴ Piore Michael J. and Doeringer Peter B. Internal Labor Markets and Manpower Analysis. Massachusetts: Heath Lexington Books, 1971. 218 p.

які стають непривабливими для місцевого населення і можуть бути зайняті трудовими мігрантами. У результаті ринок праці поділяється на сегменти: національної робочої сили (зі стабільною зайнятістю, високою кваліфікацією та достойною оплатою праці) та працівників-мігрантів (із нестабільною зайнятістю, низькою зарплатою і незначними перспективами професійного зростання). Відтак трудова міграція виникає відповідно до потреб економік у країнах-реципієнтах чи великих містах.

Синтетична теорія міграції Д. Массея поєднує положення класичної та неокласичної теорій міграції. Домінуючим чинником зростання міграційних потоків визнає погіршення соціально-економічних, екологічних, політичних та культурно-духовних факторів внаслідок ринкової трансформації неринкових економічних систем. У результаті зростання рівня безробіття, підвищення темпів інфляції, посилення економічної нерівності населення та появи інших негативних наслідків ринку в економіках перехідного типу мобільні групи населення в умовах глобалізації економіки спрямовуються на пошук шляхів підвищення їхнього економічного добробуту у великих містах чи високорозвинених країнах. Водночас Д. Массей вважає, що міграція є не недоліком розвитку ринку, а, навпаки, наслідком його впровадження³²⁵. Основними механізмами, що стимулюють міграційні процеси, постають мережі мігрантів, соціальні інститути, культурний та соціальний капітал, а також історичні, конфесійні, технологічні та інші зв'язки між країнами у глобалізованому світі. Існують і інші теорії міжнародної трудової міграції, однак всі вони є унікальними, не заперечують, а доповнюють одна одну. Їх комплексне застосування в процесі дослідження дає змогу глибше зрозуміти суть трудової міграції, виокремити особливості та тенденції її розвитку в різні історичні моменти.

Перші міграційні потоки на українських землях формувалися під впливом політичних чинників. З другої половини XIII ст. значна частина українців змушена була мігрувати на північ та на захід, зокрема на території сьогднішньої Білорусії та Литви, оскільки південноукраїнські степи постійно піддавалися агресії спочатку татарських орд, а згодом і Османської імперії. Насамперед серед емігрантів переважали багатші верстви населення, яким було що втрачати через набіги кочівників та загрозу спустошення краю,

³²⁵ Массей Д. Синтетическая теория международной миграции. *Мир в зеркале международной миграции*: сб. статей / гл. ред. В.А. Ионцев. Москва: МАКС Пресс, 2002. С. 165.

стягнення данини татарами³²⁶. З кінця XV ст. напади стали регулярними, що завдавало значних збитків господарству українських земель унаслідок пограбувань та втрати працездатного населення. Південноукраїнські землі були спустошені, залишилася незначна кількість укріплених містечок, де осіли селяни. Натомість активізувалася господарська діяльність на територіях, віддалених від степів. Наприклад, на Волині та Поліссі на межі XV–XVI ст. суттєво зросла площа орних земель, розвивалися промисли, пов'язані з сільським господарством³²⁷. Тому кримські татари розширили географію рейдів на українські території – Київська земля, Волинь, Поділля, навіть Галичина. Під час нападу 1505 р. лише на Волині було взято в полон близько 100 тис. осіб³²⁸. Унаслідок експансії азійських народів погіршилося економічне становище українців, послабилися зовнішньоекономічні зв'язки держави, адже її було усунуто з історичної посередницької ролі у міжнародній торгівлі між Сходом і Заходом.

Таким чином, політична та економічна ситуація на українських землях у той період склалася вкрай несприятливо для населення, що зумовлено не лише дезорганізацією господарських відносин унаслідок панування Золотої Орди, а й внутрішніми чварами князів, розпадом Київської Русі. Послабленням соціально-економічного становища українців та політичною нестабільністю в країні скористалися сусідні держави, внаслідок чого було втрачено державність, а українські землі було включено у політичну систему країн-завойовників. Так, західно- та північноукраїнські землі були приєднані до Великого князівства Литовського та Королівства Польського, Закарпаття захопила Угорщина, а Буковину – Молдова. Колонізаторська політика зазначених країн, передусім національне та соціально-економічне гноблення українців, призвели до посилення міграційних процесів. Зокрема суттєво збільшилися міграційні потоки через утворення Речі Посполитої (1569), оскільки король щедро роздавав завойовані українські землі разом із селянами польській шляхті та й вона сама скуповувала землю, нещадно утискаючи селян економічно (позбавляли селян власності, збільшували розмір панщини та норми інших феодалних повинностей, податків) та релігійно (дискримінація

³²⁶ Грушевський М.С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. Київ: Наукова думка, 1991. С. 458.

³²⁷ Чуткий А.І. Нариси з економічної історії України. Книга 2: Становлення житниці Європи (друга половина XV ст. – перша половина XVII ст.). Київ: Темпора, 2015. С. 48.

³²⁸ Літопис Рачинського. Повне зібрання руських літописів. Москва: Наука, 1980. Т. 35: Літописи білорусько-литовські. С. 167.

православних та насадження католицизму)³²⁹. Антиселянська експансія була ключовою у політиці й інших держав-колонізаторів, які націлювалися на збагачення феодалів-іноземців, позбавлення українських селян земельної власності та збільшення феодальної повинності, зростання податків держави, підвищення експортного потенціалу українського господарства.

Так, зростаючий гніт польської шляхти змусив селян повторно освоювати південноукраїнські родючі степи, до них приєднувалися міщани та священики, що рятувалися від католицького тиску, і навіть збіднілі та безземельні шляхтичі. Господарське освоєння цих земель супроводжувалося появою сіл, містечок і міст з фортифікаційними спорудами. Відповідні міграційні тенденції були вигідні й польській владі, насамперед з військово-політичної точки зору, оскільки так зване «дике поле» ставало буферною зоною, своєрідним захисним щитом від татар. Більше того, згодом польські феодали брали під контроль уже загосподарені українцями сільськогосподарські угіддя³³⁰.

Постійна військова загроза на територіях, де оселялися українські мігранти, змушувала феодалів на перших порах вдаватися до обмеження форм експлуатації селян (тимчасове звільнення від податків і феодальних повинностей) та надання їм свободи вибору у веденні господарства, що сприяло розвитку підприємливості селян, формуванню селянина-господаря зокрема та класу вільного селянства загалом. Передусім розвивалося скотарство та промисли, лише згодом, коли загроза нападу кочівників послабилася, почали збільшуватися площі, відведені для землеробства. Неабиякий вплив на економічний розвиток цих земель мали священики та ченці, які, втративши державну підтримку, розбудовували монастирі, збільшували землеволодіння, займалися ремісництвом, землеробством, бджільництвом, рибальством та іншими промислами для забезпечення власних потреб та для постачання товарів на внутрішній ринок.

Покращення економічного становища переселенців вабило колонізаторів розширювати території впливу. Однак, відчувши смак свободи, українці вже не уявляли життя під національним та економічним гнітом, тому втікали

³²⁹ Горін Н.О. Нормативно-правова регламентація підприємництва на українських теренах в XI–XVI ст. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2016. Вип. 49. С. 75–76. URL: <https://doi.org/10.15407/ingedu2016.49.064>

³³⁰ Дідківська Л.В. Міграція українців на доіндустріальному етапі суспільного розвитку. *Історія народного господарства та економічної думки України*. Вип. 52. 2019. С. 142. URL: <https://doi.org/10.15407/ingedu2019.52.138>

у пониззя Дніпра. Водночас регулярні набіги татар стимулювали населення шукати шляхи захисту, внаслідок чого виникло козацтво як військова сила із центром у Запорізькій Січі (друга половина XVI ст.). Саме серед козаків зародилася національна еліта, що заохочувала українців до національно-визвольної боротьби, відновлення української державності та консолідації нації, з'явилися вільні селяни, що сприяли економічному розвитку українських земель та формуванню ринкових відносин³³¹. Основними видами господарської діяльності запорожців було скотарство (конярство, розведення великої рогатої худоби, вівчарство), а також землеробство, промисли (рибальство, мисливство, птахоловля, бортництво) та ремісництво. Особливою була роль торговельної діяльності козаків, які стабілізували безпеку купецьких шляхів Східної Європи, формували етику довіри в торговельних стосунках та стали надійним партнером у торговельних відносинах Сходу та Заходу. На Січі вагому роль відігравали підприємці: власники рибних та мисливських промислів, багаті скотарі й торговці, а з розвитком землеробства та інших галузей сільського господарства – власники великих зимівників, водяних млинів, чумацьких валок. Достатньо потужно був представлений і клас дрібних власників. Кріпосництво на Запорізькій Січі замінила наймана праця, яку виконували незаможні селяни. Все це сприяло розширенню меж запорізької території, збільшенню населення, розвитку промислів і торгівлі. Таким чином, міграційні потоки українців, пов'язані з господарським освоєнням південно-східних степів, стали могутнім рушієм економічного, демографічного, етнокультурного та національного розвитку. Незважаючи на загарбницькі цілі, іноземні колоністи зчинили досить позитивний вплив на розвиток українського господарства, а саме: переорієнтація на загальноєвропейський геополітичний простір стимулювала розвиток вітчизняного господарства та торгівлі, поглиблювався суспільний поділ праці, зароджувалося підприємництво, удосконалювалася техніка та технології виробництва, зароджувалося мануфактурне виробництво, стрімко розвивалися міста (до середини XVII ст. на українських землях налічувалося близько 1000 міст та містечок), прискорилися процеси національної самоідентифікації, консолідації та сформувалися передумови відродження української державності.

³³¹ Підприємництво в епоху глобальних трансформацій: виклики та перспективи розвитку: монографія / Пашко П.В., Лазебник Л.Л., Кіндзерський Ю.В. та ін.; за ред. П.В. Пашка та Л.Л. Лазебник; Державна фіскальна служба України; Університет державної фіскальної служби України. Ірпінь, 2019. С. 31–32. URL: http://ir.nusta.edu.ua/jspui/bitstream/doc/4140/1/2961_IR.pdf

Водночас українські землі стали об'єктом геополітичних інтересів Московії, що у XVII ст. під охороною гарнізонів військових укріплень колонізувала вільні землі Слобідської України. У другій половині XVII ст. поміщиками Слобожанщини були здебільшого росіяни, а їх «підданими» – люди з «новоприхожих черкас»³³². Серед перших російських переселенців в Україні були і старообрядці, що рятувалися від репресій спочатку на землях Чернігівщини з 60-х років XVII ст., а згодом оселилися на землях Південної, Правобережної України, Бессарабії та Північної Буковини.

У подальшому конфлікт інтересів Російської імперії та України призвів до наступного етапу політичної міграції. Так, на початку XVIII ст., унаслідок поразки у Полтавській битві шведської армії Карла XII у союзі з гетьманом І. Мазепою, відбулася так звана «мазепинська міграція». Після переходу гетьмана та частини запорозької старшини і козаків на бік шведів Петро I звинуватив усе запорозьке козацтво у зраді. За наказом царського уряду Запорізьку Січ було зруйновано (1709). Разом із гетьманом були змушені емігрувати до Туреччини, Польщі, Франції та Швеції 3 тис. козаків і значна частина козацької старшини. Серед них А. Войнаровський, Г. Герцик, І. Ломиковський, І. Мирович, Ф. Мирович, П. Орлик, Г. Орлик та багато інших. Однак і в еміграції вони не полишали спроб відродити українську державу, зосередившись на антиросійській політичній діяльності та намагаючись створити антиросійську коаліцію. Таким чином, Україна незворотно втратила значну частину національної еліти.

Натомість в Україні Петро I дозволив конфіскацію маєтків мазепинської старшини та інших українських політичних мігрантів. Зосередження земельної власності у російської знаті призвело до того, що гетьманові Д. Апостолу довелося легалізувати нав'язані Московією «Рішительні пункти» (1728), згідно з якими росіянам офіційно було дозволено купувати землі в Україні³³³. Наприкінці XVIII ст. у козацькій Україні проживало 175 тис. росіян, що становило 5,2% усього населення³³⁴. Саме ці люди в подальшому були надійною опорою імперської політики в цій частині України.

³³² Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право. Київ: Основи, 1996. С. 89.

³³³ Кресін О.В. Рішительні пункти 1728. URL: http://www.history.org.ua/?termin=rishytelni_punkty_1728

³³⁴ Романцов В.О. Український етнос: на одвічних землях. Київ: Видавництво ім. О. Теліги, 2004. С. 45.

Крім того, поразка у Полтавській битві стала передумовою посилення примусового переселення мешканців Східної України в північні райони Російської імперії для будівництва господарських, військово-стратегічних об'єктів, розбудови м. Санкт-Петербург, а також участі у військових операціях Російської імперії. Зокрема масштабними стали вивезення на вимогу царського уряду козаків у 1716 р. на будівництво каналу між Волгою і Доном (10 тис. українських козаків під проводом генерального хорунжого І. Сулими)³³⁵. З 1721 р. гетьману І. Скоропадському було наказано висилати на будівництво Ладозького каналу по 10 тис. козаків, не враховуючи допоміжний персонал (візників, кухарів та ін.). Лише у 1723 р. квоту було зменшено вдвоє тільки через те, що з 1722 р. Російська імперія розпочала мілітарну авантюру щодо завоювання шляху до Індії, примусово залучаючи до військових походів українських козаків. Питома вага козаків серед будівничих Ладозького каналу спочатку становила 50%, а надалі зменшилась до 25%³³⁶. Крім того, напередодні впровадження Першої Малоросійської колегії з України було вислано понад 20 тис. козаків на Каспійське море до р. Сулак для будівництва фортеці Св. Хреста³³⁷.

Вільні запорожці не могли змиритися із таким ставленням до них, тому тривалий час докладали зусиль для відновлення Січі. Коли у 1734 р. козаки заснували Нову Січ, вона швидко заселялася селянами-утікачами з Польщі та Російської імперії. Крім військової служби, вони займалися тваринництвом, риболовецькими та мисливськими промислами, отримували тут землю, мали змогу працювати на ній, сплачуючи податки до скарбниці Січі. Досить розвинутою була торгівля: з Туреччиною – морем, з Кримом і Польщею – суходелом. З півдня увозили сіль, рибу, вина, шовкові тканини тощо, а з України вивозили хліб, горілку, хутро, масло, залізо, полотно тощо³³⁸. Незважаючи на економічне піднесення, руйнація Нової Січі російськими військами за наказом Катерини II (1775) спричинила нову хвилю політичної еміграції до Туреччини (близько

³³⁵ Дорошенко Д.І. Нарис історії України: в 2 т. Т. 2: Від половини XVII століття. Київ: Глобус, 1992. С. 165.

³³⁶ Родакова Е. Українські козаки на Ладозьким каналі. Записки Наукового Товариства імені Шевченка у Львові. Львів, 1896. Кн. IV. С. 4, 10.

³³⁷ Грушевський М. Ілюстрована історія України. Репринтне відтворення видання 1913 року. Київ, 1990. С. 398.

³³⁸ Небрат В.В. Формування національного підприємництва та зовнішньоторговельних зв'язків України (XVI–XVII ст.). *Економіка України*. 2017. № 8. С. 78. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/EkUk_2017_8_7.

5 тис. козаків). Саме вони з дозволу султана заснували Задунайську Січ, яка приваблювала українську молодь ще десятки років.

Отже, колоніальна експансія іноземних держав на українських землях мала суперечливі наслідки, оскільки їхні зусилля поневолити український народ та заволодіти його ресурсами обернулися для України на тривалий період якісним поступом в економіці та державотворенні. Адже формування місцевих ринків і єдиного господарського простору у XIV–XVIII ст. відбулися саме під впливом активних процесів крос-культурної взаємодії внаслідок сприяння іноземним колоністам та загосподарення нових територій Слобожанщини та півдня України.

Досить позитивний вплив на розвиток господарства українських земель мали іноземні колонізатори й у XIX ст. Так, 24 липня 1803 р. вийшов указ імператора Олександра I про переселення німецьких колоністів до Херсонської та Таврійської губерній. Особисто херсонському військовому губернатору О. Беклешову було доручено сприяти розселенню колоністів, створити особливі умови виноградарям та використати їхні знання та вміння для запровадження виноробства в губернії³³⁹. Внаслідок цього процес розведення фруктових садів і виноградників дійсно активізувався на значних площах, розвивалося виноробство. Починаючи з 1860-х років поселенці досягли значних успіхів у виноградарстві, хоча на перших порах рослини дуже потерпали від шкідників. Статистичні земські матеріали засвідчують, що у 1870-х роках урожаї винограду зросли на 18%, а у 1880-х – на 34%³⁴⁰. Німецькі поселення були й на Катеринославщині, де колоністи спеціалізувалися на м'ясо-молочному тваринництві та машинобудуванні, а в Подільській та Чернігівській губернії вони займалися сукнарством.

Окрім німців, на українських землях поселялися та поширювали господарську культуру й інші іноземці. На Волині чехи вирощували хміль і виготовляли богемський сорт пива, у Київській губернії (Коростені, Коростишеві) італійці налагодили видобуток граніту в кар'єрах. Особливу роль у розвитку українського господарства здавна відігравали греки. На межі XVIII–XIX ст. «поруч з киево-малоросійською та чернігово-слобожанською смугами їхнього розселення виникає ще одна – новоросійсько-таврійська, куди після при-

³³⁹ Лесоводство и садоводство в немецких колониях Новороссийского края. *Сборник статей о сельском хозяйстве Юга России* / сост. И.А. Палимпсестов. Одесса, 1868. С. 756–761.

³⁴⁰ Виноградники Херсонской губернии. *Сборник Херсонского земства*. Херсон, 1892. № 7. С. 168–191; № 8. С. 231.

єднання Криму до Російської імперії (1783 р.) приїжджали головним чином вихідці з материкової (Балканської) Греції. На новому місці проживання вони займалися найрізноманітнішими видами діяльності – від служби в корпусі прикордонної варті (Балаклавський полк під Севастополем) до землеробства і торгівлі. Саме з цих трьох основних ареалів почалося господарське освоєння греками території східної Наддніпрянщини, апогей якого припадає на останню чверть XIX – початок XX ст.»³⁴¹. Істотним був внесок греків у промислове життя Подільської, Волинської та Київської губерній. Однак справжнім центром грецької ділової активності в Україні на межі століть була Херсонська губернія. Загальна чисельність іноземних колоністів на українських землях у 1893 р. становила близько 290 тис. осіб. Своєю працею вони сприяли розвитку господарства українських земель, збільшенню площі загосподарених угідь, поширенню нових сільськогосподарських культур та технологій їх переробки, появі нових ремесел, промислів та мануфактурно-фабричного виробництва.

Першим значимим включенням українського населення в міжнародні потоки трудової міграції слід вважати рух на заробітки мешканців західно-українських земель до Австрії, Угорщини, Словаччини, Сербії, Румунії. Наприклад, у першій половині XVIII ст. з'явилися перші трудові мігранти із південно-східної Пряшівщини (українська етнічна територія, з 1919 р. у складі Словаччини) та інших західноукраїнських земель на території Австрії, у провінціях Бачки та Банату. Саме там австрійський уряд надав переселенцям вільні землі, де вони заснували перші українські поселення³⁴².

Масова трудова трансатлантична еміграція українців, підданих Австро-Угорської імперії, була започаткована в другій половині XIX ст. передусім через складні економічні умови на Батьківщині (аграрне перенаселення, хронічне малоземелля в умовах юридичного звільнення селян від кріпосництва, високі податки, правову дискримінацію, масове зубожіння та низький рівень життя, високу смертність тощо). Водночас еміграційна активність українців в умовах формування індустріальної цивілізації становила частину світового міграційного процесу, що поширився на зламі XIX–XX ст. і став можливим завдяки Великим географічним відкриттям та прискоренню тех-

³⁴¹ Машкін О.М. Про роль та місце вихідців із Греції в економічному житті України кінця XIX – початку XX ст. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2005. Вип. 37–38. С. 208.

³⁴² Кубійович В., Маркус В. Еміграція. *Енциклопедія українознавства: словникова частина*. Париж – Нью-Йорк, 1957. Т. 2. С. 631. URL: <http://litopys.org.ua/encycl/euui.htm>

нічного прогресу. Так, перші українські емігранти з'явилися у Північній Америці (штати Коннектикут, Нью-Джерсі, Нью-Йорк, Огайо, Пенсільванія) у 1877 р. із Закарпаття, згодом почали емігрувати до США й українці Галичини, Лемківщини, Буковини з метою отримати роботу на вугільних шахтах та металургійних заводах, у ткацькій та швейній промисловості³⁴³. Переселенці були активно задіяні у сільському господарстві, будівництві, прокладанні залізниць та шляхів, видобутку золота, срібла, олова. Зазвичай техніки безпеки на виробничих об'єктах не дотримувалися, внаслідок чого часто відбувалися аварії, робітники травмувалися або гинули. Яскраво вираженою була дискримінація працівників-іммігрантів, їх ошукували при нормуванні та оплаті праці. Якщо американські робітники отримували 4–4,5 долара за 9-годинний робочий день, то українці за свою нелегку працю мали 1,2–2,5 долара³⁴⁴. Крім того, значна частка підавстрійських селян мігрувала до Латинської Америки, де переважно вони займалися сільським господарством, у тому числі вирощували тютюн, каву та зернові, але були задіяні й у промисловому виробництві. Зокрема українці переїздили до Бразилії (з середини 1890-х років) та Аргентини (з 1897 р.).

Упродовж 1890-х років економічне становище українців в Австро-Угорській імперії лише погіршувалося, відповідно трансатлантична еміграція набирала обертів (у деяких сільських районах виїхало до 14% населення)³⁴⁵. Але і в еміграції на переселенців чекали неабиякі випробування, вони опинялись в економічно тяжких і незвичних умовах, пристосування до яких потребувало часу та неймовірних зусиль³⁴⁶. Тому прогресивні українські громадські діячі (І. Франко, Й. Олеськів та ін.) популяризували ідею переорієнтації еміграційного потоку селян до Канади, де було багато вільних земель, а клімат був подібним до українського. Крім того, вже були відомі канадські піонери з Галичини І. Пилипів та В. Єлиняк (родом з села Небилова Калуського повіту), що 1891 р. прибули до Канади та згодом придбали землю у провінції Альберта, а 1893 р. забрали з України свої сім'ї, а також загітували до переїзду земляків. Відтак з'явилися компактні

³⁴³ Кухаренко Р. Українці в США. Міграція, 23 грудня 2015. URL: <http://migraciya.com.ua/news/ukrainian-abroad/ua-ukrainians-intheusa>

³⁴⁴ Корольов В. Українці в Америці. Київ: Просвіта, 1909. С. 25.

³⁴⁵ Balch E. Our Slavic Fellow Citizens. New York, 1910. P. 134.

³⁴⁶ Кудласевич О.М. Перша розвідка з історії української трудової міграції до США: погляд з позицій сьогодення. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2018. Вип. 51. С. 167. URL: http://ingedu.org.ua/docs/IN_2018_51_164.pdf

поселення українців спочатку у провінції Альберта (1894 р.), згодом у Манітобі, а також Саскачевані (1896 р.) та ін.

Улітку 1895 р. Й. Олеськів та І. Дорундяк за власний кошт вирушили до Канади, де вивчали кліматичні умови та стан земель на півдні країни, побували в місцях поселення українських емігрантів, зустрічалися з урядовцями. Результатом поїздки була конференція у Львові (14 листопада 1895 р.), на якій Й. Олеськів виклав емігрантську стратегію, а також з'явилася низка його статей у газеті «Діло» («Корінь лиха еміграційного», «Рай бразилійський» та ін.). Він ініціював організацію комітету з питань еміграції, що консультував би селян та відстоював їхні права. Більше того, взимку він направив першу групу емігрантів до Канади під опікою свого брата Володимира. І хоча новоприбулим було дуже скрутно через невідповідну для сільськогосподарського виробництва пору року, відтоді переселення українців до цієї країни набуло масового характеру, що сприяло економічному піднесенню Канади. Оскільки діяльність Й. Олеськіва та його однодумців розгорнулася переважно на Галичині, то й частка емігрантів-галичан до Канади значно переважала кількість переселенців з інших історико-географічних регіонів (рис. 1.3).

Бажання українців виїхати за океан пояснюється тим, що найчисельнішою групою серед емігрантів були передусім селяни (у 1909 р. вони становили 51,4% від усіх емігрантів, які виїжджали з Галичини із мізерною сумою – близько 11 доларів)³⁴⁷ – вони найбільше прагнули придбати земельну ділянку для сільськогосподарського обробітку – гомстед (надавалася із державних земельних фондів на пільгових умовах у США та Канаді тим, хто бажав вести фермерське господарство). Водночас у США попит селян на гомстеди перевищив пропозицію, тому українці зацікавилися канадськими землями. У період інтенсивної слов'янської еміграції до Канади, зокрема внаслідок природного тяжіння західноукраїнського селянина до землі, в 1900–1906 рр. кількість заявок на гомстед зросла на 500%³⁴⁸. Відповідно українці осідали в безлюдній частині Західної Канади, де одержували гомстеди, зазвичай у лісистій чи кам'янистій місцевості. Обробіток такої землі потребував не лише каторжної праці, а й відповідного реманенту, худоби, що спонукало їх до наймитування, боргів та сезонної праці в містах. Ускладнювала ведення сільськогосподарського виробництва й суттєва віддале-

³⁴⁷ Шлепаков А.М. Українська трудова еміграція в США та Канаді (кінець XIX – початок XX ст.). Київ: Видавництво Академії наук Української РСР, 1960. С. 18.

³⁴⁸ Wittke, C. A History of Canada. New York, 1928. С. 246

ність ділянок, отриманих переселенцями, від ринків збуту та постачання, а також один від одного.

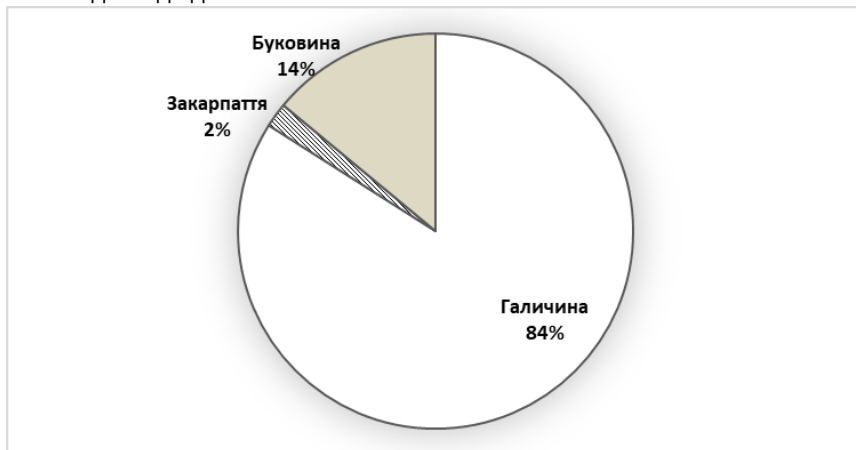

Рис. 1.3. Частка українців, що емігрували до Канади з різних історико-географічних регіонів з 01.07.1900 по 31.03.1909 рр., %

Джерело: Abstracts of Reports of the Immigration Commission: in two volumes. Vol. II. Washington: Government Printing Office, 1911. P. 611.

Фермери втрачали значну частину чесно зароблених доходів через фірми-посередники, які скуповували їхню продукцію за низькими цінами. Тому на початку ХХ ст. фермери почали об'єднуватися в кооперативні організації, передусім для збуту сільськогосподарської продукції, що підвищували їхню конкурентоспроможність на ринку. Серед найвідоміших – «Між-провінціальна рада хліборобських та фермерських товариств» (1907), «Об'єднані фермери Альберти» (1909) та інші³⁴⁹.

Побутові умови українців-іммігрантів теж були непростими, проживали вони спочатку в землянках, а згодом будували свої житла, утворювали поселення з церквою, школою, поштою, читальнею тощо. Так у США та Канаді виникли українські селища, де свято зберігалися національні традиції – і в особливостях будівництва житла, і в декоративно-ужитковому мистецтві (меблі, посуд, одяг). Свідченням цього є дописи в тогочасних канадських газетах: «Українські колоністи дістали дикий і запущений край, а зробили з нього живу землю своєю працею, невибагливістю і старанністю. Вони теж відомі з вирощення городини і мають найкращі культури. Соці-

³⁴⁹ Ілюстрований робітничо-фермерський календар на переступний рік 1928. Вінніпег: Робітничо-фермерське видавниче товариство, 1928. С. 314–316.

яльно розвиваються українці жваво, приймаючи від сусідів звичаї і ідеї та закладаючи усюди школи, де їх діти швидко і проворно учаться... Зарібки обертаються в них на користь краю так, що довкола їх осель процвітає торгівля, а купці висловлюються з великою пошаною про їхню чесність у веденні інтересів. Учаться також пильно по-англійськи і піддаються радо місцевим законам і приписам»³⁵⁰.

Вагому роль у посиленні міграційних настроїв українців відіграла заохочувальна до переселення діяльність еміграційних агентів пароплавних та промислових компаній, які поширювали листівки, змальовуючи принадли умови переїзду та поселення на нових землях, обіцяли селянам можливість безкоштовного отримання землі, добру платню у промисловому та сільськогосподарському виробництві. Агенти компаній конкурували між собою, адже були зацікавлені у збільшенні кількості емігрантів, бо отримували за кожного завербованого дохід (5 доларів за дорослого і 2 долари за дитину)³⁵¹. При цьому умови перевезення більшості західноукраїнських селян через океан були вкрай неприпустимі. І навіть прибуття на інший континент не гарантувало емігрантам вільний доступ у країну, адже, наприклад, у Канаді необхідно було пред'явити 25 доларів та пройти урядові опитування, а також ретельний лікарський огляд, внаслідок чого значна частка українців змушена була повертатися на батьківщину, іноді розлучаючись з сім'єю³⁵². Однак злиденні умови проживання на українських землях буквально не залишали українцям вибору, тому упродовж 1890–1910 рр. лише з Галичини емігрувало 212 тис. осіб (7% українського населення)³⁵³, а Закарпаття у 1871–1900 рр. залишили 170 тис. переселенців. Упродовж першого десятиріччя XX ст. з Буковини до США виїхало понад 34 тис. емігрантів³⁵⁴. У 1909 р. у США налічувалося вже близько 470 тис. українців³⁵⁵.

³⁵⁰ Кучерук В., Яворівський З. З його порад почалася еміграція до Канади (до 150-ліття від дня народження Йосипа Олеськова). *Свобода*. 2010. № 5. С. 13.

³⁵¹ Abstracts of Reports of the Immigration Commission: in two volumes. Vol. II. Washington: Government Printing Office, 1911. С.608.

³⁵² Шлепаков А.М. Українська трудова еміграція в США та Канаді (кінець XIX – початок XX ст.). Київ: Видавництво Академії наук Української РСР, 1960. С. 113.

³⁵³ Осечинський В. Галичина під гнітом Австро-Угорщини в епоху імперіалізму. Львів: Книжково-журнальне видавництво, 1954. С. 39.

³⁵⁴ Шлепаков А.М. Українська трудова еміграція в США та Канаді (кінець XIX – початок XX ст.). Київ: Видавництво Академії наук Української РСР, 1960. С. 24.

³⁵⁵ Бачинський Ю. Українська імміграція в З'єдинених Державах Америки. Львів, 1914. С. 114.

Канадський уряд також був зацікавлений в іммігрантах, оскільки у той період у країні відбувався інтенсивний розвиток усіх галузей економіки та індустріалізація, що потребувало великої кількості робочої сили. Природний приріст нечисленного корінного населення не міг задовольнити цієї потреби, тому в 1894 р. канадський парламент зняв офіційні обмеження на імміграцію іноземців. Ліберальний уряд В. Лор'є, що прийшов до влади в 1895 р., запровадив систему спеціальних заходів для заохочення східноєвропейських емігрантів до переселення в Канаду. До реалізації цієї програми особливо доклався К. Сифтон, завдяки його активній діяльності (широкій рекламній кампанії, заохочувальній програмі для корабельних та промислових організацій, мережі урядових уповноважених – спеціальних агентів, а також інших фінансово зацікавлених осіб) значна частка емігрантів зробили вибір на користь Канади, а не США, як у попередні роки. За офіційними даними канадського департаменту імміграції з 1896 р. по 1914 р. у Канаді було зафіксовано 170 тис. українців-іммігрантів³⁵⁶. І далеко не кожному вдалося стати фермером, як мріялося. Значна частка українців була задіяна на каторжних роботах у залізничному будівництві, вугільній та лісовій промисловості. Робочий день на будівництві залізниці тривав 10–12 годин, оплата праці була погодинною, тому працівники прагнули отримати додаткові робочі години, що забезпечувало їх 24–30 доларами на місяць³⁵⁷. Ще гірші умови роботи були на шахтах, де робочий день тривав 16 годин, а з обіцяних 100 доларів платили близько 40. З початку 1900-х років українці в Канаді виборювали свої права та справедливу оплату праці, об'єднуючись у профспілки. Один із перших масових страйків українських емігрантів відбувся в 1906 р. під проводом Західної федерації шахтарів. Економічна криза, що розпочалася в Канаді в 1908 р., лише погіршила непросте життя робітників і посилила їхні протестні настрої. У 1909–1910 рр. відбувся масштабний страйк робітників-вугільників у провінціях Альберти та Британської Колумбії. Якщо на перших порах такі виступи робітників були ізольовані, зокрема, і за масштабами, і за галузями виробництва, і за національною ознакою, то надалі профспілковий рух став масовим і результативним.

Водночас уже в перші десятиріччя ХХ ст. у Канаді були й заможні українці-емігранти, власники магазинів, складів, парових млинів. Найвідоміші з них – П. Рудик, Ф. Фаріон, Г. Олійник, В. Карпець та інші. Українські підприємці об'єднувалися у спілки – такі як «Руська народна торгівля», «Жеребо і

³⁵⁶ Young, С. The Ukrainian Canadians. Toronto, 1931. С. 41.

³⁵⁷ Леськів Ф. Піонерське життя в Канаді. Спомини й оповідання. Саскатун, 1953. С. 35.

Турченюк» тощо, що сприяли нагромадженню їхніх капіталів та посиленню конкурентоспроможності на канадському ринку³⁵⁸.

Перша хвиля трансатлантичної трудової еміграції із західноукраїнських земель сягнула найвищої інтенсивності напередодні Першої світової війни і за масштабами вона переважала всі наступні хвилі української еміграції. Її наслідком стала поява на Американському континенті значної української діаспори, що є потужним лобі національних інтересів у світі³⁵⁹. Однак український народ втратив вагому частку економічно активного та національно свідомого населення.

Перша світова війна суттєво поглибила економічні проблеми українських емігрантів, оскільки зросли темпи інфляції та рівень безробіття, збільшилися ставки податків через потреби воєнного часу та підвищилися ціни на споживчі продукти. Складні умови життя штовхали українців в еміграції до об'єднання в спілки (професійні для робітників та фермерські для селян) для виборювання своїх прав та свобод, покращення власного добробуту. Однак найгірше велося тим українцям-емігрантам, які потрапили до концентраційних таборів як представники «ворожих країн» (у 1914–1920 рр. інтерновано 8579 осіб, із них 3138 вважалися «військовополоненими», решта – цивільними, в тому числі жінки та діти). В 1916 р. частину інтернованих відпустили для роботи на фермах³⁶⁰, інші були ув'язнені до 1920 р. Через голод, інфекційні хвороби, важку фізичну працю чимало з них загинуло.

Загалом за своєю формою міжконтинентальна міграція українців була переважно стаціонарною переселенською еміграцією, однак мала місце і сезонна заробітчанська еміграція зі Східної Галичини, Північної Буковини та Закарпаття до Великої Британії, Данії, Німеччини, Португалії, Румунії, Франції, Швеції, Швейцарії та інших європейських країн. Українці-

³⁵⁸ Кудласевич О., Дідківська Л., Степаненко-Липовик Б. Трансатлантична міграція українців: канадський феномен. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2020. Вип. 53. С. 349. URL: <https://doi.org/10.15407/ingedu2020.53.341>

³⁵⁹ Дідківська Л.В. Академік А.М. Шлепаков – дослідник української міграції. *Роль економічної науки у суспільному розвитку* (до 100-річчя НАН України): матеріали круглого столу (Київ, 22 листопада 2018 р.). Київ, 2018. С. 78. URL: <http://ief.org.ua/docs/scc/8.pdf>

³⁶⁰ Українські канадці в історичних зв'язках із землею батьків (до 100-річчя прибуття перших українських поселенців до Канади): збірник / авт. кол.: А.М. Шлепаков та ін. Київ: Дніпро, 1990. С. 52–54.

заробітчани працювали як у сільському господарстві, так і на заводах, фабриках та копальнях.

Чутки про казкові можливості для українців у Європі та за океаном дійшли й до тих українських земель, що входили до складу Російської імперії. Однією з перших була група емігрантів із Київської губернії, яка прибула до США у 1892 р., однак масовою трансатлантична еміграція з підросійської України не стала³⁶¹. Як засвідчує статистична інформація 1905 р., із загальної кількості українців, які мігрували до США, 97% походили з українських земель, що належали Австро-Угорщині³⁶². За даними імміграційної комісії конгресу США, упродовж 1899–1910 рр. до США з Російської імперії прибули лише 1034 українці³⁶³.

Натомість переселенський рух українців, які були підданими Російської імперії, набув інтенсивності на Північний Кавказ та Поволжя, а також до Казахстану та Середньої Азії. Це спричинено тим, що у кінці XIX – на початку XX ст. внаслідок розвитку ринкових відносин, відміни кріпосництва, а також зниження рівня смертності населення за умови збереження високої народжуваності з 1861 до 1917 р. (населення України зросло на 72%) іще більше загострилася проблема малоземелля українських селян (середній земельний наділ зменшився з 3,5 до 2,6 десятини на особу чоловічої статі). Селяни змушені були шукати землі, де були б відповідні умови для хліборобської праці. Збільшення міграційних процесів серед українських селян зумовив і переселенський закон Російської імперії (1889 р.), згідно з яким переселенці звільнялися від військового призову, податків на певний період (на два роки в європейській частині імперії та на три роки на Кавказі та на Сході), а також отримували інші преференції: позики на переїзд, на облаштування на новому місці, на засоби праці тощо. Столипінська реформа ще більше інтенсифікувала міграційні процеси. Незважаючи на те, що внаслідок масового переселенського руху зросли ціни на землю у віддалених губерніях Російської імперії, все одно вони були у 3–6 разів нижчі за українські. Упродовж 1981–1914 рр. зі Східної України мігрувало близько 2 млн осіб, тенденції щодо повернення українських селян були мінімальними – близько 13% еміграційного потоку.

³⁶¹ Бачинський Ю. Українська імміграція в З'єдинених Державах Америки. Львів, 1914. С. 170.

³⁶² Шлепаков А.М. Українська трудова еміграція в США та Канаді (кінець XIX – початок XX ст.). Київ: Видавництво Академії наук Української РСР, 1960. С. 40.

³⁶³ Balch E. Our Slavic Fellow Citizens. New York, 1910. P. 134.

Таким чином, спроби вирішення аграрного питання шляхом проведення селянської реформи 1861 р. і подальші дії царського уряду призвели до загострення проблеми малоземелля та виштовхування українських селян з рідної землі³⁶⁴. У пошуках кращих умов життя переселенці йшли навіть пішки, незважаючи на те, що багато з них в дорозі гинуло. Значний вплив на міграційні настрої селян мали й міфічні обіцянки царського уряду, який мотивував до прискороеного заселення Сибіру та Далекого Сходу, нещодавно включених до складу Російської імперії, з метою посилення обороноздатності країни на тихоокеанському узбережжі та забезпечення самодостатності цього регіону. Підтвердженням цього є створення у 1882 р. у Владивостоці Південно-Уссурійського переселенського управління Міністерства внутрішніх справ на чолі з Ф. Буссе, серед функцій якого було виявлення придатних для заселення земель, їх розподіл серед переселенців, улаштування побуту новоприбулих громадян, постачання для них сільськогосподарського реманенту, видача кредитів та контроль за їх поверненням тощо.

Крім того, центральною владою була підтримана ініціатива губернатора Приморської губернії генерала П. Унтерберґера про безкоштовний перевіз поселенців пароплавами «Доброфлоту» з Одеси до Владивостока та відведення їм земель для сільськогосподарського господарювання, надання будівельних матеріалів, сільськогосподарських інструментів та ін.³⁶⁵. Однак, внаслідок посилення ажіотажу щодо переселення українських селян, з 1886 р. перевезення за державний кошт були припинені³⁶⁶. Іммігранти лише отримували 100-десятинний земельний наділ на сім'ю та допомогу щодо закупівлі сільськогосподарського реманенту. Більше того, бажаючі вирушити на Далекий схід повинні були внести 600 руб., необхідних для облаштування на новому місці та утримання сім'ї до нового урожаю. Такі умови стимулювали значний приплив емігрантів, які, на жаль, були самодостатніми та економічно ефективними для розбудови чужого краю³⁶⁷.

³⁶⁴ Небрат В.В., Гордіца К.А., Горін Н.О. Структурні та фінансові ризики капіталізації землі: уроки вітчизняної історії. *Економіка і прогнозування*. 2020. № 3. С. 75–96. URL: <https://doi.org/10.15407/eip2020.03.075>

³⁶⁵ Буссе Ф.Ф. Переселение крестьян морем в Южно-Уссурійский край в 1883–1893 годах. Санкт-Петербург: Обществ. польза, 1898. С. 32–33.

³⁶⁶ Там само. С. 57.

³⁶⁷ Осипов Ю.Н. Крестьяне-старожилы Дальнего Востока России 1855–1917 гг. Хабаровск: Хабаров. краев. краевед. музей им. Н.И. Гродекова, 2008. С. 41.

Відомий український вчений О. Мицюк описував ту місцевість так: «Багацько в її країн пустинних зовсім, або мало придатних для хліборобства, але є одна, яка з давних давен була влюблена нашим народом і якій він дав своє ім'я, перехрестивши на «Зелений Клин». Країна та – Уссурійська»³⁶⁸. Згодом район заселення та компактного проживання українців збільшився: «простір Зеленого Клину такий: вся Амурська область має 449 500 кв. км та Українсько-приморський Край (чотири округи) – 559 500 кв. км, а разом 1 008 000 кв. км»³⁶⁹. Утім, завдяки важкій праці наших співвітчизників значні ділянки лісів було викорчувано та цілинні землі уведено в сільськогосподарський обіг. Селяни, яких у 1883– 1896 рр. налічувалося близько 68 600 осіб, більшість яких були з України, самотужки осушували болота та освоювали землі під хліборобство³⁷⁰. Серед перших мігрантів переважали вихідці з Чернігівщини (75,2% українських переселенців), а в 1896–1899 рр. більшість становили переселенці з Київщини. У 1900–1910 рр. досить значною була частка селян-переселенців з Полтавщини (25,48%). Таким чином, географія вимивання працелюбного, схильного до підприємницького ризику, економічно активного населення з Лівобережної України розширювалася.

Будівництво Транссибірської залізниці спростило переміщення українців, їм виділили додаткові землі, тим самим посиливши їхні міграційні настрої. Вони оселялися переважно вздовж цієї магістралі та засновували селища з українськими назвами: Катеринославка, Звенигородка, Чернігівка, Харківка, Прилуки та інші. Разом із переселенцями у той край прийшли і нововведення: нові способи обробки ґрунтів, невідомі місцевому населенню, нові для нього сільськогосподарські культури (такі як картопля, морква, цукрові буряки, огірки, капуста та інші), бджільництво (з 1914 р. мед із Далекого Сходу йшов на експорт). Після кількох років непосильної праці на родючих землях Зеленого Клину українські селяни мали відносно високий рівень добробуту. Крім хліборобства, вони, зокрема взимку, займалися рибальством та мисливством. Крім того, наймалися залізничниками, військовими, моряками, вчителями тощо³⁷¹. Українські поселенці практично були піонерами економічної та культурної розбудови Сибіру та Далекого

³⁶⁸ Мицюк О. Про переселення на Далекий Схід. Київ, 1913. С. 4.

³⁶⁹ Шимонович І. Зелений Клин – Нова Україна. Львів, 1924. С. 2.

³⁷⁰ Кубійович В. Зелений Клин. *Енциклопедія українознавства*.

URL: <http://litopys.org.ua/encycl/euui058.htm>

³⁷¹ Там само.

Сходу, сприяли зміцненню обороноздатності Російської імперії на східних кордонах країни.

З іншого боку, наприкінці XIX – початку XX ст. на розвиток українського суспільства та господарства мали вплив імміграційні процеси. Так, у добу розбудови гірничозаводської промисловості німецькі, бельгійські, англійські, американські фахівці – підприємці, інженери та майстри – привносили не лише нові організаційні форми виробництва, а й модерну етику праці, стандарти соціальної взаємодії, професіоналізм і підприємницьку активність. Водночас дефіцит робочих рук в умовах швидкого індустріального зростання став чинником масової трудової міграції на Донбас, у південно-східні райони України, найманих робітників, переважну кількість яких становили пролетарі-росіяни.

Отже, перші міграційні потоки на українських теренах на доіндустріальному етапі суспільного розвитку були спричинені насамперед політичними та лише згодом – соціально-економічними та релігійними чинниками. Тому їх можна класифікувати як політичні (еміграція українців унаслідок нападу татар та турків, мазепинська еміграція, еміграція населення через колоніальну експансію іноземних держав, еміграція козаків унаслідок руйнування Запорізької Січі, а згодом інших козацьких осередків, примусова еміграція українців із східноукраїнських земель до Російської імперії для будівництва господарських і військово-стратегічних об'єктів) та трудові (піонерна еміграція населення із західноукраїнських земель до Австрії, Угорщини, Словаччини, Сербії, Румунії у XVIII ст., міжконтинентальна еміграція з 60-х років XIX ст. до початку XX ст., переселенський рух українців на неосвоєні території Російської імперії, а також сезонна заробітчанська еміграція до європейських країн).

Закономірним результатом політичних переслідувань українців іноземними колонізаторами в умовах відсутності національної держави, насадження кріпосництва та обезземелення селян, слабкого потенціалу прогресивних змін, відсутності економічної свободи та можливостей реалізувати себе став відплив трудових ресурсів на український південь та схід. Обмежені форми експлуатації селян та надання їм свободи вибору у веденні господарства на неосвоєних територіях, де оселялися переселенці, сприяли зародженню аграрного підприємництва, що стало рушієм економічного, демографічного, етнокультурного та національного розвитку. Колонізаторська політика всупереч намірам чинила позитивний вплив на формування місцевих ринків і єдиного господарського простору на українських землях,

яке відбулося під впливом активних процесів крос-культурної взаємодії внаслідок сприяння іноземних колоністів та загосподарення нових територій півдня України, а також Слобожанщини.

З другої половини XIX ст. у результаті аграрних реформ зросли втрати економічно активного працелюбного селянства, яке серед українських емігрантів становило найбільшу частку. Причому міграційний вектор переселення із західноукраїнських земель спрямовувався до США, Канади, Бразилії та Аргентини, а підросійські українці мігрували переважно до Сибіру, на Далекий Схід, у Казахстан та Середню Азію. Основними чинниками, що сприяли трудовій міграції з різних частин етнічних українських земель, були такі: інституційні (формальна відміна кріпосництва), соціально-економічні (малоземелля українських селян, масове зубожіння та низький рівень життя), інноваційно-інфраструктурні (розвиток новітніх засобів сполучення та Великі географічні відкриття), заохочення до переселення з боку інших держав. Передусім українські селяни на чужині прагнули отримати жадану для них земельну ділянку для сільськогосподарського обробітку. Однак у кращому випадку їх наділяли цілиними землями, уведення яких в сільськогосподарський обіг потребувало неабияких зусиль та працелюбства, в гіршому – їх чекала каторжна праця на вугільних шахтах та металургійних заводах, будівництві та прокладанні залізниць та шляхів, видобутку золота, срібла, олова, а також жажливі умови та несправедлива дискримінація в нормуванні та оплаті праці.

Імміграційна політика країн-реципієнтів розроблялася в умовах дефіциту робочої сили, оскільки у другій половині XIX – на початку XX ст. формувалася світова індустріальна цивілізація. Водночас була відсутня превентивна державна політика на українських теренах, а економічні умови підштовхували навіть до трансатлантичної міграції. У результаті українські емігранти тяжкою працею в умовах економічної та політичної дискримінації внесли неоціненний вклад у освоєння цілиних земель інших країн, сприяли розвитку промисловості та сільського господарства. Внаслідок цього було незворотно втрачено вагому частку працелюбного, схильного до підприємницького ризику економічно активного населення, а єдиним зиском для українського народу стала поява на Американському континенті найчисельнішої української діаспори.

Історико-економічна реконструкція включення України в систему світового господарства є важливою науковою проблемою. Її розроблення передбачає використання здобутків еволюційної економічної теорії та історико-інституційного підходу до вивчення генези світового господарства та міжнародних економічних відносин. Теоретико-методологічні засади історико-економічного дослідження міжнародних зв'язків українського господарства формують концепції міжнародної конкуренції та національної конкурентоспроможності, міжнародної торгівлі та економічної інтеграції, а також напрацювання у галузі економічної історії України. У контексті завдань визначення історичних детермінант характеру та форм участі господарства України в МЕВ, оцінки впливу глобальної системи конкуренції та міжнародних інтеграційних процесів на перспективи розвитку національної економіки виокремлено головні проблемні зрізи дослідження, а саме: вплив зовнішніх чинників на національне господарство, його галузеву та інституційну структуру; наслідки для національного господарства підвищення ступеня мобільності економічних ресурсів із переходом до вищих технологічних укладів; глобальні інституційні зміни як виклик і чинник зміни інституційної структури національної економічної системи; включеність національного господарства в систему МЕВ як передумова й основа економічного розвитку.

Історично першою формою міжнародних економічних відносин була зовнішня торгівля, тому тенденції, що були закладені у добу формування національних ринків і держав, становлення загальноєвропейського і світового ринків значною мірою визначили не лише можливості економічного розвитку, а й геополітичні та гео економічні позиції країн та національних економік. Попри те, що у добу раннього середньовіччя на українських етнічних територіях сформувалася сильна держава з розвиненим господарством (високою культурою металообробки, землеробства, ремісництвом із розгалуженою спеціалізацією), через територію Київської Русі проходила більшість сухопутних торгових шляхів, які з'єднували Західну Європу з Близьким Сходом та Середньою Азією, що зумовило провідну роль давньоукраїнської держави у посередницькій торгівлі, ці позиції було втрачено. Чинниками, що обумовили структурну деформацію та зниження потенціалу економічної модернізації як основу визначення місця господарства України у світовому ринку на етапі його формування (XVII–XVIII ст.), є такі: втрата Україною економічного суверенітету та політичної суб'єктності в зовнішньо-

економічних відносинах; довготривала і комплексна політика релігійно-національної уніфікації з боку сусідніх держав, до складу яких входили українські землі, що сформувала стереотипи етнічної близькості та єдності господарського простору, які позиціонувалися як основа пріоритетів у визначенні вектора зовнішньої торгівлі; переорієнтація українського експорту на російські ринки адміністративно-силовими заходами Московської держави. Розвиток зовнішньоторговельних позицій господарства України в період формування міжнародної торговельної системи індустріальної цивілізації відбувся в умовах послаблення переваг транзитної торгівлі між Сходом та Заходом, утвердження фільварково-панщинної системи на українських теренах та закріплення сировинної експортної спеціалізації українського господарства. У XIX – на початку XX ст. розвиток зовнішньоторговельних зв'язків України у напрямі диверсифікації географічних векторів та структури товарних потоків також був обмежений її державною безсуб'єктністю, через що значний обсяг виробленої аграрної та промислової продукції спрямовувався не на зовнішні ринки, а до російської й австрійської метрополій.

Підвищення ступеня міжнародної мобільності економічних ресурсів унаслідок промислової революції та формування світового ринку обумовили розвиток нових форм зовнішньоекономічних зв'язків, зокрема: міграції робочої сили, міжнародних валютно-кредитних відносин, поглиблення міжнародного поділу праці та становлення виробничої інтеграції.

Формування місцевих ринків і єдиного господарського простору у XVII–XVIII ст. відбувалися під впливом активних процесів крос-культурної взаємодії внаслідок сприяння іноземним колоністам та загосподарення нових територій Слобожанщини та півдня України. Трудова міграція українців набула масового характеру у другій половині XIX ст. після відміни кріпосного права, з розвитком індустріалізації та урбанізації. Зовнішня міграція призвела до незворотних втрат економічно активного працелюбного населення, передусім селянства, яке становило найбільшу частку серед українських емігрантів. На межі XIX–XX ст. суттєво розширилася географія еміграційних потоків: економічно активні селяни Лівобережної та Центральної України мігрували на Кавказ та Далекий Схід, піддані Австро-Угорщини – до США, Канади, Бразилії та Аргентини.

Розвиток грошово-кредитних відносин став потужним рушієм процесів включення українських земель у зовнішньоекономічні зв'язки за рахунок використання різних форм грошових розрахунків. Важливим інструментом

кредитування суб'єктів міжнародних економічних відносин упродовж XVIII – початку XIX ст. стало застосування векселя, причому запровадження фінансово-кредитних операцій за допомогою векселя відбувалося шляхом залучення іноземного досвіду використання цього фінансового інструмента, та за активного впливу розширення торговельних відносин із економічними суб'єктами відповідних країн. У другій половині XIX – на початку XX ст. активне включення українських земель до світової грошово-кредитної обумовлено такими чинниками, як: активна практика урядових запозичень (за рахунок її широкого застосування для розвитку пріоритетних галузей економіки та фінансування великого спектру державних видатків), становлення фондового ринку (в частині його активного використання державою як інвестиційного механізму розвитку пріоритетних галузей економіки за рахунок залучення внутрішніх та зовнішніх грошово-кредитних ресурсів), розвиток банківської справи (в частині утворення великої кількості банківсько-промислових об'єднань, ключову роль в яких відігравали саме іноземні банки, що надавало доступ до іноземних фінансових ресурсів, суттєво збільшуючи можливості вітчизняної банківської системи щодо кредитування реального сектора, та стимулювання розвитку портфельного інвестування, враховуючи фактичний контроль позабіржового фондового ринку з боку банківських груп) тощо.

Найбільш значими детермінантами економічної інтеграції українського господарства були політичні та економічні інтереси держав, до складу яких входили українські території. В останній третині XIX – на початку XX ст. підприємства Західної України були включені до системи виробничої кооперації Австро-Угорщини, Німеччини та інших країн західної Європи, зокрема забезпечували видобуток та первинну обробку промислової сировини (нафти, вугілля, деревини, солі, озокериту та ін.), що обумовило їх подальше закріплення на первинних, низько технологічних ланках виробничої кооперації. Провідною організаційною формою виробничої інтеграції на початку XX ст. завдяки можливості деперсоніфікації власності та спрощеному механізму переливу капіталів не лише із галузі в галузь, а й із країни в країну, стали вертикально та горизонтально інтегровані акціонерні підприємства.

Загалом, на етапі становлення світового ринку еволюція господарської структури України зазнала суттєвого впливу зовнішньоекономічної політики держав, до складу яких вона входила, а саме: поширення в результаті польської «волочної» реформи на українських землях експортоорієнтова-

ного фільваркового господарства сприяло розвитку хліборобства та суміжних галузей, проте викликало хижацьку експлуатацію природних і трудових ресурсів; в умовах Російської держави обмеження українського експорту та екстрактивно-модернізаційна політика Петра I обумовили формування колоніального сировинно-орієнтованого типу галузевої структури та організаційно-правових форм української промисловості. Експортна орієнтованість структурних перетворень другої половини XIX – початку XX ст. зумовила формування галузевої диспропорційності господарства України, закріплюючи аграрно-сировинний характер її участі у міжнародному поділі праці, а також залежність від іноземних машинобудівних фірм, експортної виручки та зовнішніх джерел інвестицій.

ХАРАКТЕР І ФОРМИ ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНИХ ЗВ'ЯЗКІВ ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ В ДОБУ ІНДУСТРІАЛІЗМУ

Розділ 11. ВПЛИВ МІЖНАРОДНОГО НАУКОВО-ТЕХНІЧНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА НА ІНДУСТРІАЛЬНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ В УКРАЇНІ (1920–1930-ті роки)

На початку ХХ ст. поряд із традиційними формами міжнародних економічних відносин – світовою торгівлею, міграцією робочої сили, міжнародним рухом капіталу – активно розгорнулася науково-технічна співпраця. Її перші історичні прояви мали місце вже у добу раннього Нового часу, коли формувались основи індустріального суспільства, а наукові знання почали застосовуватись у матеріально-виробничій сфері: відбувались кардинальні зміни у сфері книгодрукування (спрощення передачі інформації та наукових знань), мореплавання (спорудження нових типів кораблів, відкриття нових країн і ринків, одним із наслідків чого стала т. зв. «революція цін»), у металургії (винайдення доменної печі та застосування кам'яного вугілля для плавлення руди), удосконалення водяних та повітряних млинів, революція вогнепальної зброї тощо. Прикладами науково-технічної співпраці можна вважати поодинокі випадки залучення іноземних фахівців для будівництва фортифікаційних укріплень, використання іноземного досвіду та технологій у налагодженні виробництва нових видів продукції, започаткування нових галузей (металургійної, вугледобувної, текстильної, цукрової), підготовки наукових та інженерно-технічних кадрів, налагодження міжнародних зв'язків між вищими навчальними закладами. Успішні практики та ефективні технології, запозичені з-за кордону, активно використовувалися в українському господарстві в ході промислового перевороту³⁷².

Друга половина ХІХ ст. стала періодом утворення міжнародних організацій, зокрема Міжнародного союзу для вимірювання землі (1864 р.), Міжнародного телеграфного союзу (1865 р.), Загального поштового союзу

³⁷² Горін Н.О. Етапи промислового перевороту в Україні: роль зовнішніх чинників (1840–1890-ті роки). *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2010. Вип. 43. С. 55–70. URL: http://ingedu.org.ua/?page_id=523&aid=5

(1874 р.) та Міжнародного бюро мір та ваг (1875 р.), що були покликані координувати обмін та поширення науково-технічної інформації між країнами та компаніями. Проте систематичного характеру міжнародна науково-технічна взаємодія набула з початку ХХ ст., коли відбувалося становлення індустріального технологічного способу виробництва. У цей час зростає роль корпорацій у забезпеченні економічного розвитку через впровадження інновацій та науково-технічного оновлення виробництва; активізується переміщення науково-технічних досягнень за межі національних економік, обумовлене нерівномірністю технічного прогресу в різних країнах; відбувається міжнародне унормування процесу передачі технологій продуктів, процесів та управління. Розгортаються інтеграційні процеси, обумовлені техніко-технологічними змінами.

Отже, з утвердженням індустріального суспільства розвиток світового господарства супроводжувався міжнародною колаборацією – активним економічним співробітництвом між країнами та підприємствами, що є системою техніко-економічних, організаційно-економічних і виробничих відносин між економічними суб'єктами різних країн. Ключовою особливістю міжнародного науково-технологічного обміну стає те, що до нього залучені не стандартні види товарів і послуг, а науково-технічні знання, що є результатом інноваційних розробок та досліджень, проєктних та конструкторських робіт, а також досвіду їх промислового освоєння. Важливою складовою науково-технічного співробітництва стає трансфер технологій, форми якого можна виокремити у такі три групи: матеріальні форми технологій (підприємства «під ключ», технологічні лінії, агрегати, обладнання, інструменти); нематеріальні форми технологій (патенти, ліцензії, ноу-хау, знання, досвід, технологічна документація); послуги (науково-технічні, інжинірингові, консультативні, навчання персоналу та ін.).

У 1920-х роках необхідність залучення зарубіжних науково-технічних досягнень та організаційного досвіду стала практичним завданням радянської влади. Адже науково-технічне співробітництво є досить ефективним інструментом технологічної модернізації для економіки, що розвивається, проте не має достатніх внутрішніх ресурсів для швидкого зростання. Господарство України, більша частина якої після поразки державотворчих змагань перебувала у складі новоствореного Радянського Союзу, теж було включене в цю модель розвитку. З перших років більшовицької влади «уряд був змушений стати на шлях співпраці із зарубіжними інвесторами та під-

приємцями для вирішення завдань відбудови та розвитку економіки»³⁷³. Активне впровадження різних форм зовнішньої допомоги виявилось досить ефективним для проведення форсованої індустріалізації Радянським Союзом. Провідною формою міжнародної передачі технологій слугували т. зв. угоди технічної допомоги, які за термінами були значно коротшими від концесій і набагато привабливішими для обох сторін: іноземним фірмам не треба було здійснювати ризикованих інвестицій, а радянські інженери та працівники отримали можливість швидко опанувати передову техніку та освоїти виробничі процеси.

Упродовж першої п'ятирічки (1928–1932), гаслом якої було «наздогнати й обігнати капіталістичні країни» за темпами розвитку промисловості задля зміцнення обороноздатності в суцільному «ворожому оточенні», планувалося створити основні капіталомісткі галузі: авіаційну, автомобільну, хімічну, машинобудівну, електротехнічну, розвинути транспортну інфраструктуру. Для досягнення цієї мети до 1933 р. необхідно було збудувати та реконструювати майже півтори тисячі великих об'єктів. Усе це було би неможливим без залучення технічних досягнень Заходу. У вересні 1927 р. в Політбюро ЦК ВКП(б) була створена постійна комісія з технічних та наукових зв'язків із США. Її робота виявилась досить продуктивною. Так, у науковій праці американського дослідника Е. Саттона зазначено про 218 американо-радянських договорів технічної допомоги, укладених упродовж 1929–1945 рр.³⁷⁴, що становило 64% від їхньої загальної кількості.

Упродовж 1920-х років пропозицій іноземних фірм про технічну допомогу надходило дещо менше, ніж концесійних запитів. До жовтня 1926 р. було підписано лише десять угод про технічну допомогу³⁷⁵, більшість з яких були з німецькими фірмами та передбачали надання робочих креслень, моделей, патентів та описів, відправку радянських технічних спеціалістів для переймання досвіду на закордонних виробництвах та залучення іноземних фахівців для налагодження виробничих процесів на радянських підприємствах:

³⁷³ Підприємництво в Україні: історико-інституційний аналіз: монографія / за ред. д.е.н. В.В. Небрат; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». Київ, 2019. С. 341–351. URL: <http://ief.org.ua/docs/mg/314.pdf>

³⁷⁴ Sutton A.C. *Western Technology and Soviet Economic Development*. Stanford, CA: Hoover Institution Press, 1971–1973. Vol. 1: 1917–1930. P. 360–363; Vol. 2: 1930–1945. P. 365–372.

³⁷⁵ *Индустриализация СССР. 1926–1928 гг.: документы и материалы* / отв. ред. сб. А.А. Воронцовая. Москва: Наука, 1969. С. 106–107.

– «Генеральна компанія бездротового телеграфу» – технічне сприяння тресту заводів низького струму. Радянська сторона отримала впродовж 1923–1928 рр. понад 38 тис. креслень та 3168 специфікацій;

– «Неймаєр» – технічна допомога у запуску виробництва водяних турбін. Були отримані робочі креслення, способи виробництва та особливості роботи механізмів до всіх гідротурбінних установок, випущених Ленінград-маштрестом СРСР.

– «Ман» – технічна допомога в запуску виробництва дизельних двигунів. Були отримані комплекти та креслення десяти типів дизелів.

– «Л.М. Еріксон» – технічна допомога тресту заводів слабкого струму у справі автоматичних телефонних установок. Були отримані матеріали та креслення до автоматичних телефонних станцій для Києва та Харкова, а також проекти для Москви, Ростова, Петрозаводська. Оплата наданих послуг становила 36 тис. руб.;

– «Загальна К^о електрики» – технічна допомога Державному електро-технічному тресту у виробництві приладів та машин технічно сильного струму. Були отримані креслення, списки та інша документація;

– «Тегель-Борзіг» – технічна допомога тресту Гомзи у виробництві холодильних машин;

– «Фаудеваг» – технічна допомога тресту Оргметал;

– «Дойц» – технічна допомога Мосмаштресту у запуску виробництва двигунів внутрішнього згорання;

– «Ігеруско» – технічна допомога ВРНГ СРСР у хімічній промисловості;

– «Тіссен» – виконання підрядних робіт у проведенні виробки на шахтах Донвугілля.

До кінця 1929 р. радянський уряд затвердив уже 70 договорів з іноземними фірмами про технічну допомогу³⁷⁶. Найбільше інструмент технічної допомоги використовувався у розпал виконання першої п'ятирічки (1930–1931 рр.), коли тільки важка промисловість СРСР мала 124 діючі угоди з іноземними фірмами (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Укладені договори технічної допомоги (1924–1933 рр.)

Роки	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1934
Договори	1	1	5	10	25	42	75	124	74	48	40

Джерело: РДАЕ. Ф. 7297. Оп. 38. Спр. 289. Арк. 65–74.

³⁷⁶ Год работы правительства СССР. (Материалы к отчету за 1928/29 бюджетный год). Москва: Госиздат, 1930. С. 320.

Загалом упродовж 1923–1933 рр. у секторі радянської важкої промисловості було укладено 170 договорів технічної допомоги з іноземними компаніями, зокрема, з німецькими – 73 угоди, з американськими – 59, з французькими – 11, зі шведськими – 9, із компаніями з інших країн – 18³⁷⁷. Найбільшу кількість договорів технічної допомоги було підписано в машинобудівній (42 угоди), хімічній (28 угод), металургійній (27 угод) та гірничо-паливній (21 угода) промисловості. Технічна допомога іноземних компаній застосовувалась як при будівництві нових заводів, так і під час відновлення вже існуючих. Яскравим прикладом є Керченський металургійний завод. Збудований ще в середині XIX ст., він був одним із найбільших в Російській імперії, проте під час Першої світової війни зазнав великих пошкоджень. 12 травня 1927 р. Політбюро ЦК ВКП(б) прийняло постанову «Про будівництво нових підприємств металопромисловості»³⁷⁸. Серед списку заводів був і Керченський металургійний завод. Розробка проєкту нового КМЗ була покладена на Головметал ВРНГ СРСР, у першу чергу на Південсталь. На підприємстві було проведено повну інвентаризацію всієї майна, а в листопаді 1925 р. директором заводу призначений Н. Шмідт. Головним інженером став В. Гулига, який у 1926 р. був відряджений до США, де ознайомився з роботою американських металургійних заводів. За попереднім проєктом відновлений завод мав давати до 980 тис. тонн чавуну, 820 тис. т сталі і 700 тис. т прокату в рік. Загальний термін будівництва був розрахований на шість років, першої черги – на два роки. Кошторисна вартість будівництва першої черги мала становити 15 млн крб і 4 млн крб золотом на імпортне обладнання.

Наприкінці 1930 р. перша доменна піч видала близько 41 тис. т чавуну. У тому ж році були задуті ще дві домни (626 м³ і 689 м³). При цьому строк будівлі останньої становив вісім місяців, що було рекордом. Під час будівництва КМЗ активно залучалась іноземна технічна допомога: компанія Сінтерінг (Cintering Corporation) із США поставила обладнання для аглофабрики, французи збудували коксові батареї, екскаватори для Ново-Карантинного рудника завозилися з Німеччини та США, з Північної Америки надійшла документація на домни, обладнання для електростанції постави-

³⁷⁷ Російський державний архів економіки (РДАЕ). Ф. 7297. Оп. 38. Спр. 289. Арк. 65–74.

³⁷⁸ Индустриализация СССР. 1926–1928 гг.: документы и материалы / отв. ред. сб. А.А. Воронцовая. Москва: Наука, 1969. С. 513.

ла фірма Круп (Friedrich Krupp AG)³⁷⁹. Планової виробничої потужності завод досяг у 1933 р. До початку 1934 р. тільки в будівництво заводу було вкладено близько 106 млн крб.

Ще одним прикладом відновлення старого заводу, а швидше – побудови на його місці нового, є Краматорський машинобудівний завод. У квітні 1928 р. ГППРОМЕЗ затвердив ескізно-технічний проєкт підприємства, яке отримало назву Новокраматорський машинобудівний завод (НКМЗ). Він мав стати провідним центром важкого машинобудівного виробництва для металургії, другим за значенням центром в СРСР мав бути Уралмаш. Загальна вартість будівництва першої черги НКМЗ, яка була введена в дію в 1934 р., становила приблизно 600 млн крб³⁸⁰.

Передбачалося, що вже в перші роки своєї роботи НКМЗ зможе в масовому порядку виробляти складну продукцію: шість установок для мартена, три блюмінга, шістнадцять вугільних млинів, коксові установки, деталі турбін, крани вантажопідйомністю до 250 тонн. На підприємстві також створювався потужний ливарний цех, який за своїми параметрами повинен був перевершувати аналогічні виробництва на закордонних заводах такого профілю. Потужність сталеплавильного виробництва НКМЗ розраховувалася на рівні 43 тис. тонн фасонного лиття в рік. Найпотужніший сталеплавильний цех німецької фірми Круп (Krupp) виробляв тоді 24 тис. т лиття, а американський цех фірми Места (Mesta) – 35 тис. т.

Хоча в історіографії НКМЗ прийнято підкреслювати, що завод будувався без прямої участі іноземних фахівців, чому сприяла наявність певного числа кваліфікованих кадрів зі Старокраматорського заводу, без технічної підтримки західних компаній не обійшлося: майже все промислове обладнання, технології, консалтинг і частково проєктування були імпортними. Основну частину обладнання завозили зі США, решту – з Німеччини. При цьому йшлося про досить дорогі та унікальні машини. 17 вересня 1934 р. нарком важкої промисловості С. Орджонікідзе підписав наказ по НКВП № 1240 «Про зарахування НКМЗ у список діючих підприємств». Через 11 днів відбувся офіційний пуск заводу. І хоча робота ускладнювалася нестачею кваліфікованих кадрів, підприємству з самого початку було доручено виконати кілька великих і важливих замовлень. Серед перших було створення вось-

³⁷⁹ Черемовский Ю.Ю. Русская рулетка: ист.-публ. очерки к 100-летию Керченского металлургического комбината имени П.Л. Войкова. Симферополь: Таврида, 2000. 352 с.

³⁸⁰ Петрова Т.П. Шаги за горизонт. Донецк: Новый свет, 2004. С. 216–218.

ми прокатних станів для випуску спецсталей для Запорізького меткомбіна-ту. На цих станах на Запоріжсталі повинні були прокочуватися листи зі спеціальної сталі, основним споживачем якої був військово-промисловий комплекс. Спецсталей в СРСР не виробляли, адже власних розробок для створення такого обладнання в країні не було. У 1934 р. радянська делегація побувала в США і відвідала понад 25 американських підприємств, які виробляли такі стани. В результаті поїздки на початку 1935 р. був підписаний контракт з компанією Юнайтед Корпорейшен (United Corporation) про купівлю проекту стану за 3 млн дол. За додаткову плату було придбано також деяке допоміжне устаткування³⁸¹.

Ще один символ сталінської індустріалізації – Дніпрогес. Його проектуванням займалася компанія Фрейн (Freyn Engineering Company of Chicago), а будівництвом – американська інженерно-будівельна фірма Купер (Cooper). Майданчик під будівництво готувала німецька фірма Сіменс (Siemens A.G.). Перші п'ять електрогенераторів для Дніпрогесу були вироблені американською компанією Дженерал Електрик (General Electric), а встановлювали їх спеціалісти із Купер Інженірінг (Cooper Engineering Company). Турбіни Дніпрогесу (крім однієї) виготовила американська компанія Норсроп Груман (Northrop Grumman) – військово-промислова компанія, що працює в галузі електроніки та інформаційних технологій, суднобудуванні, авіакосмічній галузі тощо³⁸². Також були враховані та втілені деякі важливі зауваження спеціалістів Купер Інженірінг (Cooper Engineering Company), у тому числі дугоподібна форма греблі, яка збільшила її пропускну здатність. Керівник проекту Дніпрогесу інженер І. Александров ґрунтовно ознайомився з будівництвом ГЕС в США³⁸³. Для Дніпрогесу в США були спеціально замовлені водяні турбіни потужністю в 90 тис. кінських сил кожна. Таких потужних установок в Європі на той час не було. Серед уведених в експлуатацію агрегатів на районних станціях в 1933 р. імпорتنі турбіни

³⁸¹ Петрова Т.П., Зорина В.Н. Автограф на металле: документальные очерки. Донецк: Новый свет, 2005. С. 177–181.

³⁸² Історія Дніпровської ГЕС: проектування, будівництво, відновлення та сьогодення. URL: https://uhe.gov.ua/media_tsentr/novyny/istoriya-dniprovskoi-ges-proektuvannya-budivnictvo-vidnovlennya-ta-sogodennya; Калининчук Д. Кто гартував сталь. *Тиждень*. 2010. № 32(145). URL: <http://www.ut.net.ua/art/168/0/4206/>; Рубченко М. Ура, у них депрессия! *Експерт*. 2009. № 1(687). URL: https://expert.ru/expert/2010/01/ura_u_nih_depressiya/

³⁸³ Генес Л. О строительстве новых электростанций. *Хозяйство Украины*. 1928. № 2. С. 148.

становили 58,8%, генератори ж – 5,9%³⁸⁴. Загалом же імпорт енергетичного та електротехнічного обладнання до СРСР за 1929–1932 рр. становив понад 313,5 тис. т на суму 1,1 млрд крб³⁸⁵.

Упродовж реалізації перших двох п'ятирічних планів розвитку народного господарства в СРСР налічувалось 35 об'єктів важкої промисловості, у спорудження або в докорінну реконструкцію кожного з яких, здебільшого із використанням технічної допомоги Заходу, було вкладено понад 100 млн крб. В УРСР таких підприємств було найбільше – дванадцять³⁸⁶ (табл. 2.2).

Таблиця 2.2

**Споруджені та реконструйовані промислові об'єкти УРСР
(1928–1937 рр.)**

Промисловий об'єкт	Вартість будівництва, млн крб
Запоріжсталь	369
Макіївський металургійний завод	295
Азовсталь	292
Краммашбуд	291
Криворіжсталь	252
Дніпрогес (1 черга)	250
Дніпровський металургійний завод	240
Луганський паровозобудівний завод	216
Дніпроалюмінійбуд	169
Дніпропетровський з-д ім. К. Лібкнехта	160
Комунарський металургійний завод	149
Харківський тракторний завод	100

Джерело: Кульчицький С.В. Україна в системі загальносоюзного народногосподарського комплексу. Київ: Ін-т історії НАН України, 2004. С. 26.

До новобудов належали металургійні заводи (Запоріжсталь, Криворіжсталь, Азовсталь), Дніпрогес, Дніпроалюмінійбуд, Краматорський завод важкого машинобудування, Харківський тракторний завод. Серед реконструйованих об'єктів були Луганський паровозобудівний завод і чотири металургійні підприємства: в Макіївці, Дніпропетровську, Дніпродзержинську і Комунальську (нині Алчевську). У списку тільки три машинобудівні заводи,

³⁸⁴ Справочник американской техники и промышленности. 5-ое изд. Нью-Йорк: Амторг, 1939. С. 43.

³⁸⁵ Внешняя торговля СССР за 1918–1940 гг. Москва: Внешторгиздат, 1960. С. 301–304.

³⁸⁶ Кульчицький С.В. Україна в системі загальносоюзного народногосподарського комплексу. Київ: Ін-т історії НАН України, 2004. С. 25.

тому що ця галузь не була такою капіталомісткою, як металургія. Через це Харків, де було побудовано особливо багато об'єктів машинобудування, представлений у списку лише одним підприємством. Загалом упродовж перших двох п'ятирічок у машинобудування СРСР було вкладено майже 10 млрд крб, зокрема капіталовкладення в цю галузь по УРСР зросли з 877 млн крб у 1932 р. до 2419 млн крб у 1937 р., або майже в 2,9 раза³⁸⁷.

Фінансові джерела радянської індустріалізації передбачали використання не лише власних, а й залучених коштів. «За умов слабкості внутрішніх джерел нагромадження постало завдання пошуку нових форм мобілізації внутрішніх ресурсів для потреб фінансування технічної реконструкції народного господарства та створення інституційних механізмів співробітництва з іноземними урядами та фірмами»³⁸⁸. Звернення до зовнішніх джерел фінансування у вигляді довгострокових позик було практично неможливим, тому держава вдалася до розширення експорту зерна, залізорудної сировини, лісу та нафтопродуктів, а також розгорнула програму технічного співробітництва. Отже міжнародна співпраця відбувалася одразу в декількох формах, що мало максимально сприяти виконанню завдань форсованої індустріалізації та структурної модернізації економіки.

Досить інтенсивно розвивалася металургійна галузь. До кінця першої п'ятирічки потреби радянської металургії в устаткуванні значною мірою задовольнялись за рахунок імпорту. Частка устаткування для металургійної промисловості в загальній сумі витрат на ввіз устаткування інтенсивно починає зростати починаючи з 1926 р. У цьому році на металургійні заводи тресту Південсталь було завезено устаткування на суму 1,1 млн крб. Протягом наступного року ця сума зросла до 7,3 млн крб³⁸⁹. У серпні 1929 р. була прийнята постановва ЦК ВКП(б) «Про роботу Південстали», в якій пропонувалося прискорити роботи щодо реконструкції на базі імпортного обладнання³⁹⁰.

Уже в 1936 р. завдяки плідному міжнародному науково-технічному співробітництву на нових і реконструйованих підприємствах УРСР вироб-

³⁸⁷ Мартинюк Ф.М. *Машинобудування УРСР в період соціалістичної індустріалізації*. Київ: Вид. Київського університету, 1958. С. 51.

³⁸⁸ Небрат В., Горін Н. Дослідження фінансових механізмів радянської індустріалізації в українській економічній літературі. *Галицький економічний вісник*. 2012. № 4(37). С. 113.

³⁸⁹ Абрамов И. Об оборудовании для металлургических заводов Юга. *Сталь*. 1931. № 5–6. С. 179.

³⁹⁰ Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам: сб. док. за 50 лет в 2 т. Москва: Политиздат, 1967. Т. 2: 1929–1940 гг. С. 102.

лялося 87,8% валової промислової продукції³⁹¹. Капітальні вкладення у важку промисловість за роки другої п'ятирічки становили 65,8 млрд крб, тобто 47,8% капіталовкладень в усе народне господарство³⁹². Протягом 1933–1937 рр. в СРСР було збудовано 20 доменних і 89 мартенівських печей, 61 прокатний стан. В УРСР стали до ладу 13 доменних печей (з 12 нових загальним корисним обсягом 10 408 м³), 28 мартенівських із загальною площею поду 1404 м³. Питома вага нових і реконструйованих підприємств по країні досягла 97,8%. Вартість основних фондів збільшилася за п'ятирічку до 2,7 млрд крб, або майже в 4 рази³⁹³. Оцінюючи причини успішної індустріалізації країни, Г. Орджонікідзе зазначав: «Наші заводи, наші шахти, наші фабрики тепер озброєні такою прекрасною технікою, якої ні одна країна не має... Відкіля ж ми її взяли? Ми купували у американців, у німців, у французів, у англійців найбільш удосконалені машини, найостанніші досягнення світової техніки і цим озброювали наші підприємства»³⁹⁴.

До середини 1920-х років в Українській РСР відбувалось активне відновлення підприємств хімічної промисловості, сильно пошкоджених внаслідок війни та революції. Вже у 1927 р. українські підприємства виробляли близько 15% всієї продукції хімічної промисловості СРСР. Для подальшої координації розвитку підприємств хімічної галузі було створене Всесоюзне об'єднання хімічної промисловості (в 1932 р. приєднане до Наркомату важкої промисловості), яке впродовж реалізації перших п'ятирічок уклало понад двадцять договорів технічної допомоги з компаніями США, Німеччини, Італії, Франції, Норвегії, Швеції, Швейцарії³⁹⁵. У розвиток хімічної промисловості УРСР планувалося вкласти 320–340 млн крб. Було збудовано ряд нових виробництв, зокрема, завод кінофотоплівки «Свема» у Шостці, Харківський та Прилуцький заводи пластичних мас, а також реконструйовано заводи в Костянтинівці, Донецьку, Одесі та Вінниці тощо. Під час реалізації

³⁹¹ Прилуцький В.І. Модернізація промисловості радянської України у міжвоєнний період (1921–1938 рр.). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2004. Вип. 11. С. 121.

³⁹² Лященко П.І. *История народного хозяйства СССР*: в 3 т. Москва: Госполитиздат. 1956. Т. 3. С. 384.

³⁹³ Лельчук В.С. *Индустриализация СССР: история, опыт, проблемы*. Москва: Политиздат, 1984. С. 221.

³⁹⁴ Геллер М., Некрич А. *История России. 1917–1995*: в 4 т. Москва: Изд-во МИК, Изд-во Агар, 1996. Т. 1. *Утопия у власти: 1917–1945 гг.* С. 244.

³⁹⁵ Хромов П.А. *Некоторые закономерности развития промышленности СССР*. Москва: Изд-во Акад. наук СРСР, 1963. С. 120.

другої п'ятирічки були збудовані Горлівський азотно-туковий завод, Дніпропетровський галалітовий завод, Нижньодніпровський та Гуляйпільський заводи лакофарбових виробів, Криворізький суриковий завод, перша в Україні фабрика штучного віскозного шовку – Київське виробниче об'єднання «Хімволокно». Швидке зростання хімічної галузі характеризується збільшенням її основних фондів, які у 1928 р. становили 154 млн крб, у 1932 – 464, а в 1937 – 1270³⁹⁶. Головним пріоритетом розвитку хімічної галузі в період форсованої індустріалізації був запуск виробництва мінеральних добрив для потреб сільського господарства та хімікатів воєнного призначення.

Досить плідною була співпраця Радянського Союзу із США і в транспортній галузі. У 1927 р. американська будівельна компанія Остін (Austin Company of Cleveland) спроектувала та за сім місяців побудувала один із найбільших у світі автозаводів № 6 компанії Понтіак (Pontiac) загальною площею 14 га. Це зацікавило радянських замовників, і вже 23 серпня 1929 р. із компанією був підписаний договір про проектування та будівництво Горьківського автозаводу (м. Нижній Новгород). Згідно з договором із ВРНГ від 31 травня 1929 р. компанія Форд (Ford) виконала технологічний проєкт автозаводу та передала необхідні специфікації обладнання, патенти та ліцензії для випуску легкових та вантажних моделей Ford-A та Ford-AA. Загалом же завод повинен був отримати 2350 одиниць американського обладнання, 2300 одиниць із країн Європи та 550 – від радянських підприємств³⁹⁷.

Компанія Остін (Austin) надала технічну допомогу СРСР у будівництві вантажівок АМО-3. Вантажівки ЗІС-5 та ЗІС-6 були копіями американських вантажівок компанії Аутокар (Autocar). У 1932 р. у Самарі був побудований карбюраторний моторний завод компанією Холі Карбюреторс (Holley Carburetors Co.). А от Ярославський завод автошин був побудований за типом заводу Сайберлінг (Seiberling) в Акроні, штат Огайо. Компанія Катерпіллар Тректор Компані (Caterpillar Tractor Company) постачала в Радянський Союз трактори та комбайни для новостворюваних колгоспів та радгоспів.

Більшість радянських заводів та фабрик працювали на обладнанні від Дженерал Електрик (General Electric). За оцінкою Е. Саттона, фірми США

³⁹⁶ Хімічна промисловість. Енциклопедія українознавства. Париж, Нью-Йорк, 1980. Т. 9. С. 3577–3578.

³⁹⁷ Шпотов Б.М. Американский фактор в индустриальном развитии СССР, 1920–1930-ые годы. Москва: Инст. экономики РАН, 2009. С. 19–22.

відіграли провідну роль в проектуванні радянських підприємств, а приблизно половина обладнання виготовлялось у Німеччині, головним чином за американськими специфікаціями. За обсягом поставок обладнання до СРСР перше місце займала Німеччина, друге – США, а третє – Велика Британія³⁹⁸. Американська допомога використовувалась під час будівництва гідроелектростанцій, у нафтовій, гірничодобувній, вугільній, хімічній, металургійній, електротехнічній промисловості, але перш за все для масового виробництва автомобілів, тракторів, авіаційних двигунів та іншої стандартизованої продукції³⁹⁹. Головними статтями імпорту були такі: машини, верстати, апарати, електрообладнання, метали, предмети точної механіки. Від успішності торгових відносин між СРСР та США залежала реалізація першого п'ятирічного плану.

Співпраця з американськими компаніями та фахівцями була досить плідною. Старт такому потужному співробітництву дала постанова від 1 червня 1928 р. «Про заходи щодо впорядкування капітального будівництва промисловості та електробудівництва»⁴⁰⁰. Постанова містила розділ про використання іноземних технічних досягнень і закордонного досвіду, що надавав ВРНГ можливість залучати іноземних фахівців для роботи в державній промисловості, зокрема в галузі промислового проектування. Через відсутність власних проектно-конструкторських установ та підготовлених інженерів необхідно було шукати допомоги за кордоном. Тому у квітні 1929 р. урядова делегація СРСР відвідала Детройт, де зустрілась з Альбертом Каном, який спроектував для автомобільного концерну Форд практично всі заводи. Кан був власником досить великої проектної компанії, тож працював і на замовлення Дженерал Моторс (General Motors), а також проектував генеральні плани американських металургійних заводів.

Спочатку Альберту Кану радянська сторона замовила проектування тракторного заводу, підписавши з ним відповідну угоду 8 травня 1929 р. Американська газета *The New York Times* писала, що за цю роботу компа-

³⁹⁸ Sutton A.C. *Western Technology and Soviet Economic Development*. Stanford, CA: Hoover Institution Press, 1971–1973. Vol. 2: 1930–1945. P. 144–149, 163–165, 343.

³⁹⁹ Россия и США: экономические отношения, 1917–1933: Сб. док. / под ред. Г.Н. Севостьянова и Е.А. Тюриной. Москва: Наука, 1997. С. 247, 297–300, 317–324.

⁴⁰⁰ Меерович М.Г. Альберт Кан в истории советской индустриализации. *Известия вузов. Архитектон*. 2009. № 2(26). URL: <https://archi.ru/elpub/91506/albert-kan-v-istorii-sovetskoj-industrializacii>

нія А. Кана мала отримати 4 млн дол⁴⁰¹. Проєкт Сталінградського тракторного заводу був виконаний у рекордно короткі строки. Завод було вчасно спроектовано і побудовано під Чикаго, після чого його розібрали, перевезли до СРСР і протягом шести місяців змонтували. Окрім компанії А. Кана, до проєктування була залучена ціла група спеціалізованих фірм, кожна з яких проєктувала окремі цехи: Франк Чейз (Frank Chase) – ливарний, Ніагара (Niagara Machine & Tool Works) і Блісс (Bliss) – перший і другий термічні та цех холодного штампування, Сміт (Smith Company) – кузню, фірми Сепер (Seper Company) (у будівельній частині) і Вестінгауз (Westinghouse Electric & Manufacturing Company) (у електромеханічній) – електростанцію. Технологічну частину механічно-складального цеху проєктували із залученням близько 70 верстатобудівних фірм⁴⁰². Як наслідок, А. Кан отримав наступне замовлення – на проєкт гігантського Челябінського тракторного заводу. А 9 січня 1930 р. Будоб'єднання ВРНГ СРСР уклало новий договір, згідно з яким фірма А. Кана стала головним проєктувальником і консультантом радянського уряду з промислового будівництва⁴⁰³. Американський тип організації промислового проєктування був прийнятий в СРСР за зразок.

В умовах економічної кризи А. Кан був вельми заінтересований у замовленнях із СРСР, але також був зацікавлений і в максимальній конфіденційності своєї співпраці з радянськими замовниками. Усі наступні проєкти розроблялися філією фірми Albert Kahn Inc. в Москві під керівництвом брата Альберта Кана – Моріца Кана⁴⁰⁴. Ця філія існувала до 1932 р. і мала назву Держпроектбуд. Він був створений відповідно до наказу ВРНГ СРСР № 7 від 5 березня 1930 р. на базі проєктного бюро акціонерного товариства Держпромбуд Державного тресту будівельного проєктування ВРНГ СРСР. У ньому працювали 25 американських інженерів і близько 2,5 тис. радянських працівників⁴⁰⁵. Водночас це було найбільше архітектурне бюро світу. Через 15 місяців після підписання договору в травні 1931 р. Моріц Кан так описував розміри московського бюро: «Держпроектбуд існує всього лише рік. Раніше наше

⁴⁰¹ The New York Times. 1929. May 7. P. 14.

⁴⁰² За індустріалізацію. 1930. № 154. С. 3.

⁴⁰³ Melnikova-Raich S. The Soviet Problem with Two «Unknowns»: How an American Architect and a Soviet Negotiator Jump-Started the Industrialization of Russia. Part I: Albert Kahn. *The Journal of the Society for Industrial Archeology*. 2010. № 36(2). P. 61.

⁴⁰⁴ Там само. P. 63.

⁴⁰⁵ Bucci F. Albert Kahn: architect of Ford. New York: Princeton Architectural Press, 1993. P. 89.

бюро в Детройті, що налічує в звичайний час від 400 до 500 архітекторів, інженерів і креслярів, вважалось найбільшим у світі. Держпроектбуд зараз нараховує близько 600 співробітників у московському бюро, не рахуючи студентів, ще 150 будуть незабаром прийняті. У бюро в Ленінграді – 300 співробітників, у Харкові – 100»⁴⁰⁶. Через Держпроектбуд пройшло загалом близько 4 тис. радянських архітекторів, інженерів і техніків⁴⁰⁷.

Промислове проектування в дореволюційній Росії ґрунтувалося на пріоритеті технології. Вона була головною – диктувала розміри і висоту корпусів, колон, розташування цехів на території заводу, прокладання транспортних шляхів і багато іншого. Саме вона «обростала» згодом архітектурно-будівельною оболонкою. У СРСР в період 1920–1930-х років не існувало єдиних стандартів на будівельні параметри промислових будівель. Була відсутня модульна координація окремих частин будівель. Ширина несного каркасу визначалася щоразу по-новому, зважаючи на тримкість металевих або бетонних конструкцій. Проектні рішення приймалися ситуативно і безсистемно. Альберт Кан запропонував діаметрально протилежний підхід – він пішов не від технології до архітектурної форми, а від універсального простору до розміщення технології. Він придумав спосіб швидкого створення зі стандартних деталей універсального будівельного простору, в який потім міг вписуватися, практично без проблем, будь-який виробничий процес.

Особливість його підходу полягала у створенні внутрішньоцехового об'єму за рахунок великорозмірної стандартної сітки прольотів на залізобетонних або металевих колонах: 12 на 12 або 15 на 15 метрів. Типовим тут було все – вікна, ліхтарі, двері, ворота, перемички, водостоки, душові кабінки, підкранові раковини, балки, колони, фундаментні стакани та ін. Усе це вироблялось не під окремий проєкт, а відповідно до типових промислових розмірів. Наявність асортименту готових елементів відміняло потребу в точних робочих кресленнях. Елементи лише підбиралися за каталогом і складалися в єдине ціле. Таким чином конструювалися проєкти конкретних цехів, а з них – знову ж таки за стандартними схемами – компоувалися і цілі заводи. Це дуже економило час. Фасади виконувалися умовно, тобто на них зображувався не зовнішній вигляд, який був не надто і важливий, а спосіб «розкладки» по зовнішній стіні її типових елементів: віконних блоків, перемичок, дверних полотен, воріт і т. ін. Компонувальні, складальні, монтажні креслення швидко виконувалися олівцем і розміжувалися на світлокопіювальних машинах. Креслення готувалися та затвер-

⁴⁰⁶ SenkevitchA. Albert Kahn in Russland. *Bauwelt*. 1995. Heft 48. S. 2814.

⁴⁰⁷ Там само. S. 2817.

джувалися одночасно з риттям котловану, а будівельні конструкції замовлялись по телефону і доставлялися прямо до початку будівництва. Американці економили не на витраті сталі та бетону, а на зниженні працемісткості всіх видів робіт і прискоренні монтажу.

До кінця 1931 р. ВРНГ СРСР об'єднала у своїх руках передові поточно-конвеєрні технології промислового і містобудівного проектування. Одні були до цього часу майже відпрацьовані та впроваджені в Держпроектбуді-1 за допомогою американських фахівців фірми Albert Kahn Inc., а інші – в Стандартмістопроєкті за участю фахівців міжнародної групи Ернста Мая⁴⁰⁸. Постанова від 26 листопада 1931 р. «Про заходи щодо впорядкування проектування капітального будівництва промисловості»⁴⁰⁹ запустила реформу системи інститутів і контор технологічного проектування всіх галузей промисловості, наказавши зробити це на основі організаційного устрою та принципів максимальної спеціалізації, типологізації і конвеєрного виготовлення проєктно-кошторисної документації. На початку 1932 р. за зразком Держпроектбуду були реорганізовані проєктні організації промислового проектування всіх галузей промисловості. Були утворені єдині «контори будівельного проектування»: Машинобудпроєкт, Хімпроєкт, Вузбудпроєкт, Сантехпроєкт, Водоканалпроєкт, Промтранспроєкт та ін. – справжні проєктні гіганти у своїх галузях промисловості. Сам Держпроектбуд-1 постановою Наркомважпрому СРСР № 119 від 21 лютого 1932 р. було реорганізовано в трест Металобудпроєкт. Таким чином, запозичені конструктивні новації у способі проектування промислових об'єктів мали своїм продовженням прогресивні зміни у всій системі управління промисловим проектуванням та планування нового будівництва.

Після цього іноземні архітектори виявилися непотрібними і недоречними, особливо в ході подальшого розгортання ВПК. Тому від їх послуг майже одночасно відмовилися Металобудпроєкт, Союзстандартжитлобуд, Східсоюзбуд, Союзтранстехпром та інші організації. Починаючи з 1931 р. керівництво ВРНГ починає достроково розривати договори з іноземними фірмами, мотивуючи це необхідністю економії. Паралельно з цим частину іноземних спеціалістів переводять на безоплатну основу. Середня оплата одного іноземного спеціаліста на кінець 1933 р. зменшилась більш як на 90% у порівнянні з початком 1932 р. (січень 1932 р. – 219 крб, січень 1933 р.

⁴⁰⁸ Май Э. К проекту генерального плана Магнитогорска. *Советская архитектура*. 1933. № 3. С. 14–19.

⁴⁰⁹ Свод Законов СССР. 1931. Отдел первый. № 69. Ст. 465. С. 779–783.

– 41 крб, кінець 1933 р. – до 23 крб)⁴¹⁰. Насамкінець, від послуг іноземців часто просто відмовлялись. Так, в 1932 р. директор Діпромезу Б. Колесніков заявив товаришу з Наркомважпрому, що завдання освоєння іноземного досвіду в основному вирішене, тому «можна скоротити іноземну технічну допомогу при проектуванні нових заводів важкої промисловості»⁴¹¹. Як наслідок, у 1932 р. контракт з фірмою Альберта Кана був розірваний, а фахівці фірми покинули територію СРСР.

У Радянському Союзі список об'єктів першої п'ятирічки не публікувався ніколи, а ім'я Альберта Кана навіть зараз мало кому відоме. Фірма А. Кана спроектувала понад пів тисячі об'єктів протягом 1929–1932 рр. Це в першу чергу тракторні (фактично – танкові) заводи в Сталінграді, Челябінську, Харкові, Томську; літакобудівні заводи в Краматорську і Томську; автомобільні заводи в Челябінську, Москві, Сталінграді, Нижньому Новгороді, Самарі; ковальські цехи в Челябінську, Дніпропетровську, Харкові, Коломні, Люберецьку, Магнітогорську, Сталінграді, Нижньому Тагілі; верстатобудівні заводи в Калузі, Новосибірську, Верхній Сольді; прокатний стан у Москві; ливарні заводи в Челябінську, Дніпропетровську, Харкові, Коломні, Люберецьку, Магнітогорську, Сормово, Сталінграді; механічні цехи в Челябінську, Люберецьку, Подільську, Сталінграді, Свердловську; теплоелектростанцію в Якутську; сталеливарні і прокатні стани в Кам'янському, Коломні, Кузнецьку, Магнітогорську, Нижньому Тагілі, Верхньому Тагілі, Сормово; Ленінградський алюмінієвий завод; Уральську азбестову фабрику і багато інших⁴¹². Окрім співробітництва з фірмою Альберта Кана, були укладені договори технічної допомоги також і з іншими американськими проектними організаціями⁴¹³, зокрема такими, як:

⁴¹⁰ Меерович М.Г., Хмельницький Д.В. Американские и немецкие архитекторы в борьбе за советскую индустриализацию. *Вестник Европы*. 2006. № 1. С. 113.

⁴¹¹ Казусь И.А. Советская архитектура 1920-х годов: организация проектирования. Москва: Прогресс-Традиция, 2009. С. 252.

⁴¹² Волтерс Р. Специалист в Сибири / пер. с нем. Д. Хмельницкого. Новосибирск: Издательство «Свинья и сыновья», 2007. 260 с.; Bliznakov M. The Realization of Utopia: western technology and Soviet avant-garde architecture. *Reshaping Russian architecture: western technology utopian dreams* / Brumfield W.C. (ed.). New-York: Cambridge University Press, 1990. P. 173.

⁴¹³ Жуковский А.А. Исторический анализ архитектуры отечественных заводов черной металлургии (сер. 20-х – нач. 40-х годов XX века): дис. ... канд. архит.: 18.00.01. Москва, 1991. С. 98–122.

1) Американсько-російський конструктор (АРК) – акціонерне товариство. Статут затверджено 9 травня 1923 р. Товариство засноване для виконання на території РРФСР і союзних з нею республік будівельних і ремонтних робіт, а також для торгівлі необхідними для будівництва технічними будівельними матеріалами;

2) Американсько-російський будівельник (АРБ) – друга державна будівельна контора ВРНГ РРФСР. Положення про контору затверджено Президією ВРНГ РРФСР 28 лютого 1922 р. Основне завдання контори, що діяла за участю американських капіталів та інженерів, – цивільне будівництво;

3) Беджер – американська проєктна фірма. У 1929 р. проєктувала Ашінський (у складі Аша-Балашівського будівництва) лісохімічний завод для тресту Мосхімоснова, побудований потім Хімбудом;

4) Віллер – американська проєктна фірма, що спеціалізувалася у сфері проєктування об'єктів кольорової металургії. У 1929 р. Діпромез (державний інститут з проєктування металургійних заводів) уклав договір з цією організацією про термінову розробку проєкту електролітичного заводу для його будівництва на Уралі;

5) Дуайт Робінзон і Ко. – американська будівельна фірма. На початку 1929 р. з фірмою велися переговори про будівництво в СРСР кількох електростанцій;

6) Купер Х.Л. і Ко. – американська фірма з Нью-Йорка. Консультувала та виконувала частину будівельних робіт на Дніпробуді;

7) Лонгекр і Ко. – американська інженерно-будівельна фірма. На початку 1929 р. з цією фірмою було укладено договір про житлове та промислове будівництво в Москві;

8) Макдональд Енжінірінг і Ко. – американська фірма з Чикаго, що спеціалізувалась на проєктуванні цементних заводів. Передбачалося, що за допомогою цієї організації будуть побудовані цементні заводи, в тому числі поблизу Новосибірська;

9) Мак-Кі – американська проєктна фірма (Клівленд, штат Огайо). За договором з Діпромезом від 14 травня 1930 р. фірма прийняла на себе проєктування і загальне керівництво будівництвом Магнітогорського металургійного комбінату;

10) Остін – американська проєктно-будівельна фірма. У 1929 р. брала участь у проєктуванні автозаводу в Нижньому Новгороді. Одночасно запропонувала проєкт планування міста при заводі;

11) Фаркуар – американське проектно-будівельне акціонерне товариство. У 1928 р. спільно з Діпромезом виконав проєкт Макіївського металургійного комбінату.

Типовим прикладом іноземної технічної допомоги може слугувати договір з американською інженерно-технологічною і проектно-будівельною компанією Фрейн, який був укладений у травні 1927 р. Він передбачав, що фірма на вимогу ВРНГ має виконати такі зобов'язання:

- направити до СРСР своїх інженерів-конструкторів для консультування радянських фахівців з проєктування заводів і їх будівництва;

- провести експертизу проєктних матеріалів, що будуть надані фірмі ВРНГ;

- дати ВРНГ копії наявних у Фрейн проєктів аналогічних споруд;

- інструктувати інженерів, визначених ВРНГ;

- скласти попередні проєкти споруд, а при наявності конкретного завдання – розробити конструктивні і детальні проєкти⁴¹⁴.

У 1929 р. спільно з Діпромезом фірма Фрейн працювала над проєктами Кузнецького металургійного комбінату: розробляла генплан заводу, доменного, прокатного, сталеливарного та коксового цеху. Також консультувала проєкт Криворізького заводу та брала участь у проєктуванні Запорізького металургійного комбінату.

Крім груп А. Кана, Е. Мая і Х. Майера в СРСР працювали й інші західноєвропейські промислові архітектори, зокрема Хайнц Абрахам, Ханс Адлер, Антон Байер, Ханс Блюменфельд, Пеер Бюкінг, Хедвіг Фельдман, Фред Форбат, Марінус Гевін, Ернст Гондром, Йохен Грасхоф, Вальтер Хмер, Густав Хассенфлюг, Бенні Хойман, Фріц Ясперт, Ойген Кауфман, Петер Кляйнертц, Мартін Кнауце, Хайнріх Коенен, Герхард Козел, Хайн Лаутер, Курт Лібкнехт, Хайнц Людеке, Альфред Мензеха, Курт Маєр, Йозеф Нойфельд, Юліус Нойман, Вальтер Нойціль, Йохан Нігеман, Берт Ніенгуїс, Джеккі Перканоф, Йохан Георг Ремельє, Хайнріх Шульц, Лотте Беезе, Бруно Таут, Ервін Тьольнер, Ян Фермойлен, Хайнріх Віллінг, Альберт Вінтер, Рудольф Волтерс, Яромир Крейцер, Йозеф Шпалек, Хельмут Цукер та інші⁴¹⁵.

⁴¹⁴ Зензинова Н.А. Использование американского опыта архитектурного проектирования в СССР 1927–1933 гг. *Вестник ТГАСУ*. 2008. № 4. С. 23.

⁴¹⁵ Bodenschatz H., Post C. *Städtebau im Schatten Stalins: die internationale Suche nach der sozialistischen Stadt in der Sowjetunion 1929–1935*. Berlin: Braun, 2003. S. 297–299; Коккинаки И.В. Советско-германские архитектурные связи во второй

Окрім архітекторів, на радянських новобудовах працювала велика кількість іноземних фахівців інших професій. Це був також один із способів освоєння західних технічних досягнень. 2 серпня 1928 р. в СРСР була прийнята постанова політбюро ЦК ВКП(б) «Про залучення іноземних фахівців». У цьому документі, що мав гриф «секретно», зазначалося: «Зобов'язати Вищу раду народного господарства та Народний комісаріат шляхів сполучення посилити свою роботу в цьому напрямі, зважаючи на необхідність залучення не тільки фахівців з великим ім'ям, а й фахівців середнього типу, що мають достатній досвід і знання європейської техніки. Зобов'язати Раду народних комісарів перевірити цю роботу ВРНГ і НКШС, і не менш ніж раз на півроку робити спеціальні доповіді з цього питання. Намітити орієнтовно залучити протягом найближчих двох років від 1000 до 3000 іноземних фахівців»⁴¹⁶. Унаслідок такої політики до Радянського Союзу повертались кваліфіковані російські емігранти, які покинули країну до революції, також на контрактних умовах приїжджали іноземні інженери, техніки, майстри і робітники на індивідуальних умовах оплати. Їх використовували як майстрів, бригадирів та керівників. Іноземні спеціалісти працювали протягом першої п'ятирічки на багатьох підприємствах.

Для залучення та використання іноземних технічних сил при Будівельному Комітеті ВРНГ СРСР в травні 1929 р. було створене Центральне бюро іноземної консультації. За надання технічних послуг західні спеціалісти отримували від 2 до 8% вартості новозбудованого підприємства або наперед визначений гонорар. На 1929/1930 рр. для фінансування іноземної технічної допомоги було заплановано виділити 40 млн крб⁴¹⁷. Стрімке зростання обсягів робіт з реконструкції народного господарства та будівництва нових підприємств супроводжувалось упродовж першої п'ятирічки збільшенням кількості іноземних спеціалістів, зайнятих у цій справі (табл. 2.3).

Дані таблиці 2.3 свідчать про те, що починаючи з 1929 р. кількість іноземних спеціалістів, які залучались до роботи на радянських підприємствах, щороку збільшувалась. Лише початок другої п'ятирічки був позначений зменшенням їхньої кількості. Що стосується якісних показників, то впродовж

половине 1920-х годов. Взаимосвязь русского и советского искусства и немецкой художественной культуры. Москва: Наука, 1980. С. 115–132.

⁴¹⁶ Индустриализация Советского Союза. Новые документы. Новые факты. Новые подходы. Институт российской истории РАН. Москва, 1999. Ч. II. С. 208–209.

⁴¹⁷ История социалистической экономики СССР. В 7 т. / отв. ред. Е.И. Капустин. Москва: Наука, 1977. Т. 3. С. 320.

Частина II. Характер і форми зовнішньоекономічних зв'язків...

1930–1931 рр. залучалось більше інженерів та техніків, аніж простих робітників. Та вже наприкінці першої п'ятирічки частка простих іноземних працівників значно зростає. Це можна пояснити тим фактом, що робота кваліфікованих кадрів коштувала набагато дорожче, ніж простих робітників, які часто працювали навіть на безоплатній основі (табл. 2.4).

Таблиця 2.3

Іноземні працівники у СРСР (1929–1933 рр.)

Роки	Іноземні спеціалісти	Інженери й техніки	Робітники
1929	400	–	–
1930	1112	600	512
1931	2898	1631	1267
1932	6058	2050	4008
1933	6550	2429	4131
1933	5601	1989	3612

Джерело: РДАЕ. Ф. 7297. Оп. 38. Спр. 37. Арк. 54–57.

Таблиця 2.4

Валютні витрати на оплату іноземних робітників

Роки	1929	1930	1931	1932	1933
Валютні витрати (у крб)	1 040 000	7 000 000	6 530 000	2 830 000	860 000

Джерело: РДАЕ. Ф. 7297. Оп. 38. Спр. 37. Арк. 54–57.

До 1929 р. іноземні робітники використовувалися головним чином як консультанти з питань, пов'язаних із відновленням старих фабрик і заводів. З 1930 р. іноземні спеціалісти і кваліфіковані працівники почали залучатися для керівництва та участі в проектуванні, а також для здійснення будівельних робіт, із застосуванням в них досягнень передової іноземної техніки. Після запуску нових і капітально реконструйованих підприємств (1931–1932 рр.), освоєння яких гальмувалося через відсутність достатньої кількості кваліфікованих кадрів, треба було їх якісне збільшення, тому іноземні спеціалісти стали переважно залучатися для безпосередньої роботи на виробництві як технічні керівники, начальники цехів, змінні інженери, майстри та інструктори-бригадири. На кінець 1933 р. переважна кількість іноземних кваліфікованих робітників була зайнята на заводах та новобудовах (81,7%) (табл. 2.5).

Колегія Наркомважпрому на засіданні від 5 березня 1933 р. констатувала, що переважна кількість працюючих у важкій промисловості іноземних робітників та інженерів надали суттєву допомогу в будівництві, запуску та освоєнні нових видів виробництва на найбільших гігантах (Магнітобуді, Куз-

нецькбуді, ХТЗ, СТЗ, ГАЗ ім. Молотова, автозаводі ім. Сталіна, Електрокомбінаті, Електроапараті, Челябінському феросплавному заводі, Електросталі, Красноуральському мідноплавильному комбінаті та ін.). Заслуги іноземних працівників у справі індустріалізації були відзначені на найвищому рівні. Так, за заслуги у галузі важкої промисловості Президія ЦВК СРСР 4 жовтня 1933 р. нагородила орденами Радянського Союзу таких іноземних фахівців: Франка Фейфера, Чарльза Д. Томсона, Вільгельма П. Мефа, Х'ю Купера, Фрідріха В. Вінтера, Георга С. Біндера (по Дніпробуду); Тома Монгера (по заводу Серп і Молот); Франка Брона Хоннея (по Сталінградському тракторному заводу); Леона Е. Сважіана (по Харківському тракторному заводу); І.Г. Лібхардта (по вугільній промисловості Донбасу)⁴¹⁸.

Таблиця 2.5

Сфери зайнятості іноземних робітників (1933 р.)

Місце роботи іноземних працівників	Кількість робітників
На заводах і новобудовах	1627 (81,7%)
В проєктних організаціях	136 (7%)
У виробничих відділах управлінь, об'єднань та трестів	122 (6%)
У науково-дослідних інститутах	104 (5,3%)

Джерело: РДАЕ. Ф. 7297. Оп. 38. Спр. 289. Арк. 65–74.

Не менш значну допомогу надали іноземні кадри в навчанні вітчизняного персоналу, обслуговуванні дорогого імпортного обладнання. Незважаючи на це, керівники цілої низки підприємств і госпорганів недооцінювали роль закордонних спеціалістів, не приділяли належної уваги питанням оптимального переймання їх досвіду, не забезпечили належного матеріально-побутового обслуговування іноземних кадрів. У результаті такого становища наприкінці першої п'ятирічки зростає плінність серед іноземних робітників і збільшився їх від'їзд на батьківщину: за три квартали 1932 р. вибуло з важкої промисловості 392 іноземних робітники, за четвертий квартал 1932 р. – 586, і за перший квартал 1933 р. – вже понад 700. Дуже гострою була проблема плінності кадрів – залучених іноземних фахівців – на таких об'єктах: Кузбасвугілля, ГАЗ, Магнітобуд, Тагілкомбінатбуд, Стандартистіпроєкт, Березнікімбуд, Східсоюзбуд, Східсталь і Електрокомбінат⁴¹⁹.

⁴¹⁸ РДАЕ. Ф. 7297. Оп. 38. Спр. 60. Арк. 1.

⁴¹⁹ РДАЕ. Ф. 7297. Оп. 38. Спр. 37. Арк. 54–57.

У середньому щорічно склад іноземного кадрового представництва в радянській промисловості оновлювався на третину і навіть більше. Часто причинами відпливу спеціалістів були важкі умови праці, брак продовольства, відсутність нормального житла. Крім того, іноді причинами були хаос і безлад, які панували на індустриальних будовах, до якого іноземці не були звичні. Найчастіше їм заважали нормально працювати, а тому освоєння та використання імпортової техніки йшло повільно. Не дивно, що коефіцієнт корисної роботи екскаваторів на Магнітобуді в жовтні 1930 – червні 1931 рр. становив лише 23%, а на Миколаївському заводі з 55 імпортованих верстатів працювали лише три з 100% навантаженням (більшість – з навантаженням в 20–30%)⁴²⁰. Втім, незважаючи на всі труднощі і складнощі, робота іноземних спеціалістів була досить успішною, а їх заслуги у СРСР негласно все ж визнавалися. І це було зрозуміло, оскільки без іноземних фахівців часу на освоєння імпортової техніки та прискорену індустриалізацію пішло б набагато більше.

Загальна кількість іноземних фахівців, які пройшли через радянську індустриалізацію в 1929–1936 рр. ще потребує уточнення, тому є сенс говорити лише про загальний порядок цифр. Виходячи зі щорічних даних, а також рівня ротації, можна припустити, що в ці роки в структурі НКВП працювало не менше 10–15 тис. іноземців, кожен третій з яких, імовірно, був інженером або технологом. Якщо брати за національним складом, то на думку ряду американських дослідників, у ці роки в СРСР працювало від 1,5–2 до 12–18 тис. американських фахівців. Такий величезний розкид свідчить про погану систему обліку трудової міграції із США в СРСР. За даними Держдепу США в 1930 р. в СРСР працювало від 700 до 1000 американців. У статті видання *American Mercury* у квітні 1932 р. стверджувалося, що до праці в СРСР було залучено до 10 тис. американців⁴²¹. За приблизними підрахунками С. Журавльова, С. Гурієва та О. Цивінського на початку 1930-х років у СРСР проживало близько 20 тис. працюючих іноземців, а разом з членами їхніх сімей – 35000⁴²². Відповідно до офіційних звітів НК РСІ (робітничо-

⁴²⁰ Боффа Дж. История Советского Союза: в 2 т. (пер. с итал.). Москва: Международные отношения, 1990. Т. 1. С. 334.

⁴²¹ РДАЕ. Ф. 7297. Оп. 38. Спр. 289. Арк. 65–74.

⁴²² Гуриев С., Цивинский О. Ratio economica: Иностранные головы. *Ведомости*. 2010. № 27 (от 16 февраля). URL: http://www.ukrudprom.ua/digest/Ratio_economica_Inostrannie_golovi.html; Журавлев С.В. «Маленькие люди» и «большая история»: иностранцы московского Электростанции в Советском обществе 1920–1930-х гг. Москва: РОСПЭН, 2000. С. 29.

селянська інспекція) СРСР, на середину 1932 р. у СРСР налічувалося 9190 іноземних фахівців, 10655 робітників і 17655 членів їх сімей⁴²³. У довідці, підготовленій у 1934 р. Іноземним відділом Наркомважпрому (ІНВ НКВП) для Бюро скарг Комісії радянського контролю, наводилась така чисельність іноземних спеціалістів на підприємствах цього наркомату в 1933 р.: «На 1 січня 1933 р.: вищого технічного персоналу – 1180, середнього – 1249, робітників – 4121, всього – 6550 осіб. На початку 1934 р. їх кількість зменшилась і становила вже 5149 осіб. У 1935 р. на радянських промислових підприємствах працювали 1719 німців, 871 австрієць і 308 американців»⁴²⁴. Валютні труднощі Радянського Союзу зумовили більш ретельний відбір кваліфікованих робітників і максимальне використання їхнього досвіду для розбудови народного господарства СРСР та підготовки місцевих інженерів й техніків.

За активної участі іноземних фахівців і висококваліфікованих робітників були побудовані та запущені найбільші підприємства (Сталінградський і Харківський тракторні заводи, Горьківський і Московський автозаводи, Кузнецькбуд, Магнітобуд, Крамашкомбінат, Уралмашзавод, Запоріжсталь і т. ін.); налагоджене нове виробництво на ряді підприємств (електролампове виробництво, високопотужних і високовольтних трансформаторів, високоякісних сталей, ряду видів хімічної апаратури, шахтних механізмів, електрорічильників, медичних та інших термометрів тощо).

У рамках виконання договорів про технічне співробітництво відбувалось освоєння технічного досвіду іноземних фірм шляхом відрядження на закордонні підприємства інженерів, майстрів і висококваліфікованих робітників для практичної роботи на тривалий термін (3–4 місяці) безпосередньо в цехах, лабораторіях та науково-дослідних установах іноземних фірм. Працюючи на відлагоджених закордонних підприємствах та в лабораторіях, радянські працівники набагато швидше опановували технологічні процеси і методи роботи, що не вдавалось зазвичай швидко і повно отримати від інструкторів і спеціалістів фірм під час їхньої роботи на радянських підприємствах. 23 вересня 1927 р. Й. Сталін писав до С. Орджонікідзе: «Щодо раціоналізації, то тут ти правий від початку до кінця. Нам неодмінно потрібно відряджати наших інженерів, і взагалі працівників, до Америки і Німеччини.

⁴²³ Касьяненко В.И. Завоевание экономической независимости СССР (1917–1940). Москва: Политиздат, 1972. С. 186.

⁴²⁴ Индустриализация Советского Союза. Новые документы, новые факты, новые подходы: в 2 ч. / под ред. С.С. Хромова. Москва: ИРИ РАН, 1999. Ч. 2. С. 241–272.

Скупитися на цю справу є гріхом і злочином...»⁴²⁵. Реалізуючи розпорядження вищого керівництва Радянського Союзу сотні інженерів, техніків та робітників щорічно відбували за кордон. І. Шейман із подивом описував відкритість американців: «Я зі своїми товаришами безперешкодно отримали доступ до різноманітних технічних даних, дозвіл робити замальовки та безкоштовно робити копії. Запатентовані деталі не розголошувались, а все інше вважалось доброю рекламою для фірми»⁴²⁶.

З метою вивчення технології виробництва якісного металу протягом 1929–1934 рр. за кордон виїжджали 300 радянських спеціалістів. У лютому та грудні 1932 р. була здійснена перевірка організації та ефективності закордонних відряджень⁴²⁷. Вона показала корисність використання іноземного досвіду в запуску виробництва якісних сталей, алюмінію, підшипників, у вдосконаленні методів добування корисних копалин. Проте вже на початку другої п'ятирічки така практика поступово припиняється. Покращилась економічна ситуація на Заході після Великої депресії кінця 1920-х – початку 1930-х років і, відповідно, зменшилось бажання іноземних фірм і надалі ділитись технічною документацією із радянськими контрагентами. Загалом на закордонну виробничу практику протягом 1930–1933 рр. було направлено понад дві з половиною тисячі осіб (табл. 2.6).

Таблиця 2.6

Дані про закордонні відрядження по НКВП (1930–1933 рр.)

Роки	Усього відряджень	Країни		Склад тих, хто отримував відрядження		
		Європи	США	Інженери та техніки	Майстри та робітники	Господарники
1930	1390	752	638	923	344	123
1931	485	327	158	235	195	55
1932	312	291	21	215	74	23
1933	385	282	103	272	93	20
Загалом	2572	1652	920	1645	706	221

Джерело: Индустриализация Советского Союза: Новые документы, новые факты, новые подходы. Москва: Ин-т российской истории РАН, 1999. Ч. 2. С. 260–263.

⁴²⁵ Російський державний архів соціально-політичної історії (РДАСП). Ф. 558. Оп. 1. Спр. 3345. Арк. 1.

⁴²⁶ Шейман И.Б. Что я видел в Америке. Что я сделал в СССР. Москва: Советская литература, 1934. С. 28.

⁴²⁷ Касьяненко В.И. Завоевание экономической независимости СССР (1917–1940). Москва: Политиздат, 1972. С. 189.

Проте варто врахувати і те, що через низку причин плани виїздів радянських фахівців за кордон порушувалися. У 1928–1929 рр., наприклад, замість 1413 осіб за кордон виїжджали тільки 900, а в 1931 р. замість 950 осіб лише 485 (або 51% від плану по промисловості ВРНГ). У 1932 р. НКВП хотів відправити на стажування за кордон 1325 осіб, але уряд дав дозвіл лише для 312 осіб. У 1933 р. була схожа ситуація, із запланованої кількості відряджень у 1127 осіб здійснили поїздки тільки 385 чоловік⁴²⁸. Найбільш ефективними на практиці виявились закордонні відрядження в чорній металургії (особливо в справі налагодження та освоєння високоякісних сталей), військовій промисловості, електротехнічній, важкого та загального машинобудування, зокрема автомобільному і тракторному (остання не мала формальних договорів технічної співпраці з іноземними фірмами), шарикопідшипниковій, частково в хімічній і паливній (табл. 2.7).

Таблиця 2.7

Відрядження по галузях промисловості (протягом 1930–1933 рр.)

Галузь промисловості	Кількість відряджень
Чорна та кольорова металургія	457
Машинобудування	1129
Хімічна промисловість	206
Військова промисловість	191
Інші	589
усього	2 572

Джерело: Индустриализация Советского Союза: Новые документы, новые факты, новые подходы. Москва: Ин-т российской истории РАН, 1999. Ч. 2. С. 264.

До неофіційних типів засвоєння передових технологій Заходу можна віднести ознайомлення радянських спеціалістів з матеріалами навчально-освітнього характеру: закордонні автомобілі, трактори та інша техніка експонувались на радянських промислових виставках; демонструвались документальні фільми про їх виробництво. Переклади та перевидання книжок Г. Форда, Г. Ганта, Ф.У. Тейлора та ін. використовувались як посібники для вивчення наукової організації праці. 26 червня 1944 р. Й.В. Сталін у розмові з головою Торгової палати США Еріком Джонстоном заявив, що американський досвід був використаний при створенні радянської промисловості. На питання Джонстона, хто з американців найбільше подобається панові Ста-

⁴²⁸ Касьяненко В.И. Завоевание экономической независимости СССР (1917–1940). Москва: Политиздат, 1972. С. 190.

ліну, той назвав у першу чергу Форда: «Ми багато чим зобов'язані Генрі Форду. Він допомагав нам будувати автомобільні заводи»⁴²⁹.

Радянське господарське керівництво нерідко займалося піратським копіюванням іноземних зразків обладнання та техніки. З цією метою купували декілька зразків бажаного обладнання або певні машини, розбирали їх на частини і просто копіювали. Наприклад, збірка тракторів Червоний Путиловець на заводі в Ленінграді здійснювалась шляхом копіювання деталей трактора Фордзон. Однак незнання запатентованих компанією Форд методів масового виробництва та секрету виготовлення спеціальних сталей призвів до труднощів та частих поломок радянських машин. Керівник виробництва Форд Мотор (Ford Motor Company) Чарльз Соренсен після поїздки до Радянського Союзу в серпні 1929 р. згадував: «Хоча росіяни і вкрали все, що могли, у фوردівського трактора, я запропонував їм вирішення всіх їх проблем, приславши нашого спеціаліста із Дерборна»⁴³⁰.

Ще одним способом переймати досягнення передових країн був збір економічної та технічної інформації через радянські представництва за кордоном. Одним з найбільших таких представництв був Амторг (American Trading Corporation) – створена в травні 1924 р. комерційна компанія з відділеннями в Нью-Йорку та Москві. Формально будучи незалежною, щоб користуватися легальним статусом в Америці, вона була радянським торговим посередником з економічними, інформаційними та розвідувальними функціями і підпорядковувалася (що не афішувалось) народним комісаріатам зовнішньої торгівлі та іноземних справ. Угоди та контракти з американськими фірмами і фахівцями, а також оплата їхніх послуг здійснювались через Амторг. Через цю компанію в 1929 р. – 1123, а в 1930 р. – 1700 американських фірм виконували радянські замовлення⁴³¹. А ще Амторг мав своє видавництво, яке випускало Довідник американської промисловості та торгівлі. Він знайомив радянських інженерів, техніків, економістів з динамікою розвитку американської техніки та економіки, а також із роботою понад 300 найбільших американських торгово-промислових фірм. Журнал «Американська техніка», який видавався за участі російської асоціації інженерів

⁴²⁹ Lewis D.L. The public image of Henry Ford: An American folk hero and his company. Detroit: Wayne State University Press, 1976. P. 212.

⁴³⁰ Cohen Y. The Soviet Fordson. Between the politics of Stalin and the philosophy of Ford, 1924–1932. Ford, 1903–2003: The European History: in 2 vol. / Edited by Hubert Bonin, Yannick Lung, and Steven Tolliday. Paris: PLAGUE, 2003. Vol. 2. P. 531–532.

⁴³¹ Державний архів Російської Федерації. Ф. 8344. Оп. 10. Спр. 594. Арк. 1.

в Америці, знайомив радянських спеціалістів з передовими здобутками в галузі техніки. Широка ілюстрація статей, добре виконані графіки та креслення дозволяли краще ознайомитись зі змістом статті⁴³².

СРСР отримав численні вигоди від іноземної науково-технічної співпраці протягом першої п'ятирічки. Проте така політика в контексті політичних подій та ідеологічних суперечностей не могла тривати досить довго. 25 серпня 1931 р. Й. Сталін писав Л. Кагановичу: «Зважаючи на валютні труднощі та неприйнятні умови кредиту в Америці висловлююся проти будь-яких нових замовлень з Америки. Пропоную заборонити надання нових замовлень на Америку, перервати розпочаті переговори про нові замовлення та по можливості розірвати вже укладені договори з перенесенням замовлень до Європи або на наші власні заводи. Пропоную не робити ніяких винятків з цього правила ні для Магнітогорська і Кузнецькбуду, ні для Харківбуду, Дніпробуду, АМО і Автобуду»⁴³³. Це означало кінець співпраці з А. Каном, проте спроектовані ним об'єкти продовжували будуватися і представляли собою значну частину планів другої і третьої п'ятирічок. Проблеми з валютою змусили радянське керівництво зменшити кількість договорів технічної допомоги. Переламним у такій політиці став 1931 р., на який якраз і припав найбільший розмір зовнішньої заборгованості. Протягом 1930–1933 рр. загалом було достроково розірвано 37 договорів. 12 угод були розірвані Радянським Союзом у односторонньому порядку, тобто фірмам було повідомлено про припинення співробітництва з ними та затримані усі платежі. Завдяки такій дії СРСР зумів зекономити 16 млн зол. крб. Вартість всіх укладених договорів становила близько 93 млн зол. крб, з яких на кінець 1933 р. було сплачено 65 млн крб золотом⁴³⁴.

Окрім великих затрат валюти, протягом першої п'ятирічки можна зазначити ще дві причини скорочення технічної допомоги після 1933 р. По-перше, це очевидні успіхи самої індустріалізації. Багато нових та реконструйованих заводів і фабрик почали давати продукцію. По-друге, технічна допомога стала більш адресною (договори з The Radio Corporation of America, The Curtiss-Wright Corporation), а для вже збудованих, але таких, що продовжували розширюватись (наприклад, Горьківський автозавод),

⁴³² Американская техника. Нью-Йорк: Изд-во амер. акц. общ-ва Амторг. 1927. № 8 (август). Т. 4; Хозяйство Украины. 1927. № 8–9 (август–сентябрь). С. 190–191.

⁴³³ Справочник американской техники и промышленности. 5-е изд. Нью-Йорк: Амторг, 1939. С. 64.

⁴³⁴ РДАЕ. Ф. 7297. Оп. 38. Спр. 289. Арк. 65–74.

продовжувались поставки обладнання. Літом 1935 р. заступник голови Амторгу М.Л. Сорокін відправив наркомун зовнішньої торгівлі СРСР О.П. Розенгольцу оптимістичні послання про закупівлю в США обладнання для автозаводів ЗІС та ГАЗ⁴³⁵. Незважаючи на існуючі проблеми, на початок другої п'ятирічки продовжувало діяти 46 таких угод⁴³⁶. Протягом 1934 р. обсяг сприяння іноземних компаній радянській індустріалізації був серйозно скорочений через слабкий платіжний баланс СРСР, однак велика кількість західних компаній продовжували успішно співпрацювати з Радянським Союзом. Це були представники Італії, США, Німеччини, Швейцарії, Норвегії, Швеції, Франції і Великої Британії. Станом на 2 липня 1934 р. між Наркоматом важкого машинобудування СРСР і західними фірмами діяло 33 угоди про технічну допомогу.

Хоч перша п'ятирічка і не була виконана за основними показниками, однак досягнуте вражає своїми масштабами. Випуск тракторів за планом мав становити 53 тис. одиниць, а випустили 49 тис.; автомобілів – 100 тис., а випустили 24 тис.; електроенергії мали виробити 22 млрд кВт-год, а виробили – 13,5 млрд кВт-год. Приріст промислової продукції в першій п'ятирічці по роках був таким: 1930 – 31,3 за планом, а фактично було 22%; 1931 – 45% по плану, було 20,5%; 1932 – 36% по плану, а було – 19,7%. Продуктивність праці у промисловості зросла на 41%, а по плану мало бути 110%⁴³⁷.

Імпорт засобів виробництва сприяв створенню низки нових і технічному оновленню старих підприємств, прискорював технічний прогрес у СРСР. Тільки за останні два роки першої п'ятирічки імпортована техніка була встановлена на 500 промислових підприємствах. Другою значною статтею увезення був метал, на який за п'ятирічку було витрачено 1/5 всіх валютних витрат⁴³⁸.

У 1936 р. у СРСР було зроблено близько 40 тис. верстатів. Проте, незважаючи на збільшення виробництва металорізальних верстатів, вели-

⁴³⁵ Россия и США: экономические отношения, 1917–1933: Сб. док. / под ред. Г.Н. Севостьянова и Е.А. Тюриной. Москва: Наука, 1997. С. 98–101.

⁴³⁶ Касьяненко В.И. Завоевание экономической независимости СССР (1917–1940). Москва: Политиздат, 1972. С. 189.

⁴³⁷ Боффа Дж. История Советского Союза: в 2-х т. / пер. с итал. Москва: Международные отношения, 1990. Т. 1. С. 397.

⁴³⁸ Внешняя торговля СССР: 1918–1966 гг. Статистический сборник. Москва: Внешторгиздат, 1967. С. 9.

чезне зростання машинобудування в СРСР у роки другої п'ятирічки і надалі потребувало значного ввезення виробничих засобів із-за кордону. У 1936 р. було імпортовано понад 8 тис. верстатів. Не була вирішена проблема забезпечення потреб народного господарства в ковальсько-пресовому обладнанні, яке в СРСР було все ще на низькому рівні (покривало потреби в межах 25–30%) та поганої якості. Так, за наявності в США до 3 тис. типорозмірів ковальсько-пресового обладнання, в СРСР використовувалось лише 180. Рівень багатьох видів устаткування за конструкцією та якістю ще значно відставав від кращих іноземних зразків. Так, вага товарних вагонів на 20–30% була вищою, ніж останні конструкції американських вагонів, паровий екскаватор ємністю ковша в 0,75 м³ мав вагу 42 т, тоді як аналогічні екскаватори, що виготовлялись в США та Німеччині – 32 т. ККД радянських насосів останніх випусків становив 50–60%, у той час як американські мали 70–80%. Компресори, які виробляли радянські заводи, були розраховані на максимальний тиск в 300 атмосфер, тоді як заводи Італії, США та Німеччини випускали їх з розрахунку на понад 1000 атмосфер⁴³⁹. Якщо ж порівнювати показники будівельної галузі, то на будівництві житлового будинку в Нью-Йорку в 1934 р. фактичний виробіток за день на людину становив 1,78 м³, у той час як по Мосжилбуду в 1937 р. це виробництво за кошторисами (і за нормами) виражалася 0,5–0,6 м³, Житлобуду НКВП – 0,6 і фактично лише 0,5–0,55 м³. Щодо залізобетонного каркасу американська норма становила 0,6 м³, а радянська – 0,4 м³⁴⁴⁰.

Центральною ланкою модернізаційної стратегії радянської влади було прискорене перетворення країни з переважно аграрної на індустріальну. Цього намагалися досягнути шляхом надмірної концентрації ресурсів, за рахунок величезних людських та матеріальних втрат. Однак модернізація – це процес цілісного оновлення суспільства. В радянській країні же вона відбувалася на основі засвоєння досягнень більш розвинених країн шляхом різних форм науково-технічного співробітництва. Сировинні витрати на модернізацію промисловості допомогли скоротити технологічне відставання, яке було між царською Росією і розвиненими індустріальними країнами. За допомогою модернізації економіки радянське керівництво хотіло наздогнати й обігнати капіталістичні країни, забезпечити перехід «from a slow-

⁴³⁹ Центральный государственный архив народного хозяйства СССР (зараз РДАЕ). Ф. 4372. Оп. 36. Спр. 176. Арк. 1–4.

⁴⁴⁰ РДАЕ. Ф. 4372. Оп. 36. Спр. 1837. Арк. 65–67.

horse to a horsepower economy»⁴⁴¹. За відносно короткий проміжок часу в СРСР була створена потужна індустрія з високим військовим потенціалом. Разом з тим завдання модернізації промисловості не було до кінця виконане. Головне місце відводилося матеріально-технічним інноваціям, соціальні ж нововведення сприймалися як другорядні. Отже, відставання не зникло, лише трохи скоротилось. Валова продукція промисловості на душу населення в СРСР у співвідношенні з іншими країнами у 1940 р. була такою: США – 0,29%, Великою Британією – 0,36%, Францією – 0,53%, Німеччиною – 0,45%, Італією – 0,7%, Японією – 0,87%⁴⁴².

Одним із головних завдань модернізації промисловості було прагнення добитися повної незалежності від інших країн. Ця мета в основному була досягнута. За обсягом промислового виробництва СРСР вийшов на перше місце в Європі і на друге в світі. Особливо швидкий стрибок зробили енергетика і металургія. Практично виник ряд нових галузей: авіаційна, автомобільна, алюмінієва, літако- та танкобудування. Багато новозбудованих або реконструйованих підприємств за своїми масштабами й технічним оснащенням не поступалися закордонним. Харківський турбогенераторний завод, наприклад, був не тільки найбільшим у світі, але й перевершував за устаткуванням всесвітньо відомі фірми Метрополітен Віккерс (Metropolitan-Vickers) і Дженерал електрик (General Electric). Краматорський завод важкого машинобудування мав ливарні цехи, які вдвічі перевищували (за потужністю) цехи заводів Круппа (Krupp) та Шкода (Škoda). Унікальним був завод Станколіт. Почали працювати верстатобудівні заводи в Києві (автомати), Свердловську (зуборізні й агрегатні верстати), у Мінську, Тбілісі, Саратові, Харкові, в Москві⁴⁴³.

До сьогодні неможливо точно встановити реальний вплив міжнародної наукової-технічної співпраці на індустріалізацію СРСР. Згідно з даними американського дослідника Е. Саттона, 95% радянських підприємств отримували західні машини, устаткування, технології, пряму технічну допомо-

⁴⁴¹ Melnikova-Raich S. The Soviet Problem with Two «Unknowns»: How an American Architect and a Soviet Negotiator Jump-Started the Industrialization of Russia, Part II: Saul Bron. *The Journal of the Society for Industrial Archeology*. 2011. № 37(1-2). P. 21.

⁴⁴² Лельчук В.С. Индустриализация СССР: история, опыт, проблемы. Москва: Политиздат, 1984. С. 265.

⁴⁴³ Касьяненко В.И. Завоевание экономической независимости СССР (1917–1940). Москва: Политиздат, 1972. С. 195.

гу⁴⁴⁴. Однак радянські дані не дають нам цілісної та достовірної інформації, не опубліковані вичерпні дані про кількість ввезеного іноземного устаткування, не проаналізовано вплив його на розвиток окремих галузей народного господарства. Неможливо точно сказати, яким чином на індустріалізацію країни вплинули концесійна політика СРСР та залучення іноземної технічної допомоги. Про співпрацю з іноземними компаніями в СРСР намагалися говорити якомога менше, а інформацію про масштаби імпорту іноземної техніки не рекомендувалося публікувати в пресі.

Реалізацію першого п'ятирічного плану в СРСР варто розглядати в контексті розгортання Великої депресії на Заході протягом 1929–1932 рр. А тому потреба в економічній співпраці існувала в однаковій мірі як з боку країн з ринковою економікою, так і з боку СРСР. Для країн другого ешелону модернізації була характерною можливість використовувати техніку та технології більш розвинених країн. Не був винятком і СРСР, особливо на першому етапі індустріалізації. Велике значення мало співробітництво (особливо в роки першої п'ятирічки) з великими корпораціями та проєктно-конструкторськими фірмами США, Німеччини, Великої Британії та інших розвинених країн на основі договорів про технічну допомогу. Найактивніше такі договори уклалися протягом 1929–1931 рр. Ці договори не обмежувалися надсиланням креслень, патентів, машин або консультуванням. У таких договорах був як технічний, так і навчальний бік.

Показовою є співпраця з іноземними проєктно-конструкторськими організаціями, завдяки чому був освоєний передовий досвід швидкого проєктування та будівництва заводів, підготовлені власні інженери, техніки та кваліфіковані робітники. Радянські спеціалісти вивчили особливості промислових специфікацій іноземного обладнання та машин, а тому в майбутньому могли самостійно робити замовлення за кордоном.

До неофіційних каналів трансферу технологій та переймання закордонного виробничого досвіду можна віднести такі: відрядження радянських інженерів, техніків, робітників на стажування на закордонні підприємства; збір економічної та технічної інформації через радянські представництва за кордоном та освоєння її радянськими спеціалістами; піратське копіювання іноземних зразків обладнання та техніки; залучення іноземних спеціалістів на добровільній основі, які через економічну кризу втратили роботу на за-

⁴⁴⁴ Sutton A.C. *Western Technology and Soviet Economic Development*. Stanford, CA: Hoover Institution Press, 1971–1973. Vol. 2: 1930–1945. P. 234–243.

водах у себе дома, використання їх умінь та навичок під час освоєння імпортованої техніки та будівництва нових заводів.

Історичний досвід радянської індустріалізації засвідчує, що використання іноземних технологій і передової техніки в поєднанні з високим мобілізаційним потенціалом держави та ефективною системою державного регулювання і координації міжнародного економічного й науково-технічного співробітництва спроможний забезпечити вагомий результати в сфері техніко-організаційної та структурної модернізації економіки. Завдяки укладанню та реалізації договорів технічної допомоги між державою і провідними західними фірмами план індустріалізації країни було втілено в життя. Разом із тим індустріальний етап суспільного розвитку виявився межею можливостей інституційної структури, що спиралася на централізоване, директивно-планове управління економікою. Оскільки ступінь технологічного розвитку визначає конкурентоспроможність країни на світовому ринку, остільки неспроможність радянської системи забезпечити стійке економічне зростання на основі власних інновацій виявила неконкурентоспроможність економічної моделі, що базувалася на альтернативних ринковим механізмах суспільно-господарської взаємодії.

Розділ 12. ДИНАМІКА ТА СТРУКТУРА ЗОВНІШНЬОЇ ТОРГІВЛІ

У перше десятиліття ХХ ст. Україна впевнено інтегрувалася до системи світогосподарських зв'язків. Великий інтерес, насамперед з боку західноєвропейських країн, щодо розширення зовнішньоекономічної співпраці міг стати умовою перетворення України на одного зі стратегічних торговельних партнерів Заходу та чинником розбудови вітчизняного господарства на ринкових засадах. Однак Перша світова війна та подальше входження більшої частини українських земель до складу Радянського Союзу стали перепонами на шляху самобутнього господарського розвитку. Впровадження більшовицького режиму на теренах України розпочалося з політики воєнного комунізму, за умов якої зовнішньоторговельні зв'язки були згорнуті. Більше того, не було відповідної товарної бази для реалізації торговельних операцій: абсолютно уся сільськогосподарська продукція та продовольство з України реквізувалися і розподілялися державою між армією, промисловими робітниками та незахищеними соціальними верствами. Ситуація ускладнювалася ще й блокадою більшовицького режиму з боку країн Антанти. Дуже показово тогочасний стан описаний у радянському посібнику з економічної політики: «Тоді була блокада усіх капіталістичних країн проти нас і більше того, англійці стояли в Архангельську, намагались захопити

Баку, на Волзі діяли чехословаки, німці боролися з нами на Україні, так що торгувати не було з ким – було лише з ким воювати»⁴⁴⁵.

Деяке пожвавлення вітчизняних зовнішньоторговельних зв'язків відбулося з проголошенням НЕПу. В основу реалізації зовнішньоторговельної політики було покладено стратегію досягнення втрачених експортних позицій на міжнародній арені: лідерство перейняли більш сильні конкуренти, яких можна було витіснити лише кращою якістю продукції або низькими цінами. Радянські товари були неконкурентоспроможними через низький рівень технічного оснащення виробництва. Головні сфери – промисловість і сільське господарство – гостро потребували технічної модернізації та реструктуризації, чого без належного розвитку власного машинобудування можна було досягти лише за рахунок імпорту. Зокрема, на початку 1920-х років низький рівень техніки зумовлював те, що в СРСР оброблялося лише 44% наявних земель, тоді як в Німеччині – 65%, Франції, Італії та Бельгії – 70%, Данії – 75%, Великій Британії – 80%⁴⁴⁶. Про важливість імпорту свідчать й інші статистичні дані. У 1923–1926 рр. радянські заводи виробили лише 1191 трактор, у той час, як у 1921–1926 рр. з-за кордону було ввезено 21135 тракторів. Більше того, лише у 1925–1926 рр. було вироблено 732 трактори, а увезено тоді ж таки – 12368⁴⁴⁷. Таким чином, імпорт іноземної техніки та промислової сировини розглядався радянським урядом як життєво необхідна умова економічного розвитку. Водночас проголошення часткової свободи торгівлі та надані торговельні права мали досить умовний характер, бо виняткове право ведення зовнішньої торгівлі належало державі. Державна монополія впливала із загальних принципів організації радянського господарства – тотальна націоналізація промисловості, торгівлі та банківської сфери зробила державу єдиним виробником та споживачем, продавцем та покупцем. Приватний бізнес становив не більше 3–4%⁴⁴⁸.

⁴⁴⁵ Основы советской экономической политики: пособие для комвузов, вузов и преподавателей совпартшкол / под ред. В.П. Милютин. Москва: Изд-во Коммунистического ун-та им. Я.М. Свердлова, 1926. С. 20.

⁴⁴⁶ Вольфсон М.Б. Экономические формы СССР. Москва, Ленинград: Молодая гвардия, 1925. С. 46.

⁴⁴⁷ Лященко П. История народного хозяйства СССР. Москва, 1956. Т. 3: Социализм. С. 131.

⁴⁴⁸ Основы советской экономической политики: пособие для комвузов, вузов и преподавателей совпартшкол / под ред. В.П. Милютин. Москва: Изд-во Коммунистического ун-та им. Я.М. Свердлова, 1926. С. 30.

Зняття блокади з боку країн Антанти на початку 1920-х років та подальше впровадження НЕПу сприяли активізації радянської зовнішньої торгівлі. Однак практично здійснювати експортно-імпортні операції було досить проблематично: іноземні пароплавні компанії відмовлялися перевозити радянські товари, страхові компанії – страхувати їх, кредитні товариства – надавати позики. На радянські товари були накладені секвестри за фіктивними судовими позовами⁴⁴⁹. Така тенденція була зумовлена тим, що більшість країн просто не визнавали СРСР як нове державне утворення на геополітичній мапі. Тому в рамках зовнішньоторговельної політики нового уряду першим кроком стало підписання низки торговельних угод, метою яких було визнання країни як рівноправного та правового суб'єкта міжнародних економічних відносин. Зокрема, у 1920 р. на умовах найбільшого сприяння та свободи транзиту було укладено договори з Естонією, Литвою, Латвією, Фінляндією; у 1921 р. – із Польщею, Персією, Афганістаном, Туреччиною⁴⁵⁰. На взаємовигідних умовах було підписано угоди з Китаєм та Іраном, у 1921–1923 рр. – з Великою Британією, Німеччиною, Норвегією, Італією, Австрією, Чехословаччиною, Данією⁴⁵¹. Більшість договорів мали тимчасовий характер, на постійній ж основі було укладено угоди з Італією, Швецією, Великою Британією, Німеччиною та Персією вже у 1924–1925 рр.

Державне регулювання зовнішньоторговельних операцій здійснювалося через систему щорічних експортно-імпортних планів: проводився підрахунок експортних можливостей та імпортних потреб країни, на основі чого встановлювалися квоти товарів, які розподілялися по регіонах, та видавалися відповідні ліцензійні дозволи на експорт та імпорт. При цьому за видачу ліцензій на право ввезення та вивезення стягувався збір у розмірі 2% від вартості. Вся виручка від експорту йшла в державний валютний фонд або на закупівлю необхідних імпортних товарів. Регулювання та здійснення зовнішньої торгівлі в СРСР відбувалося через складну ієрархію державних органів, на чолі якої стояв Народний комісаріат зовнішньої торгівлі. Функція оперативного регулювання зовнішньої торгівлі належала Держторгу, роль якого зводилася до заготівлі товарів для експорту й перерозподілу імпорту

⁴⁴⁹ Лященко П. История народного хозяйства СССР. Москва, 1956. Т. 3: Социализм. С. 182.

⁴⁵⁰ Основы советской экономической политики: пособие для комвузов, вузов и преподавателей совпартшкол / под ред. В.П. Милютин. Москва: Изд-во Коммунистического ун-та им. Я.М. Свердлова, 1926. С. 269.

⁴⁵¹ Там само. С. 271.

на зовнішніх ринках⁴⁵². Право експорту та імпорту товарів мала обмежена кількість господарюючих суб'єктів, серед яких чільне місце займала кооперація. Споживча кооперація стала важливим посередником між державою та сільським господарством, особливо в Україні у питанні заготівлі хліба для експорту, а пізніше отримала право виходу на зовнішні ринки через угоди з іноземними кооперативними об'єднаннями. Серед найвідоміших кооперацій – Центросоюз та Сільгоспсоюз, які з відома Наркомату зовнішньої торгівлі займалися експортом сільськогосподарської продукції та імпортом товарів широкого вжитку.

Системи державних органів було недостатньо для регулювання та здійснення всього радянського експорту та імпорту, тому починаючи з середини 1920-х років чільне місце у торговельному ланцюжку починають займати змішані акціонерні товариства та державні трести й синдикати. Зокрема, у 1921 р. було створено 20 акціонерних товариств, з них 10, тобто 50% – торговельних; у 1925 р. уже існувало 161 змішане товариство, з яких торговельних було 111, тобто майже 70%⁴⁵³. Такі монопольні торговельні об'єднання займалися зовнішньою торгівлею окремих видів продукції – хліба (Експортхліб, Хлібопродукт), лісу (Експортліс, Північноліс, Західноліс, Фанеротрест), льону (Експортльон, Льонторг, Льонцентр), вугілля (Донбас, Донвугілля), текстилю (Текстильний синдикат), чаю (Чаєуправління), солі (Солесиндикат), іншої промислової продукції та сировини (Промекспорт, Резинотрест, Резиноторг, Шкітрест, Аркос, Дерутра, Деруметал тощо).

Важливо акцентувати увагу на специфіці регулювання та організації зовнішньоторговельних відносин союзних республік, зокрема, України, в рамках єдиного інституційного механізму СРСР. На папері УРСР, як і інші республіки, мала певну автономію щодо здійснення економічної політики, проте реально жодна торговельна операція не була реалізована без відома центрального управління. УРСР могла автономно укладати торговельні угоди, проте, по-перше, виключно з дозволу уряду РСФСР, по-друге, лише з тими країнами, важливість яких диктувалася з боку того ж таки радянського уряду. Так, на цих умовах було підписано договір між Білорусією, Азербайджаном та Україною. Водночас країна не мала жодного права підпису-

⁴⁵² Торговая энциклопедия: справочник и руководство по организации, практике и технике торговли / сост. А.П. Тольский при участии Фейфеца и др.; под ред. М.Я. Кауфмана. Москва: Центросоюз, 1924. Т. 5. Внешняя торговля. С. 12.

⁴⁵³ Лященко П. История народного хозяйства СССР. Москва, 1956. Т. 3: Социализм. С. 163.

вати торговельні договори, наприклад, з Великою Британією чи Німеччиною, які були зацікавлені у співробітництві.

Безпосередню участь у міжнародних торговельно-економічних відносинах СРСР Україна брала через систему уповноважених органів. Пізніше було створено низку інших організацій як складових всесоюзних органів, зокрема, Українсько-Східну торгову палату. На території України було організовано систему консульств та генеральних представництв. Так, у Харкові перебувало генеральне консульство Німеччини та Польщі, представництво Чехословаччини, в Одесі – генеральні консульства Туреччини та Італії, консульства Німеччини та Японії, в Києві – німецькі та польські консульства⁴⁵⁴. Представництва вирішували суто організаційні питання, зокрема, надавали інформацію про кон'юнктуру на міжнародних ринках, вирішували питання щодо заходження іноземних кораблів, розшуку іноземців у СРСР та радянських громадян за кордоном тощо.

У країнах, які були важливі для України в торговельно-економічному сенсі, були дипломатичні радники та секретарі у складі уповноважених та торговельних представництв СРСР, представники кооперації тощо. Окрім державних органів, на території України існували відділення державних монопольних утворень та загальних кооперативних об'єднань, до прикладу, Українське торгове представництво Центросоюзу у Харкові; Всеросійський текстильний синдикат із відділеннями у Харкові, Києві, Одесі; Цукортрест з відділеннями у Харкові, Києві, Вінниці. В УРСР діяли такі організації, як Донвугілля та Південнорудний трест, що мали право самостійного виходу на міжнародний ринок⁴⁵⁵.

У роки НЕПу радянський уряд проводив досить жорстку митно-тарифну політику. Перший митний тариф СРСР (1922 р.), який мав фіскально-покровительський характер, встановив високі ставки імпортного мита на предмети розкоші; щодо сировини й напівфабрикатів, які вироблялися в країні, було прийнято охоронні тарифи, зокрема, для покровительства розвитку шкіряної, бавовняної, льняної галузей; імпорт обладнання був допущений безмитно. Тарифом 1922 р. було відновлено практику експортних мит, зокрема, встановлено високі ставки вивізного мита на залізну та марганцеву руди Криворізького басейну, необроблену шкіру, волосся,

⁴⁵⁴ Безродный Е.Ф. Участие Советской Украины в международных связях СССР (1923–1929 гг.): автореф. дис. ... док. истор. наук: 07.00.02. Киев, 1990. С. 22.

⁴⁵⁵ Там само. С. 6.

насіння, льон, щетину, ліс, м'ясо, рибу, вовну тощо⁴⁵⁶. Забороненими до вивозу були хліб, висівки, картопляна мука, крохмаль, вермішель тощо.

У 1924 р. було прийнято новий митний тариф, основна мета якого зводилася до забезпечення покровительства розвитку сільського господарства: було допущено безмитне увезення суперфосфатів, дубильних речовин, добрив, сільськогосподарських машин тощо. У тарифах 1924–1925 рр. 2/3 усього імпорту для аграрної сфери ввозилося без будь-яких митних платежів, у тарифах 1925–1926 рр. – уже 1/3⁴⁵⁷. Загалом рівень обкладання окремих груп товарів був досить різний (табл. 2.8).

Таблиця 2.8

Рівень обкладання імпортом митом основних груп товарів, %

Групи товарів	1924–1925 рр.			1925–1926 рр.		
	Розподіл митного доходу	Рівень обкладання	Значення імпорту	Розподіл митного доходу	Рівень обкладання	Значення імпорту
Обладнання	9,8	18,0	7,6	12,2	20,4	12,0
Сировина і напівфабрикати	55,6	15,0	51,6	49,8	17,5	56,6
Сільськогосподарські товари	1,8	4,1	6,3	2,2	5,2	8,6
Паливо	–	–	0,1	0,5	19,6	0,5
Харчові продукти	20,4	12,0	23,7	18,9	70,0	5,3
Товари широкого вжитку	6,0	24,0	3,6	9,4	22,6	8,2
Предмети розкоші	0,6	109,1	0,1	0,3	88,2	0,1

Джерело: Кулишер І.М. Основные вопросы международной торговой политики. Ленинград: Прибой, 1929. С. 135.

У митних тарифах 1926–1927 рр. ставки імпорتنих мит були збільшені – скасоване безмитне ввезення продукції для промисловості та сільського господарства. Тепер від 2/3 до 3/4 радянського ввозу обкладалося відповідними митними стягненнями⁴⁵⁸. Загалом же митні платежі не відігравали значного ані покровительського, ані фіскального значення. Якщо наприкінці

⁴⁵⁶ Кулишер І.М. Основные вопросы международной торговой политики. Ленинград: Прибой, 1929. С. 200.

⁴⁵⁷ Там само. С. 113.

⁴⁵⁸ Там само. С. 113.

XIX ст. надходження від імпорتنих мит становили 14,5% бюджетних коштів, то у 1920-х роках – коливалися в межах 2,9–4,6%⁴⁵⁹.

Поряд із експортно-імпортними платежами використання транзитних мит обмежувалося торговельними угодами – було дозволене безмитне перевезення для товарів з країн-партнерів. Зокрема, на території України вільний транзит здійснювався через західні та північні кордони до Чорного моря (Одесу, Миколаїв, Севастополь). Водночас свобода транзиту була умовною – за ліцензіями, тобто одні товари можна було провозити, а на інші встановлювалися заборони. До прикладу, недозволений був транзит через західні та північні кордони до чорноморських портів цукру, бавовняних виробів, резини, спирту⁴⁶⁰. Така відносність безмитного транзиту існувала й з боку інших держав. Зокрема, у договорі з Польщею було обговорено принцип свободи транзиту між Польщею та Україною. Проте тут вже польська сторона залишила за собою право нормувати умови ввезення німецьких чи австрійських товарів через свою територію. Серед інших митно-тарифних інструментів значного поширення набули вивізні премії як засіб стимулювання радянського експорту. Декретом 1923 р. було встановлено повернення мита на сировину та машини, сірники, парфумерні та косметичні вироби, фарфоро-фаянсовий та скляний посуд, мереживо, мідні товари, шкіру, консерви, шоколад, алюмінієві вироби тощо⁴⁶¹.

Державна монополія зовнішньої торгівлі та урядовий централізм сприяли активному розвитку контрабанди, яка стала доволі масовим явищем. Це було не просто систематичне порушення митно-торговельного законодавства – сформувався окремий тіньовий сегмент експортно-імпоротної діяльності, який зі своїми власними законами й нормами успішно процвітав паралельно до офіційного товарообороту. Найвищого рівня розвитку контрабанда досягла на західноєвропейських кордонах (більшою мірою, на західних українських митницях). До прикладу, у 1926 р. тут було ввезено контрабандних товарів на суму 60 млн руб., при цьому домінували такі групи товарів: шкіряні вироби та взуття – 12%, галантерея – 11%, в'язані бавовняні вироби – 13%, бавовняна пряжа – 12%, вовняні тканини – 20%⁴⁶².

⁴⁵⁹ Там само. С. 51.

⁴⁶⁰ Там само. С. 256.

⁴⁶¹ Кулишер И.М. Основные вопросы международной торговой политики. Ленинград: Прибой, 1929. С. 548.

⁴⁶² Ларин Ю. Частный капитал в СССР. Москва, Ленинград: Гос. изд-во, 1927. С. 36, 37.

Про активний розвиток контрабандної торгівлі на західному кордоні свідчить і той факт, що вздовж кордону з Естонією, Латвією та Польщею розвинулася мережа так званих «транзиток». Вони стояли біля самої прикордонної лінії та являли собою оптові бази, склади, пункти прийому та зважування контрафактної продукції і навіть слугували своєрідними біржами праці й місцями відпочинку для контрабандистів⁴⁶³. Окрім «транзиток» у країнах-сусідах були створені компанії, які спеціалізувалися на контрабандній торгівлі з СРСР. До прикладу, тривалий період у Варшаві діяла компанія Висоцького, яка незаконно увозила чай через західні та південні митниці України. Контрабанда була такою масштабною, що чай Висоцького повністю забезпечував внутрішній попит на нього на українському ринку⁴⁶⁴.

За рахунок контрабанди розвивалися цілі схеми заробітку. Зокрема, радянський уряд боровся з тіншовою торгівлею різними методами, серед яких – значні винагороди за повідомлення про факти контрабанди та її затримання. Зазвичай, прикордонників інформували про тіншові операції місцеві жителі, які ж і скуповували контрабанду у борг. Конфіскований товар продавався на аукціонах, а отримана виручка розподілялася між державною казною і кишнями так званого «інформатора» й прикордонника. Аукціонна ціна, яка в десятки разів перевищувала реальну, не лише покривала вартість контрабанди, а й давала гарну премію. Така система створювала умови для легкої наживи, а тому часто про контрабанду заявляли саме ті, хто її ввозив. З іншого боку, вигравали й контрабандні фірми. Майже вся контрабандна продукція на аукціонах скуповувалася приватними особами. До прикладу, за період жовтня 1926 р. – січня 1927 р. із всього конфіскату на території України приватним особам було продано: по Шепетівській митниці – 85%, по Кам'янець-Подільській митниці – 99,8%. В середньому, до 75% товару знову потрапляло до рук контрабандних агентів⁴⁶⁵. Далі викуплена продукція за завищеними цінами збувалася на ринку уже цілком легально.

У той час, коли основна територія України увійшла до складу Радянського Союзу, східно-галицькі, буковинські та закарпатські землі після Першої світової війни були розділені між Польщею, Румунією та Чехословаччиною. Експлуататорська політика урядів щодо автохтонного українського

⁴⁶³ Там само. С. 37.

⁴⁶⁴ Там само. С. 38.

⁴⁶⁵ Там само. С. 39.

населення обмежувала потенціал промислово-торговельного розвитку. Зокрема, у 1920-ті роки Західна Україна залишалася відсталою аграрною околицею Польщі. У польську промисловість вкладалися значні кошти, а західноукраїнські землі були центрами збуту готової продукції⁴⁶⁶. Регіон залишався основним постачальником сировини, аграрної продукції та продовольства на європейські ринки.

Монополізація основних галузей промисловості і жорсткий контроль румунського уряду за експортом зумовлювали те, що практично вся продукція, вироблена на території Буковини, збувалася до метрополії. Румунське законодавство підпорядковувало економіку державі, яка не створювала можливостей належного розвитку національного бізнес-осередку, реалізації індивідуальної підприємницької ініціативи як у сфері промисловості, так і торгівлі. Внутрішня комерція і зовнішньоторговельні операції продовжували зосереджуватися здебільшого в руках євреїв. Зокрема, серед народу набув поширення вираз: «Християнський розум – не для купецтва»⁴⁶⁷.

Характерними рисами господарського розвитку Закарпаття у 1920-х роках залишалася економічна відсталість та домінування екстенсивних сфер виробництва. Чехословацький уряд не забезпечував належного покровительства закарпатській промисловості, натомість сприяв збереженню статусу аграрно-сировинного придатку. Зовнішньоторговельна діяльність Закарпаття обмежувалася відповідними заходами економічної політики: за відсутності переробних підприємств аграрна та промислова сировина вивозилася до центральних територій, а звідти – вже у вигляді готової продукції завозилася на внутрішні ринки.

Державна монополія та несприятлива торговельна політика радянського уряду негативно позначилися на динаміці зовнішньоторговельної діяльності СРСР. Зокрема, якщо у 1913 р. Російська імперія загалом вивезла товару на суму 1520 млн руб., а ввезла – на 1374 млн руб., то уже у 1920 р. (за цінами 1913 р.) оборот зовнішньої торгівлі країни становив лише 38 млн руб.⁴⁶⁸. Порівняно з довоєнним часом у 1918–1920 рр. знизилася й інтенсив-

⁴⁶⁶ Економічна історія України: іст.-екон. дослідж.: в 2 т. / Т.А. Балабушевич, В.Д. Баран, В.К. Баран та ін.; відп. ред. В.А. Смолій; НАН України, Ін-т історії України. Київ: Ніка-Центр, 2011. Т. 2. С. 275.

⁴⁶⁷ Буковина – її минуле і сучасність / під ред. Д. Квітковського, Т. Бриндзана, А. Жуковського. Париж; Філадельфія; Детройт, 1956. С. 472.

⁴⁶⁸ Айхенвальд А.Ю. Советская экономика: Экономика и экономическая политика СССР / с предисл. Н.И. Бухарина. Москва; Ленинград: Гос. изд-во, 1927. С. 202–203.

ність зовнішньої торгівлі української території. До прикладу, у 1918 р. з України до Росії й далі закордон було вивезено товарів на суму 3,6 млн руб., а ввезено – лише на 11 тис. руб.; у 1919 р. відповідно на суму 2,4 млн руб. та 100 тис. руб.⁴⁶⁹. Україна продовжувала залишатися основним постачальником продовольства, аграрної та промислової сировини (вивозилося сало, шкіра, взуття, кам'яне вугілля, хімічна продукція, косметичні вироби, метали, папір, тканини, галантерея тощо). В імпорті переважали нафтопродукти та низькосортна текстильна продукція.

Активний розвиток зовнішньої торгівлі як Радянського Союзу в цілому, так й України зокрема, спостерігається уже з початку 1920-х років, що було зумовлене впровадженням НЕПу. У 1922–1923 рр. для зовнішньої торгівлі УРСР був характерним позитивний торговельний баланс: вартість експорту зросла до 23,8 млн руб., а імпорту – до 5,8 млн руб.⁴⁷⁰. Водночас, попри позитивну динаміку обсяги торгівлі становили лише 20–25% довоєнного рівня. У 1924–1925 рр. унаслідок неврожаю відбулося скорочення вітчизняного експорту, основу якого продовжували становити зернові культури. За цей час загальна урожайність Радянського Союзу оцінювалася у 7–8 балів, а урожайність країн Європи – в 12–14 балів⁴⁷¹. Однак, якщо у 1921–1922 рр. частка України в радянському експорті становила майже 8%, а в імпорті – 4,4%, то уже на 1926 р. показники були 21,2% та 11,5% відповідно. До 1928 р. порівняно з 1922–1923 рр. обсяг вітчизняного експорту зріс у шість разів і становив 123,3 млн руб., а імпорт – у 15 разів і сягнув майже 89 млн руб.⁴⁷².

У повоєнні роки основну роль у зовнішній торгівлі України продовжували відігравати чорноморсько-азовські порти, зокрема, Одеса, Миколаїв, Маріуполь, проте розвиток залізничного транспорту підвищував значущість і західних сухопутних митниць, таких як шепетівська, волочиська, новоселицька (табл. 2.9).

⁴⁶⁹ Внешняя торговля СССР за период 1918–1927/28 гг. Статистический обзор / под ред. А.П. Винокура и С.Н. Бакулина. Ленинград, Москва: Снабкоопгиз, 1931. С. 12, 18, 20, 34.

⁴⁷⁰ Безродный Е.Ф. Участие Советской Украины в международных связях СССР (1923–1929 гг.): автореф. дис. ... док. истор. наук: 07.00.02. Киев, 1990. С. 32.

⁴⁷¹ Сельскохозяйственный экспорт СССР / под ред. Б.Е. Гуревича и Н.А. Падейского; с предисловием Л.М. Хинчука. Москва; Ленинград: Сельхозгиз, 1930. С. 11.

⁴⁷² Безродный Е.Ф. Участие Советской Украины в международных связях СССР (1923–1929 гг.): автореф. дис. ... док. истор. наук: 07.00.02. Киев, 1990. С. 32.

Таблиця 2.9

Динаміка зовнішньої торгівлі українських митниць у 1921–1923 рр.

Митниця	1921–1922 рр.				1922–1923 рр.			
	Експорт		Імпорт		Експорт		Імпорт	
	тис. т	млн руб.	тис. т	млн руб.	тис. т	млн руб.	тис. т	млн руб.
Одеса	6,0	2,6	47,9	7,0	90,0	8,2	9,6	1,7
Миколаїв	34,5	0,4	17,5	0,8	199,1	8,0	–	–
Херсон	–	–	–	–	19,1	1,0	–	–
Маріуполь	10,5	0,2	9,9	0,6	33,9	2,5	–	–
Бердянськ	–	–	0,3	0,02	2,8	0,1	–	–
Усього морськими митницями	51,0	3,2	75,6	8,4	344,9	19,8	9,6	1,7
Шепетівка	2,1	1,3	18,0	3,0	9,0	1,0	3,7	2,1
Новоселиця	–	–	–	–	128,9	1,9	–	–
Волочиськ	–	–	0,9	0,7	–	–	0,6	0,4
Усього сухопутними митницями	2,1	1,3	18,9	3,7	137,9	2,9	4,3	2,5

Джерело: Внешняя торговля СССР за период 1918–1927/28 гг. Статистический обзор / под ред. А.П. Винокура и С.Н. Бакулина. Ленинград, Москва: Снабкоопгиз, 1931. С. 110–114, 172–176.

Як видно з таблиці 2.9, у 1921–1923 рр. фізичний обсяг експорту чорноморсько-азовськими портами зріс у 6,8 раза, а сухопутними митницями – у 65 разів; обсяг імпорту, навпаки, скоротився – у вісім разів морем та у 4,4 раза суходолом. При цьому у структурі експорту морськими портами домінували такі товари, як збіжжя, шкіра, ліс, марганцева руда, кам'яне вугілля, тютюн, вовна, худоба, сіль, цукор тощо. Зокрема, у 1922 р. з території України було вивезено 54,9 млн пуд. хліба, 1,9 млн пуд. цукру, 0,5 млн пуд. худоби, 5,7 млн пуд. солі, 0,9 млн пуд. марганцевої руди, 34,1 млн пуд. кам'яного вугілля⁴⁷³. До 1923 р. суттєво зріс вивіз зернових та круп'яних культур (пшениці, ячменю, жита, гречки, проса), макухи, залізної руди, металобрухту. Через сухопутні митниці в означені роки вивозили коноплі, шкіру, вовну, щетину, ліс тощо. Головними країнами українського експорту були Німеччина, Данія, Велика Британія, Нідерланди, Італія, Франція, Туреччина тощо.

⁴⁷³ Коберський К. Україна у світовому господарстві. Прага, 1933. С. 32.

Щодо товарної структури імпорту, то морем довозили пшеницю та жито, кукурудзу, вугілля, муку, цукор тощо, а через сухопутні митниці – рибу, папір, дерево, машини та обладнання. Зокрема, у 1922 р. в цілому на територію України було завезено деревини та виробів з неї на 11,1 млн руб., риби – на 2,5 млн руб., залізних виробів і машин – на 0,7 млн руб., готової промислової продукції – на 0,4 млн руб. При цьому 34,9% усього імпорту йшло з Німеччини, 10,1% – Польщі, 9,2% – Естонії, 7,7% – Великої Британії, 6,7% – Китаю, 6,5% – Чехії, 6,2% – Австрії⁴⁷⁴.

Інтенсивність зовнішньоторговельних операцій посилилася у роки НЕПу. Зокрема, за 1923–1927 рр. фізичний обсяг експорту через українські митниці зріс на 35,8%, у той час, як у вартісному виразі приріст становив 50,6% (табл. 2.10). Під час згортання НЕПу та у роки першої п'ятирічки показники дещо знизилися.

Таблиця 2.10

Динаміка експорту через українські митниці у 1923–1928 рр.

Митниця	1923–1924 рр.		1924–1925 рр.		1925–1926 рр.		1926–1927 рр.		1927–1928 рр.	
	тис. т	млн руб.	тис. т	млн руб.	тис. т	млн руб.	тис. т	млн руб.	тис. т	млн руб.
Одеса	498,6	29,1	144,9	19,3	202,2	21,0	460,3	40,2	200,6	31,0
Миколаїв	425,9	22,6	309,7	13,0	339,2	13,7	295,2	16,1	247,2	9,6
Інші чорноморські	178,8	9,4	43,6	3,7	101,6	7,7	119,2	10,4	4,8	0,5
Бердянськ	44,7	2,4	22,5	2,2	73,6	5,4	45,6	3,8	50,9	5,2
Маріуполь	128,0	7,6	311,5	9,3	486,5	20,7	428,8	14,2	287,7	5,6
Інші азовські	80,2	4,3	69,2	5,2	323,1	23,8	101,4	8,5	6,5	0,5
Волочиськ	–	–	2,3	1,0	6,4	2,1	31,6	7,3	46,8	10,8
Шепетівка	26,7	2,9	139,0	14,5	158,7	12,2	594,2	26,2	630,6	31,6
Усього	1382,9	78,3	1042,7	68,2	1691,3	106,6	2076,3	126,7	1475,1	94,8

Джерело: Внешняя торговля СССР за период 1918–1927/28 гг. Статистический обзор / под ред. А.П. Винокура и С.Н. Бакулина. Ленинград, Москва: Снабкоопгиз, 1931. С. 330–336.

Як видно з таблиці, основна роль в українському морському експорті в період НЕПу належала одеському та миколаївському портам. Зокрема, через Одесу у 1923–1928 рр. було вивезено 1,5 млн т товару на суму 140,6 млн руб., через Миколаїв – 1,6 млн т продукції вартістю 75 млн руб. Досить значним був експорт через Маріуполь: вивезено 1,6 млн т продукції вартіс-

⁴⁷⁴ Там само. С. 32, 33.

Частина II. Характер і форми зовнішньоекономічних зв'язків...

тєю 57,4 млн руб. На сухопутному кордоні найбільшу значущість в українському експорті мала шепетівська митниця, через яку вивезено 1,5 млн т товару на 87,4 млн руб.⁴⁷⁵.

Аналіз товарної структури українського експорту у роки НЕПу свідчить про його аграрно-сировинний характер. Основними статтями вітчизняного вивозу як через чорноморсько-азовські, так і західні сухопутні митниці були зернові культури, продукція тваринництва та рослинництва, руди, ліс тощо (табл. 2.11).

Таблиця 2.11

Товарна структура українського експорту у 1923–1928 рр., тис. т

Стаття експорту	Одеса	Миколаїв	Бердянськ	Маріуполь	Волочиськ	Шепетівка	Усього
Зернові	646,8	726,0	208,7	387,6	17,5	72,4	2059,0
Бобові	84,2	–	–	–	–	1,6	85,8
Кукурудза	200,8	10,8	14,5	6,7	–	–	232,8
Олійне насіння	20,3	30,6	8,2	36,9	–	3,0	99,0
Олія	7,9	–	–	–	–	–	7,9
Макуха	171,4	49,1	1,4	63,4	–	18,0	303,3
Городина	3,7	–	–	–	7,0	58,9	69,6
Риба	–	–	–	–	–	10,4	10,4
Яйця та птиця	–	–	–	–	36,8	76,3	113,1
Худоба	7,3	–	–	2,9	–	–	10,2
Цукор	126,3	–	–	–	–	–	126,3
Деревина	58,3	–	–	–	4,3	34,9	97,5
Кам'яне вугілля	–	–	–	987,9	–	1,3	989,2
Залізна руда	–	201,6	–	–	–	979,1	1180,7
Марганцева руда	–	579,5	–	–	–	221,3	800,8
Усього	1327,0	1597,6	232,8	1485,4	65,6	1477,2	6185,6

Джерело: Внешняя торговля СССР за период 1918–1927/28 гг. Статистический обзор / под ред. А.П. Винокура и С.Н. Бакулина. Ленинград, Москва: Снабкоопгиз, 1931. С. 330–336.

⁴⁷⁵ Боднарчук Т.Л. Динаміка та структура зовнішньої торгівлі Радянської України у міжвоєнний період. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2019. Вип.. 52. С. 218. URL: <https://doi.org/10.15407/ingedu2019.52.213>

Дані таблиці 2.11 показують, що у роки НЕПу основу українського експорту становили зернові (пшениця, жито, ячмінь), кукурудза, олійне насіння та макуха, яйця, ліс, кам'яне вугілля, залізна та марганцева руда. Найбільший обсяг вивозу припадав на чотири основні митниці – Одесу, Миколаїв, Маріуполь та Шепетівку. Зокрема, через Одесу до 1927 р. вивозили здебільшого зернові, кукурудзу та макуху, на 1928 р. вивіз пшениці скоротився порівняно з 1923–1924 рр. у шість разів, жита – у 36 разів, припинився експорт ячменю та кукурудзи, проте з 1926 р. почав активно вивозитися цукор. Миколаївський порт відіграв важливу роль в експорті збіжжя, обсяг вивозу якого до 1928 р. знизився у сім разів, проте порівняно з 1923–1924 рр. у 1927–1928 рр. у 15 разів зріс експорт марганцевої руди. Маріуполь на 1928 р. втратив своє значення як важливого центру експорту хліба (вивіз скоротився у 14 разів), натомість став головним портом щодо вивозу кам'яного вугілля (експорт зріс у 17 разів). Негативна динаміка експортної торгівлі хлібом пояснюється падінням рівня товаризації вітчизняного сільськогосподарського виробництва в результаті революційних подій та зниження частки великих поміщицьких землеволодінь.

Шепетівська митниця була важливим центром вивозу продукції важкої індустрії – за 1923–1928 рр. експорт залізної руди зріс майже у 60 разів, марганцевої – у сім разів. Значним був вивіз яєць, який у досліджувані роки зріс у сім разів. Через Волочеську митницю селяни вивозили до сусідніх територій продукцію власних господарств (яйця, птицю, городину), зокрема, за 1924–1928 рр. експорт яєць зріс у 10 разів, із 1927 р. хоч у невеликих обсягах, але активно почали вивозити овочі та зернові культури.

Зважаючи на те, що Україна разом з Північним Кавказом забезпечувала $\frac{3}{4}$ експорту всього радянського збіжжя, можна вважати, що географія товаропотоків зернових Радянського Союзу відбивала й вітчизняні тенденції. Основними країнами – реципієнтами радянського хліба були Велика Британія, Німеччина, Франція, Нідерланди, Фінляндія тощо (табл. 2.12).

Висока частка у структурі вітчизняного експорту макухи була обумовлена значним ростом олійного виробництва: у 1923–1928 рр. українська макуха вивозилася до Данії – 59,7%, Німеччини – 19,6%, Великої Британії – 10,9%, Швеції – 3,9% тощо⁴⁷⁶. Головними країнами – реципієнтами вітчизняної марганцевої та залізної руди були Польща, Франція, Нідерланди, Велика Британія, США тощо.

⁴⁷⁶ Сельскохозяйственный экспорт СССР / под ред. Б.Е. Гуревича и Н.А. Падейского; с предисловием Л.М. Хинчука. Москва, Ленинград: Сельхозгиз, 1930. С. 56.

Таблиця 2.12

Географічна структура експорту радянського хліба у 1922–1927 рр., %

Країна-реципієнт	Жито	Пшениця	Овес	Ячмінь
Велика Британія	0,1	12,8	5,3	26,0
Німеччина	34,4	3,4	8,6	52,5
Нідерланди	23,4	15,5	26,6	14,5
Бельгія	3,0	11,8	4,8	2,9
Франція	1,1	15,7	0,9	0,1
Італія	2,1	23,0	0,3	0,3
Данія	3,9	–	0,3	1,2
Швеція	7,6	1,0	0,5	0,7
Норвегія	1,4	1,4	3,5	–
Польща	1,9	3,2	7,5	–
Литва	4,3	0,6	19,0	0,2
Естонія	3,1	0,2	13,3	0,3
Фінляндія	13,5	0,2	9,4	–

Джерело: Сельскохозяйственный экспорт СССР / под ред. Б.Е. Гуревича и Н.А. Падейского; с предисловием Л.М. Хинчука. Москва; Ленинград: Сельхозгиз, 1930. С. 30.

У роки НЕПу Україна залишалася основним експортером яєць та птиці. У 1927–1928 рр. на кооперації та товариства УРСР (Кооптах, Ратао, Русавсторг) припадало 31% всього радянського яєчного експорту. При цьому 60–70% продукту йшли до Німеччини, решта – до Великої Британії та Австрії. Бита птиця здебільшого вивозилася до Німеччини, Великої Британії та Франції, а жива птиця – до Польщі, Туреччини, Греції та Єгипту. Значне скорочення поголів'я худоби у воєнні та післявоєнні роки зумовило деякий спад у вітчизняному експорті м'ясопродуктів. Активізація вивозу худоби та м'ясопродуктів помітна з 1926 р., зокрема, уже у 1927–1928 рр. 62% всього радянського експорту цієї продукції припадало на українські господарські організації, такі як товариство «Бекон», кооперація «Добробут», ВУКС, Укрм'ясотрест, змішані товариства «Ратао», «Русавсторг», «Радпольторг». Починаючи з другої половини 1920-х років вивозу м'ясопродуктів сприяло розширення беконних фабрик та проведення заходів щодо «беконізації» свинарства. Як результат, у 1927–1928 рр. з УРСР, головним чином до Великої Британії, Італії та Франції, було вивезено 3 тис. т м'ясопродуктів: 2,3 тис. т свинини, 581 т яловичини, 77 т баранини, 22 т окороків, 29 т сала, 28 т субпродуктів⁴⁷⁷. Українська худоба здебільшого вивозилася до Греції,

⁴⁷⁷ Там само. С. 219.

де створювала значну конкуренцію Югославії, Туреччині, Австрії, Чехії та Італії. Зокрема, українським товариством Укрм'ясотрест у 1927–1928 рр. було вивезено 1,5 тис. т забійної ваги на 1,1 млн руб.⁴⁷⁸.

Щодо імпорту, то у 1923–1928 рр. спостерігається позитивна динаміка: фізичний обсяг ввозу основними українськими митницями зріс майже у 12 разів, у той час як вартісний – у 14 разів (табл. 2.13).

Таблиця 2.13

Динаміка імпорту через українські митниці у 1923–1928 рр.

Митниця	1923–1924 рр.		1924–1925 рр.		1925–1926 рр.		1926–1927 рр.		1927–1928 рр.	
	тис. т	млн руб.	тис. т	млн руб.	тис. т	млн руб.	тис. т	млн руб.	тис. т	млн руб.
Одеса	22,0	6,8	217,1	55,5	111,7	58,5	123,2	60,0	174,6	95,2
Миколаїв	–	–	29,1	5,2	–	–	–	–	20,0	2,4
Волочиськ	0,05	0,04	1,0	0,3	21,3	1,2	25,2	2,2	20,0	3,4
Шепетівка	4,4	2,1	30,1	12,5	60,2	23,9	41,0	16,0	92,4	23,1
Усього	26,5	8,9	277,3	73,5	193,2	83,6	189,4	78,3	307,0	124,1

Джерело: Внешняя торговля СССР за период 1918–1927/28 гг. Статистический обзор / под ред. А.П. Винокура и С.Н. Бакулина. Ленинград, Москва: Снабкоопгиз, 1931. С. 695–701.

Дані таблиці свідчать про те, що серед морських портів лідером за обсягами імпорту була Одеса: за 1923–1928 рр. тут увезено майже 175 тис. т товару на 95,2 млн руб., тобто фактично за фізичними обсягами імпорт зріс у вісім разів, а у вартісному вираженні – у 14 разів. На сухопутному кордоні за обсягом ввозу домінувала Шепетівка: у 1927–1928 рр. через цю митницю на українську територію було ввезено 92,4 тис. т продукції (зростання порівняно з початком досліджуваного періоду – 21 раз) на суму 23,1 млн руб. (більше, ніж у 1923–1924 рр. в 11 разів).

Товарна структура українського імпорту у роки НЕПу свідчить про те, що продукція масового споживання практично не ввозилася. Головним чином, Радянський Союз імпортував сировину, машини та обладнання для вітчизняної промисловості (табл. 2.14).

Про те, що радянський імпорт здійснювався виключно в інтересах індустріалізації, свідчить і те, що основними його адресатами були державні народногосподарські органи, сфери транспорту та промисловості. До прикладу можна взяти дані 1923 р. (табл. 2.15).

⁴⁷⁸ Там само. С. 220.

Таблиця 2.14

Товарна структура українського імпорту у 1923–1928 рр., тис. т

Стаття імпорту	Одеса	Миколаїв	Волочиськ	Шепетівка	Усього
Хліб в зерні	22,4	26,5	–	1,5	50,4
Насіння	3,6	–	–	2,1	5,7
Чорні та кольорові метали	8,0	–	12,8	45,1	65,9
Дріт	3,8	–	1,1	2,7	7,6
Кам'яне вугілля	–	–	37,5	36,1	73,6
Металеві вироби	6,0	–	3,3	10,6	19,9
Машини та обладнання	48,7	–	2,1	21,6	72,4
Бавовна та бавовняні тканини	41,6	–	–	2,0	43,6
Шкіра	59,1	–	–	–	59,1
Добрива	13,1	–	–	4,6	17,7
Усього	206,3	26,5	56,8	126,3	415,9

Джерело: Внешняя торговля СССР за период 1918–1927/28 гг. Статистический обзор / под ред. А.П. Винокура и С.Н. Бакулина. Ленинград, Москва: Снабкоопгиз, 1931. С. 695–701.

Таблиця 2.15

Розподіл імпорту товарів за групами адресатів в січні 1923 р.

Органи	Кількість, тис. пуд.	Цінність у цінах 1923 р.	Цінність у %
Наркомзовнішторг	235	1436	22
Наркомати	28	340	5
ВРНГ	16	116	2
Промислові органи	381	766	11
Товарні органи	203	1850	27
Транспорт	1571	1138	16
Кооперація	44	784	11
Комунальні господарства	11	111	2
Різне	15	306	4

Джерело: Внешняя торговля России в 1922–1923 году: сборник статей / под ред. В. Громана, М. Кауфмана, М. Заменгоф. Москва: Изд-во «Экономическая жизнь», 1923. С. 112.

Географічна структура українського імпорту показує, що в роки НЕПу основними іноземними постачальниками продукції на внутрішній ринок

були Велика Британія (23,5% імпорту), Німеччина (22,2%), США (11,5%), Італія (9,0%), Польща (4,2%) тощо⁴⁷⁹. Зокрема, з Німеччини до України йшли машини та обладнання, тканини, добрива, із США та Великої Британії – машини, обладнання та інструменти, з Польщі та Франції – тканини.

До середини 1920-х років Україні вдалося дещо відновити свої довоєнні позиції важливого міжнародного торговельного партнера. Зокрема, у роки НЕПу країна забезпечувала 21% світового експорту пшениці, 13% – світового вивозу жита та 5,7% ячменю; на Україну припадало 11,4% світового експорту яєць, 6% світового вивозу вугілля, 4,3% експорту залізної руди, 3,3% деревини⁴⁸⁰. Україна відігравала чи не найбільше значення у зовнішній торгівлі Радянського Союзу порівняно з іншими республіками: на 1927 р. український експорт становив майже чверть усього радянського вивозу та 16% – імпорту (табл. 2.16).

Таблиця 2.16

**Участь УРСР в зовнішній торгівлі Радянського Союзу
(за цінами 1913 р.)**

Роки	Експорт			Імпорт			Зовнішньоторговельний оборот		
	СРСР, млн руб.	УРСР, млн руб.	%	СРСР, млн руб.	УРСР, млн руб.	%	СРСР, млн руб.	УРСР, млн руб.	%
1923– 1924	370,9	75,9	20,5	240,5	10,7	4,4	611,4	86,6	14,2
1924– 1925	371,1	64,5	17,1	411,5	78,7	19,1	782,6	143,2	18,3
1925– 1926	465,0	98,8	21,2	465,5	84,6	18,1	930,5	183,4	19,7
1926– 1927	558,0	136,9	24,5	497,4	80,5	16,2	1055,4	217,4	20,6

Джерело: Коберський К. Україна у світовому господарстві. Прага, 1933. С. 36.

При цьому приналежність української території до СРСР обмежувала її перспективи щодо подальшого розвитку та поглиблення міжнародної торговельної співпраці. На перший погляд, обсяги вітчизняних експортно-імпортних операцій були значними, проте слід врахувати і те, що ми беремо до уваги лише взаємодію з країнами, які не входили до Радянського Союзу. З іншого боку, існував набагато масштабніший за обсягами товаро-

⁴⁷⁹ Коберський К. Україна у світовому господарстві. Прага, 1933. С. 40.

⁴⁸⁰ Там само. С. 67–76.

потік – між УРСР та іншими союзними республіками, який віддалено нагадував звичайну торгівлю, а скоріше був безоплатним вивозом та заготівлею. У другій половині 1920-х років Україна із власного виробництва лише до РСФСР вивозила 24% птиці та яєць, по 22% пшениці та жита, 28% ячменю, 46% кукурудзи, 34% гречки, 30% соняшнику, 70% тютюну, 89% цукру, 40% солі, 62% соди, 58% машин і т.ін.⁴⁸¹. Означені статистичні дані являють собою не що інше, як втрачені експортні можливості України, зумовлені її державною безсуб'єктністю.

Державна монополія зовнішньої торгівлі призвела до активного розвитку контрабандного експорту та імпорту, розміри яких подекуди були досить значними. До прикладу, у 1923–1924 рр. контрабанда по західному українському кордону становила 1,5 млн руб., при цьому, за ті ж роки лише через Шепетівську митницю офіційно було імпортовано продукції на 2,1 млн руб. Лідером за обсягом контрабандної торгівлі був західний сухопутний кордон: у 1923–1928 рр. тут налічувалося 35,3 тис. випадків контрабанди (92–97% при ввезенні) на суму 4,6 млн руб. Другу позицію займав чорноморський регіон – 6,7 тис. випадків (майже 100% при імпорті) на 1 млн руб. Найменше випадків контрабанди зафіксовано на кордоні з Румунією – 1,3 тис. (86–89% при імпорті) на суму майже 1 млн руб.⁴⁸².

Продовжуючи аналіз зовнішньоторговельної діяльності України в роки НЕПу, важливо звернути увагу і на розвиток транзитної торгівлі. З 1926 р. посилилася роль української території як транзитного центру, зокрема, протягом 1926–1928 через Шепетівку з Німеччини та Польщі йшов посуд та інші товари до Азербайджану (на 361,6 тис. руб.), Туркменії (на 81 тис. руб.), Вірменії (на 68,1 тис. руб.). У зворотному напрямі транзитом перевезено різного товару (сухофрукти, спеції, шкіри) на 81,6 тис. руб. Дещо втратили свою значимість як транзитні пункти чорноморські порти: у 1926–1928 рр. лише через Одесу з Туреччини та Німеччини до Китаю було перевезено товару на 20,8 тис. руб.⁴⁸³.

Під час згорання НЕПу та першої п'ятирічки у динаміці та структурі зовнішньої торгівлі УРСР відбулися суттєві зміни. Зокрема, у 1929 р. порів-

⁴⁸¹ Там само. С. 30.

⁴⁸² Внешняя торговля СССР за период 1918–1927/28 гг. Статистический обзор / под ред. А.П. Винокура и С.Н. Бакулина. Ленинград, Москва: Снабкоопгиз, 1931. С. 790–793.

⁴⁸³ Там само. С. 772, 775–778, 786.

няно з 1927–1928 рр. експорт за фізичними обсягами зріс на 20,7%, хоча за вартістю знизився на 18,8% (табл. 2.17).

Таблиця 2.17

Динаміка експорту через українські митниці у 1929–1932 рр.

Митниця	Жовтень-грудень 1928 р.		1929 р.		1930 р.		1931 р.		1932 р.	
	тис. т	млн руб.	тис. т	млн руб.	тис. т	млн руб.	тис. т	млн руб.	тис. т	млн руб.
Одеса	35,7	9,2	260,5	43,0	2241,3	103,1	3056,9	101,8	931,7	39,2
Миколаїв	69,9	1,3	378,0	6,3	–	–	–	–	473,7	9,3
Інші чорно-морські порти	–	–	–	–	294,0	11,3	280,6	7,5	160,7	3,5
Маріуполь	180,6	2,0	1019,8	13,9	–	–	–	–	1271,9	11,2
Волочиськ	16,9	1,9	30,3	5,9	27,0	2,4	415,1	4,6	66,4	0,8
Шепетівка	173,2	6,7	666,0	25,0	466,9	17,0	504,0	10,8	66,9	3,1
Усього	476,3	21,1	2354,6	94,1	3029,2	133,8	4256,6	124,7	2971,3	67,1

Джерело: Внешняя торговля СССР за первую пятилетку (1928–1933 гг.): статистический обзор / под ред. А.Н. Вознесенского, А.А. Волошинского. Москва: Внешторгиздат, 1933. С. 188–206.

За 1929–1931 рр. кількість вивезеної продукції зросла на 80,8%, проте уже у 1932 р. спостерігаємо спад експорту порівняно з 1931 р. на 69,8%. Протягом першої п'ятирічки серед українських митниць лідируючі позиції займали Одеса та Маріуполь у морській торгівлі та Шепетівка – у сухопутній. Зокрема, за 1929–1931 рр. експорт з одеського порту зріс у 12 разів, проте уже у наступному році показник знизився; у 1929–1932 рр. експорт з маріупольського порту зріс на 24,7%. До 1931 р. дещо втрачає свою значимість миколаївський порт, проте у 1932 р. динаміка вивозу стає позитивною. Дещо знизилися обсяги експорту через шепетівську митницю.

Попри значну диверсифікацію статей вивозу, товарна структура продовжувала демонструвати аграрно-сировинний характер вітчизняної зовнішньої торгівлі (табл. 2.18). При цьому у структурі морського вивозу 70% становила аграрна продукція та 30% промислова, у той час як у сухопутній торгівлі, навпаки, 95% – промислова сировина, решта – аграрна продукція та продовольство.

Товарна структура українського експорту у 1929–1932 рр., тис. т

Стаття експорту	Одеса	Миколаїв	Маріуполь	Волочиськ	Шепетівка	Усього
Зернові	4106,8	259,9	105,5	–	–	4472,2
Кукурудза	134,4	8,5	7,2	–	–	150,1
Олійне насіння	32,9	–	–	–	5,0	37,9
Олія	24,4	–	–	–	–	24,4
Макуха	183,4	–	–	–	17,0	200,4
Тютюн	–	–	–	–	4,5	4,5
Риба	2,7	–	–	–	6,8	9,5
Яйця та птиця	–	–	–	17,5	20,1	37,6
М'ясопродукти	11,0	–	–	–	–	11,0
Цукор	323,4	19,9	–	–	–	343,3
Лісо- та пило- матеріали	258,0	–	4,6	27,9	223,4	513,9
Кам'яне вугілля	134,5	81,2	2009,2	–	2,8	2227,7
Залізна руда	606,9	256,1	–	430,0	1148,7	2441,7
Марганцева руда	229,0	225,1	–	44,9	184,4	683,4
Хімічна продукція	11,1	–	–	–	3,0	14,1
Усього	6058,5	850,7	2126,5	520,3	1615,7	11171,7

Джерело: Внешняя торговля СССР за первую пятилетку (1928–1933 гг.): статистический обзор / под ред. А.Н. Вознесенского, А.А. Волошинского. Изд. Главного таможенного управления Внешторгиздат, 1933. С. 188–206.

Як і в попередні роки, лідером за обсягом експорту був одеський порт, через який у 1929–1932 рр. було вивезено 6 млн т продукції на 850,7 млн руб., при цьому через Одесу було експортовано 91,8% українських зернових, 89,5% кукурудзи, 91,5% макухи, 94,2% цукру, 50,2% лісоматеріалів, 24,8% залізної руди, 33,5% марганцевої руди. Крім того, через одеський порт вивозилися такі товари, як сіль, сода, сірники, фарфор та фаянс, крохмаль, мука тощо. Другу позицію за обсягами експорту займав Маріуполь, проте тут у вивозі 94,5% становило кам'яне вугілля. Шепетівка відіграла основну роль в експорті залізної руди (71,1% експорту).

Основними торговельними партнерами УРСР залишалися країни Західної Європи. Зокрема, до Великої Британії з України вивозили лісоматеріа-

ли, пиломатеріали та фанеру, зернові, макуху, кукурудзу, м'ясопродукти, птицю, олію; до Німеччини – руди, зернові, бобові, олійне насіння, тютюн, яйця, птицю, олію, вино, сірники; до Італії – руди, зернові, м'ясопродукти; до Франції – вугілля, руди, олію; до Греції – вугілля та рибу; до Туреччини – вугілля, рибу, цукор. Крім того, українські руди експортувалися до Чехословаччини, Польщі, США; макуха – до Данії, птиця – до Латвії, цукор – до Персії та Єгипту, сіль – до Югославії, Латвії, Литви, Румунії, Персії, тютюн – до Австрії, Бельгії та Польщі.

У роки першої п'ятирічки ключову роль в українському імпорті відігравали три основні митниці – шепетівська, волинська та одеський порт (табл. 2.19). Аналіз динаміки імпорту показує його значне зростання у 1929–1931 рр. – у 2,7 раза, проте у 1932 р. відмітним є скорочення кількості вивезеної продукції порівняно з 1931 р. у 2,4 раза.

Таблиця 2.19

Динаміка імпорту через українські митниці у 1929–1932 рр.

Митниця	Жовтень- грудень 1928 р.		1929 р.		1930 р.		1931 р.		1932 р.	
	<i>тис. т</i>	<i>млн руб.</i>	<i>тис. т</i>	<i>млн руб.</i>	<i>тис. т</i>	<i>млн руб.</i>	<i>тис. т</i>	<i>млн руб.</i>	<i>тис. т</i>	<i>млн руб.</i>
	Одеса	33,5	22,7	181,6	78,0	291,8	98,5	269,7	118,7	252,3
Волочиськ	3,1	0,5	14,9	1,8	57,6	6,4	145,1	13,7	17,4	3,6
Шепетівка	35,9	5,6	128,0	29,6	366,0	54,9	453,4	68,0	87,1	20,8
Всього	72,5	28,8	324,5	109,4	715,4	159,8	868,2	200,4	356,8	95,1

Джерело: Внешняя торговля Союза ССР за первую пятилетку (1928–1933 гг.). Статистический обзор / под ред. А.Н. Вознесенского и А.А. Волошинского. Москва: Внешторгиздат, 1933. С. 476–482.

Лідуючі позиції в українському імпорті належали Шепетівській митниці, через яку за 1929–1932 рр. було ввезено 1034,5 тис. т продукції. У товарній структурі імпорту домінували чорні метали (всього завезено 654,0 тис. т), цинк (23,2 тис. т), металеві вироби (64,2 тис. т) та машини (39,8 тис. т)⁴⁸⁴. Другу позицію за обсягом увезеної продукції займав одеський порт – усього імпортовано 995,4 тис. т товару. У 1929–1932 рр. через Одесу було ввезено 14,7 тис. т сухофруктів, 21,9 тис. т чаю, 145,0 тис. т цукру, 32,5 тис. т шкіри,

⁴⁸⁴ Внешняя торговля Союза ССР за первую пятилетку (1928–1933 гг.). Статистический обзор / под ред. А.Н. Вознесенского и А.А. Волошинского. Москва: Внешторгиздат, 1933. С. 476.

5,0 тис. т хімічних продуктів, 3,9 тис. т насіння, 43,0 тис. т сірки, 62,4 тис. т добрив, 208,2 тис. т чорних металів, 21,0 тис. т металевих виробів, 20,5 тис. т дроту, 67,3 тис. т машин та обладнання тощо⁴⁸⁵.

Географічна структура імпорту демонструвала досить розгалужені торговельні зв'язки України: з Німеччини на внутрішній ринок увозили шкіру, хімічні продукти, добрива, чорні метали, свинець, металеві вироби, дріт, машини та обладнання, електромашини, папір; з Великої Британії – хімічні продукти, добрива, свинець, машини та обладнання; з Італії – сірку, автомобілі, з США – сірку, металеві вироби, машини та обладнання, трактори, автомобілі, електромашини, бавовну-сирець; з Фінляндії – папір та паперову масу; з Польщі, Литви та Чехословаччини – сірку, чорні метали, металеві вироби; з Норвегії та Франції – алюміній. Значними були імпортні товаропотоки й з азійських країн, зокрема, з Персії ввозили сухофрукти, шовк-сирець, бавовну-сирець, з Єгипту – бавовну-сирець, з Китаю – чай та шовк, з Індії – чай, джут-сирець. Поряд із США на внутрішній ринок завозили кубинський цукор.

Щодо транзитної торгівлі, то у роки першої п'ятирічки основними пропускними пунктами були Шепетівка та Одеса. Зокрема, з Німеччини та Польщі у 1929–1931 рр. до Азербайджану та Туркменії через Шепетівку було перевезено 581 т товару на 137 тис. руб.; у зворотному напрямі – 277,4 т продукції на 119 тис. руб.⁴⁸⁶. Через Одесу йшов транзит до Туреччини та азійських країн, зокрема, у 1932 р. через морський порт до Азії було перевезено 10 т англійських автомобілів, 120 т товару до Туреччини⁴⁸⁷.

У роки другої п'ятирічки ресурсна та сировинна значимість УРСР для Радянського Союзу суттєво зросла. У 1932 р. Україна забезпечувала СРСР 70% вугілля, 70% залізної руди, 41% нафти, 75% марганцевої руди, 63% сталі, 70% чавуну, 50% суперфосфатів, 45% цементу, 28% цегли, 24% шкіряного взуття, 28% м'яса, 69,5% цукру, 33% олії⁴⁸⁸. До 1937 р. за основними галузями питомий тягар України в СРСР децю знизився, проте абсолютні показники, навпаки, зросли. Зокрема, з 1932 р. по 1937 р. обсяги постачання вугілля до СРСР зросли в 1,8 раза, залізної руди – у 2,6 раза, чавуну – у 2,4 раза, сталі – удвічі, шкіряного взуття – у 2,3 раза, м'яса – утричі, цукру –

⁴⁸⁵ Там само. С. 477–479.

⁴⁸⁶ Там само. С. 554–556, 558.

⁴⁸⁷ Там само. С. 572–573.

⁴⁸⁸ Сціборський М. Україна в цифрах (статистична студія території, населення й народного господарства). Б. м., 1940. С. 23.

у 3,2 раза⁴⁸⁹. При цьому обсяг зворотних капіталовкладень був зовсім незначним. У 1937 р. 70,7% усіх державних інвестицій надходили до РСФСР і лише 16,8% – до України⁴⁹⁰. Фактично, вітчизняний економічний потенціал використовувався для розвитку інших союзних республік, що суттєво вплинуло на зовнішньоторговельні можливості країни.

Перед Другою світовою війною Україна посідала друге-третє місце у світі за обсягами вирощених зернових та технічних культур, четверте – за обсягами вирощеної кукурудзи, п'яте-шосте – коней та свиней, сьоме – рогатої худоби, одинадцяте – овець⁴⁹¹. Натомість, проаналізувавши товарну структуру вітчизняної зовнішньої торгівлі за 1934 р., бачимо, що домінує промислова сировина: 50% експорту становили метали, 22,2% – цукор, 19,4% – вугілля та кокс і лише 7% – збіжжя. Водночас в імпорті поряд із готовою промисловою продукцією (46,9%), нафтою та нафтопродуктами для СРСР (28,6%) помічаємо товари, у виробництві яких Україна посідала високі позиції у світі – деревину (18% імпорту), рибу (5,2%), продукцію тваринництва (1,3%). У роки другої п'ятирічки український хліб практично у повному обсязі спрямовувався до РСФСР та інших республік, аналогічна ситуація була з цукром та вугіллям. Лише невелика частина означеної продукції йшла до європейських та азійських держав. У динаміці зовнішньої торгівлі 1935 р. спостерігаємо як зростання, так і спади за деякими статтями, зокрема, порівняно з 1928 р., експорт хліба знизився на 37,5%, цукру – на 14,3%, натомість вивіз вугілля зріс у 2,4 раза, руд – на 28,6%, чавуну й сталі – у 2,5 раза (табл. 2.20).

Таблиця 2.20

Експорт УРСР за основними групами товарів у 1935 р., млн т

Предмет вивозу	1928 р.	1932 р.	1935 р.	Приріст, % (до 1928 р.)	Приріст, % (до 1932 р.)
Хліб	1,6	1,2	1,0	-37,5	-16,7
Цукор	0,7	0,5	0,6	-14,3	20,0
Вугілля	8,1	15,0	19,7	143,2	31,3
Руди	0,7	0,8	0,9	28,6	12,5
Чавун і сталь	1,3	1,8	3,4	149,6	82,1

Джерело: Сціборський М. Україна в цифрах (статистична студія території, населення й народного господарства). Б. м., 1940. С. 34.

⁴⁸⁹ Там само. С. 25.

⁴⁹⁰ Там само. С. 26.

⁴⁹¹ Там само. С. 34.

Таким чином, аналіз тенденцій розвитку зовнішньої торгівлі України в роки другої п'ятирічки свідчить про те, що за рахунок екстракційної політики радянського уряду з вітчизняного експорту випали стратегічні товари, натомість країна почала імпортувати продукцію, у виробництві якої займала лідерські позиції на світовому рівні. Не вкладаючи значних коштів в економічний розвиток України, радянський уряд використовував її національне багатство для розвитку інших територій.

Зовнішня торгівля західноукраїнських земель у міжвоєнні роки зберігала екстенсивний характер: територія спеціалізувалася на вивозі деревини та виробів з неї, нафти та потасової солі (калію), продовольства, чому сприяли значні природні багатства. Зокрема, Східна Галичина займала третє місце у світі за видобутком потасової солі (калію), а разом із Закарпаттям – п'яте місце за обсягом родовищ нафти⁴⁹². Як і в довоєнні роки, Східна Галичина продовжувала вивозити значну кількість сировини та продовольства. У структурі експорту домінували такі статті, як збіжжя, картопля, спирт, яйця, масло та інші продукти тваринництва, ліс, нафта, сіль, вапно⁴⁹³. У 1927–1929 рр. зі Східної Галичини було вивезено 17,5 тис. т картоплі, червоного буряка та іншої городини на суму 1 млн злотих⁴⁹⁴. Регіон був одним із основних постачальників бобових до Польщі, Чехії, Італії, Іспанії, Південної Америки та Куби. Зокрема, у 1928–1929 рр. експорт квасолі з Галичини становив 17 тис. т на 12 млн злотих, гороху – 3,2 тис. т на 2 млн злотих⁴⁹⁵.

Галичина вивозила значну кількість рогатої худоби, свиней, кіз, овець, коней, а також продуктів тваринництва, таких як: масло, сало, смалець, лій, волосся, щетина тощо. Щодо географічних напрямів товаропотоків, то домінували країни-сусіди – Австрія, Чехія та Німеччина. До прикладу, у 1926–1928 рр. річний експорт галицької худоби до означених держав становив 1780 т вартістю 1,86 млн злотих (фактично 20% всього польського вивозу), свиней – 16,1 тис. т на 23,7 млн злотих (18%), битого м'яса – 5,3 тис. т на 11,4 млн злотих, живої птиці – 320 тис. шт. на 1,5 млн злотих (20%)⁴⁹⁶.

Серед продуктів тваринництва домінували яйця, масло, волосся, щетина, пір'я, пух тощо. У 1927–1929 рр. із Галичини до країн Європи було

⁴⁹² Там само. С. 19.

⁴⁹³ Садовський В. Нарис економіки українських земель. Подєбради, 1935. С. 71–72.

⁴⁹⁴ Коберський К. Україна у світовому господарстві. Прага, 1933. С. 49.

⁴⁹⁵ Там само. С. 50.

⁴⁹⁶ Там само. С. 54.

експортовано 31,3 тис. т яєць на суму 83 млн злотих, що становило майже 60% усього польського вивозу, у 1930 р. вивіз зріс на 18,5% і становив 37,1 тис. т на 100 млн злотих⁴⁹⁷. У ті ж роки на зовнішні ринки було спрямовано 2,7 тис. т масла, що становило 20% польського вивозу. Крім того, у 1927–1929 рр. Східна Галичина поставила на зовнішні ринки 132 т волосся та щетини на 0,7 млн злотих, 428 т пір'я та пуху на 1,5 млн злотих, меду – 340 т на 6 млн злотих⁴⁹⁸.

Галицька деревина вивозилася залізницями здебільшого до Німеччини, значна її кількість сплавлялася річками до Одеси та інших портів Чорного моря і далі до азійських країн. Зазвичай, необроблене дерево йшло у східному напрямі, а оброблене – у західному. Зокрема, у 1927–1929 рр. з Галичини щорічно вивозилося близько 1 млн т дерева на 93 млн злотих⁴⁹⁹. Практично весь видобуток калію йшов до Польщі, галицькі нафтопродукти – до Польщі, Чехії, Німеччини, Австрії, Франції, Бельгії. До прикладу, у 1926–1928 рр. звідси було вивезено 567 тис. т нафтопродуктів⁵⁰⁰.

Буковина залишалася стабільним експортером деревини та сільськогосподарської продукції, птиці та шкіри. У значних обсягах вивозили курячі яйця (90% до Німеччини), соняшник і гарбузове насіння⁵⁰¹. Звідси товари експортувалися до Польщі, Чехословаччини, Австрії, Франції, Італії, Бельгії та Німеччини. Значним був експорт до Єгипту, Палестини та Туреччини. Закарпаття залишалось основним постачальником на зовнішні ринки деревини та солі, яка спрямовувалася на чеські ринки – до Братислави та Оломоуца. Зокрема, у 1926 р. було вивезено до Чехії 5 млн м³ деревини, 167 тис. т солі⁵⁰².

Серед статей імпорту до західноукраїнських земель домінувала готова промислова продукція – вугілля, сільськогосподарські машини, залізо, металеві та текстильні вироби, медичні та хімічні препарати, добрива, фарби тощо (табл. 2.21).

Щодо імпорту, важливо відзначити його досить парадоксальне спрямування. Політика країн, до складу яких входили західноукраїнські землі,

⁴⁹⁷ Там само. С. 55.

⁴⁹⁸ Там само. С. 55.

⁴⁹⁹ Там само. С. 57.

⁵⁰⁰ Там само. С. 56.

⁵⁰¹ Економічна історія України: історико-економічне дослідження у двох томах. Київ, 2011. Т. 2. С. 293.

⁵⁰² Коберський К. Україна у світовому господарстві. Прага, 1933. С. 63–64.

була скерована не на розвиток народного господарства, а на максимальне вилучення наявних ресурсів та природних багатств. Регіон масово постачав на західноєвропейські ринки промислову сировину (деревину, вовну, продукти тваринництва, нафту, сіль), а у зворотному напрямі отримувал уже готову продукцію, вироблену із тієї ж таки власної сировини (мило, шкіру, свічки, папір, сукно тощо).

Таблиця 2.21

**Зовнішня торгівля Східної Галичини
за основними статтями імпорту у 1928–1929 рр.**

Стаття імпорту	Обсяг, тис. т	Вартість, млн злотих
Електротехнічні вироби	1,2	17,0
Текстильні вироби	9,0	200,0
Шкіряні вироби	4,2	40,0
Кава, чай, какао	1,4	6,5
Риба	13,5	8,5
Смалець та маргарин	1,6	6,5
Галантерейні вироби	0,7	13,0
Тютюн	2,0	6,7
Папір	13,0	16,0

Джерело: Коберський К. Україна у світовому господарстві. Прага, 1933. С. 59–60.

Щодо імпорту, важливо відзначити його досить парадоксальне спрямування. Політика країн, до складу яких входили західноукраїнські землі, була скерована не на розвиток народного господарства, а на максимальне вилучення наявних ресурсів та природних багатств. Регіон масово постачав на західноєвропейські ринки промислову сировину (деревину, вовну, продукти тваринництва, нафту, сіль), а у зворотному напрямі отримувал уже готову продукцію, вироблену із тієї ж таки власної сировини (мило, шкіру, свічки, папір, сукно тощо).

У роки Другої світової війни зовнішня торгівля СРСР та західноукраїнських земель обмежувалася військовими поставками зброї та продовольства з боку Великої Британії та США. У повоєнні роки у світі сформувалися два протилежні табори країн – соціалістичний на чолі з СРСР та капіталістичний з незмінними лідерами США та Великою Британією. З одного боку, промислово розвинені країни Європи створюють Європейське об'єднання вугілля і сталі, з іншого боку, СРСР та нові країни Європи, які стали на шлях соціалістичної розбудови, формують інтеграційне об'єднання соціалістичних держав – Раду економічної взаємодопомоги (РЕВ). Саме політико-ідеологічне протистояння між двома інтеграційними організаціями і визначило особливості зовнішньоторговельної діяльності України.

Першочерговим завданням радянського уряду у повоєнні роки стало відновлення національної промисловості та подальше стимулювання експорту. Відповідно, радянська промисловість користувалася значною державною підтримкою, а зовнішня торгівля виступала одним із основних джерел промислового розвитку країни. Про пріоритетність промисловості над іншими сферами народного господарства, зокрема, зовнішньою торгівлею, свідчать обсяги здійснених загальних державних витрат (табл. 2.22). Зокрема, у структурі радянського держбюджету 1955 р. витрати на промисловість становили 19,3%, а на зовнішню торгівлю – лише 2,5%. Кошти, вкладені у розвиток промислового сектора, у 10 разів перевищували витрати на зовнішньоторгівельну діяльність.

Таблиця 2.22

Витрати на промисловість та зовнішню торгівлю СРСР і УРСР

Роки	Промисловість СРСР		Промисловість УРСР		Зовнішня торгівля СРСР	
	млн руб.	%	млн руб.	%	млн руб.	%
1940	20318,7	15,4	2119,2	5,0	17,7	–
1950	57430,6	18,1	4651,3	4,8	6102,8	1,9
1955	76725,0	19,3	19867,6	14,1	9965,0	2,5

Джерело: Государственный бюджет СССР за IV и V пятилетки (1946–1950 гг. и 1951–1955 гг.). Статистический сборник / Министерство финансов СССР. Ленинград: Госфиниздат СССР. С. 65, 78.

При цьому сфера зовнішньої торгівлі лише через систему митно-тарифних платежів могла покрити 100% державних інвестицій в індустриальний сектор або 50% загальнодержавних промислових витрат (табл. 2.23).

Таблиця 2.23

Доходи від зовнішньої торгівлі СРСР у 40–50-х роках ХХ ст.

Роки	Митні доходи		Податок на прибуток підприємств зовнішньої торгівлі	
	млн руб.	%	млн руб.	%
1940	2857,5	2,1	96,9	0,1
1950	21077,6	6,5	422,0	0,1
1955	34776,7	8,1	532,7	0,1

Джерело: Государственный бюджет СССР за IV и V пятилетки (1946–1950 гг. и 1951–1955 гг.). Статистический сборник / Министерство финансов СССР. Ленинград: Госфиниздат СССР. С. 22, 56.

Унаслідок значної державної підтримки зростає кількість промислових підприємств. У 1918–1962 рр. у СРСР було побудовано та відновлено ро-

боту 38740 підприємств. Найбільша кількість суб'єктів господарювання була створена у роки другої та третьої п'ятирічок (9 тис.) та воєнний період (11 тис.). У 1946–1962 рр. було побудовано та відновлено 16,5 тис. підприємств⁵⁰³. Суттєво збільшився обсяг промислового виробництва як СРСР, так і союзних республік. Зокрема, виробництво радянської великомасштабної промисловості зросло з 2,3 млрд руб. у 1921 р. до 129,5 млрд руб. у 1940 р. та до 227,6 млрд руб. у 1950 р.⁵⁰⁴. За 1918–1937 рр. в цілому суттєво збільшилося загальносоюзне виробництво таких стратегічних експортних товарів, як: чавун (у 3,5 раза), сталь (у 4 рази), вугілля (у 4,4 раза), електроенергія (у 18 разів), цемент (у 3 рази) тощо. У 1940–1945 рр. спостерігається деякий спад виробництва порівняно з попередніми роками, однак уже з 1950 р. відмітним стає стрімке зростання обсягу виробництва основних видів промислової продукції. Зокрема, за 1950–1985 рр. виробництво електроенергії зросло у 17 разів, вугілля – майже у три рази, чавуну і сталі – майже у шість разів, металообробних станків – у 31 раз, ткацьких та прядильних машин – майже у 2,5 раза, паперу – у п'ять разів, цементу – у 13 разів, тканин – майже у чотири рази, трикотажу – у дев'ять разів, цукру – майже у п'ять разів.

При цьому зросла стратегічна роль саме України як основного виробника вище означеної продукції (табл. 2.24). УРСР давала Радянському Союзу 32% вугілля, 50% чавуну, 37% сталі, 60% залізної руди тощо⁵⁰⁵. У 1940 р. промисловість УРСР виробила продукції на суму 25 млрд руб., а у 1950 р. – на 29 млрд руб.⁵⁰⁶. За 1913–1954 рр. виробництво промислової продукції УРСР зросло у 18 разів. При цьому попри позитивну динаміку це були найнижчі показники зростання серед усіх союзних республік (наприклад, промислове виробництво РСФСР зросло у 30 разів, БРСР – у 22 рази, окремих республік – навіть у 45 разів).

Як видно, динаміка виробництва промислової продукції України відповідає всесоюзній тенденції: за 1940–1947 рр. відмітним є спад обсягу вироб-

⁵⁰³ Промышленность СССР (Статистический сборник). Москва: Издательство «Статистика», 1964. С. 76.

⁵⁰⁴ Статистические динамические ряды за 1913–1951 годы / РГАЭ. Ф. 1562, Оп. 41, Д. 65. С. 43.

⁵⁰⁵ Справочник по внешней торговле в СССР / под ред. Г.Е. Кофтова, Д.Ф. Рамзайцева и В.Б. Спандарьяна. Москва: Внешторгиздат, 1958. С. 36.

⁵⁰⁶ Статистические динамические ряды за 1913–1951 годы / РГАЭ. Ф. 1562, Оп. 41, Д. 65. С. 243.

ництва, проте за 1940–1960-х років виробництво чавуну та залізної руди зросло майже у вісім разів, сталі – у 12,5 раза, електроенергії – у 12 разів, бавовняних тканин – у 20 разів, цукру – у шість разів. За 1947–1955 рр. виробництво тракторів зросло у 10 разів, металургійного обладнання – у три рази, вугілля – у 2,6 раза.

Таблиця 2.24

Динаміка виробництва основних видів промислової продукції УРСР у 40–60-х роках ХХ ст.

Продукція	1940 р.	1947 р.	1951 р.	1955 р.	1958 р.	1963 р.
Чавун, млн т	9,2	3,8	10,9	16,6	20,1	29,6
Сталь, млн т	8,6	2,6	10,2	16,9	21,7	32,6
Вугілля, млн т	83,8	47,0	85,5	126,0	77,9	97,0
Електроенергія, млрд кВт	12,1	6,5	16,9	30,1	43,9	78,5
Трактори, тис. шт.	10,4	5,7	23,3	57,3	–	–
Бавовняні тканини, млн м ²	11,9	7,5	27,8	49,2	75,9	153,1
Цукор, млн т	1,6	0,6	2,2	2,4	3,7	3,5
Залізна руда, млн т	18,9	9,2	24,8	39,9	49,8	75,3
Металургійне обладнання, тис. т	16,0	24,2	44,1	76,2	–	–

Джерело: Статистические динамические ряды за 1913–1951 годы / РГАЭ. Ф. 1562, Оп. 41, Д. 65. С. 97, 99, 101, 102, 104, 106; Промышленность СССР (Статистический сборник). Москва: Государственное статистическое издательство, 1957. С. 72, 73; Промышленность СССР (Статистический сборник). Москва: Издательство «Статистика», 1964. С. 162, 170, 194, 235, 371, 428.

Таким чином, у повоєнні роки сформувалася потужна технічна та сировинно-продовольча база для розширення радянського експорту. Стрімкий розвиток радянської промисловості насамперед зумовив реструктуризацію вивізної торгівлі: СРСР стає одним із основних експортерів машин та обладнання, електроенергії, руд, тракторів, автомашин, металообробних станків, сировини та напівфабрикатів тощо (табл. 2.25).

У повоєнні роки необхідність перезапуску радянської індустріалізації вимагала підтримки активних зв'язків СРСР із промислово розвиненими країнами, співробітництво з якими реалізовувалося на основі укладання клірингових та кредитних угод. Радянські металургійні комбінати, автомобільні заводи, АЕС, газопроводи були збудовані за підтримки американських, японських, італійських, французьких фірм. У 1940–1960-х роках клірингові або угоди взаємних поставок були укладені з Фінляндією, Швецією, Данією, Норвегією, Швейцарією, Нідерландами, Японією тощо. СРСР отримував

машини та обладнання, сировину й матеріали, а у зворотному напрямі вивозив вироблену продукцію. Значними були й кредитні угоди. До прикладу, у 1946 р. Швеція надала кредит СРСР у розмірі 1 млрд крон на придбання шведських товарів⁵⁰⁷. На 1957 р. ліміти заборгованостей у торговельних зв'язках СРСР і Франції становили 15 млн дол., Норвегії – 15 млн норв. крон, Австрії – 5 млн дол.⁵⁰⁸. Сама торгівля з капіталістичними країнами мала низку особливостей. До прикладу, дуже чітко було визначено перелік товарів, які допускалися до ввозу чи вивозу. Ті ж самі товари до соціалістичних країн могли експортуватися, а до капіталістичних – ні. Навіть при укладенні торговельних угод в експортних контрактах зазначалися суворі заборони щодо перепродажу радянської продукції соціалістичним та країнам третього світу.

Таблиця 2.25

Динаміка зміни структури радянського експорту, %

Стаття радянського експорту	1929 р.	1946 р.	1966 р.
Машини та обладнання	0,3	5,8	20,8
Паливо та електроенергія	16,3	5,4	16,4
Руди, метали та вироби з них	4,0	9,5	20,1
Нерудні корисні копалини, глина	0,6	0,2	1,1
Хімічні продукти, добрива, каучук	0,9	5,0	3,8
Лісоматеріали та целюлозно-паперові вироби	16,6	4,3	7,0
Хутро	11,5	11,2	0,5
Продовольчі товари	22,0	29,8	9,2
Промислові товари широкого вжитку	9,7	7,4	2,4

Джерело: Внешняя торговля СССР 1918–1966 гг. (Статистический сборник). Москва, Международные отношения, 1967. С. 6.

Торгівля СРСР із капіталістичними країнами стала одним із чинників не лише розвитку радянської промисловості, а й поживлення зовнішньоекономічних зв'язків з іншими групами країн, зокрема, соціалістичними. В рамках повоєнного розгортання процесу соціалістичної інтеграції співробітництво з країнами РЕВ було пріоритетним, підтвердженням чого може слугувати той факт, що 60% усього експорту лише УРСР припадало саме

⁵⁰⁷ Большая советская энциклопедия. Т. 24. У 3 ч. Ч. 2. С. 262.

⁵⁰⁸ Справочник по внешней торговле в СССР / под ред. Г.Е. Кофтова, Д.Ф. Рамзайцева и В.Б. Спандарьяна. Москва: Внешторгиздат, 1958. С. 98.

на цю організацію⁵⁰⁹. Форми зовнішньоекономічної взаємодії зводилися до зовнішньої торгівлі, технічної допомоги та науково-технічного співробітництва, співпраці у сфері окремих галузей промисловості, спільного використання ресурсно-сировинної бази тощо. Взаємодія з країнами РЕВ реалізовувалася як на базі загальних угод, так і системи двосторонніх та багатосторонніх договорів. Як результат, суттєво зросла питома вага країн РЕВ у структурі радянської зовнішньої торгівлі: у 1946 р. загальний товарооборот з цією групою країн становив 2,5 млрд руб. (44%), у 1950 р. – 7,5 млрд руб. (58%), у 1957 р. – 18,4 млрд руб. (55%)⁵¹⁰. Фактично за 10 років обсяги радянської торгівлі з країнами РЕВ зросли більш ніж у сім разів. У 1970-х роках питома вага цієї групи країн у зовнішній торгівлі СРСР змінилася незначно, зокрема, у 1975 р. становила 52% радянського зовнішньоторговельного обороту⁵¹¹.

Основу експортних поставок Радянського Союзу до країн РЕВ становила продукція машинобудування, хімічної, радіо- та електротехнічної, паперової, харчової галузей та сільського господарства (табл. 2.26). В імпорті домінувало технічне обладнання, метали, продовольство, а також товари народного вжитку.

Таблиця 2.26

Товарна структура радянського експорту до країн РЕВ, %

Стаття експорту	1938 р.	1957 р.	1971 р.	1975 р.
Машини та обладнання	5,0	14,8	21,8	18,7
Метали	1,6	14,7	18,7	14,3
Руди	2,2	4,2		
Паливо	8,8	14,8	18	31,4
Лісоматеріали	20,3	5,3	6,3	5,7
Текстильна сировина	4,2	7,0	3,3	2,9
Зерно	21,3	12,9	12,1	7,9

Джерело: Кофтов Г.Е., Рамзайцев Д.Ф., Спандарьян В.Б. (ред.). Справочник по внешней торговле в СССР. Москва: Внешторгиздат, 1958. С. 124; Справочник о внешней торговле стран-членов СЭВ и СФРЮ: Союз Советских Социалистических Республик. Москва: Торгово-промышленная палата СССР, 1977. С. 43.

⁵⁰⁹ Економічна історія України: історико-економічне дослідження: у двох томах. Київ, 2011. Т. 2. С. 476.

⁵¹⁰ Справочник по внешней торговле в СССР. Москва: Внешторгиздат, 1958. С. 118.

⁵¹¹ Справочник о внешней торговле стран-членов СЭВ и СФРЮ: Союз Советских Социалистических Республик. Москва: Торгово-промышленная палата СССР, 1977. С. 39.

Переважаючий ресурсно-сировинний характер радянської зовнішньої торгівлі з країнами РЕВ сприяв посиленню зовнішньоекономічної ролі УРСР. Радянська Україна давала значну частку загальносоюзного виробництва чавуну, сталі, добування вугілля, була лідером по видобутку залізної руди та виробництву цукру-піску, завдяки чому у союзній зовнішній торгівлі посідала другу позицію після РРФСР та чи не першу у торгівлі з країнами РЕВ⁵¹². Якщо у повоєнні роки на цю групу країн припадала третина зовнішньої торгівлі УРСР, то у 1960–1980-х роках – уже 60%⁵¹³. Водночас пріоритетність зовнішньої торгівлі Радянської України з країнами РЕВ була вимушеною через тотальну політико-економічну залежність від радянського центру та мала неоднозначні наслідки для розвитку вітчизняної економіки. Радянська Україна виробляла основну частку промислової продукції та сировини, які йшли до країн РЕВ та використовувалися для розбудови економік нових соціалістичних держав. Натомість розвиток вітчизняної економіки характеризувався консервуванням екстенсивних форм господарювання та інноваційною відсталістю. До прикладу, Радянська Україна була основним експортером палива та сировини до країн РЕВ, обсяги вивозу яких суттєво зросли після прокладання через українську територію низки газопроводів. При цьому більшість сіл республіки до кінця 1980-х років залишалися негазифікованими⁵¹⁴.

Використовуючи ресурсну, паливно-сировинну та продовольчу базу УРСР, Радянський Союз надавав колосальну підтримку країнам РЕВ у розбудові промислових об'єктів, господарської інфраструктури, розвитку науки і техніки. Структура експортно-імпортних поставок з країнами РЕВ свідчила про подібність Радянської України до держав третього світу: вивозилися паливно-сировинні ресурси (продукція машинобудування, мінеральні добрива, залізна та марганцева руди, чавун, прокат, феросплави, електроенергія, газ, вугілля тощо), а завозилися технічне обладнання й готові

⁵¹² Горбатенко Д., Савин В. Участие союзных республик во внешней торговле СССР. *Внешняя торговля*. Москва, 1983. № 4. С. 39.

⁵¹³ Крупина В. Експортні поставки Української РСР у другій половині 1960-х – першій половині 1980-х років: напрямки, структура, результати. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. 2011. № 16. С. 194.

⁵¹⁴ Даниленко В.М. Співробітництво країн-членів РЕВ: критичний аналіз проблем. 1989. Препринт № 6. С. 9.

вироби, які могли вироблятися й усередині країни⁵¹⁵. Територія Радянської України мала виключне транзитне значення у торгівлі з країнами РЕВ. Тут проходили важливі комунікації, такі як нафтопровід «Дружба», газопровід «Союз», аміакопровід, лінії електропередач тощо⁵¹⁶.

Взаємодія Радянської України з країнами РЕВ не обмежувалася лише звичайним товарним обміном, однією з основних форм торговельно-економічного співробітництва СРСР з країнами РЕВ були прямі поставки ресурсів та техніки з метою сприяння розвитку промислового виробництва та інфраструктури у соціалістичних державах. Про масштаби такого співробітництва свідчать відповідні історичні дані: на початок 1980-х років на основі різноманітних угод щодо поставок сировини, матеріалів, обладнання та устаткування СРСР надав економічну допомогу і технічне сприяння країнам РЕВ у спорудженні 2507 підприємств та інших об'єктів⁵¹⁷. При цьому більшість підприємств була створена у сфері важкої індустрії. За активної технічної, ресурсної та сировинної підтримки СРСР, у тому числі й Радянської України, у нових соціалістичних країнах були введені в дію потужності із виробництва 5,5 млн т чавуну, 6,5 млн т сталі, 8,8 млн т готового прокату, понад 4,6 млн т цементу, добування 10,2 млн т вугілля тощо⁵¹⁸. УРСР виробляла чавуну та прокату в 1,5 раза більше, сталі – у 1,3 раза більше, газу – майже удвічі більше, аніж Польща, Чехословаччина, Угорщина, Румунія, Болгарія разом⁵¹⁹. Серед усіх соціалістичних держав була беззаперечним лідером у видобутку залізної руди. З огляду на це, республіка відігравала ключову роль у постачанні до країн РЕВ палива, сировини та електроенергії, зокрема, безпосередньо з території Радянської України або транзитом до нових соціалістичних країн вивозилися природний газ (забезпечувала

⁵¹⁵ Шевченко С.И. Украина в международных экономических отношениях (1950–1980): автореферат дис. ... канд. истор. наук: 07.00.02. Киев, 1997. С. 18; Горбатенко Д., Савин В. Участие союзных республик во внешней торговле СССР. *Внешняя торговля*. Москва, 1983. № 4. С. 39.

⁵¹⁶ Горбатенко Д., Савин В. Участие союзных республик во внешней торговле СССР. *Внешняя торговля*. Москва, 1983. № 4. С. 39.

⁵¹⁷ Віднянський С.В. Соціалістична економічна інтеграція і поглиблення інтернаціональної взаємодії робітничого класу країн-членів РЕВ. *Історичні дослідження: Історія зарубіжних країн*. Вип. 10. Київ: Наукова думка, 1984. С. 8.

⁵¹⁸ Там само. С. 9.

⁵¹⁹ Сохань П.С. Внесок Української РСР в розвиток і зміцнення дружби і співробітництва СРСР і НБР. *Історичні дослідження: Історія зарубіжних країн*. Вип. 6. Київ: Наукова думка, 1980. С. 21.

майже 100% потреб країн), нафта і нафтопродукти (80% потреб), кам'яне вугілля (70–75% потреб).

Українські машинобудівні підприємства забезпечували близько 20% всіх загальносоюзних поставок комплектного устаткування до європейських соціалістичних країн. Серед продукції вітчизняних підприємств, що постачали машини та обладнання за кордон, – сільськогосподарська техніка Херсонського та Тернопільського комбайнових заводів, мопеди Львівського мотоциклетного заводу, верстати Одеського заводу радіально-свердильних верстатів, вантажні автомобілі Кременчуцького автомобільного заводу, тепловози Ворошиловградського тепловозобудівного заводу, легкові автомобілі Запорізького заводу «Комунар», двигуни Мелітопольського моторного заводу, трактори Південного машинобудівного заводу, електропечі Дніпропетровського електровозобудівного заводу, конвеєри Харківського заводу «Світло шахтаря» та ін. Окрім того, у 1959–1968 рр. 9% українського експорту машин та устаткування для підприємств здійснювалося до країн, що розвиваються. Втім, продукція українського машинобудування у цих країнах була призначена для близько чотирьохсот підприємств, розбудову яких фінансував СРСР.

Одну з перших позицій за обсягом радянської економічної та науково-технічної допомоги у вигляді прямих поставок продукції серед країн РЕВ займала Болгарія. Вже з кінця 1944 р. зросли обсяги вивозу продовольства (особливо зерна), пального, промислової сировини й устаткування⁵²⁰. Провідна роль в радянсько-болгарських торговельних зв'язках належала УРСР. Фактично близько 90% сільськогосподарської техніки, яка працювала на полях Болгарії, радянського, зокрема, українського виробництва⁵²¹. Сюди завозилася значна частина тракторів, екскаваторів, тепловозів, літаків тощо. УРСР була одним із важливих радянських експортерів деревини. На початок 1977 р. Болгарія отримала з СРСР понад 10 млн кубометрів лісоматеріалів, до 1980 р. був запланований експорт ще 11 млн кубометрів лісу⁵²². У 1970-х роках УРСР здійснювала прямі поставки матеріалів та обладнання для відбудови та розширення різногалузевих підприємств, установ та організацій Болгарії. Зокрема, майже 200 вітчизняних підпри-

⁵²⁰ Валеv Я.Б. Історичний досвід радянсько-болгарського співробітництва. *Історичні дослідження: Історія зарубіжних країн*. Вип. 6. Київ: Наукова думка, 1980. С. 8.

⁵²¹ Там само. С. 10.

⁵²² Там само. С. 11.

ємств експортували продукцію для Креміковського металургійного комбінату, заводу із виробництва алюмінієвих профілів, чавуноливарного і цементного заводів, газопроводу СРСР-НРБ, будівництва метрополітену в Софії, целюлозно-паперового комбінату в Сілістрі, метизного заводу, нафтохімкомбінату, гірничозбагачувального комплексу «Медет», мідеплавильного заводу ім. Дамянова, ГЕС «Марица-Восток Ш», об'єднаних вугільних шахт «Бобов Дол» тощо⁵²³. У зворотному напрямі до УРСР з Болгарії надходили сільськогосподарські машини, обладнання для харчової й медичної сфер, продовольство тощо.

Упродовж 1950–1970-х років в умовах активного торговельно-економічного співробітництва Радянський Союз сприяв створенню на території Болгарії майже 300 різних підприємств, які забезпечували виробництво 95% продукції чорної металургії країни, 85% кольорових металів, 30% видобутку нафти і продукції нафтохімічної промисловості, понад 60% електроенергії тощо⁵²⁴. Близько третини болгарських підприємств були відкриті за масштабної підтримки Радянської України. Зокрема, у 1959 р. УРСР брала участь у будівництві 14 великих об'єктів, у 1962 р. – 22, у 1965 р. – 36, 1968 р. – 42, у 1970 р. – 44, а у 1975–1977 рр. – 67⁵²⁵. Більшість з означених підприємств створювалася з метою виробництва та зворотного постачання продукції до Радянського Союзу.

За такою ж схемою реалізовувалося й радянсько-угорське торговельно-економічне співробітництво. Через систему прямих поставок Радянський Союз сприяв будівництву понад 200 угорських промислових підприємств та об'єктів, з яких 75% було створено за підтримки УРСР. Якщо у 1958 р. Україна брала участь у спорудженні 14 масштабних промислових об'єктів в Угорській Народній Республіці, то в 1967 р. – вже 27. Зокрема, йдеться про Дунайський металургійний комбінат, Секешфехерварський алюмінієво-прокат-

⁵²³ Сохань П.С. Внесок Української РСР в розвиток і зміцнення дружби і співробітництва СРСР і НБР. *Історичні дослідження: Історія зарубіжних країн*. Вип. 6. Київ: Наукова думка, 1980. С. 23.

⁵²⁴ Ісусов Мито. Болгарсько-радянські відносини і будівництво соціалізму в НРБ. *Історичні дослідження: Історія зарубіжних країн*. Вип. 6. Київ: Наукова думка, 1980. С. 15.

⁵²⁵ Сохань П.С. Внесок Української РСР в розвиток і зміцнення дружби і співробітництва СРСР і НБР. *Історичні дослідження: Історія зарубіжних країн*. Вип. 6. Київ: Наукова думка, 1980. С. 22–23.

ний комбінат, Дебреценський підшипниковий завод, Сазхаломбатський нафтопереробний комбінат, Сольнокський завод сірчаної кислоти тощо⁵²⁶.

Прямі поставки продукції з України до країн РЕВ здійснювалися як через спеціальні організації (міністерства, відомства, спеціальні підрозділи, відділи, групи), так і через налагодження безпосередніх контактів з підприємствами-експортерами. У роки «застою» кількість таких суб'єктів господарювання на території УРСР зросла на 20%, досягнувши 1200 організацій у середині 1980-х років⁵²⁷. Лише у 1988 р. на території УРСР було спеціально створено дев'ять підприємств та відкрито відділи трьох міжнародних організацій із метою налагодження прямих поставок⁵²⁸. Водночас торгівля УРСР з країнами РЕВ мала низку недоліків. Зокрема, низький рівень інноваційного розвитку, централізація управління та монопольний характер промислово-торговельної діяльності сприяли як виробництву низькоякісної продукції, що не завжди відповідала стандартам країн РЕВ, так і поширенню практики «недопостачання». До прикладу, частими були скарги на низьку якість мопедів Львівського мотоциклетного заводу, верстатів Одеського заводу радіально-свердлильних верстатів, вантажних автомобілів Кременчуцького автомобільного заводу, тепловозів Ворошиловградського тепловозобудівного заводу, легкових автомобілів Запорізького заводу «Комунар», двигунів Мелітопольського моторного заводу, тракторів Південного машинобудівного заводу тощо⁵²⁹. З нарощенням обсягів прямих поставок продукції почастішала й практика порушення експортних планів, недовиконання яких могло сягати навіть 80%. Зокрема, у 1968 р. за кордон з українських підприємств не надійшло 96,5 тис. т чавуну та 126,8 тис. т прокату чорних металів. У 1970 р. Дніпропетровський електровозобудівний завод не виготовив для Болгарії дві електропечі⁵³⁰.

⁵²⁶ Короткова Л.Я. Українська РСР в радянсько-угорському науково-технічному співробітництві. *Історичні дослідження: Історія зарубіжних країн*. Вип. 9. Київ: Наукова думка, 1983. С. 7.

⁵²⁷ Крупина В. Експортні поставки Української РСР у другій половині 1960-х – першій половині 1980-х років: напрямки, структура, результати. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. 2011. № 16. С. 195.

⁵²⁸ СССР и союзные республики в 1988 году. Москва: Финансы и статистика, 1989. С. 102.

⁵²⁹ Крупина В. Експортні поставки Української РСР у другій половині 1960-х – першій половині 1980-х років: напрямки, структура, результати. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. 2011. № 16. С. 196.

⁵³⁰ Там само. С. 196–197.

Окрім країн – членів РЕВ та інших соціалістичних держав вагомим зовнішньоторговельним партнером СРСР були країни третього світу або так звані країни «народної демократії», співробітництво з якими розвивалося, знову ж таки, на основі торговельних угод, кредитних та компенсаційних договорів. Зокрема, у 1940–1950-х роках було підписано торговельні угоди з Уругваєм, Афганістаном, Аргентиною, Індією, Єгиптом, Ліваном, КНДР; у 1960-х роках – з Камеруном, Лаосом, Чилі, Колумбією, Малайзією, Замбією, Гвінеєю тощо. Крім безпосередньої торгівлі, СРСР надавав значну економічну й технічну допомогу країнам третього світу для розвитку їхнього народного господарства. Основна ціль такого сприяння – протистояння «капіталістичним монополіям». Таким чином, у 1950–1960-х роках було надано значні кредити Китаю (300 млн дол.), КНР (520 млн руб.), Непалу (3,2 млн руб.)⁵³¹. У ті ж роки підписано клірингові угоди з Іраном, Бірмою, Аргентиною, Ісландією, Сирією, Афганістаном, Тунісом, Суданом тощо. Загалом на країни третього світу припадало 37% усієї зовнішньої допомоги СРСР⁵³². Найбільшим рівнем радянської підтримки у цих країнах користувалися такі галузі: паливно-енергетична, металургійна, металообробна, добувна, продовольча. На початок 1976 р. тут за сприяння СРСР було збудовано 507 підприємств⁵³³.

Важливо звернути увагу і на інші економічні, адміністративні та організаційні інструменти регулювання та стимулювання радянської зовнішньої торгівлі, серед яких домінували ліцензійна система ввозу та вивозу, заборона зовнішньоторговельних операцій, дозвільний порядок допуску приватних підприємств до ведення зовнішньої торгівлі, примусове об'єднання приватних фірм у синдикати, надання монопольних прав експорту та імпорту вперше створеним державним зовнішньоторговельним підприємствам, створення змішаних підприємств⁵³⁴. Значну роль у регулюванні експортно-імпортних операцій відігравали митний контроль, митно-тарифні збори (наприклад, корабельний, лоцманський та вантажний у портах), валютне

⁵³¹ Большая советская энциклопедия. Т. 24. У 3-х ч. Ч. 2. С. 260–264.

⁵³² Там само. С. 257.

⁵³³ Там само. С. 257.

⁵³⁴ Поздняков В.С. Государственная монополия внешней торговли в СССР. Москва, 1969. С. 131; Организация и техника внешней торговли СССР и других социалистических стран: учебное пособие / под ред. доц. Б.С. Ваганова; Институт международных отношений. Москва: Издательство ИМО, 1963. С. 7.

регулювання, товарна експертиза, санітарно-технічні та ветеринарні норми, арбітражна система тощо.

Поряд із ліквідацією держторгів право проведення радянських експортно-імпортних операцій було надано обмеженій кількості органів та установ. Зокрема, практично 90% усього зовнішньоторговельного обороту СРСР зосереджувалося у руках спеціально створених загальносоюзних зовнішньоторговельних об'єднань (із неподільним капіталом), які або створювалися вперше, або утворювалися в результаті реорганізації змішаних акціонерних товариств. Серед основних відмітні такі об'єднання, як «Техноекспорт», «Важпромекспорт», «Технопромекспорт», «Промашекспорт» тощо⁵³⁵. Якщо у довоєнний час таких зовнішньоторговельних спеціалізованих об'єднань нараховувалося лише 4, то у 1963 р. діяло 31 всесоюзне об'єднання, чотири контори та акціонерне товариство «Інтурист»⁵³⁶. Відмітними особливостями діяльності означених зовнішньоторговельних структур були такі: жорстка спеціалізація їхнього торгівлі (кожне об'єднання мало монопольне право торгувати лише конкретними групами продукції); зняття з них заготівельних та виробничих функцій; надання широкого спектра зовнішньоторговельних прав (права на фірму, на торговельний знак та знак обслуговування, на укладення угод, видачу векселів, участь у акціонерних товариствах, оренду підсобних приміщень, створення представництв тощо).

Окрім того, було створено декілька монопольних об'єднань, які виконували посередницьку роль в експортно-імпортних операціях. Зокрема, йдеться про «Союззовніштранс», який мав виключне право транспортно-експедиторського обслуговування радянської торгівлі, «Ліцензінторг» (видача ліцензій та патентів), «Радфрахт» (послуги з фрахтування), «Індержстрах» (страхування зовнішньої торгівлі і всіх пов'язаних операцій). Серед громадських організацій, які володіли виключними правами зовнішньоторговельної діяльності, слід назвати Всесоюзну торгову палату. Право на підписання одиничних зовнішньоторговельних угод мали лише окремі юридичні особи.

⁵³⁵ Поздняков В.С. Государственная монополия внешней торговли в СССР. Москва, 1969. С. 101.

⁵³⁶ Организация и техника внешней торговли СССР и других социалистических стран: учебное пособие / под ред. доц. Б.С. Ваганова; Институт международных отношений. Москва: Издательство ИМО, 1963. С. 35.

За кордоном під егідою радянського уряду продовжувала функціонувати розгалужена система торговельних представництв (торговельні агенти, аташе, радники), які представляли інтереси СРСР, регулювали зовнішньоторговельні операції в країнах перебування, здійснювали торговельні операції від імені Союзу, загалом сприяли розвитку радянських торговельних зв'язків⁵³⁷. У тих країнах, де не були відкриті торговельні представництва СРСР, з метою розширення зовнішньої торгівлі відкривалися товариства за участю радянських господарських організацій. Зокрема, у США було створене акціонерне товариство «Amtorg Trading Corporation» («Amtorg»), в Англії – «Russian Wood Agency» («RWA») та «Russian Oil Products» («ROP»), в Німеччині – «Deutsche Vertriebsgesellschaft für Russische Oel-Produkte» («DEROP»), в Австрії – «Vertriebsgesellschaft für Russische Oel-Produkte» («EROP») тощо. Крім того, впродовж 1950–1970-х років під егідою радянського уряду були створені спеціальні комітети сприяння розвитку торгівлі з Австрією, Японією, Бельгійсько-люксембурзьким економічним союзом, пізніше – радянсько-західно-американський та радянсько-іспанський комітети⁵³⁸. Важливим нововведенням у сфері радянської зовнішньої торгівлі було повне перенесення усіх зовнішньоторговельних операцій на територію СРСР: укладення торговельних угод здійснювалося лише у Москві.

Така дозвільно-планова система зовнішньої торгівлі та складний бюрократичний апарат гальмували радянську експортну торгівлю: система не могла швидко реагувати на зміну кон'юнктури зовнішніх ринків, унаслідок чого країна втрачала можливості посилення своїх торговельних позицій. Аналогічно, тотальна державна монополія як виробництва, так і зовнішньої торгівлі мала наслідком низьку якість товарів – часто на зовнішні ринки продукція постачалася з браком, дефектами, в цілому низької якості. Через це подекуди не виконувалися заплановані поставки товарів, що негативно позначалося на зовнішньоторговельному іміджі СРСР. До прикладу, у 1968 р. із запланованих за кордон поставок 105 видів продукції було відправлено лише 83, тобто план було виконано лише на 79%⁵³⁹.

⁵³⁷ Там само. С. 89, 91.

⁵³⁸ Борисов Б.А. *Общественность и внешняя торговля. Новое время: политический еженедельник*. 1977, 2 септября. № 36. С. 24.

⁵³⁹ *Економічна історія України: історико-економічне дослідження у двох томах*. Київ, 2011. Т. 2. С. 477.

Важливим інструментом стимулювання зовнішньоторговельної діяльності була виставково-ярмаркова діяльність, яка реалізовувалася за декількома напрямками: проведення вітчизняних та іноземних виставок на території СРСР; організація радянських виставок за кордоном; участь у міжнародних виставкових показах. Зокрема, за період 1940–1960-х років СРСР взяв участь у 161 іноземній виставці у 27 країнах світу (Австрія, Англія, Аргентина, Болгарія, Греція, Індія, Індонезія, Італія, КНР, Нідерланди, Польща, Таїланд, Угорщина, Фінляндія, Югославія тощо)⁵⁴⁰. Це були виставки у таких містах, як Мехіко, Прага, Пловдив, Познань, Париж, Будапешт, Загреб, Лейпциг, Мілан, Відень, Бомбей, Бангкок, Салоніки, Дамаск, Ізмір, Лондон, Стокгольм, Турин, Монреаль, Алжир, Багдад тощо. У той самий період СРСР було проведено 70 виставок за кордоном, зокрема, у Нью-Йорку, Гельсінкі, Мехіко, Ріо-де-Жанейро, Хартумі тощо⁵⁴¹. На території СРСР організовувалися як вітчизняні, так й іноземні виставки (фінські, чехословацькі, угорські, американські, італійські, японські, польські). У 60-х роках ХХ ст. радянські виставки за кордоном відвідали більше 225 млн осіб, за перші п'ять років 70-х років понад 100 млн – радянські виставки за кордоном⁵⁴².

З метою стимулювання експорту мало місце застосування, здебільшого у торгівлі СРСР з капіталістичними країнами, і такого інструменту як експортна реклама. Реклама була різних видів (відкрита, магазинна, речова) та реалізовувалася через диверсифіковану систему засобів: оголошення, розсилка каталогів, буклетів, проспектів, прейскурантів, брошур, пам'яток, реклама на радіо- та телебаченні, рекламні кінофільми (2–3 хвилини) тощо⁵⁴³. Предметом реклами виступали радянські машини та обладнання, предмети широкого вжитку, сировина та напівфабрикати, книги і

⁵⁴⁰ Организация и техника внешней торговли СССР и других социалистических стран: Учебное пособие / под ред. доц. Б.С. Ваганова; Институт международных отношений. Москва: Издательство ИМО, 1963. С. 282; Справочник по внешней торговле в СССР / под ред. Г.Е. Кофтова, Д.Ф. Рамзайцева и В.Б. Спандарьяна. Москва: Внешторгиздат, 1958. С. 221.

⁵⁴¹ Организация и техника внешней торговли СССР и других социалистических стран: учебное пособие / под ред. доц. Б.С. Ваганова; Институт международных отношений. Москва: Издательство ИМО, 1963. С. 282.

⁵⁴² Там само. С. 282; Борисов Б.А. Общественность и внешняя торговля. *Новое время: политический еженедельник*. 1977, 2 сентября. № 36. С. 25.

⁵⁴³ Организация и техника внешней торговли СССР и других социалистических стран: учебное пособие / под ред. доц. Б.С. Ваганова; Институт международных отношений. Москва: Издательство ИМО, 1963. С. 271.

періодика, кінофільми. Рекламну роботу за кордоном проводили всесоюзні експортно-імпорتنі об'єднання, ВО «Зовнішторгвидав», торгові представництва за кордоном, іноземні фірми – агенти радянських організацій.

Здавалося б державна підтримка промисловості та політика стимулювання експорту, реалізована через диверсифіковану систему заходів, дали позитивні результати: країна із технічного імпортера перетворилася у технічного експортера. Вагому роль при цьому відіграла й Україна, яка забезпечувала чверть усього радянського експорту. Проте, якщо проаналізувати частку експорту у загальному виробництві промислової продукції, то можна зробити висновок про досить сумнівну ефективність проведеної політики (табл. 2.27).

Таблиця 2.27

Питома вага експорту у радянському виробництві стратегічних видів продукції у 1970–1980-х роках, %

Тип продукції	1970 р.	1980 р.	1985 р.
Металообробні станки	7,2	7,8	5,3
Парові котли	9,7	11,2	9,2
Обладнання для харчової промисловості	12,9	14,5	4,8
Обладнання для текстильної промисловості	7,9	24,1	12,2
Обладнання для хімічної промисловості	17,3	7,7	5,3
Сільськогосподарські машини	2,2	2,1	2,2
Залізна руда	18,3	15,6	13,7
Цемент	3,5	2,8	2,1
Папір	11,4	12,2	11,8

Джерело: Промышленность СССР (Статистический сборник). Москва: Государственное статистическое издательство, 1957. С. 130–131.

Як бачимо, у 1970–1980-х роках у структурі загального промислового виробництва окремих видів продукції закордонний продаж становив зовсім незначну частку. Експорт продукції, що становила основу радянського вивозу (машини та обладнання, станки, устаткування), подекуди не досягав навіть 10% виробництва. Фактично радянський уряд потрапив у пастку власної політики: за державної підтримки сформувалася потужна промислова машина, що поглинала практично усе внутрішнє виробництво і більше того сприяла збереженню високого рівня технічної імпортозалежності країни.

Аналіз структури ввізної торгівлі СРСР у повоєнні роки показує, що країна залишалася імпортером машин та обладнання, металів, хімічної продукції, а також продовольчих та промислових товарів, на які припадала значна питома вага у товарній структурі (табл. 2.28).

Таблиця 2.28

Динаміка змін структури радянського імпорту, %

Стаття імпорту	1929 р.	1946 р.	1966 р.
Машини та обладнання	30,1	28,5	32,4
Паливо та електроенергія	0,1	11,8	2,4
Руди, метали та вироби з них	13	9,9	8,7
Нерудні корисні копалини, глина	0,6	0,2	1,1
Хімічна продукція, добрива, каучук	6,9	1,9	6,4
Лісоматеріали та целюлозно-паперові вироби	2,3	3,9	1,9
Текстильна сировина	25,5	6,6	4,8
Продовольчі товари	9,8	15,7	19,6
Промислові товари широкого вжитку	2,7	7,2	16,4

Джерело: Внешняя торговля СССР 1918–1966 гг. (Статистический сборник). Москва, Международные отношения, 1967. С. 7.

Більше того, попри проведену політику стимулювання експорту та імпортозаміщення у 1970–1980-х роках зберіглася висока технічна залежність внутрішнього ринку СРСР від імпортної технічної продукції. Зокрема, імпорт продовжував забезпечувати понад 50% потреби в обладнанні для харчової та текстильної галузей, 25% потреби в ткацьких і прядильних верстатах, 16% потреби у сільськогосподарських машинах тощо (табл. 2.29).

Таблиця 2.29

Питома вага імпорту у забезпеченні внутрішніх потреб СРСР у певних видах продукції, %

Тип продукції	1970 р.	1980 р.	1985 р.
Металообробні станки	4,6	6,1	7,8
Обладнання для харчової промисловості	27,6	48,8	52,1
Обладнання для текстильної промисловості	23,3	48,8	52,9
Прядильні машини	8,0	14,0	13,9
Ткацькі верстати	4,6	14,1	18,7
Сільськогосподарські машини	1,2	10,0	15,8
Трактори	1,2	1,1	1,1
Вугілля	1,5	1,2	1,9
Стальні труби	9,9	14,9	21,4
Папір	10,1	13,0	10,1
М'ясо	2,3	8,3	7,4

Джерело: Промышленность СССР (Статистический сборник). Москва: Государственное статистическое издательство, 1957. С. 129.

Досить часто через внутрішній товарний дефіцит державні кошти, виділені на закупівлю технологій, ліцензій, новітнього обладнання, приладів тощо, спрямовувалися на придбання цілого спектра споживчих товарів – від продовольства до санітарно-технічних виробів і меблів, від автомобілів до розкішних предметів інтер'єру і племінної худоби⁵⁴⁴.

Таким чином, СРСР, і в його складі Україна, залишився важливим імпортером техніки, а незначна питома вага експорту машин, обладнання та інших видів продукції у загальному радянському виробництві ставлять під сумнів лідерські експортні позиції країни на міжнародних ринках.

Розділ 13. ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНІ ЗВ'ЯЗКИ ГОСПОДАРСТВА ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Воєнні баталії Першої світової війни, що розвернулись також і на західноукраїнських теренах, завдали господарству краю непоправної шкоди: були пошкоджені нафтові й газові родовища; підтоплені озокеритні, вугільні та соляні шахти; пробиті нафто- та газопроводи; зруйновані або виведені з ладу переробні заводи; розбомблені залізничні та автошляхи, мости та шляхопроводи, що мали важливе значення для логістичної системи Західної України⁵⁴⁵. Сильно постраждало також сільське господарство: занедбані та заміновані земельні угіддя, втрата ними родючості, зменшення посівних площ та врожайності. До того ж вирощена продукція йшла здебільшого на постачання армії. Війна забрала багато життів як військових, так і цивільних, що зменшило кількість робочої сили, погіршило матеріальне та психологічне становище тих, хто зумів вижити в цих жорстоких умовах.

Одразу після закінчення Першої світової війни на колишніх теренах Австро-Угорської імперії постала Західноукраїнська Народна Республіка, до складу якої увійшли заселені українцями землі Східної Галичини, Північної Буковини та Закарпаття. 1 листопада 1918 р. проти новоствореної української держави виступила Польща, яку підтримували країни Антанти. Хоча в січні 1919 р. ЗУНР об'єдналась з Українською Народною Республікою, ставши її Західною областю, проте вже до літа Польща розбила Українську Галицьку Армію та встановила повний контроль над Західною Україною.

⁵⁴⁴ Економічна історія України: історико-економічне дослідження у двох томах. Київ, 2011. Т. 2. С. 478.

⁵⁴⁵ Клапчук В.М. Руйнівний вплив Першої світової війни на соціально-економічний стан центрального Передкарпаття. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2009. № 18. С. 131–139.

Уряд ЗУНР змушений був виїхати до Відня, де продовжував свою діяльність.

Загалом після закінчення Першої світової війни на теренах Центральної та Східної Європи утворився ряд нових держав, які Я. Грицак та Г. Елей виокремлюють у три групи: до першої входять Чехословаччина та Югославія (багатонаціональні держави із сумнівно історичною легітимністю, що утворились на засадах федерації); до другої вчені відносять Польщу та Румунію та вважають, що саме ці держави найбільше скористались із перекроювання територій післявоєнної Європи; головними жертвами Версальської системи стали Угорщина та Болгарія, які зазнали великих територіальних втрат⁵⁴⁶. Західноукраїнські землі у період 1919–1939 рр. перебували під впливом Польщі, Румунії та Чехословаччини. Напередодні Другої світової війни частина Закарпаття на деякий час відійшла від Чехословаччини до Угорщини.

25 червня 1919 р. Антанта визнала за Польщею право тимчасово окупувати Західну Україну. 20 листопада 1919 р. Найвища рада Паризької мирної конференції схвалила проєкт «Статуту договору між союзними і прийнятими до союзу державами й Польщею в справі Східної Галичини», який надавав Польщі мандат на управління цією територією на 25 років. Статут передбачав для Галичини обрання автономного Сейму, власний уряд і рівноправність двох державних мов – польської та рутенської (української), але через протести польського уряду Статут так і не вийшов за рамки проєкту. Разом з тим із березня 1920 р. в офіційному діловодстві був запроваджений термін «Малопольська Виходня», заборонялось вживання назви Західна Україна. Замість етноніму «українець» були введені терміни «русин», «русинський». Також польська влада провела нелегітимний перепис населення Західної України з метою призову українців у 1921 р. до служби у війську. Згідно з цим переписом у державі проживало 65% поляків, 16% українців, 10% євреїв, 5% білорусів, 4% німців, а також 1% росіян, чехів, литовців та інших національностей, разом узятих⁵⁴⁷. Поляки переважали у центральному регіоні, натомість із наближенням до кордонів їхня частка зменшувалася. А на Поліссі, Волині, у Східній Галичині вони становили меншість населення. Загалом землі, що увійшли до складу Польщі,

⁵⁴⁶ Грицак Я.Й. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століття. Київ: Yakaboo Publishing, 2019. С. 341.

⁵⁴⁷ Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2002. С. 459.

разюче відрізнялись у господарському сенсі: західні та південні землі були постачальниками хліба і сільськогосподарської продукції для Західної Європи і водночас мали розвинену промисловість (Сілезія), орієнтовану на західні ринки; у центральній частині країни було зосереджено текстильні та машинобудівні підприємства, які раніше працювали на російський ринок; східна частина була переважно відсталим сільськогосподарським краєм з великими соціальними та національними контрастами⁵⁴⁸. У цих умовах відбулось включення господарства Західної України до загальнопольської економічної системи.

Приєднання територій Західної України до складу Польщі зумовило приплив численних торговельних місій, представників закордонних промислових і транспортних підприємств, різних дипломатичних радників, експертів тощо. Вони ретельно вивчали економіку краю та можливості для майбутніх інвестицій. Найбільший інтерес проявляли до нафтової промисловості, лісового господарства та солевидобутку. Представником іноземного промислового та фінансового капіталу в Польщі виступав «Центральний польський союз гірничої промисловості, торгівлі і фінансів», або ж «Левіафан», який мав своїх представників у Сеймі та Сенаті, а також у промислових і торговельних палатах воєводств.

Тим часом тривало польсько-радянське збройне протистояння, яке у березні 1921 р. завершилось підписанням Ризького мирного договору, що закріпив поділ українських та білоруських земель між Польщею та Радянською Росією⁵⁴⁹. У квітні–травні 1922 р. питання про долю окупованих Польщею українських земель обговорювалось на Генуезькій конференції. Врешті 14 березня 1923 р. на засіданні Ради Послів держав Антанти були визнані фактичні кордони Польщі на сході з умовою надання автономії для Східної Галичини. Таким чином східний кордон Польщі був офіційно затверджений на основі дипломатичних зв'язків та визнання геополітичної доцільності, без проведення референдуму на західноукраїнських землях щодо визначення статусу краю у складі Польщі.

У травні 1923 р. між Народно-демократичною партією (ендеками) та Польським строніцтвом людовим (П'ястом) був укладений «Лянцкорон-

⁵⁴⁸ Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2002. С. 459–460.

⁵⁴⁹ Traktat pokoju między Polską a Rosją i Ukrainą podpisany w Rydze dnia 18 marca 1921 roku. URL: <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19210490300/O/D19210300.pdf>

ський пакт», в якому зазначалось, що «уряд творитимуть виключно поляки, а польський національний характер має бути збережений в державному ладі і самоврядуванні»⁵⁵⁰. Таким чином колонізацію та асиміляцію населення Східних Кресів⁵⁵¹ було возведено на рівень державної політики та покладено в основу офіційного курсу польського уряду. Разом із тим різнились підходи ендеків та польських промисловців до шляхів економічного розвитку території т. зв. «східних околиць» та політики уряду в цьому питанні. Одні вважали, що Східні Креси є польською територією, а тому необхідно забезпечити більш-менш рівномірний розвиток усіх частин Польщі. Відповідно до такої позиції вони обґрунтовували доцільність розміщення у Східній Галичині польських промислових підприємств із метою використання дешевої робочої сили та сировини. При цьому виступали за послаблення позицій українців та євреїв в економіці краю, зокрема в промисловості та торгівлі. Такий підхід до економічної політики польського уряду підтримували здебільшого представники промисловості та сільського господарства, які займались виробництвом у Західній Україні та були безпосередньо зацікавлені в ліквідації конкуренції з боку українського та єврейського капіталу. Другий підхід, який підтримували представники польського та іноземного капіталу, полягав у перетворенні Східних Кресів в аграрно-сировинний додаток до більш розвинених центральних польських земель. Саме останній був покладений в основу урядової економічної політики та прирікав Західну Україну на перетворення на колонію Польщі.

За десятиліття чисельність українського міського населення в Західній Україні знизилась із 26,3% у 1921 р. до 19,4% у 1931 р., тоді як кількість польського міського населення зросла із 32,2 до 42,5%⁵⁵², що наочно свідчить про цілі колоніальної політики польського уряду, зорієнтованої на асиміляцію та витіснення українського етнічного елементу з міст та штучне заселення Східної Галичини вихідцями із центральних воєводств Польщі. Дискримінаційна політика польського уряду щодо західноукраїнських земель також підтверджується тим, що Волинське, Львівське, Станіславське та Тернопільське воєводства разом становили 25% території і 28% населення Польщі, проте на них припадало лише 16,6% промислових підпри-

⁵⁵⁰ Stachurski T. Pakt lanckoroński – pierwszy polski rząd centroprawicy. URL: <https://histmag.org/Pakt-lanckoroński-pierwszy-polski-rząd-centroprawicy-7753>

⁵⁵¹ Східні Креси (пол. *Kresy Wschodnie*, від *kres* – «межа», «кінець», «край») – польська назва територій сучасної Західної України, Західної Білорусі і Литви, що колись входили до складу Польської Республіки; «східна околиця».

⁵⁵² Mały rocznik statystyczny. Warszawa, 1939. S. 22–23.

ємств і 9,8% робітників⁵⁵³. При цьому середній показник зайнятого в промисловості населення по країні становив 20,4%, а у західноукраїнських воєводствах він не дотягував навіть до 10% (табл. 2.30). На одне західноукраїнське підприємство в середньому припадало 17 робітників, тоді як у Польщі цей показник становив 30 осіб. За даними польського Міністерства праці і відділу громадської опіки, у Львівському, Станіславському і Тернопільському воєводствах у 1929 р. було 5077 промислових підприємств, з них 1699 мали по 4 робітники кожне, 2294 – від 5 до 19 робітників і лише 138 – понад 100 робітників. Із кожним роком кількість підприємств тут зменшувалася. Так, у 1933 р. залишилося лише 84 підприємства, на яких працювало понад 100 осіб.

Таблиця 2.30

Зайнятість у промисловості Другої Речі Посполитої по воєводствах

Воєводство	Площа, тис. км² (1930 р.)	Населення, тис. осіб (1931 р.)	Відсоток зайнятих у промисловості на 1000 осіб (1935 р.)
Сілезьке	5,1	1 533, 5	82,4
м. Варшава	0,14	1 179, 5	57,2
Лодзинське	20,4	2 650, 1	48,3
Келецьке	22,2	2 671, 0	33,6
Краківське	17,6	2 300, 1	22,3
Познанське	28,1	2 339, 6	20,7
Поморське	25,7	1 884, 4	15,6
Варшавське	31,7	2 460, 9	13,4
Білостоцьке	26,0	1 263, 3	9,8
Львівське	28,4	3 126, 3	9,6
Станіславське	16,9	1 480, 3	6,4
Волинське	35,7	2 085, 6	5,9
Віленське	29,0	1 276, 0	5,1
Новогрудське	23,0	1 057, 2	4,7
Люблінське	26,6	2 116, 2	4,0
Поліське	36,7	1 132, 2	3,5
Тернопільське	16,5	1 600, 4	3,3
Польща загалом	389,7	32 107,0	20,4

Джерело: Materiały do badań nad gospodarką Polski. Warszawa, 1956. Cz. 1. 1918–1939. S. 166–172.

⁵⁵³ Ковальчак Г.І. Становище фабрично-заводської промисловості Східної Галичини у 20–30-х роках ХХ ст. *З історії західноукраїнських земель*. Київ: Наукова думка, 1963. С. 57–64.

Закріпленню сировинного спрямування економіки Західної України сприяла також система залізничних тарифів, яка стимулювала вивіз необробленої продукції за межі краю та сприяла завезенню готових товарів, що позбавляло можливості виробляти ті самі товари в Східній Галичині. Отже, тарифна залізнична політика уряду поступово перетворювала Західну Україну на постачальника дешевої сировини та покупця дорогих промислових товарів із центральних районів Польщі.

Політика гальмування економічного розвитку Східних Кресів та перетворення їх на аграрно-сировинний додаток промислових районів центральної та західної Польщі найперше проявилась у тому, що уряд умовно поділив країну на дві господарські частини: до першої входили власне польські землі (Польща «А»), а до другої зараховувались переважно західноукраїнські та західнобілоруські землі (Польща «Б») ⁵⁵⁴. Підтримку економічного розвитку земель Польщі «А» уряд здійснював через державні замовлення та здешевлення кредитів, тоді як на українських землях кредитування промислових підприємств різко обмежувалось, що позначилось найбільше на діяльності кооперативних установ. Замість австро-німецького капіталу в Галичину почав заходити капітал французький, англійський та американський. Завдяки урядовій політиці зміцнив свої позиції також і польський капітал ⁵⁵⁵.

Після Першої світової війни на західноукраїнських землях розпочалась відбудова фабрично-заводської промисловості. Проте цей процес відбувався вкрай мляво, а тому лише в 1928 р. промислове виробництво перевершило рівень 1913 р. Загалом Польща була державою з низьким рівнем капіталізації, а вітчизняні підприємці не розпоряджались значними фінансовими ресурсами, тому кожен наступний уряд дотримувався тієї позиції, що для сприяння розвитку економіки необхідним є заохочення іноземних інвесторів до здійснення інвестиційної діяльності в Польщі. Цю концепцію підтримували всі уряди, навіть у період кризи.

Повільний економічний розвиток на початку 1920-х років, нестача кваліфікованої робочої сили та дешевих фінансових ресурсів змушувала польські підприємства активно брати позики за кордоном для відбудови повоєнного господарства. Так, впродовж 1924–1937 рр. таким чином за кордоном

⁵⁵⁴ Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2-х т. / відп. ред. В.А. Смолій; НАН України, Ін-т історії України. Київ: Ніка-Центр, 2011. Т. 2. С. 275.

⁵⁵⁵ Горін Н.О. Розвиток міжнародних економічних зв'язків Західної України у міжвоєнний період. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2020. Вип. 53. С. 269. URL: <https://doi.org/10.15407/ingedu2020.53.261>

було залучено довготермінових кредитів на суму майже 3,2 млрд зл. Окрім цього, в міжвоєнний період у Польщі діяло 391 акціонерне товариство, що мало іноземні інвестиції. Загальна сума капіталу, інвестованого ними в польську економіку, становила понад 1,3 млрд зл., із яких на господарство Західної України припало близько 370 млн зл., зокрема на такі галузі, як: нафтовидобувна та нафтопереробна, гірничодобувна, лісова та деревообробна, хімічна, газовидобувна і газова, електротехнічна та електроенергетична, цукрова, соледобувна, банківська, страхова, тютюнова та інші⁵⁵⁶. Саме в ці галузі активно надходив іноземний капітал, який різними способами проникав в місцеві виробництва. Одним із них була так звана «система участі», коли дрібний капітал поглинався більш потужним. У Західній Україні створювались спеціальні «товариства для участі», які керували діяльністю концернів. На практиці головне товариство через володіння контрольними пакетами акцій керувало дочірніми товариствами, а ті, своєю чергою, за такою ж схемою – ще меншими. Головне товариство, яке часто перебувало за кордоном, постачало на дочірні підприємства, або інші залежні від нього фірми сировину та устаткування за завищеними цінами. Таким чином ці підприємства потрапляли у фінансову залежність від материнської компанії. Часто фінансові органи отримували від таких фірм неправдиві баланси, відповідно, стягували з них значно менше податків. Прибуток виводився за кордон, а залишалися лише суми, необхідні для продовження функціонування підприємства. Тож головною формою проникнення іноземного капіталу, зокрема американського, англійського, французького, нідерландського, швейцарського, німецького, австрійського та шведського в економіку Західної України стала купівля або обмін акцій уже існуючих підприємств, а не капітальні інвестиції у місцеву промисловість.

За такою схемою відбулось проникнення американського капіталу в нафтову галузь Західної України. Впродовж 1920–1923 рр. представник американського нафтового тресту «Стандарт Ойл оф Нью-Джерсі» (Standard Oil Co. Of New Jersey) Франк Морс вивчав нафтову промисловість Прикарпаття. Переконавшись у перспективності інвестицій, він почав вести перемовини із французькими та бельгійськими промисловцями та банкірами про купівлю місцевих нафтових промислів. Франко-американське порозуміння було закріплене договором у 1922 р., що передбачав створення т. зв. «Нафтової Антанти» і франко-бельгійського синдикату, фінансованого американськими банками.

⁵⁵⁶ Хонігсман Я.С. Цього не можна забути: економіка Західної України під гнітом іноземного капіталу (1918–1939). Львів: Вид-во «Каменярь», 1964. С. 109–111.

Після цього ряд нафтових фірм у Західній Україні був поглинутий французьким концерном «Даброва» (*Société des Pétales de Dabrowa*), який контролювався австрійським Уніон-банком (*Union Bank*), тісно пов'язаним із американською групою Моргана (*J.P. Morgan & Company*). До кінця 1923 р. французький концерн «Даброва» безпосередньо контролював 15 нафтових компаній, що діяли на території Прикарпаття із загальним капіталом 200 млн фр. У власності компанії перебували три нафтопереробні заводи, фабрика бурильних свердловин, 400 кілометрів нафтопроводу та тисячі вагонів-цистерн⁵⁵⁷. Позиції англійських підприємців у нафтовій галузі Галичини були досить скромними, а загальні інвестиції на кінець 1920-х років становили трохи більше 22 млн зл. Англійці мали пакети акцій у товариствах «Нафта» (*Nafta*), «Мазут» (*Mazut*), «Петролеум Матшاپі» (*Petroleum Mattshapi*) та деяких інших. Більшість британських інвестицій були пов'язані з групою «Ройал Датч Шелл» (*Royal Dutch Shell*).

У середині 1920-х років компанія «Даброва» провела обмін акціями з фірмами «Бр. Нобель» (*The Petroleum Production Company Nobel Brothers, Limited, or Branobel*) і «Вакуум Ойл» (*Vacuum Oil Company*) – філіалом нью-йоркської компанії «Соконі Вакуум Ойл Компані» (*Socony Vacuum Oil Company*) на Прикарпатті. Згодом фірма «Соконі Вакуум Ойл» викупила пакет акцій фірми «Олей Скальний» (*Olej Skalny S.A.*). У 1927 р. фірма «Бр. Нобель» перейшла у власність компанії «Стандарт Ойл оф Нью-Джерсі» та стала називатись «Стандарт-Нобель» (*Standard-Nobel S.A.*). Таким чином американські інвестори шляхом «системи участі» або збільшення капіталів отримали домінуючі позиції в нафтовій галузі Східної Галичини. До того ж товариства «Вакуум Ойл» і «Стандарт-Нобель» мали розгалужену мережу магазинів та бензинових заправок, потужний автомобільний та річковий транспорт. До середини 1930-х років вони контролювали споживання майже 55% нафтопродуктів у Польщі⁵⁵⁸. У 1936 р. інвестиції американських компаній у нафтову галузь Прикарпаття становили понад 64 млн зл., з яких на товариство «Вакуум Ойл» припадало коло 25 млн зл.⁵⁵⁹ За підрахунками К. Коберського у розвиток нафтової промисловості Західної України загалом було вкладено майже 235 млн зл., з яких на іноземні інвестиції припало 71,5%. Вони поділялись на французькі (77%), американські (16,7%)

⁵⁵⁷ ЦДІАЛ України. Ф. 254. Оп. 1. Спр. 510. Арк. 36.

⁵⁵⁸ Z dyskusji nad kodyfikacją prawa naftowego. *Nafta*. 1930. № 2 (luty). S. 49.

⁵⁵⁹ ЦДІАЛ України. Ф. 283 (Синдикат нафтової промисловості). Оп. 1. Спр. 16. Арк. 7.

та дрібніші частки, які надійшли від інвесторів з Австрії, Нідерландів, Бельгії й Англії⁵⁶⁰.

Нафтопереробні заводи Східної Галичини виробляли продукцію як для внутрішнього (46%), так і для зовнішнього ринків (54%). Попит на внутрішньому ринку був украй нестабільним, тому доводилось нарощувати вивіз вуглеводнів. Найбільше експортували до Німеччини, Австрії та Чехословаччини. В 1930-х роках галицька нафта через порт Гданська вийшла на нові ринки в скандинавських і балтійських країнах. У дещо менших обсягах нафта вивозилась до Франції, Данії, Італії та Югославії. Головними конкурентами на цих ринках були постачальники із США, СРСР та Румунії. Власне, саме експорт нафти й нафтопродуктів, калійної солі, а також продукції скотарства й лісової промисловості визначали торговельний баланс Західної України в міжвоєнний період⁵⁶¹.

Польща була чи не єдиною країною, яка користувалася бензиново-спиртовими сумішами, хоча й мала власну нафтову промисловість. Також нафтопродукти конкурували із продуктом фабрикації коксу – бензолом, який не обкладався споживчим податком, тоді як із реалізації кожних 100 кг бензину стягувалось 15,4 зл. податків. Світова економічна криза кінця 1920–1930-х років зумовила зменшення внутрішнього попиту на нафтопродукти. В 1931 р. у Польщі продали їх 344,9 тис. т, тоді як у 1930 р. – 392,2 тис. т. Стан справ дещо поліпшився аж у 1935 р., коли на 4% зросло споживання нафтопродуктів, але нафтопереробні заводи не змогли компенсувати постійні зниження цін. Водночас зменшувалось видобування нафти в Східній Галичині, бо покупці очікували ще більшого здешевлення (рис. 2.1).

Істотне падіння доходів від експорту змушували НПЗ нагромаджувати великі запаси нафтопродуктів на складах. У 1932 р. низька платоспроможність населення стала причиною зменшення внутрішнього попиту. НПЗ змушені були скоротити виробництво й форсувати експорт за будь-яку ціну, щоби вивільнити склади від нафтопродуктів, вироблених у минулі роки. До середини 1930-х років польський експорт нафтопродуктів загалом продовжував скорочуватися й залишався дефіцитним. Конкуренція на європейських ринках зростала, бо держави прагнули самодостатності та поліпшення торговельного й платіжного балансів, а тому запроваджували дедалі більші валютні обмеження, підвищували мита та прагнули диверсифікувати

⁵⁶⁰ Коберський К. Україна в світовому господарстві. Прага: Українська стрілецька громада, 1933. С. 56–58.

⁵⁶¹ Там само. С. 61–62.

джерела імпорту. Крім цього, розвиток нафтопереробної промисловості Галичини гальмувала відсутність належної організації та координації в галузі, проблеми з її транспортуванням, непрозоре ціноутворення й надмірне оподаткування. Наприкінці 1939 р. у Галичині була встановлена радянська влада, а нафтогазову промисловість було націоналізовано. Замість сотень фірм було створено п'ять великих промислів, що разом з озокеритовими шахтами увійшли до тресту «Укрнафтовидобуток».

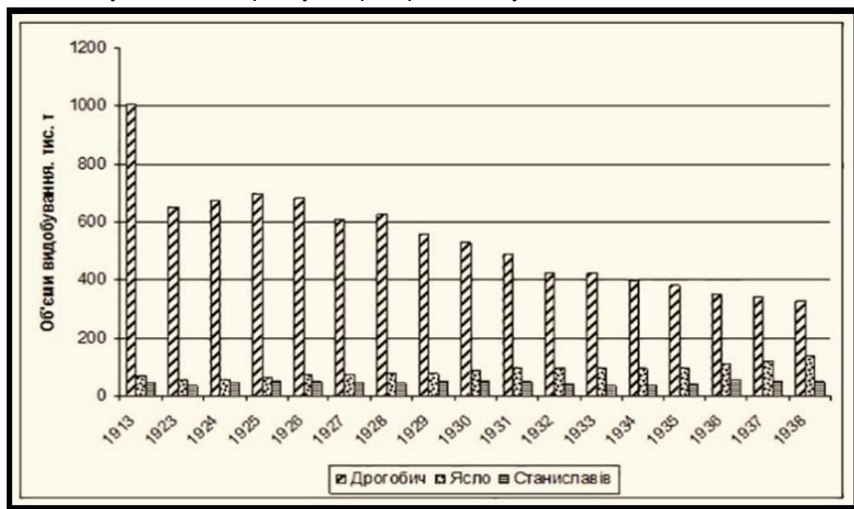

Рис. 2.1. Видобування нафти у Східній Галичині у 1913–1938 рр.

Джерело: Масик Р. Нафтопереробна промисловість в Східній Галичині у міжвоєнний період. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2017. № 3. С. 241–244.

Окрім нафти, на Прикарпатті видобували також озокерит, кам'яну та калійну сіль, природний газ, цинк, олово, сірку, срібло та інші корисні копалини. Загалом західноукраїнська буровугільна галузь розвивались не так потужно, як нафтовидобувна промисловість. Вона слабо впливала на економічний розвиток держави, мала лише статус місцевої промисловості. Галицьке вугілля використовувалось частково для потреб промисловості, частково для побутового споживання населення, а також в невеликих обсягах ішло на продаж як на внутрішній польський ринок, так і на експорт, зокрема до Австрії та Росії.

Зважаючи на добру сировинну базу та дешеву робочу силу, на початку 1920-х років почало активно розвиватись сірникове виробництво. Так, наприкінці 1923 р. на сірниковий ринок Польщі вирішив зайти шведський трест

«Свенска Тендстік» (Svenska Tändsticks AB), який викупив 45 відсотків акцій «Польського товариства з виробництва сірників» та західноукраїнської фірми «Ватра» у Стрию, а також фабрики «Пломик», «Блоне», «Мщонів», «Брати Ставровски» та «Іскра». На кінець 1924 р. сірниковий концерн Івара Крейгера «Інтернаціональ матч Корпорейшен» (International Match Corporation), до якого входив трест «Свенска Тендстік», уже контролював 90% усього виробництва сірників у Польщі. У 1925 р. уряд задля отримання 6 млн дол. кредиту надав в оренду концерну І. Крейгера все сірникове виробництво у країні на двадцять років, до того ж заборонив імпорт сірників та встановив високі податки на виробництво запальничок. Через скрутне фінансове становище уряд в 1930 р. продовжив до сорока років сірникову концесію, за що отримав кредит на суму 32,4 млн дол.⁵⁶². Компанія звільнялась від обов'язку експортувати свою продукцію, до того ж уряд дозволив підвищити ціни на сірники із 7 до 10 грошів за коробку. Діяльність компанії не обмежувалась лише сірниковим виробництвом. Упродовж 1930-х років був заснований ряд акціонерних товариств, пов'язаних комерційними угодами із шведським концерном. Для доставки сировини було утворене товариство «Трак» з капіталом 250 тис. зл.; для виробництва дерев'яної частини сірників засновано товариство «Пшемисл осиковий» з капіталом 100 тис. зл.; для отримання хлористого калію та інших хімічних елементів, які використовувались під час виробництва сірників, було створене товариство «Радоха»; для спорудження різних виробничих об'єктів засноване товариство «Орига» з капіталом 50 тис. зл.; для організації постачання всіх підприємств концерну сировиною та обладнанням засноване акціонерне товариство під назвою «Інвестиції» з капіталом 250 тис. зл. Чистий прибуток сірникового концерну у Польщі та Західній Україні за 15 років становив понад 220 млн зл.⁵⁶³. У 1930 р. компанія «Свенска Тендстік» контролювала 60 відсотків світового виробництва сірників і була власником сірникових компаній у 33 країнах.

На теренах Західної України діяло близько двох сотень підприємств лісопильної та деревообробної промисловості, з яких 16 були акціонерними, зокрема такі: «Ойкос», «Форестина», «Фореста», «Бр. Гредель», «Перкінс», «Піляк», «Латориця», «Сольва», «Кронбергер», «Ріхард Фреєр і Компанія», «Кума-

⁵⁶² Landau Z. *Polske zagraniczne pożyczki państwowe (1918–1926)*. Warszawa: Książka i Wiedza, 1961. S. 112.

⁵⁶³ Хонігсман Я.С. *Цього не можна забути: економіка Західної України під гнітом іноземного капіталу (1918–1939)*. Львів: Вид-во «Каменярь», 1964. С. 34.

кер» тощо. Більшість із них мали австрійських, американських та англійських власників. Загальний акціонерний капітал 16 товариств становив понад 7 млн зл., з яких понад 5 млн зл. були закордонними інвестиціями. Найцінніші породи із закарпатських лісів вивозили на переробку на чеські підприємства, а також до Угорщини, Австрії, Німеччини й інших європейських країн⁵⁶⁴. Саме в промисловість, пов'язану із заготівлею та переробкою деревини, надійшло найбільше іноземних інвестицій у міжвоєнний час (табл. 2.31).

Таблиця 2.31

Частка іноземних капіталів в акціонерних товариствах у Польщі в 1928 та 1937 роках по галузях промисловості

Галузь промисловості	1928 р., %	1937 р., %
Видобувна	35	25
Металургійна	54	43
Хімічна	42	29
Текстильна	41	30
Лісова	71	58
Харчова	57	23
Промисловість загалом	44	29

Джерело: Gradowski R. Polska 1918–1939. Warszawa, 1959. S. 118.

Провідною галуззю господарства Буковини та Закарпаття в міжвоєнний період було лісове господарство. Так, на Закарпатті провідні позиції в деревообробній промисловості займали французькі підприємці. Вони контролювали акціонерне товариство «Бантлинові хімічні фабрики» в Перегинську (займалось сухою дистиляцією дерева), акціонерне товариство «Шоліва» у Сваляві та «Клотільда» у Великому Бочкові. Проте на початку 1930-х років через погіршення економічних відносин між Польщею та Францією позиції французьких підприємців у лісопильній та деревообробній галузі значно ослабли, а їхнє місце зайняв англійський капітал. Основними імпортерами деревообробної промисловості Східної Галичини були Англія та Нідерланди. Так, щороку із Західної України вивозилось майже 100 тис. м³ лісу та фанери⁵⁶⁵. Разом із тим готова продукція вивозилась у малих обсягах, а основу експорту становив необроблений ліс. Для прикладу, в 1930 р. необробленої деревини було вивезено на суму 148 млн зл., а обробленої –

⁵⁶⁴ Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2-х т. / відп. ред. В.А. Смолій; НАН України, Ін-т історії України. Київ: Ніка-Центр, 2011. Т. 2. С. 307–308.

⁵⁶⁵ ЦДІАЛ України. Ф. 298 (Акціонерне товариство деревообробної промисловості «Ојко»). Спр. 3638. Арк. 2; Спр. 2795. Арк. 59.

лише на 45 млн; в 1932 р. відповідно на 120 і 23; в 1936 р. – на 125 і 34 млн зл.⁵⁶⁶. У 1931 р. англійські банки профінансували утворення «Міжнародного об'єднання лісової промисловості». Цей картель значно зміцнив позиції англійців у західноукраїнському лісопильному господарстві.

Схожа ситуація була й у парафіновій промисловості. Американські фірми викупили більшість акцій місцевих підприємств, які виробляли свічки. Після цього у 1934 р. було створене об'єднання із продажу свічок, домінантні позиції в якому зайняла фірма «Вакуум Ойл». Синдикат шляхом недобросовісної діяльності через позбавлення сировини, робочої сили, демпінгу тощо призвів до закриття своїх конкурентів. Через зв'язки фірми «Вакуум Ойл» із посадовцями промислового відділу Варшавського воєводства синдикат отримав сприяння у збуті своєї продукції, а також домогся підняття цін на парафін, що зумовило зростання вартості свічок із 1,35 до 1,8 зл. за кг.

Терени Прикарпаття були багаті також на якісний природний газ, який містив 97–98% метану. Проте ця галузь розвивалася досить повільно, бо перешкоджали власники польських вугільних концернів. Мережа газопроводу залишалась малою, а найбільша лінія Дашава – Львів, протяжністю 68 км, була прокладена лише в 1929 р. У 1933 р. компанія «Стандарт-Нобель» викупила контрольний пакет акцій фірми «Міжнародні газопроводи», що забезпечувала постачання газу до міст Галичини. У 1936 р. у всій Польщі споживалось 160 млн м³ газу, з яких на Західну Україну припадало лише 17 млн м³, або ж 11%. Споживання газу постійно зменшувалось через зростання цін. У 1920-х роках компанії «Стандарт-Нобель», «Малопольська» та «Галіція», які займали домінантні позиції у видобутку газу, почали з нього виробляти газолін, який застосовувався в нагрівальних приладах, а також для карбюрування повітря і світильного газу. Наприкінці 1930-х років загалом було вироблено 40 728 т газоліну⁵⁶⁷.

Розвиток енергетики на західноукраїнських землях відбувався вкрай повільно порівняно з центральними польськими областями. Так, у 1925 р. у Галичині на душу населення вироблялось лише 2 кВт/год електроенергії на рік, тоді як у Польщі в середньому цей показник становив 62 кВт/год. У 1937 р. ця диспропорція все ще зберігалась: 15 і 104 кВт/год відповідно⁵⁶⁸. У 1938 р. в Західній Україні працювало лише 210 дрібних електростанцій, а їх

⁵⁶⁶ Там само. Арк. 59.

⁵⁶⁷ Polski przemysł naftowy. Lwów: Krajowe towarzystwo naftowe, 1934. S. 41.

⁵⁶⁸ Хонігсман Я.С. Цього не можна забути: економіка Західної України під гнітом іноземного капіталу (1918–1939). Львів: Вид-во «Каменярь», 1964. С. 69.

потужність становила 3% від загальнопольських обсягів виробництва електроенергії. Переважна кількість електростанцій в Західній Україні належала французькому капіталу, трохи слабші позиції мали англійські, німецькі та австрійські інвестори. Разом із тим спроба американського підприємця А. Гаррімана домовитись із польською владою та отримати концесію на електрифікацію Польщі строком на шістьдесят років зазнала невдачі через спротив англо-франко-бельгійського електричного концерну «Сила і світло», очільники якого мали потужні зв'язки у владних колах та організували цілу медійну кампанію із критикою американського концерну Гаррімана.

Міцними були позиції англійських підприємців у цукровій промисловості Західної України, яка складалась із семи заводів. Британці прагнули зайняти монополні позиції у галузі та сприяли утворенню в середині 1920-х років картелю «Союз цукрових заводів Галичини» із центром у Львові. Він об'єднав заводи у Ходорові (з капіталом 10 млн зл. та потужністю 7500 т на рік), Пжеворську (5,5 млн зл., 7600 т), у Хибі та три невеликі заводи на Воліні. Загалом підприємства картелю виробляли 26 тис. т цукру, тоді як у всій Західній Україні виробництво цукру становило 36 тис. т⁵⁶⁹. На підприємствах «Союзу цукрових заводів Галичини» обмежувались обсяги виробництва для створення штучного дефіциту продукції, що в результаті призводило до підвищення цін на цукор. Так, у 1928–1929 рр. заводи картелю виробили лише трохи більше 13 тис. т, тоді як промислові потужності дозволяли продукувати близько 32 тис. т⁵⁷⁰.

Після Першої світової війни німецькі підприємці були витіснені із нафтової та лісової промисловості Західної України, а також втратили свої передвоєнні позиції у сфері фінансів. Разом із тим німецький капітал продовжував діяти у цементній промисловості, деяких підприємствах сільськогосподарського машинобудування та в харчовій промисловості, особливо у сфері виробництва пива. На теренах Західної України працювало 41 пивоварне підприємство, з яких 29 були об'єднані в картель «Товариство пивоварних заводів»⁵⁷¹. Мажоритарний пакет акцій картелю контролювався власне німецькими банками.

⁵⁶⁹ ЦДІАЛ України. Ф. 290 (Банк цукрової промисловості. Акціонерне товариство у м. Познані. Львівське відділення). Спр. 35. Арк. 112.

⁵⁷⁰ Там само. Спр. 1167. Арк. 2, 3, 9, 10.

⁵⁷¹ Хонігсман Я.С. Цього не можна забути: економіка Західної України під гнітом іноземного капіталу (1918–1939). Львів: Вид-во «Каменярь», 1964. С. 91–92.

Бельгійські капітали в економіці Західної України насамперед були спрямовані в хімічну, електротехнічну, електроенергетичну, цементну, скляну та соледобувну промисловість. Упродовж 1920–1930-х років загальний обсяг бельгійських інвестицій становив понад 200 млн зл.⁵⁷². Значні бельгійські капіталовкладення у виробництво штучних добрив зумовили утворення картелю «Союз суперфосфатної промисловості», який об'єднав 11 з 14 діючих підприємств краю. Наприкінці 1920-х років бельгійському капіталу вдалося сконцентрувати 98% виробництва скла, об'єднавши 15 заводів у картель, який фінансувався концерном «Сольвей» (Solvay S.A.) та «Банком дисконтним» у Варшаві (Bank Dyskontowy Warszawski). Концерн «Сольвей» активно діяв також у цементній промисловості. У 1930 р. 12 із 16 діючих на Західній Україні підприємств були об'єднані в картель «Союз польських фабрик цементних Портланд». Об'єднання контролювало 90% виробництва, що становило 1,1 млн т. На початку 1930-х років до картелю приєдналось акціонерне товариство «Волинь», що мало заводи у Здолбуніві та Миколаєві. Таким чином цементна галузь Західної України опинилась майже під повним контролем бельгійського концерну «Сольвей». Це об'єднання також активно інвестувало в соледобувну галузь. Наприкінці 1920-х років концерн контролював близько 16% видобутку солі в Західній Україні, що давало йому змогу впливати на деякі підприємства хімічної промисловості. Концерн «Сольвей» був пов'язаний з німецьким об'єднанням «А.Г. Фарбеніндустрі» (Interessengemeinschaft Farbenindustrie AG) та американським трестом Дюпона (E.I. du Pont de Nemours & Co.).

У 1935 р. частка іноземного капіталу в акціонерних товариствах порівняно з 1929 р. зросла із 33% до 44%. Найбільшу частку іноземний капітал мав у нафтовій промисловості (87% акцій), електростанціях, газових підприємствах і водокачках (81%), гірничо-металургійній промисловості (71%), хімічній 60%⁵⁷³. У середині 1930-х років частка французького, американського, бельгійського, англійського та німецького капіталу становила понад дві третини всього іноземного капіталу, тоді як частка інвестицій з Австрії, Нідерландів, Швеції, Швейцарії та Чехословаччини – менше третини⁵⁷⁴.

⁵⁷² Там само. С. 93.

⁵⁷³ Jezierski A., Leszczyńska C. Historia gospodarcza Polski. Warszawa: Key Text, 1999. S. 120.

⁵⁷⁴ Landau Z. Polske zagraniczne pożyczki państwowe (1918–1926). Warszawa: Książka i Wiedza, 1961. S. 98.

Закордонні інвестиції надходили у польську промисловість здебільшого в період фінансової стабілізації та вигідної економічної кон'юнктури.

Також були досить великими обсяги отриманих із-за кордону кредитів. Станом на 1938 р. зовнішні запозичення Польщі становили понад 2,5 млрд зл. Так, США надали позик Польщі на 1098 млн зл., Франція – на 366 млн зл., Англія – на 116 млн зл. Решта країн надали кредитів на дещо менші суми. В перерахунку на одного мешканця було отримано позик на 72 зл., або ж близько 14 дол.⁵⁷⁵.

Попри активну участь іноземного капіталу в розвитку економіки Західної України, уряд Ю. Пілсудського прагнув насамперед створити сприятливі умови для поживлення суспільно-господарської діяльності польських промисловців на теренах Східної Галичини. Задля цього на початку 1930-х років урядом було ухвалене рішення «охопити Східну Галичину державним господарським планом у ширших, ніж до того, розмірах»⁵⁷⁶. Попри прийняття такого важливого рішення, що начебто мало сприяти органічному розвитку всіх польських земель, насправді уряд виступив не за економічний розвиток України загалом, а за зміцнення там економічних позицій польських ділових кіл через систему державних позик і капіталовкладень. В інвестиційній політиці уряд керувався такими міркуваннями: капіталовкладення повинні сприяти економічному розвитку найважливіших у політичному та стратегічному відношенні районів Західної України, які мали бути якнайшвидше колонізовані. Зокрема, йшлося про першочергову необхідність поширення польського управління на такі лінії: Перемишль – Львів – Тернопіль – Заліщики; Львів – нафтовий басейн – Турка; Станіслав – Тлумач – Ворохта. Також інвестиційна політика уряду мала забезпечити польським промисловцям домінантне становище у ключових галузях промисловості Західної України, зокрема в гірничій та металургійній. Для цього був створений спеціальний державний фонд – «Fundus kresowy», що надавав польським підприємствам пільгові позики. Так, на розвідку природних копалин Західної України уряд впродовж 1936–1938 рр. виділив понад 1 млн зл.⁵⁷⁷. До вже згаданих економічних привілеїв польського капіталу на українських землях уряд своєю постановою зобов'язав всі свої замовлення на придбання промисло-

⁵⁷⁵ Jezierski A., Leszczyńska C. Historia gospodarcza Polski. Warszawa: Key Text, 1999. S. 272.

⁵⁷⁶ Сливка Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920–1939). Київ: Наукова думка, 1985. С. 156.

⁵⁷⁷ Там само. С. 157.

вих товарів та проведення будівельних робіт давати лише польським підприємствам, а Міністерству промисловості та торгівлі проводити реалізацію промислових товарів та території Західної України лише через місцевих польських купців. Імпортні товари на Східних Кресах теж передавались лише польським купцям.

Особам непольської національності було досить проблематично влаштуватися на державну роботу. Віддавалась перевага тим національностям, які були лояльні до Польської держави. У містах переважало польське та єврейське населення, а у селах – українське. Більшість міського польського населення працювало в органах адміністрації, місцевого самоврядування, на промислових підприємствах, у транспортній сфері, в навчальних закладах. Труднощі з працевлаштуванням на державну службу для осіб непольської національності призвели до значного збільшення їх числа у вільних професіях, торгівлі та ремеслі, що зумовило витіснення з цих галузей польського населення. Найбільше українських ремісників було в будівельній, деревообробній, металообробній, шкіряній галузях. Єврейські ремісники здебільшого працювали в текстильній та харчовій галузях і у сфері побутових послуг. У дрібній торгівлі також домінували євреї та українці.

Міністерство промисловості і торгівлі всіляко перешкоджало відкриттю господарських організацій представникам українського та єврейського населення, зокрема, штучно обмежувало коло претендентів на набуття промислових ліцензій, забороняло продавати підприємцям непольської національності важливі види сировини (залізо, вугілля, нафту тощо). Тож уряд виступав не за економічний розвиток Західної України, а за зміцнення там господарських позицій польських промисловців та комерсантів. Досить обтяжливими для місцевого українського населення були численні податки, збори, повинності, зокрема з ремонту та будівництва мостів та шляхів. Окрім поземельного податку існували ще державний, дорожній, шкільний, за коня, за пасіку, за собаку і т. ін. На додачу до перелічених стягувались ще й місцеві податки у межах 15–20% дохідної частини родинного бюджету. Понад ¼ сімейних доходів витрачалося на харчування та оплату квартири, тоді як на культурні потреби та медичну допомогу йшло менше 5%.⁵⁷⁸

Попри жорсткий економічний тиск з боку польської влади на західноукраїнських землях активно розвивався кооперативний рух, який об'єднував селян-виробників і торговельні організації. Кількість кооперативних організацій у Східній Галичині невпинно зростала: із 580 у 1921 р. до майже 4000

⁵⁷⁸ Державний архів Львівської області (ДАЛО). Ф. 1. Оп. 13. Спр. 859. Арк. 54–55.

в 1939 р. Працювали також українські банки, страхові й акціонерні товариства тощо. Чимало зусиль до організації та поширення кооперативного руху на західноукраїнських землях докладали греко-католицьке духовенство.

Разом із тим важливу господарську та соціальну роль у міжвоєнний період відігравав розвиток туристичної та оздоровчої галузі в карпатському регіоні. Щороку на відпочинок до Галичини приїжджало близько мільйона туристів та понад триста тисяч курортників і дачників⁵⁷⁹, що становило майже половину туристичних потоків Польщі. Пожвавлення туристичного промислу забезпечило роботою місцеве населення, яке отримало можливість додаткового заробітку поза сільським господарством та промисловістю. Залежно від місця відпочинку та характеру зручностей турист чи курортник витрачав від 100 до 500 зл.

Загалом у міжвоєнний період в Польщі було зареєстровано 956 відпочинкових місцевостей, з яких у карпатському регіоні знаходилось 477 (49,9%). У Станіславівському воєводстві функціонувало 90 курортів, у Львівському – 42, а у Тернопільському – 5⁵⁸⁰. Туристи відвідували 555 населених пунктів краю, розкиданих по 38 карпатських і підкарпатських повітах⁵⁸¹. Завдяки цьому Львівське воєводство отримувало щорічно понад 10 млн зл. доходів, а Станіславівське – близько 8,5 млн зл. Постачання продуктів харчування до оздоровниць та сільських дач забезпечувало чималий додатковий заробіток селян на карпатських теренах, що сягав 27 млн зл.⁵⁸² Враховуючи, що на теренах Східної Галичини було близько 150 тис. господарств, то середній дохід на одне господарство від приїжджаних становив близько 180 зл., тоді як 12-гектарне господарство (19% господарств Галичини) в успішні роки мало дохід до 260 зл./га, проте середній дохід з гектара коливався в межах 60–170 зл., залежно від врожайності та кон'юнктури ринку⁵⁸³. Розвиток туристичної галузі та оздоровчої інфраструктури забезпечував місцеве населення роботою та додатковими доходами,

⁵⁷⁹ Leszczycki S. Współczesne zagadnienia turystyki. *Komunikaty Studium Turyzmu*. 1937. Z. 3. S. 4–5.

⁵⁸⁰ Przewodnik zdrojowo-turystyczny na 1931–32 r. / pod red. H. Piotrowskiego. Warszawa: Zakład Graficzny B. Padrecki i S-ka z o.o., 1931. S. 13.

⁵⁸¹ Клапчук В.М. Рекреаційне господарство Галичини другої половини XIX – першої третини XX ст. *Карпатський край*. 2012. № 1. С. 63.

⁵⁸² Leszczycki S. Karpaty jako region letniskowy. *Samorząd*. 1937. R. XIX. № 56. S. 552–553.

⁵⁸³ Клапчук В.М. Рекреаційне господарство Галичини другої половини XIX – першої третини XX ст. *Карпатський край*. 2012. № 1. С. 64.

проте цілковито не зміг вирішити наростаючі економічні та соціальні суперечності краю.

Дискримінаційна політика уряду призвела до того, що в промисловому секторі Західної України були задіяні лише 5% робітників-українців (близько 10 тис. осіб), натомість близько 90% населення було зайняте в аграрному секторі. Понад половина землі перебувала в руках 4330 великих власників, решта – у 878 тис. дрібних господарств, з яких 260 тис. не мали навіть одного гектара землі⁵⁸⁴. Такий поділ землі був пережитком феодално-шляхетської доби. Парцеляція великої власності не вирішила проблеми, адже на виокремлені землі заселялись здебільшого поляки. Це зумовило аграрне перенаселення краю, що проявилось в штучному зростанні цін на землю, зниженні вартості аграрної продукції та зменшенні заробітної плати сільськогосподарських робітників. Соціальне напруження часто переростало у відкриті страйки, яких впродовж другої половини 1930-х років відбулось понад тисячу.

Таким чином, у міжвоєнний період розвиток міжнародних економічних зв'язків Західної України відбувався у формі імпорту капіталів, експорту товарів та міграції робочої сили. Головними формами проникнення іноземного капіталу, зокрема американського, англійського, бельгійського, французького, німецького, нідерландського та австрійського в економіку Західної України стали купівля місцевих підприємств, або ж придбання частини акцій уже діючих товариств, а не капітальні інвестиції у розвиток нових виробництв. Це свідчило про спекулятивний характер інвестицій, які базувались на політичних домовленостях, мали компрадорський характер, не орієнтувались на довготермінові плани розвитку економіки Західної України.

Розділ 14. ІНТЕГРАЦІЯ УКРАЇНИ У НАРОДНОГОСПОДАРСЬКИЙ КОМПЛЕКС СРСР

Із самого початку становлення радянської економічної системи її основним пріоритетом розбудови була масштабна індустріалізація, що мала слугувати техніко-організаційним підґрунтям створення великої військової промисловості та збільшення конкурентних позицій радянської економіки у

⁵⁸⁴ Клапчук В.М. Особливості функціонування господарки Галичини у міжвоєнний період. *Проект «Україна». Галичина та Волинь у складі міжвоєнної Польщі* / В. Вісин, Р. Голик, В. Голубко та ін.; авт.-упоряд. М.Р. Литвин. Харків: Фоліо, 2017. С. 216.

світі. Провідними механізмами досягнення визначеного завдання були централізація ресурсів і виробництва та посилення інтеграційних зв'язків окремих республік, у т. ч. й України.

Радянська влада, позиціонуючи себе, за висловом відомого американського вченого-економіста українського походження В. Тимошенка, «визволителем неросійських народів від колоніальної експлуатації колишньої Російської імперії», всіляко акцентувала увагу власних громадян і світової громадськості на тому, що потужне економічне зростання та індустріалізація неросійських союзних республік були забезпечені «лише завдяки «братній» допомозі з боку російського народу, який тим самим ототожнювався з централізованою комуністичною владою СРСР». І, якщо стосовно окремих східних радянських республік, де індустріалізація відбувалася практично «на порожньому місці», таке твердження можна вважати до певної міри справедливим, то Україна, як можна пересвідчитись із матеріалів попередніх розділів, «перед советською революцією була на вищому економічному рівні розвитку, ніж багато земель центральної чи східної Росії»⁵⁸⁵.

Тому становлення радянської економіки в Україні на його початковому етапі (до 1921 р.) відбувалося насамперед шляхом націоналізації вже існуючих крупних промислових підприємств акціонерного типу, заснованих у дореволюційний період переважно ресурсами іноземних підприємців. Акціонерні компанії були найбільш зручною формою для націоналізації, оскільки зосереджували в собі найбільш концентровані ресурси та діяли у найбільш прогресивних для свого часу галузях промисловості. Декретом РНК від 28.06.1918 р. проголошена повна націоналізація не лише окремих підприємств, а й цілих галузей народного господарства.

Основним об'єктом націоналізації стали вже синдикувані у дореволюційний період підприємства-монополісти, що завдяки централізації ресурсів являли собою найбільш зручну організаційну форму для одержавлення, і, які, до того ж, тісно взаємодіяли з державою, що створювало необхідні передумови для розбудови системи державного регулювання всією промисловістю. Першочергові заходи передбачали націоналізацію тих компаній, капітал яких становив понад 1 млн руб. Більшість таких підприємств – монополістів та синдикатів через історичні передумови розвитку були розташовані саме на території України, що уможливлювало швидке встановлення контролю над усією економікою краю. При цьому Декретом РНК усі ве-

⁵⁸⁵ Тимошенко В. Передмова. Б. Винар. Українська промисловість. Студія советського колоніялізму. Париж-Нью-Йорк-Мюнхен, 1964. С. 9–10.

ликі промислові та транспортні підприємства проголошувалися власністю РРФСР.

Першою галуззю, що потрапила в Україні під націоналізацію, стала цукрова промисловість: її націоналізація була проголошена вже 16 січня 1919 р., у той час як «залізниці, за володіння якими йшли основні бої радянсько-української війни, були націоналізовані лише 28 січня 1919 року». Для керівництва націоналізованими підприємствами галузі у березні 1919 року була створена державна організація «Головцукор»⁵⁸⁶.

Очевидно, що вибір цукрової галузі як пріоритетної для націоналізації визначався прагненням більшовиків отримати не лише економічну, а й політичну владу, оскільки «на той час роботу цукрозаводів забезпечувало 60 тисяч робітників, які становили 20% від чисельності робітничого прошарку окупованої України». Незважаючи на те, що «радянська влада знайшла результативний метод політичного контролю, це не врятувало цукрову галузь від економічного занепаду. Наприклад, до 1921 року «дожило» лише 110 із 210 цукрозаводів, що виробили лише 3% цукру від обсягу 1914 року. У сезоні 1919–1920 рр. робота заводів тривала у середньому 23 дні, у сезоні 1920–1921 рр. – 12 днів»⁵⁸⁷.

Важливим для більшовиків об'єктом націоналізації стали також заводи важкої індустрії, що входили до найбільших синдикатів – «Продамет» (засноване у 1902 р.) та «Кровля» (засноване у 1907 р.), діяльністю яких було охоплено практично всі підприємства металургійної галузі України. Так, товариство «Продамет» об'єднувало 14 металургійних заводів, більшість з яких (11) також знаходилася на українській території (зокрема, Південно-Російське Дніпровське товариство, Російсько-Бельгійське, Брянське і Донецько-Юр'ївське товариства, «Провіданс» та ін.). Завдяки націоналізації синдигованих підприємств, які мали між собою тісні інтеграційні зв'язки, розпочинається тотальне одержавлення цілих галузей промисловості України та її включення до загальносоюзного господарського комплексу.

Водночас Декретом «Про припинення платежів за купонами і дивідендами» (1917 р.) була уведена заборона на здійснення будь-яких операцій із цінними паперами під загрозою конфіскації майна, що не лише руйнувало вільний фондовий ринок, а й «консервувало» наявну на момент націоналі-

⁵⁸⁶ Червоний директорат: як більшовицька влада часів НЕПу ледь не поховала українське цукроварство. URL: <http://www.ukrsugar.com/uk/post/cervonij-direktorat-ak-bilsovicka-vlada-casiv-nepu-led-ne-pohovala-ukrainske-cukrovarstvo>

⁵⁸⁷ Там само.

зації структуру власності акціонерних компаній, унеможлиблюючи її зміну і появу нових власників. Більшість акціонерів великих компаній, насамперед іноземці, щоб зберегти хоча б частину капіталів, вимушені були розпродувати свої активи за демпінговими цінами.

Так, після революції контрольний пакет акцій одного з найбільших і найприбутковіших машинобудівних заводів України – Акціонерного товариства «Київський машинобудівний і котельний завод Гретера, Криванека і К°», який, як уже зазначалося вище, був заснований у Києві ще у 1882 р., його власник, швейцарський підприємець Яков Гретер продав практично за безцінь. І вже у 1919 р. підприємство було націоналізоване під назвою «Перший державний машинобудівний завод», а до 5-ої річниці революції у 1922 р. перейменовано у завод «Більшовик». Подальша спеціалізація підприємства на виготовленні військової техніки та устаткування для хімічної промисловості, зокрема для перших радянських заводів синтетичного каучуку, на яких розпочинається виготовлення перших в СРСР автомобільних шин (що пропаганда презентувала як проривний успіх радянської економічної системи), стала можливою завдяки тому, що більшовики без особливих зусиль отримали високоприбутковий актив і оснащене модерною технікою та інноваційними технологіями підприємство.

Більшовики усвідомлювали, що націоналізація сама по собі не є достатньою умовою для створення ефективної економічної системи, адже, як зазначав В. Ленін, «однієї конфіскації замало, оскільки в ній відсутній елемент організації»⁵⁸⁸. Тому подальша розбудова радянської економіки в період НЕПу спиралась на посилення державного контролю, провідним механізмом чого стало заснування (а частіше – реорганізація на основі приватних) державно-приватних та державних акціонерних товариств. Створення таких компаній розглядалося керівництвом країни як спосіб інтеграції окремих господарюючих суб'єктів у єдиний господарський комплекс та формування адміністративно-командної системи управління економікою під контролем держави. Оскільки засновниками таких компаній були суто державні підприємства та організації, державний орган (трест, міністерство) зберігав за собою контрольний пакет акцій і тим самим отримував монопольне право управління й розподілу прибутків та практично необмежені можливості неекономічного контролю за рахунок використання адміністративних важелів⁵⁸⁹.

⁵⁸⁸ Ленін В.І. Чи вдержать більшовики державну владу? *Повне збір. творів*. Т. 34. С. 309.

⁵⁸⁹ Супрун Н.А. Кавалерійська атака на капітал – секрет опанування радянською владою командних висот в економіці. *Історія народного господарства та*

З метою посилення централізації та можливості державного контролю за економікою влада розпочала примусове синдикування промисловості та торгівлі. У 1920 р., згідно із рішенням VIII-го Всеросійського з'їзду рад, почали створювати галузеві або галузево-територіальні трести та синдикати. В Україні, порівняно з іншими республіками, синдикування набуло найбільшого поширення, оскільки для цього існували сприятливі умови у вигляді раніше монополізованих та синдигованих підприємств, що вже діяли у до-революційний період у Донецькому та Кузбаському регіонах. Уже наприкінці 1921 р. тут на основі трьох великих металургійних заводів (Макіївського, Юзівського і Петровського), а також низки коксових підприємств та вугільних шахт у м. Харків було організовано Південний металургійний трест («Південсталь»). Згодом з метою поглиблення інтеграційних зв'язків, насамперед у сфері вертикальної виробничої інтеграції, в межах тресту окремим підприємствам почали підпорядковувати дрібніші. Так, Петровському заводу було підпорядковано 19 підприємств – постачальників сировини.

Усі підприємства вугільної промисловості України було об'єднано у трест «Донбасвугілля», рудної – у «Південнорудний трест» (ПРТ). Підвищений інтерес радянського керівництва до концентрації та централізації виробництва у цих сферах визначався стратегічною важливістю таких ресурсів, як вугілля і залізна руда для розвитку важкої промисловості та індустріального виробництва загалом. Тому українське вугледобування і чорна металургія, які в першій половині ХХ ст. становили ресурсну базу індустріального розвитку всієї країни, стали об'єктом пріоритетного інвестування і посиленого інтегрування у загальносоюзний виробничий комплекс.

У роки НЕПу, попри проголошений радянською владою курс на відновлення ринкових відносин і лібералізацію економіки, трестування продовжилось, охопивши практично всі галузі України. Так, усі підприємства галузі важкого машинобудування були об'єднані у Південний машинобудівний трест (ПМТ), сільськогосподарського машинобудування – у два трести «Південний Сільмаштрест» з центром у Запоріжжі й «Укртрестсільмаш» у Харкові. Всього за роки НЕПу в Україні було створено 36 місцевих і 24 республіканські трести, зокрема такі: «Хімвугілля», «Донбасцемент», «Текстильтрест», «Цукротрест», «Спиритотрест», «Укрпапітрест», «Шкітрест Правобережжя», «Донбаскераміка», «Маслотрест», «Укрборошномельтрест», «Тютюнтрест», «Електротрест», «Склосода» та ін.

Незважаючи на проголошений радянською владою курс на децентралізацію економіки, формально незалежні українські трести, що у більшості випадків мали лише єдину ознаку класичного тресту (монопольна позиція на ринку України), були обмежені у прийнятті самостійних рішень і підпорядкувались центральній союзній владі. Так, обсяги виробництва та ціни на продукцію для «Цукротресту», що об'єднав усі цукрозаводи галузі, формально визначав Раднарком УРСР, проте всі стратегічні рішення приймалися центральною владою⁵⁹⁰. Неузгодженість методів управління та принципів адміністративного підпорядкування трестів, що провокувало конфлікти між центральними органами влади (головними управліннями ВРНГ та всесоюзними наркоматами) та Держпланом УРСР, спричинило зниження економічної ефективності трестів, більшість з яких було ліквідовано Постановою ЦК ВКП(б) від 5.12.1929 р. «Про реорганізацію управління промисловістю». Після припинення діяльності ВРНГ 1932 р. трести та синдикати були роздібнені й ліквідовані остаточно.

На межі 1920–1930-х років задля посилення міжгалузевої інтеграції було прийняте урядове рішення про об'єднання промислових та сільськогосподарських (радгоспів та колгоспів) підприємств у мережу агро-індустріальних комбінатів, які мали діяти за єдиним виробничим планом. На початку 1930-х років таких комбінатів в Україні було створено близько 300, більшість із них – у районах великих індустріальних новобудов. Зокрема, в Запорізькій області в районі будівництва ДніпроГЕСу були створені спеціалізовані електрифіковані агропромислові комбінати. Проте і цей радянський експеримент щодо економічної інтеграції виявився невдалим: уже в 1931 р. VI Всесоюзний з'їзд рад скасував підпорядкування колгоспів і радгоспів агро-індустріальним комбінатам, визнавши їх створення передчасним, а діяльність – недоцільною⁵⁹¹.

Подальша розбудова радянської моделі економіки у 1930-х роках базувалась на синтезі двох національних моделей економічної організації – німецької, т. зв. мобілізаційної, моделі, яка спиралась на масштабну централізацію та концентрацію всіх видів ресурсів для масових військових

⁵⁹⁰ Червоний директорат: як більшовицька влада часів НЕПу ледь не поховала українське цукроварство. URL: <http://www.ukrsugar.com/uk/post/cervonij-direktorat-ak-bilsovicka-vlada-casiv-nepu-led-ne-pohovala-ukrainske-cukrovarstvo>

⁵⁹¹ Марочко В.І. Агроіндустріальні комбінати. *Енциклопедія історії України*: Т. 1: А-В / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; НАН України, Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2003. 688 с.

дій, державно-регульований ринок та надексплуатацію населення, та американської, що ґрунтувалась на стандартизації, централізації та уніфікації масового виробництва та ієрархічного управління. Орієнтація на розбудову індустріальної економіки та на її основі потужного військово-промислового комплексу вимагала створення централізованого господарського комплексу, що мав діяти на принципах жорсткого ієрархічного державного регулювання, централізації управлінських функцій та уніфікації масового виробництва. Відповідно, це вимагало посилення виробничої інтеграції між окремими республіками та господарськими комплексами, що і визначало цілі та моделі економічного розвитку окремих регіонів, в тому числі й України.

На цьому етапі, за твердженням В. Тимошенка, комуністична влада «концентрувала свою увагу на швидкій розбудові, чи властиво відбудові української важкої промисловості, вугільної та чорної металургії, бо це було необхідне для забезпечення індустріального розвитку російського центру, що залежав від постачання українського вугілля, коксу, залізної руди, чавуну». Зокрема, така урядова політика впроваджувалась у період НЕПу, коли «відбудова української промисловості проводилась навіть швидшими темпами, ніж по цілому Союзі»⁵⁹².

На основі масштабної мобілізації та концентрації трудових, промислових та фінансових ресурсів усієї країни у 1930-х роках в Україні були збудовані найбільш значні промислові об'єкти загальнодержавного значення: Харківський тракторний завод (1931), «Запоріжсталь» (1935), «Криворіжсталь» (1934), «ДніпроГЕС» (першу чергу введено в дію у 1932 р.). Ці підприємства стали потужними організаційними вузлами для зміцнення виробничих зв'язків у масштабі всього СРСР і подальшої інтеграції України у загальносоюзний народногосподарський комплекс.

Так, на наймасштабнішому радянському будівництві 1930-х років – зведенні Дніпровської гідроелектростанції, що тривало п'ять років, було залучено ресурси практично всіх галузей економіки і регіонів країни: електрогенератори виготовляв лєнінградський завод «Електросила», електрообладнання постачав московський завод «Динамо», Азербайджан забезпечував будівництво нафтою, величезні обсяги лісоматеріалів завозились із Чернігівщини, Білорусі та Півночі Росії, у забезпеченні потреб будівництва

⁵⁹² Тимошенко В. Передмова. Б. Винар. Українська промисловість. Студія советського колоніалізму. Париж-Нью-Йорк-Мюнхен, 1964. С. 11.

були задіяні ресурси транспортного вантажоперевезення всього СРСР⁵⁹³. Таким чином, будівництво спричинило зміцнення виробничих інтеграційних процесів між галузями і регіонами СРСР, щоправда більшу частку у цих процесах становило постачання ресурсів із низькою доданою вартістю (сировина і паливо), а також прості матеріальні послуги некваліфікованих працівників, яких звозили на будівництво з усього Радянського Союзу.

Проте, оскільки на час будівництва вітчизняна промисловість через її відсталість була неспроможна вирішувати більшість масштабних та складних техніко-технологічних завдань, які радянське керівництво поставило перед розробниками і будівельниками станції, такі завдання, як проектування і забезпечення будівництва необхідними комплектуючими, здійснювалися переважно ресурсами іноземних фахівців і компаній із США, Німеччини, Швеції, Чехословаччини⁵⁹⁴.

Першу чергу станції у Запоріжжі було введено в дію 1932 р., а на проєкту потужність 560 МВт ДніпроГЕС вийшла через сім років із початку будівництва (1939), ставши найпотужнішою для свого часу гідроелектростанцією у світі. Запуск ДніпроГЕСу зумовив розвиток багатьох галузей промисловості та окремих територій: навколо ДніпроГЕСу було розбудовано розгалужену мережу промислових підприємств, площею у 40 кв. км, що включала, зокрема, завод листових сталей, алюмінієвий комбінат та завод «Дніпроспецсталь». Будівництво дамби розвинуло судноплавство по Дніпру, сприяло розвитку іригаційних господарств, що забезпечили зрошення посушливих земель півдня України, а це, своєю чергою, спричинило розвиток у цих районах сільськогосподарського виробництва. Водночас для запуску ДніпроГЕСу було затоплено 16 тис. гектарів орних земель, що були виведені із продуктивного землекористування, що значною мірою послабило економічний потенціал України, конкурентною перевагою якої була найбільш родючі чорноземи та висока продуктивність сільського господарства.

Успіх ДніпроГЕСу дав поштовх розбудові системі гідроенергетики в Україні, що знайшло втілення у будівництві т. зв. Дніпровського каскаду гідроелектростанцій – Каховська ГЕС (1950–1956), Кременчуцька ГЕС (1954–1960), Дніпродзержинська ГЕС (1956–1964). Ресурси ДніпроГЕСу

⁵⁹³ Історія Дніпровської ГЕС: проектування, будівництво, відновлення та сьогодення. URL: https://uhe.gov.ua/media_tsentr/novyny/istoriya-dniprovskoi-ges-proektuvannya-budivnictvo-vidnovlennya-ta-sogodennya

⁵⁹⁴ Докладно це питання висвітлено в розділі 11.

стали джерелом для розбудови розгалужених комунальних мереж для водозабезпечення придніпровських міст.

Під час Другої світової війни ДніпроГЕС, як і інші стратегічні промислові підприємства, що, відступаючи, намагалися знищити як німецька, так і радянська армії, зазнали значних руйнувань. Загалом під час війни, частково або повністю, були зруйновані понад 80% промислових підприємств, зокрема і найбільші: «Запоріжсталь», «Азовсталь», Маріупольський металургійний завод, Макіївський завод ім. С.М. Кірова, машинобудівні підприємства Києва і Харкова, шахти Донецького вугільного басейну. Внаслідок фізичного руйнування матеріальних об'єктів у ході бойових дій, що в радянській частині точилися переважно на території України, її економіка зазнала найбільших матеріальних збитків серед інших радянських республік: 285 млн руб., що становило 42–47% загальносоюзного обсягу втрат.

У 1945 р. частка валової продукції Української РСР у загальносоюзному масштабі зменшилась критично, зокрема відносно довоєнного обсягу скоротилося виробництво: по всій промисловості – на 74%; чавуну – на 83%; сталі – на 84%; чорних металів – на 85%; залізної руди – на 81%; вугледобування – на 64%; електроенергії – на 75%; верстатів металорізальних – 85%; цукру-піску – на 98%; масла рослинного – 56%⁵⁹⁵. Величезними були і людські втрати, частка яких становила від 40 до 44% загальних демографічних втрат СРСР, що було найбільшими втратами населення у Другій світовій війні порівняно з іншими країнами і народами⁵⁹⁶.

Відновлення української економіки розпочалося із відбудови важкої промисловості, що, як і в передвоєнні роки, розглядалася урядом як основа для розбудови військово-промислового комплексу країни. 80% капіталовкладень було скеровано саме у цю галузь, сільське господарство та інші важливі для місцевого ринку галузі фінансувалися за залишковим принципом. Проте, навіть попри увагу уряду до розбудови важкої промисловості, видатки на відновлення економіки України були меншими відносно інших регіонів, зокрема Росії. Так, розмір капіталовкладень у тотально зруйновану українську економіку в повосенній п'ятирічці (1946–1950 рр.) становив «65,1 млрд крб, а значить в три рази менше порівняно з РСФСР»⁵⁹⁷.

⁵⁹⁵ Достижения Советской власти за 40 лет в цифрах. Москва: Государственное статистическое издательство, 1957. С. 120–121.

⁵⁹⁶ Процик Петро. Україна. Друга світова. Тільки цифри. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2010/05/7/5017138>.

⁵⁹⁷ Винар Б. Українська промисловість. Студія советського колоніалізму. Париж-Нью-Йорк-Мюнхен, 1964. С. 280.

Однією із причин такого асиметричного фінансування економічної відбудови України була урядова заборона на розвиток промисловості регіонів, що були інкорпоровані у СРСР унаслідок передвоєнних анексій та повосенно-го розподілу Європи, та територій, що знаходились у безпосередній близькості до державних кордонів, а також обмеження щодо будівництва нових підприємств у Києві, Харкові та інших стратегічних містах країни⁵⁹⁸.

Водночас була продовжена розпочата ще під час війни програма розвитку промисловості центральних та східних регіонів РСФСР (Уралу, Сибіру, Башкирської АРСР), Середньої Азії та Казахстану, що, очевидно, мало на меті зменшити залежність російського центру від українських стратегічних ресурсів – вугілля, залізної руди та металів⁵⁹⁹. Для української економіки, у структурі вивозу до інших республік якої перед війною понад 30% займало кам'яне вугілля (антрацит і кокс), така політика виявилася підривною.

Незважаючи на гостру необхідність відновлення втраченого під час війни економічного потенціалу української економіки та вищу економічну віддачу від інвестицій, у повоєнні роки обсяги капіталовкладень в українську економіку поступово знижуються. Так, у 1955 р частка української економіки в основному капіталі СРСР становила 20,2%, тоді як частка промислових капіталовкладень протягом усього періоду становила лише 17,9%. При цьому Україна отримує із державного бюджету на 29% менше фінансових ресурсів на душу населення, ніж РРФСР⁶⁰⁰. З економічної точки зору, як відзначає, В. Голубничий, ці дії уряду були нераціональними і недоцільними, оскільки «гранична продуктивність інвестицій у промисловості УРСР між 1954 та 1962 рр. становила 0,92 руб. на кожен рубль капітальних вкладень, а в РРФСР – лише 0,78 руб. Аналогічним чином рентабельність капітальних вкладень у промисловість УРСР у період між 1959 та 1963 рр. була на 17,8% вищою, ніж у РРФСР»⁶⁰¹.

⁵⁹⁸ Брутян Л.А., Ивановский Б.Г. Трудовое содружество советских народов: Участие народов СССР в создании единого народнохозяйственного комплекса. Москва: Экономика, 1986. 223 с.

⁵⁹⁹ Тимошенко В. Передмова. Б. Винар. Українська промисловість. Студія советського колоніалізму. Париж-Нью-Йорк-Мюнхен, 1964. С. 11.

⁶⁰⁰ Голубничий В. Українська економіка після Другої Світової війни. *Політична економія суспільного прогресу Всеволода Голубничого*. Т. 2: Вибрані твори. Київ: Наукова думка, 2019. С. 244–245.

⁶⁰¹ Там само. С. 244–245.

З початку 1950-х років на тлі постійного збільшення капіталовкладень у розвиток вугледобування в РСФСР відбувається їх відповідне зменшення в Україні, що призводить до скорочення частки видобутку вугілля у загально-союзному виробництві. Порівняно із 1913 р. вугледобування в Україні скоротилося на 46% (табл. 2.32).

Таблиця 2.32

Видобуток вугілля в основних добувних центрах УРСР та РРФСР

Добувний центр	Видобуток вугілля		
	1913 р.	1940 р.	1955 р.
РРФСР, у т. ч.	20,7	43,9	58,5
Урал	4,2	7,2	12,0
Сибір	5,5	19,1	21,8
УРСР	78,2	50,5	32,2

Джерело: Фейгин Я.Г. Размещение социалистического производства в СССР. Советская социалистическая экономика. 1917–1957 гг. Москва, 1957. С. 477.

Попри те, що приєднання до складу УРСР багатих на вугілля та нафту регіонів Західної України (Львівсько-Волинський басейн та Прикарпаття) створювало можливості для нарощування обсягів виробництва цих важливих природних ресурсів, у повоєнні роки обсяг видобутку нафти в Україні скоротився (табл. 2.33).

Таблиця 2.33

Видобуток нафти в основних добувних центрах УРСР та РРФСР

Добувний центр	Видобуток нафти		
	1913 р.	1940 р.	1955 р.
РРФСР, у т. ч.	12,6	22,6	69,6
Урал	–	5,2	23,1
Сибір	–	–	–
УРСР	10,2	1,1	0,7

Джерело: Фейгин Я.Г. Размещение социалистического производства в СССР. Советская социалистическая экономика. 1917–1957 гг. Москва, 1957. С. 480.

Водночас зі скороченням добування вугілля та нафти в Україні у 1955 р. порівняно із 1913 р. істотно знизилось виробництво чавуну (18,7%) і сталі (19,3%), для виплавки яких ці природні ресурси є найбільш важливими технологічними компонентами (табл. 2.34).

Скорочення частки Української РСР у загальносоюзному виробництві металургійної продукції зумовило зниження і частки транспортних перевезень за рахунок скорочення обсягів вивозу металопродукції. Якщо у 1940 р. із загального виробництва до решти СРСР (переважно до РСФСР) вивозилося

65% українського прокату і листової сталі, то у 1959 р. обсяги вивезення скоротилися на 20% загального випуску, частка продукції, що вивозилась у Росію, становила лише 24,1% (центральна частина Росії – 19,5%, Урал – 4,6%). При цьому, як стверджує В. Голубничий, вивезення цієї продукції «було економічно недоцільним і нелогічним, бо майже такі ж обсяги сортової та листової сталі ввозились назад із Росії в Україну»⁶⁰² (табл. 2.35).

Таблиця 2.34

**Виплавка сталі та чавуну в основних металургійних центрах
УРСР та РРФСР**

Добувний центр	Виплавка чавуну			Виплавка сталі		
	1913 р.	1940 р.	1955 р.	1913 р.	1940 р.	1955 р.
РРФСР, у т. ч.	31,4	35,3	48,8	41,5	50,8	59,2
Урал	21,4	18,2	35,6	20,8	21,4	36,2
Сибір	–	10,3	7,2	–	10,2	8,5
УРСР	68,6	64,7	49,9	56,7	48,8	37,4

Джерело: Фейгин Я.Г. Размещение социалистического производства в СССР. Советская социалистическая экономика. 1917–1957 гг. Москва, 1957. С. 477.

Таблиця 2.35

Обсяги вивезення сталі з України та везення в Україну (1959 р.)

Тип сталевіої продукції	Вивезення, тис. тонн	Увезення, тис. тонн
Малий калібр	611	667
Великий калібр	1517	1549
Тонкий лист	398	442
Разом	2526	2658

Джерело: Голубничий В. Торгівля [України] з Росією та рештою СРСР після Другої Світової війни. Політична економія суспільного прогресу Всеволода Голубничого.. Т. 2: Вибрані твори. Київ: Наукова думка, 2019. С. 294.

Інтеграція України у народногосподарський комплекс СРСР відбувалась не так на основі використання порівняльних регіональних переваг, як під тиском політичних, часто економічно необґрунтованих цілей. При плануванні стратегій розвитку регіонів і в їх межах спеціалізації республік на виробництві та постачанні окремих товарів, розбудови міжреспубліканських зв'язків між підприємствами-постачальниками та підприємствами-споживачами, рідко враховувались такі важливі показники економічної ефективності

⁶⁰² Голубничий В. Торгівля [України] з Росією та рештою СРСР після Другої Світової війни. Політична економія суспільного прогресу Всеволода Голубничого.. Т. 2: Вибрані твори. Київ: Наукова думка, 2019. С. 294.

ті, як собівартість та ресурсоємність виробництва, регіональний попит та ефективність алокації ресурсів.

Єдиним критерієм ефективності економічних програм і роботи керівництва підприємств було, по суті, виконання плану «по валу». Тоді як невиконання «призводило до майже автоматичного звільнення, а часто і кримінального переслідування за «шкідництво» і «контрреволюційну діяльність» – найбільш тяжкі злочини в системі сталінської юстиції, що передбачали набагато більш суворе покарання, ніж господарські злочини»⁶⁰³. І тому розвиток інтеграційних зв'язків, як і всіх інших економічних процесів у країні, був підпорядкований насамперед меті досягнення планових показників, а не економічної ефективності.

Так, у повоєнний період, порівняно із попередніми 1940-ми роками, внаслідок планового збільшення обсягів вирощування пшениці на цілих землях РСФСР і Казахстану та відповідного їх зниження в Україні валові обсяги вивозу пшениці з України скоротились більше ніж у 139 разів – 24 тис. тонн у 1965 р. порівняно із 3345 тис. тонн у 1940 р. Усього за одне десятиліття (1955–1965 рр.) планові заготівлі та вивезення зерна скоротилося більше ніж на 97%. При цьому в період 1958–1962 рр. «Українська РСР імпортувала значну кількість зерна з Кубані і Північного Кавказу, у 1963–1965 – зі Сполучених Штатів і Канади»⁶⁰⁴. Таке різке скорочення планових закупівель і відповідне зменшення державних видатків, за умови існуючого незадоволеного попиту на аграрну продукцію на внутрішньому ринку України, який доводилось перекривати за рахунок увезення пшениці з інших регіонів і, навіть, з-за кордону, спричинило істотний дисбаланс у розвитку українського сільського господарства і знизило його економічний потенціал.

Упродовж усього радянського періоду в таких галузях української промисловості, як верстатобудування, нафтопереробка, виплавка алюмінію та виробництво одягу, собівартість виробництва була значно нижчою, ніж середня по країні. На середину 1960-х років зі 100 найбільш важливих про-

⁶⁰³ Попович З.О. До питання про можливість співіснування ринкових, планових і адміністративних механізмів господарювання в економічній системі СРСР. *Наука та наукознавство*. 2015. № 3. С. 7. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/162526>

⁶⁰⁴ Голубничий В. Торгівля [України] з Росією та рештою СРСР після Другої Світової війни. *Політична економія суспільного прогресу Всеволода Голубничого*. Т. 2: Вибрані твори. Київ: Наукова думка, 2019. С. 295.

мислових товарів, на виготовленні яких спеціалізувалася Україна і які вивозились до інших республік СРСР, 80 виготовлялись із нижчою собівартістю, ніж середня по країні. Проте капіталовкладення в галузі, що виготовляли ці товари, залишалось на нижчому рівні порівняно з аналогічними галузями інших республік. Водночас 20 інших артикулів промислової продукції, незважаючи на те, що їхня собівартість була значно вища за середньосоюзну, теж вивозились у інші республіки та, оскільки ціни на одиницю продукції більшості промислових товарів були однаковими на всій території СРСР, через вивезення цих товарів українська економіка несла істотні порівняльні втрати⁶⁰⁵. Навіть, коли наприкінці 1950-х років собівартість видобутку вугілля на Донбасі стала вищою середньої по СРСР, його все одно продовжували вивозити «невиправдано далеко» – в Баку, Астрахань, Ярославль, Ленінград і Таллінн – упродовж майже десяти років⁶⁰⁶.

Істотним обмеженням ефективності розвитку народногосподарського комплексу була масштабна централізація господарства, що об'єднала в єдину організаційно-управлінську мережу підприємства-виробники, що були напряму підпорядковані центральним регуляторно-розподільчим органам, та союзні міністерства. При цьому функції планування та розподілу ресурсів для окремих підприємств, як правило, виконували кілька різних міністерств, дублюючи розпорядження один одного та ускладнюючи планування, оперативне управління діяльністю підприємств та розподіл державних ресурсів. Так, у 1950-х роках державне регулювання меблевого виробництва в Україні здійснювали 35 міністерств; взуттєвого – 11. Збудовані майже одночасно два заводи збірного залізобетону у м. Вінниця тривалий час підпорядковувалися різним урядовим структурам⁶⁰⁷.

Надмірний і перехресний контроль обмежували можливості прийняття економічно-доцільних управлінських рішень, зменшували мобільність та ефективність використання ресурсів, що, зрештою, спричинило зниження темпів і масштабів економічного розвитку окремих галузей, регіонів та української економіки загалом. У 1950-х роках порівняно з довоєнним періодом частка української економіки в загальному обсязі радянського виробництва істотно зменшилась. Разом із тим зменшився і національний дохід на душу

⁶⁰⁵ Там само. С. 291.

⁶⁰⁶ Там само. С. 293.

⁶⁰⁷ Семин С.И. Проблемы специализации, кооперирования и комбинирования производства в СССР. Москва: Наука, 1968. С. 200.

населення, який в УРСР у 1957 р. був на 16% нижчим, ніж у Росії⁶⁰⁸. Забюрократизована і надмірно централізована система державного регулювання економіки стала бар'єром розвитку всього союзного господарства і вимагала системних економічних реформ.

Істотні зміни у розвитку інтеграційного процесу розпочались у 1957 р. після XX з'їзду КПРС, який проголосив курс на лібералізацію економіки та розвиток економічно обґрунтованої інтеграції, що полягала в заміні централізованої вертикальної системи управління, що діяла із середини 1930-х років, за якої союзне галузеве міністерство управляло всіма підприємствами відповідної галузі по всьому Радянському Союзу, децентралізованою, територіально-розподіленою системою управління місцевими підприємствами, що здійснювали республіканські Ради народного господарства (раднаргоспи).

Реформа передбачала лібералізацію економічних процесів на регіональному рівні, насамперед зниження централізації та контролю з боку держави, та інтеграцію підприємств окремих економічних районів у об'єднанні за галузевим принципом і з урахуванням територіальної близькості господарські структури (комбінати та трести). У 1957 р. в Україні було створено 11 економічних районів і, відповідно, 11 раднаргоспів, в управління яким передано 10 тис. (97%) підприємств (за винятком підприємств військово-промислового комплексу та енергетики, що були залишені у розпорядженні союзного керівництва). Зменшення централізованого контролю та рівня бюрократизації управління позитивно вплинуло на розвиток господарства України – у 1955–1965 рр. тут активно розвиваються стратегічні галузі промисловості та будуються нові підприємства. Так, розпочали роботу 22 великі машинобудівні заводи, що випускають інноваційну індустріальну продукцію, зокрема: Харківський авіазавод розпочинає випуск турбореактивних літаків, один з яких – Ту-104 стає одним із найкращих літаків свого класу у світі; Київський авіазавод розпочинає випускати транспортні та пасажирські літаки серії «Антонов» (Ан); на Запорізькому автомобілебудівному заводі «Комунар» налагоджено серійне виробництво першого українського автомобіля «Запорожець».

На початку 1960-х років активно розвивається і хімічна промисловість – збудовано 35 нових заводів, зокрема найбільші: Дніпропетровський шинний

⁶⁰⁸ Голубничий В. Українська економіка після Другої Світової війни. *Політична економія суспільного прогресу Всеволода Голубничого*. Т. 2: Вибрані твори. Київ: Наукова думка, 2019. С. 241.

завод, Роздольський гірничо-хімічний комбінат, Черкаський та Чернігівський заводи хімволокна, які разом у 1965 р. випускають 20% обсягів виробництва хімічної промисловості України. Більшість новостворених підприємств у хімічній, а також нафтопереробній та металургійній промисловості України розвивається на засадах вертикальної інтеграції та комбінуння, що дозволяє оптимізувати використання виробничих ресурсів, зменшити витрати на логістику і транспортування сировини та комплектуючих. Водночас, попри істотні переваги комбінуння, воно, як правило, супроводжувалося значною концентрацією виробництва та укрупненням підприємств. При цьому, як відзначали радянські дослідники, досить часто великі промислові комбінати не мали відповідних до обсягів крупного виробництва місцевих ринків збуту для своєї продукції, внаслідок чого більша частина продукції цих підприємств вивозилась в інші регіони країни. Така організація виробництва «спричиняла нерівномірність у розміщенні промисловості та надмірно віддалене транспортування»⁶⁰⁹, що, своєю чергою, створювало дисбаланс у розвитку як українського, так і союзного господарства.

Маючи всі необхідні виробничі можливості для замкненого технологічного циклу виготовлення продукції, Україна змушена ввозити і більшу частку комплектуючих для власного виробництва. Для прикладу, виготовляючи 100% загальносоюзного обсягу магістральних тепловозів, Україна завозить комплектуючі до них із Росії. Значна частка у машинобудуванні України в цей період, як і в дорадянський, належить виробництву сільськогосподарських машин. Але понад 70% усіх спроєктованих спеціалізованими конструкторськими організаціями Запоріжжя машин виготовляються на підприємствах Росії та Білорусії⁶¹⁰.

Лібералізація економічних процесів позначилась також на збільшенні урядової уваги до розвитку місцевої легкої промисловості, що мала забезпечити економічні потреби пересічних громадян у віддалених від центру регіонах, а не лише потреби державного будівництва. Як наслідок, на початку 1960-х років в Україні будуються такі підприємства галузі, як: Переяслав-Хмельницька швейна фабрика, Миколаївська швейна фабрика, Кіровоград-

⁶⁰⁹ Семин С.И. Проблемы специализации, кооперирования и комбинирования производства в СССР. Москва: Наука, 1968. С. 150.

⁶¹⁰ Даниленко В.М., Новохатько Л.М. Економіка України в добу десталінізації (1956–1965). *Економічна історія України. Історико-економічне дослідження: в двох томах.* Т. 2. Київ: Ніка-Центр. 2011. С. 414.

ська швейна фабрика «Зорянка», Луганська взуттєва фабрика, Житомирський та Львівський льонокомбінати, Херсонський бавовняний комбінат.

Попри загальний курс на лібералізацію та децентралізацію галузевого і регіонального управління, більшість підприємств легкої промисловості продовжувало функціонувати на основі складних інтеграційних зв'язків та глибокої кооперації виробництва із підприємствами інших радянських республік та регіонів, часто не виправдано віддалених один від одного. У радянських джерелах, які акцентували увагу на важливому значенні раціональної кооперації виробництва в текстильній промисловості, відзначалося, що «незважаючи на певне поліпшення організації виробництва, комбінування в текстильній промисловості перебуває ще на досить низькому рівні», оскільки «значна частина підприємств цієї галузі була побудована ще до революції і має серйозні недоліки в організаційній структурі»⁶¹¹.

Проте і виробничі системи новозбудованих підприємств мали значні недоліки в організації виробництва: насамперед були залежними від постачання сировини та устаткування, а іноді – й трудових ресурсів з інших регіонів. Так, сировину для одного із найбільших в СРСР бавовняно-паперових підприємств – Херсонського бавовняного комбінату постачали переважно із Узбекистану. При цьому сам Узбекистан, частка якого у загальносоюзному виробництві бавовни-сирцю становила 90%, не мав власних виробничих потужностей для її переробки і вимушений був відправляти бавовну на підприємства інших регіонів. Така ж економічно не виправдана інтеграція склалася не лише у сфері сировинних, а й трудових ресурсів. Так, уведення бавовняного комбінату в експлуатацію у 1961 р. оприявило дефіцит фахівців ткацького виробництва у м. Херсоні, куди почали переводити спеціалістів текстильних підприємств з російського міста Іваново⁶¹².

Розвиток іншої галузі текстильної промисловості – виробництва синтетичних тканин – теж був обмежений асиметричними товаропотоками: внаслідок вивезення з України в інші республіки понад 40% українського видобутку газу, це блокувало розвиток місцевої хімічної промисловості та виготовлення хімічних волокон, які Україна була змушена завозити із інших республік. Тоді як одне із перших радянських підприємств хімічних волокон було засноване саме в Україні (у 1937 р. – Фабрика віскозного шовку, пізні-

⁶¹¹ Семин С.И. Проблемы специализации, кооперирования и комбинирования производства в СССР. Москва: Наука, 1968. С. 174.

⁶¹² Высоцкий В. По законам братства. Сборник статей / сост. Ю.К. Голобородько, А.А. Чичановский. Симферополь: Таврия, 1972. С. 116.

ше – Київський комбінат хімічного волокна), у 1960–1980 рр. виробництво комбінату, на яке припадало понад половину республіканського обсягу відповідної продукції, базувалось переважно на імпортованій із РРФСР сировині.

Масштабне промислове будівництво на початку 1960-х років дало поштовх розвитку будівельній галузі України. Проте тут, як і в інших сферах народного господарства, спостерігається дисбаланс постачальницько-збутових потоків. Так, у радянській літературі відзначалося, що «погана організація робіт і недостатньо продумане розміщення низки підприємств промисловості будівельних матеріалів спричиняють зайві витрати на далекі перевезення». Так, у той час як в Україні зводились численні промислові об'єкти, «криворізькі будівельні організації щорічно завозили з інших регіонів країни близько 800 тис. куб. м щебеню і приблизно стільки ж піску, на що витрачали понад 5 млн руб., тоді ж як наявні в цьому районі кар'єри каменю і піску через відомчу неузгодженість використовувалися не повністю, а уведення нових потужностей неприпустимо затягувалося»⁶¹³. Внаслідок необґрунтованості економічних рішень щодо розміщення ресурсів та інтеграційних зв'язків Україна стала провідним постачальником будівельних (цементу, металокопункцій) та сировинних (лісу-кругляку, каміння, піску) матеріалів до інших республік: у 1963 р. обсяги українського вивозу становили 14% загальносоюзних обсягів цементу, 29% віконного скла, 18% сланцю, 44% керамічної плитки та труби⁶¹⁴.

У більшості інших галузей інтеграція також мала переважно нераціональний та економічно необґрунтований характер. Виготовляючи левову частку союзного обсягу металовиробів (металокопункцій з алюмінію, нержавіючої сталі, латуні та листового металу), Україна вивозила їх до інших радянських республік, де з них надалі виготовлялося устаткування (токарні верстати, обладнання, кулькопідшипники, різноманітні види двигунів), що пізніше увозилось до України як комплектуючі для машинобудування. У 1961 р., коли в Україні вже працювало близько 1000 машинобудівних підприємств, із інших радянських республік було увезено 290 тис. електродвигунів, 5 тис. генераторів, 15 800 т металургійного устаткування, які ціл-

⁶¹³ Семин С.И. Проблемы специализации, кооперирования и комбинирования производства в СССР. Москва: Наука, 1968. С. 201.

⁶¹⁴ Голубничий В. Торгівля [України] з Росією та рештою СРСР після Другої Світової війни. *Політична економія суспільного прогресу Всеволода Голубничого*. Т. 2: Вибрані твори. Київ: Наукова думка, 2019. С. 294.

ком могли бути виготовлені на українських потужностях, що могло значно здешевити собівартість кінцевої продукції. Одночасно в цей період в Україну завозились великі партії вантажних автомобілів (близько 45 тис.) та тракторів (близько 30 тис.)⁶¹⁵. При цьому частина цих машин завозилась в Україну транзитом для експорту в країни Східної Європи та Близького Сходу. Також завозилася продукція із багатьох машинобудівельних заводів Далекого Сходу Росії. Прикметно, що приміром Хабаровський район, в той час як Хабаровський завод верстатів-автоматів 98% своєї продукції постачав у центральні райони, в т.ч. й Україну, свої власні потреби в машинах і обладнанні задовольняв за рахунок завезення їх із європейської частини СРСР⁶¹⁶.

Отже, незважаючи на позитивні економічні зрушення, як зазначають сучасні історики, «головні напрями економічної політики Кремля і в роки хрущовської «відлиги» залишалися практично незмінними. Завдання загальної модернізації знову було зведене до прискореного розвитку народного господарства, високих темпів приросту суспільного валового продукту»⁶¹⁷. Розбудова господарства України відбувається форсованими, екстенсивними і часто економічно необґрунтованими методами.

При розбудові інтеграційних зв'язків упродовж усього радянського періоду не враховувались повною мірою і такі особливості економіки України порівняно з іншими радянськими республіками, як зручне географічне розташування на перетині транзитних торговельних шляхів, розгалужена мережа залізничних, морських та автомобільних доріг, близькість до європейських ринків. Через територію України пролягали основні транспортні шляхи, що поєднували між собою окремі радянські республіки (Молдавію, Білорусію, Литву, Латвію та Естонію), створювали транзитний коридор, що сполучав радянське народне господарство із міжнародним ринком. Проте через те, що стратегічним пріоритетом радянської інтеграційної політики був розвиток внутрішньосоюзного ринку, Україна не змогла повною мірою використати економічні переваги свого географічного положення. Обме-

⁶¹⁵ Там само. С. 297.

⁶¹⁶ Токарев С. Территориальное планирование в новых условиях. *Плановое хозяйство: ежемесячный политико-экономический журнал Госплана СССР*. 1966. № 5. С. 17.

⁶¹⁷ Даниленко В.М., Новохатько Л.М. Економіка України в добу десталінізації (1956–1965). *Економічна історія України. Історико-економічне дослідження*: в двох томах. Т. 2. Київ: Ніка-Центр. 2011. С. 408.

женням для цього стала також економічно необґрунтована тарифно-транспортна політика, згідно з якою ставки транспортних тарифів знижувалися зі зростанням відстані, що робило значно вигіднішим перевезення вантажів на віддалені відстані. Обмежуючи економічну мотивацію до розвитку місцевих транспортних перевезень, така політика стала обмеженням і для розвитку регіонального ринку України.

Як відзначає В. Голубничий, у 1966 р. середня вартість однієї тонни загального вантажообігу у розрахунку на один кілометр залізниць становила 0,28 коп., а середня вартість перевезень між Україною та Уральським регіоном – 0,22 коп. Водночас вартість перевезення одного тонно-кілометра водними шляхами становила 0,17 коп., тобто з точки зору порівняльних переваг, Україні було набагато вигідніше і дешевше транспортувати свої товари Дунаєм і Середземним морем і «торгувати зі Східною та Західною Європою, ніж переміщати торговельні потоки до Росії». Але згідно з урядовими планами «переміщення торговельних потоків переважно до Росії мало відбуватися залізницею»⁶¹⁸, що підштовхувало керівників радянських підприємств до економічно необґрунтованого «перегону» вантажів на далекі відстані та спричиняло дисбаланс усієї системи економічних зв'язків. Як наслідок, тарифна політика на транспорті стала обмеженням для розвитку та насичення регіонального товарного ринку й відповідної інфраструктури всередині України.

Сальдо торгового балансу, розглянуте на основі балансу товарних вантажопотоків в Україну та з України впродовж більше як півстоліття (1913–1967 рр.) було позитивним і його обсяги постійно зростали (табл. 2.36). Попри те, що представлені дані обраховані у фізичній вазі, можна припустити, що і обчислене у грошовій формі сальдо торгового балансу також було активним, що є досить позитивним показником в умовах ринкового обміну, але не в умовах централізованої державно-розподільчої системи, в якій така характеристика, швидше за все, свідчить про асиметрію товарних потоків. Водночас, оскільки значна частка зовнішньоторговельних операцій СРСР здійснювалася через порти Чорного моря, частину продукції, що обліковувалась як увезена до України, становили транзитні вантажі, що не збільшували ємність місцевого ринку. Тобто Україна впродовж років

⁶¹⁸ Голубничий В. Торгівля [України] з Росією та рештою СРСР після Другої Світової війни. *Політична економія суспільного прогресу Всеволода Голубничого*. Т.2: Вибрані твори. Київ: Наукова думка, 2019. С. 291.

вивозила до інших регіонів СРСР (насамперед Росії) більше, ніж отримувала від них.

Таблиця 2.36

Перевезення вантажів усіма транспортними засобами, млн тонн

Показник	1913 р.	1940 р.	1958 р.	1967 р.
Вивезено з України	73,0	207,3	475,0	745,7
Увезено в Україну	61,3	179,6	439,3	716,6
Сальдо торгового балансу	-11,7	-27,7	-35,7	-29,1

Джерело: Голубничий В. Торівля [України] з Росією та рештою СРСР після Другої Світової війни. *Політична економія суспільного прогресу Всеволода Голубничого*. Т. 2: Вибрані твори. Київ: Наукова думка, 2019. С. 292.

У регіональному розрізі радянського народно-господарського комплексу найбільшим споживачем української промислової продукції у 1940–1965 рр. була РСФСР, хоча з кінця 1950-х років обсяги вивезеної у Росію продукції почали поступово знижуватись (див. табл. 2.37).

Таблиця 2.37

Вантажні перевезення залізницею із Української РСР до інших регіонів СРСР, %

Обсяг продукції, вивезеної із Української РСР до інших регіонів СРСР	1940 р.	1950 р.	1957 р.	1964 р.
РСФСР	85,2	83,0	70,3	61,1
Білоруська РСР	8,8	6,3	11,7	15,0
Прибалтійський регіон	–	2,0	8,2	11,1
Молдавська РСР	–	3,3	3,9	5,4
Закавказький регіон	2,0	3,8	4,5	4,7
Центральна Азія	4,0	1,6	1,4	2,7

Джерело: Голубничий В. Торівля [України] з Росією та рештою СРСР після Другої Світової війни. *Політична економія суспільного прогресу Всеволода Голубничого*. Т. 2: Вибрані твори. Київ: Наукова думка, 2019. С. 293.

Упродовж кількох десятиліть (1940–1965 рр.) більшу частку продукції, що вивозилась з України до інших республік СРСР, становило вугілля, залізна руда, метали. Із загального обсягу добутого в Україні вугілля та коксу близько половини споживала Центральна Росія, близько третини – Білорусія, прибалтійські республіки. Значні обсяги постачалися у Ленінградську область, звідки частина експортувалася до Європи і ще частина вивозилась на Північний Кавказ і в закавказькі республіки. При цьому з роками частка вивозу до інших радянських республік у загальному обсязі видобутого на

Донбасі вугілля поступово скорочувалась – у 1963 р. майже вдвічі порівняно із 1940 р. (із 30,1% до 14,5%)⁶¹⁹.

Інтеграції України у загальносоюзний народногосподарський комплекс сприяло планово-централізоване регулювання розподілу й алокації ресурсів по всій території СРСР та створення сталих виробничих ланцюжків між різними регіонами. Підприємства-постачальники в межах цього плану були прикріплені до підприємств – споживачів ресурсів таким чином, щоб жодна зі сторін, принаймні впродовж періоду дії плану, не могла розірвати цей обов'язковий договір без погодження центральної влади.

Проте при плануванні виробничих зв'язків між підприємствами часто ігнорувалася такий важливий економічний параметр, як ресурсний потенціал регіональної економіки. Так, меблеві фабрики Станіславської області (нині – Івано-Франківська), розташовані у багатому на деревину карпатському регіоні, отримували сировину із Північного Сходу Росії – Архангельської області та Карельської АРСР, а Мукачівська тютюнова фабрика отримувала фанеру із білоруського міста Пінськ, тоді як у кількох десятках кілометрах від Мукачева працював Ужгородський фанерно-меблевий комбінат, що постачав продукцію по всьому Радянському Союзу.

У цей період в офіційних виданнях Держплану СРСР зазначалося, що за чинної нераціональної системи виробництва та розподілу ресурсів деревини у 1970 р. народному господарству СРСР доведеться збільшити обсяги лісозаготівель до 500 млн кубометрів, а вже у наступне десятиліття – не менше, ніж до 800 млн куб. м на рік, що є практично неможливим, навіть за наявних лісосировинних ресурсів країни⁶²⁰. Причиною проблем у використанні деревини, на думку радянських дослідників було те, що «підприємства лісової промисловості будуються, як правило, ізольовано, без урахування можливої кооперації з іншими виробництвами, а головне – без комплексного проектування лісосировинних баз, що забезпечують тривале і постійне користування лісом»⁶²¹.

Обмеженням для розвитку економічно обґрунтованої інтеграції було те, що вона була організована так, щоб унеможливити утворення замкненого технологічного циклу на окремому підприємстві, чи регіоні та максимально

⁶¹⁹ Там само. С. 293.

⁶²⁰ Глотов В., Медведев Н. Структура лесопромышленных комплексов. *Плановое хозяйство*: ежемесечный политико-экономический журнал Госплана СССР. 1966. № 5. С. 35.

⁶²¹ Там само. С. 35–36.

пов'язати між собою виробництво різних республік під контролем центру. Так, у період реалізації курсу на «хімізацію господарства», скерованого на інтенсифікацію сільського господарства за рахунок використання мінеральних добрив, значна увага радянського керівництва приділялася розвитку хімічної промисловості. У радянських наукових джерелах, де ефективний розвиток цієї галузі розглядався насамперед у формі комбінування та кооперації, відзначалося, що «правильне комбінування в хімічній промисловості створить можливість виготовляти у сільському господарстві таку кількість добрив, гербіцидів та отрутохімікатів, яка, підвищивши урожайність, може забезпечити ... впродовж року економію праці майже 2 млн осіб»⁶²².

Проте неефективна організація комбінування спричинила економічно недоцільну спеціалізацію та розміщення виробництва у хімічній галузі, внаслідок чого більша частка хімічних добрив в Україні виготовлялася із сировини, завезеної із Росії, а вивозилась до Центральної Азії, Білорусії та республік Прибалтики, що значно ускладнювало логістичні процеси і призводило до зростання собівартості продукції. При цьому у 1960–1970-х роках, коли виробництво хімічних добрив в Україні досягло свого максимуму, українське сільське господарство потерпало від їх нестачі, що стримувало розвиток аграрного виробництва республіки та забезпеченість внутрішнього ринку сільськогосподарськими продуктами.

Велика кількість харчових продуктів, які ввозились в Україну з інших республік цілком могла бути виготовлена всередині республіки, яка мала для цього всі необхідні ресурси і, навіть, конкурентні переваги. Проте необхідність виконання «спущеного згори» плану примусової виробничої інтеграції зумовила відповідну неефективну спеціалізацію та гальмування розвитку відповідних галузей. Водночас економічно необґрунтований товарообіг між регіонами призводив до збільшення витрат на логістику та транспортні перевезення, що підривало економічні стимули для розвитку та диверсифікації внутрішнього виробництва, деформувало структуру народного господарства та знижувало ефективність економічних процесів по всій країні.

Зменшення темпів економічного розвитку при посиленні централізації та волюнтаризму у керівництві виробництвом та розподілом спричинило необхідність проведення чергової економічної реформи 1965 р., що була націлена на інтенсифікацію економічного розвитку та посилення економічної обґрунтованості методів державного управління народним господарст-

⁶²² Семин С.И. Проблемы специализации, кооперирования и комбинирования производства в СССР. Москва: Наука, 1968. С. 151.

вом. Реформа, що передбачала розширення господарської самостійності підприємств, їхньої матеріальної заінтересованості в результатах виробництва, проголосивши ліквідацію територіальних раднаргоспів, повернення до галузевої системи управління народним господарством та скорочення кількості обов'язкових для підприємств планових показників, стала стимулом до розвитку господарської ініціативи на місцях, що певним чином знизило взаємозалежність господарських суб'єктів із різних регіонів.

Подальша розбудова радянської економічної системи була скерована на посилення економічно обґрунтованих інтеграційних зв'язків між окремими господарськими суб'єктами та регіонами, і тому найбільш релевантною формою для інтеграції стала виробнича кооперація між спеціалізованими на окремих технологічних процесах господарськими суб'єктами. Спільні програми виробничої інтеграції здійснювались переважно у формі підрядного кооперування, розбудови єдиних технологічних ліній спільного виробництва та договірної спеціалізації. Підрядна кооперація передбачала, що замовник доручав виконавцю проведення певних робіт відповідно з наперед обумовленими вимогами щодо термінів, обсягів, якості виконання та інших умов. При цьому розглядались два різновиди виробничого кооперування: просте виготовлення продукції на замовлення підрядника та підрядне, що передбачало проектування й виготовлення нового продукту в кооперації різних господарських структур.

Найчастіше кооперативні зв'язки розвивались у формі об'єднання виробничого процесу кількох господарських суб'єктів із різних регіонів країни для виконання певних робіт чи виготовлення певного продукту. Однією із форм такої кооперації була договірна спеціалізація з метою оптимізації та взаємодоповнення технологічних функцій, що полягала у плановому розподілі між кількома учасниками видів виробничої діяльності та передбачала об'єднання вже раніше спеціалізованих на певних технологічних процесах виробництв для виконання спільних програм. У межах програм договірної спеціалізації окремі підприємства мали угоди про виробничу кооперацію з десятками інших по всьому Радянському Союзу.

Найвищим рівнем договірної спеціалізації був позначений військово-промисловий комплекс (ВПК), значна кількість підприємств якого перебувала в Україні. Так, найбільший у світі завод із виготовлення ракетно-космічної техніки Південний машинобудівний завод («Південмаш»), заснований у 1944 р. у м. Дніпропетровську як машинобудівний завод, у 1951 р. змінив профіль і розпочав виробництво балістичних ракет стратегічного призначення. Виконуючи замовлення союзного військового міністерства,

завод мав розгалужену мережу постачальників і тісні кооперативні міжгалузеві зв'язки із підприємствами з усього Радянського Союзу. Інше підприємство ВПК «Мотор-Січ», що спеціалізувалося на серійному виробництві двигунів для літаків та вертольотів і постачало їх в усі радянські республіки, при цьому ввозило комплектуючі з понад сотні підприємств-постачальників різних галузей народного господарства.

Українські підприємства, що належали до радянського ВПК, виготовляли майже половину союзного виробництва танків і ракет (12 типів із 20) і значну частину електронного обладнання для військової техніки⁶²³. Але, забезпечуючи чверть союзного виробництва машинобудування, українські підприємства понад 80% комплектуючих для виготовлення автомобільної та авіаційної продукції отримували з інших республік, переважно із Росії. При цьому виготовлена в Україні військова техніка та продукція суднобудування, літакобудування і багатьох інших галузей відповідала світовим стандартам, мала підвищений попит і високий рівень конкурентоспроможності на міжнародних ринках. Ці можливості міжнародної економічної інтеграції впродовж радянського періоду не були використані повною мірою, що спричинило втрату конкурентних позицій та можливостей включення українського господарства у міжнародний поділ праці, структурну деградацію українського експорту, напрями та товарні потоки якого визначалися економічними інтересами радянського центру, а не інтересами України.

У 1970–1980-х роках активний розвиток міжгалузевої інтеграції розпочався і за рахунок посилення кооперативних зв'язків аграрної та промислової сфери з метою створення єдиного агропромислового комплексу (АПК) країни. На основі об'єднання сільськогосподарських, переробних та збутових виробництв виникають нові організаційні форми господарювання (агрофірми, с/г комбінати, кооперативи) та багатопрофільні структурні підрозділи у складі діючих сільськогосподарських підприємств. Агропромислова інтеграція, на відміну від інших інтеграційних міжгалузевих об'єднань, демонструє досить високу ефективність як на мікро- так і на макрорівні. Так, відоме на весь Радянський Союз агропідприємство «Зоря» у с. Зоря Рівненського району, мало значно вищу порівняно з неінтегрованими сільськогосподарськими підприємствами рентабельність і доходність виробництва, що дозволяло забезпечити не лише стале постачання аграрної продукції всім радянським республікам, а й найкращі умови виробництва і побуту для місцевих селян.

⁶²³ Кухарська Н.О. Україна в сучасних інтеграційних процесах. Одеса: «Атлант ВОІ СОІУ», 2015. С. 18.

У 1990 р. в Україні у сфері АПК функціонувало 66 агрофірм, 38 агропромислових комбінатів, 29 агропромислових об'єднань, що у своїй структурі об'єднали 1795 сільськогосподарських, 217 промислових, 70 будівельних підприємств⁶²⁴. Задля поглиблення виробничої кооперації, зміцнення інтеграційних зв'язків між підприємствами різних галузей і регіонів та посилення державного контролю була створена мережа районних, обласних та республіканських органів управління АПК.

Унаслідок оптимізації агропромислової інтеграції українська економіка істотно збільшила обсяги виробництва та переробки сільськогосподарської продукції. На кінець радянського періоду у розрахунку на одного жителя Україна виробляла понад 1 тону зерна (зокрема, пшениці, жита та кукурудзи), більше ніж будь-яка інша із радянських республік. Прикметно, що при цьому в Україні була одна із найнижчих по СРСР середньомісячних зарплат практично в усіх галузях народного господарства. Зокрема у 1990 р., тоді як у РСФСР та Білоруській СРСР зарплата колгоспників становила 264 руб., Молдавській РСР – 251,8 руб., Латвійській РСР 300,5 руб. та Литовській РСР – 302,6 руб. українці отримували у колгоспах всього 220,4 руб.⁶²⁵

Наприкінці радянського періоду міжгалузева інтеграція охопила практично всі галузі економіки України. Значного поширення набувають всесоюзні об'єднання промислових підприємств (ВПО), науково-дослідних та проектно-конструкторських організацій і міністерських структур та науково-виробничі об'єднання (НВО), створені з метою використання переваг кооперування різних галузей виробництва та науки⁶²⁶. Інтеграція відбувається у різних організаційних формах об'єднань. Так, станом на 1990 р. у СРСР діяло 120 концернів, близько 50 міжгалузевих державних об'єднань, 1420 виробничих асоціацій, 102 консорціуми, понад 100 територіальних міжгалузевих об'єднань, 1200 акціонерних підприємств⁶²⁷. Більшість таких організацій мали централізоване підпорядкування Москві, діяли на основі складної триланкової системи управління (Міністерство – всесоюзне промислове

⁶²⁴ Буздалов И.И., Боев В.Р., Серков А.Ф. Аграрные отношения: теория, историческая практика, перспективы развития. Москва: Наука, 1990. С. 133.

⁶²⁵ Народное хозяйство СССР в 1990 г.: Статистический ежегодник / Госкомстат СССР. Москва: Финансы и статистика, 1991. С. 39.

⁶²⁶ Постановление Совета Министров СССР от 30.12.1975 г. № 1062 «Об утверждении Положения о научно-производственном объединении». URL: <http://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/maplist02.htm>

⁶²⁷ Народное хозяйство СССР в 1990 г.: Статистический ежегодник / Госкомстат СССР. Москва: Финансы и статистика, 1991. С. 52.

об'єднання – виробниче об'єднання) та інтегрували у своїй структурі десятки підприємств з різних сфер і регіонів, що утруднювало прийняття економічно обгрунтованих управлінських рішень. Раді міністрів УРСР підпорядковувались лише кілька ВПО, зокрема у хімічній промисловості – Всесоюзне об'єднання йодобромної промисловості та Всесоюзне промислове об'єднання з виробництва сірки (Союзсірка)⁶²⁸. Окрім зазначених, Києву підпорядковувалось лише одне ВПО (Всесоюзне промислове об'єднання з видобутку газу в Українській РСР (Укргазпром)), діяльність якого обмежувалась територією України.

Інтеграція науки та виробництва, як передбачалося, мала забезпечити «створення та впровадження у найкоротші терміни в народне господарство новітніх зразків машин, устаткування, приладів, матеріалів та інших промислових виробів, прогресивних технологічних процесів, що відповідають за своїми науковими, техніко-економічними та іншими показниками вищим досягненням вітчизняної та зарубіжної науки і техніки»⁶²⁹, проте потенційна ефективність інтеграційного процесу обмежувалась чинним порядком планування, згідно з яким НВО мали перехресно звітувати про виконання плану одночасно перед різними урядовими структурами – міністерствами промисловості, освіти і науки, Академії наук СРСР. При цьому кожному із структурних підрозділів об'єднання «зверху спускалася» окрема система планових та звітних показників, що, замість очікуваної оптимізації, ускладнювало і діяльність, і облік її результатів.

Незважаючи на широке впровадження міжгалузевого кооперування, спеціалізації і комбінування у більшості галузей промисловості, будівництва і транспорту, радянські дослідники, підкреслюючи прогресивність цих форм організації виробництва, вважали їх рівень недостатнім, що «унеможлиблює використання наявних у господарстві величезних резервів». Зокрема, зазначалося, що «особливо незадовільно використовуються потужності та основні фонди в інструментальному і ремонтному господарствах, в заготівельних і підсобних виробництвах»⁶³⁰.

⁶²⁸ Постановление Совета Министров СССР от 11.03.1975 г. № 205 «О генеральной схеме управления химической промышленностью». URL: <http://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/maplist02.htm>

⁶²⁹ Постановление Совета Министров СССР от 30.12.1975 г. № 1062 «Об утверждении Положения о научно-производственном объединении». URL: <http://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/maplist02.htm>

⁶³⁰ Семин С.И. Проблемы специализации, кооперирования и комбинирования производства в СССР. Москва: Наука, 1968. С. 7.

На кінець 1980-х років більшість великих українських підприємств у тісній виробничій кооперації з підприємствами інших радянських республік виготовляла на своїх виробничих потужностях такі види продукції, як: літаки та авіадвигуни, тепловози і вагони, обладнання для важкої промисловості (гірничодобувної, металургійної, нафтопереробної, хімічної), автобуси, сільськогосподарські машини, дорожньо-будівельну техніку (автокрани, будівельні крани), турбіни та силові трансформатори, цукор та устаткування для цукрової та інших галузей харчової промисловості тощо. Так, київський завод «Більшовик», постачав комплектуючі для 19 шинних комбінатів, близько 60 заводів гумовотехнічних виробів, 15 кабельних заводів, 24 підприємств будматеріалів, 33 заводів з переробки пластмас, 21 хімкомбінату та ін.

Попри наявність у структурі українського виробництва високотехнологічних товарів (телевізори – 34,3%, хімічне обладнання – 29,4%, нафтоапаратура – 14,8%, екскаватори – 25,6%, сільськогосподарські машини – 25,1% від загальносоюзного виробництва), українська економіка і надалі забезпечувала значну частку загальносоюзного виробництва сировинно-паливних ресурсів і продукції із низькою доданою вартістю: цукру-піску – 55,4%, залізної руди 47%, чавуну – 41,6%, вугілля – 25,3%, сталі – 34,8% (див. табл. 2.38). Більша частина цієї продукції слугувала основою для розвитку промислового потенціалу інших регіонів країни і вивозилася з України, насамперед до Центральної Росії.

Водночас як щільно інтегрована у загальносоюзний народногосподарський комплекс економіка, наприкінці 1980-х років Україна не лише вивозила, а й увозила з інших республік значну кількість продукції, яку цілком могла виготовляти самостійно на власних виробничих потужностях.

У процесі розвитку радянської економічної системи змінювались цілі та форми інтеграційного процесу. На початкових етапах інтеграція окремих господарюючих суб'єктів відбувалася у формі т. зв. первинної кооперації, що реалізовувалась у формі виробничих зв'язків між підприємствами суміжних галузей, або територій, що мала на меті економію ресурсів та мінімізацію витрат у процесі спільного виробництва продукції. У такій моделі інтеграції зв'язки між підприємствами були несистематичними і, як правило, формувалися під впливом переважно політично обумовлених детермінант. Проте з точки зору економічної обґрунтованості такий вид інтеграційних зв'язків мав вищу економічну ефективність, оскільки ґрунтувався на врахуванні порівняльних переваг та потенційних можливостей інтеграційних об'єднань.

**Питома вага економіки України у загальному виробництві
основних товарів в СРСР у 1987 р., %**

Виробництво	УРСР
Електроенергія	16,9
Вугілля	25,3
Газ природний	4,9
Залізна руда	47
Чавун	41,6
Готовий прокат чорних металів	34,5
Стальні труби	34,4
Кальцинована сода (без поташу)	26,2
Сталь	34,8
Металорізальні верстати	18
Нафтоапаратура	14,8
Хімічне обладнання	29,4
Сільськогосподарські машини	25,1
Екскаватори	25,6
Мінеральні добрива	15,6
Цемент	16,9
Радіоприймачі	4,8
Телевізори	34,3
Холодильники і морозильники	12,4
Пральні машини	7,9
Меблі	18,6
Цукор-пісок	55,4
М'ясо	21,4
Тваринне масло	25,2
Рослинна олія	32,9

Джерело: Промышленность СССР. Стат. сб. Москва: Финансы и статистика, 1988. С. 28–30.

Згідно із радянськими джерелами, організаційна структура інтеграційних зв'язків розбудовувалась у таких формах: лінійна інтеграція, що забезпечує вертикальну підпорядкованість між взаємопов'язаними ланками відтворювального процесу; функціональна, – покликана забезпечити міжгалузеві, міжрегіональні та міжступеневі (ієрархічні) зв'язки у процесі суспільного виробництва; предметно-продуктова, – предметом якої є галузева і територіальна спеціалізація окремих господарюючих суб'єктів на

виготовленні певного типу продукції та послуг⁶³¹. Оскільки структура народного господарства СРСР за своєю суттю була вертикально ієрархічною, пріоритетною формою розвитку інтеграційних зв'язків була лінійна вертикальна інтеграція, що уможлиблювала тотальний контроль за діяльністю регіональних структур та підпорядкованість структурам центральної влади. Інституційною детермінантою розбудови такої моделі інтеграційних зв'язків між окремими підприємствами, між республіками та центром упродовж усього радянського періоду були економічні інтереси радянського центру та ідеологічно обумовлені економічні завдання, а не порівняльні переваги та потенційні вигоди окремих регіонів та господарюючих суб'єктів.

На більш пізніх етапах інтеграція була представлена економічно більш доцільними формами, такими як: спеціалізація, комбінування та міжгалузева (зокрема, агропромислова та науково-промислова) кооперація. Проте, оскільки, як і в попередні періоди, інтеграційний процес був орієнтований насамперед на посилення взаємозалежності та закріплення стійких виробничих і організаційних зв'язків між окремими господарюючими суб'єктами як на мікро-, так і на мезо- і макрорівні, це обмежувало мобільність економічних ресурсів та можливості для прийняття гнучких та ефективних з точки зору регіональних інтересів і порівняльних економічних переваг управлінських рішень. Зрештою така політика спричинила зафіксоване Держстатом СРСР наприкінці 1980-х років поступове «ослаблення економічних зв'язків республік», що, за твердженням офіційних радянських джерел, було пов'язано «зі зниженням виробництва окремих найважливіших видів продукції, натуралізацією виробництва регіонів, що посилюється хаосом в економіці, невиконанням договірних зобов'язань, при одночасному функціонуванні неорганізованого ринку»⁶³².

Як наслідок, включення України у здебільшого неефективні з точки зору співвідношення витрат та доходів технологічно-виробничі ланцюги і товарні потоки спричинило дисбаланс економічних зв'язків її окремих господарських структур у межах СРСР та зниження ефективності суспільно-економічного розвитку як української, так і загальносоюзної економіки, що, зрештою, зумовило відцентрові тенденції у розвитку радянської економічної системи та її остаточний розпад.

⁶³¹ Основы научного управления социалистической экономикой / под ред. Г.И. Зинченко, Д.И. Правдина, А.А. Синягова. Москва: Мысль. 1977. С. 54.

⁶³² Народное хозяйство СССР в 1990 г.: Статистический ежегодник / Госкомстат СССР. Москва: Финансы и статистика, 1991. С. 639.

Розділ 15. ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНІ ЧИННИКИ СТРУКТУРНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ у 1920–1960-х роках

Структурні зміни в економіці радянської України розпочались у надзвичайно несприятливих умовах інституційного зламу, спричиненого переходом до принципово іншої системи господарювання, та глибокого занепаду всього народного господарства, викликаного Першою світовою та Громадянською війнами. Загальна економічна криза, що проявилась у стрімкому скороченні виробництва, набула особливо руйнівних масштабів у період «воєнного комунізму». Зокрема, видобуток вугілля у 1920 р. становив лише 17,7%, виробництво чавуну 0,5%, сталі – 1,7%, прокату – 1,8% від рівня 1913 р.⁶³³. Більшість промислових підприємств потребували технічного переоснащення, насамперед це стосувалося підприємств важкої індустрії Південно-Східного регіону – металургійних, цементних та ін., які були обладнані переважно паровими двигунами, у той час як інші галузі вже значною мірою перейшли на двигуни внутрішнього згорання⁶³⁴.

Вирішення цих завдань розпочалося вже в ході впровадження в народне господарство країни комплексу заходів НЕП. Основними результатами цього стали: відбудова гірничодобувних та металургійних підприємств Донбасу, залізничного та сільськогосподарського машинобудування; підвищення продуктивності та обсягів виробництва в аграрному секторі економіки та галузях переробної промисловості. Завдяки модернізації цукрових заводів виробництво цукру-піску у 1925/26 р. збільшилось до 883,0 тис. т, порівняно з 43,9 тис. т у 1921/22 р., тобто на 2011,4%⁶³⁵. Згідно з планом ГОЕЛРО високими темпами розвивалася галузь електроенергетики: у 1926 р. електростанції України виробили 680 млн кВт·г електроенергії порівняно з 530 млн кВт·г у 1913 р.⁶³⁶.

Проте відродження виробництва у різних галузях економіки відбувалось нерівномірно. Найбільші темпи зростання показали галузі легкої промисловості (шкіряна, хутряна, текстильна, паперова), які за обсягами виробництва

⁶³³ Украина: Стат. справ. Харьков: ЦСУ УССР, 1925. С. 190, 195.

⁶³⁴ Промышленные предприятия Юго-Востока. Список предприятий со вступительной статьей П.И. Лященко. Ростов-на-Дону, 1920. С. X.

⁶³⁵ Історія народного господарства Української РСР: у 3 т., 4 кн. Т. 2: Створення соціалістичної економіки (1917–1937 рр.). Київ: Наукова думка, 1984. С. 163.

⁶³⁶ Народне господарство УСРР: Стат. довідник. Київ: Народне господарство та облік, 1935. С. 71.

перевершили довоєнний рівень; зростали капіталовкладення та обсяги виробництва у хімічній та марганцеворудній промисловості, верстатобудуванні, електротехнічній галузі. Недостатніми темпами розвивалося залізорудне виробництво, яке у 1925 р. не досягло й половини довоєнного рівня випуску продукції; обсяги виробництва металургії (сталі, чавуну, прокату) того ж року становили 62–68% порівняно з показниками 1913 р.⁶³⁷. Підприємства цих галузей гостро відчували нестачу сировини, палива та оборотних коштів, але, якщо перші дві проблеми поступово вирішувалися, то в умовах відсутності вільних капіталів вони були приречені на відставання.

У ході вирішення питання пошуку інвестиційних джерел для прискореного розвитку важкої промисловості стала очевидною необхідність регулярних дотацій із державного бюджету. Розроблений з цією метою механізм централізованого фінансування та ресурсопостачання передбачав перерозподіл на користь цих підприємств частини прибутків з успішно працюючих галузей – сільського господарства, легкої промисловості, торгівлі та ін. Так, вже у 1925/26 господарському році промислові підприємства важкої індустрії одержали з коштів державного бюджету значні капіталовкладення (70% інвестицій) за рахунок сільського господарства, позики господарської відбудови і довгострокового кредиту⁶³⁸.

Цей механізм масштабного міжгалузевого перерозподілу бюджетних коштів на користь промисловості по виготовленню засобів виробництва зберігався й надалі, в ході вирішення завдань програми прискореної індустріалізації, прийнятої у 1926 р., центральним положенням якої був пріоритетний розвиток саме важкої промисловості. Обсяги централізованих капіталовкладень у важку індустрію України, розвиток якої мав загальносоюзне значення, неспинно зростали: вже протягом першої п'ятирічки питома вага асигнувань у її галузі сягнула 85–93%⁶³⁹.

Економічний розвиток України у 1930–1950-ті роки цілковито визначався стратегічними завданнями створення та післявоєнної відбудови матеріальної бази індустріального технологічного укладу. Для цього була потрібна масштабна структурна перебудова економіки, що передбачала як будівництво

⁶³⁷ Історія народного господарства Української РСР: у 3 т., 4 кн. Т. 2: Створення соціалістичної економіки (1917–1937 рр.). Київ: Наукова думка, 1984. С. 151.

⁶³⁸ Кафенгауз Л.Б. Государственная промышленность СССР в 1925/26 г. Москва; Ленинград: Промиздат, 1927. С. 47–49.

⁶³⁹ Ленінський план соціалістичної індустріалізації та його здійснення на Україні / С.М. Ямпольський, Т.І. Дерев'янкін та ін. Київ: Наукова думка, 1969. С. 154.

нових підприємств і навіть цілих галузей економіки, так і техніко-технологічне оновлення діючих виробничих потужностей. При цьому структурні зміни характеризувалися не лише пріоритетною розбудовою промисловості із виготовлення засобів виробництва, частка якої у структурі української промисловості за 1928–38 рр. збільшилась від 1/2 до майже 2/3 (від 50,8% до 62,4%)⁶⁴⁰. Вектор структурної перебудови економіки України, як і СРСР загалом, у роки перших п'ятирічок був спрямований насамперед на прискорений розвиток галузей, що визначають технічний прогрес (електроенергетики, машинобудування й металообробки, хімічної промисловості, індустрії будматеріалів та ін.), питома вага яких (за кількістю промислово-виробничого персоналу) в 1925–1937 рр. зросла в середньому приблизно удвічі⁶⁴¹.

Значні позитивні зміни сталися також у внутрішньогалузевій структурі машинобудування: вже протягом першої п'ятирічки частка традиційних підгалузей суттєво знизилась (сільськогосподарського машинобудування з 33,5 до 13,2%, залізничного – з 25,2 до 13,6%), натомість зросла питома вага переважно нових підгалузей (новоствореного тракторобудування – до 9%, виробництва машин і обладнання – з 15,9 до 46,7%)⁶⁴². Це дозволило знизити частку імпортного устаткування в загальному обсязі споживання промислового устаткування з 21% у 1928 р. до 12,7% у 1932 р.⁶⁴³, і цей показник зменшувався й надалі. Особливих успіхів досягло виробництво верстатів, яке протягом двох перших п'ятирічок зросло більш як в 11 разів, сягнувши у 1937 р. 9,1 тис. одиниць⁶⁴⁴.

Результатом зазначених структурних зрушень стало поступове перетворення економіки України з переважно аграрної на індустріально-аграрну: питома вага промислової продукції в загальному обсязі виробництва республіки була навіть вищою, ніж у середньому по СРСР⁶⁴⁵. Проте це майже не змінило загальної спеціалізації українського господарства: Українська

⁶⁴⁰ Народне господарство Радянської України. Київ: АН УРСР, 1945. С. 9.

⁶⁴¹ Казанцев В.А. Структурные сдвиги в промышленности Украины и ускорение научно-технического прогресса / Вопросы экономической истории Советского многонационального государства. Москва: Высшая школа, 1977. С. 91.

⁶⁴² Історія народного господарства Української РСР: у 3 т., 4 кн. Т. 2: Створення соціалістичної економіки (1917–1937 рр.). Київ: Наукова думка, 1984. С. 277.

⁶⁴³ Индустриализация СССР. 1929–1932 гг.: Документы и материалы. Москва: Наука, 1970. С. 296.

⁶⁴⁴ Народне господарство Української РСР: Стат. зб. Київ: Держстатвидав, 1957. С. 120.

⁶⁴⁵ Історія народного господарства Української РСР: у 3 т., 4 кн. Т. 2: Створення соціалістичної економіки (1917–1937 рр.). Київ: Наукова думка, 1984. С. 275.

РСР залишилася головним постачальником вугілля, залізної руди, металів, зерна й цукру, при цьому понад 50% вантажів припадало на Центральний промисловий та Північно-Західний райони СРСР. Водночас зростала інтегрованість українського виробництва до загальносоюзних структур: чимало продукції Україна отримувала з інших республік (нафтопродукти, лісоматеріали, цемент, різні машини, текстильна продукція, риба та ін.)⁶⁴⁶.

Така галузева структура вітчизняної економіки була в основному відтворена і в роки післявоєнної відбудови господарства. У наступні десятиліття в основному зберігались окреслені вище пріоритети державної економічної політики та тенденції розвитку господарської структури України. Це підтверджують основні показники економічного й соціального розвитку УРСР: у 1960 р. порівняно з 1940 р. валова продукція промисловості зросла в середньому у 3,6 раза, в тому числі чорної металургії – у 3,1, електроенергетики – у 4,9, хімічної та нафтохімічної промисловості – у 5,2, машинобудування й металообробки – у 6,7, промисловості будматеріалів – в 11,8 раза. Проте легка промисловість зросла лише у 2,4 раза, а харчова – у 2,1, що було зумовлено критичним станом сільського господарства, валова продукція якого збільшилась у ці роки лише в 1,4 раза⁶⁴⁷. І це попри те, що у вітчизняному сільському господарстві в ці роки проводились масштабні структурні реформи, спрямовані на підвищення його продуктивності.

У перші роки після закінчення Другої світової війни сільське господарство Української РСР відроджувалося спочатку дещо швидше, ніж промисловість, яка була майже повністю зруйнована або вивезена у східні регіони Радянського Союзу. Вже у 1946 р. розміри посівних площ агрокультур в УРСР досягли 81,2% довоєнного рівня⁶⁴⁸. І, незважаючи на низький технологічний рівень і брак кваліфікованих кадрів, саме сільське господарство знову стало основним донором економічного розвитку загалом і відбудови промисловості зокрема. Хоча 1946–1947 роки були вкрай важкими для хліборобів, населення страждало від голоду, проте уряд І. Сталіна, переслідуючи зовнішньополітичні цілі, відновлює продаж хліба за кордон. У

⁶⁴⁶ Там само. С. 289.

⁶⁴⁷ Історія народного господарства Української РСР: у 3 т., 4 кн. Т. 3. Кн. 1: Будівництво економіки розвинутого соціалізму (1938–1960 рр.). Київ: Наукова думка, 1985. С. 321; Народное хозяйство Украинской ССР в 1987 году: Стат. ежегодник. Киев: Техника, 1988. С. 9.

⁶⁴⁸ Народне господарство Української РСР в 1960 році: Стат. щорічник. Київ: Держстатвидав, 1961. С. 128.

1946 р. було вивезено 1,7 млн т зернових на 125,7 млн руб., і в наступні роки експорт хліба щороку зростає: у 1952 р. було продано 4,5 млн т на 416,6 млн руб.⁶⁴⁹.

Також у післявоєнні роки відновлюється експорт деяких інших видів продовольства, зокрема цукру-рафінаду та рослинної олії; однак їхня частка у вартісній структурі експорту СРСР, як правило, не перевищувала 1%. Зерно було провідною статтею радянського експорту – 21,4% у 1946 р. і 12,1% в 1950 р. у вартісному вираженні, упродовж 1950-х років він становив 8,3–8,4% від загальної вартості всього експорту СРСР⁶⁵⁰. Зниження показників продажу хліба стало важливою ознакою виснаження сільського господарства. Значною мірою для того, щоб не зменшувати експорт зерна, насамперед до країн «соціалістичного табору», було розроблено низку реформаторських заходів, спрямованих на підвищення продуктивності агро-виробництва.

Необхідність таких заходів була продиктована не тільки зниженням експорту зерна, а й набагато нижчими, ніж у промисловості, показниками післявоєнного розвитку сільського господарства. Зокрема, середня врожайність зернових культур в УРСР у 1950 р. не досягла довоєнного рівня і становила 82,3% порівняно з 1940 р., а валове виробництво зерна перебувало на рівні 77,5%⁶⁵¹. У тваринництві загальне поголів'я великої рогатої худоби зросло за той самий період лише на 1,7%, і хоча виробництво м'яса й сала становило 106,1%, від рівня 1940 р., молока – 95,6%, яєць – 107,8%⁶⁵², цей невеликий приріст забезпечували в основному особисті селянські господарства, бо частка колективних агропідприємств у загальному виробництві м'яса й сала становила 20,2%, молока – 17,9%, яєць – 9,8%⁶⁵³.

Критична ситуація в сільському господарстві Української РСР, як і загалом у СРСР, була зумовлена насамперед продовженням довоєнної екстрактивної політики держави по відношенню до цієї галузі. Вона полягала у централізованому перерозподілі ресурсів і спрямуванні їх основної частини

⁶⁴⁹ Внешняя торговля СССР 1918–1966 гг.: Стат. сборник. Москва: Международные отношения, 1967. С. 88–89.

⁶⁵⁰ Там само. С. 74–75.

⁶⁵¹ Історія народного господарства Української РСР: у 3 т., 4 кн. Т. 3. Кн. 1: Будівництво економіки розвинутого соціалізму (1938–1960 рр.). Київ: Наукова думка, 1985. С. 239, 243.

⁶⁵² Там само. С. 240, 242.

⁶⁵³ Там само. С. 243.

у першу чергу на потреби розвитку важкої індустрії, на базі якої потім здійснювалося технічне переозброєння всіх інших галузей. Як наслідок, загальний обсяг промислового виробництва в республіці зріс у 1950–1953 рр. на 50%, а сільськогосподарського – лише на 2%, та й цей приріст був забезпечений за рахунок збільшення виробництва продукції тваринництва, у той час як обсяг валової продукції землеробства зменшився на 1%⁶⁵⁴.

Проявом екстрактивної політики держави у сільському господарстві на рівні підприємств була система державних заготівель сільськогосподарської продукції. Норми обов'язкових поставок були невиправдано завищеними, а державні заготівельні ціни були настільки низькими, що не покривали собівартості виробництва в колгоспах і радгоспах майже по всіх видах продуктів⁶⁵⁵. У поєднанні з прогресивною системою оподаткування, відповідно до якої найефективніші господарства платили більше, це практично знищувало будь-яку мотивацію до ефективної праці.

Нарешті, ця політика проявлялась у ставленні держави до окремого селянина. Матеріальна зацікавленість до роботи в колгоспах була дуже низькою: трудовні оплачувались лише наприкінці року, здебільшого натурою, рівень оплати праці був мізерним. Так, у 1940 р. середня видача зерна колгоспникам в СРСР становила 1,6 кг за трудовдень, а у 1950 – 1,4 кг⁶⁵⁶. Особисті підсобні господарства селян обкладалися високими податками, платити доводилося за кожне плодове дерево, ягідний кущ, корову чи курку, незалежно від їхньої продуктивності, що призводило до винищення садів і вирізання худоби⁶⁵⁷.

Новий курс державної політики, проголошений у серпні 1953 р., був спрямований на піднесення технічного рівня і продуктивності агровиробництва, збільшення самостійності колгоспів і радгоспів, підвищення добробуту селян. Першочерговим завданням держави стало збільшення рівня капіталовкладень у сільське господарство. За роки п'ятої п'ятирічки (1951–1955 рр.) середньорічний обсяг державних інвестицій в сільськогосподар-

⁶⁵⁴ Там само. С. 345.

⁶⁵⁵ Емельянов А.М. Методологические проблемы накопления и рентабельности в колхозах. Москва: Экономика, 1965. С. 133.

⁶⁵⁶ Попов В.П. Государственный резерв хлеба в СССР и социальная политика. *Социологические исследования*. 1998. № 5. С. 27.

⁶⁵⁷ Гордіца К.А. Структурні реформи в агровиробництві і зовнішня торгівля продовольством: український досвід 1950–1960-х років. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2019. Вип. 52. С. 240. URL: <https://doi.org/10.15407/ingedu2019.52.235>

ські об'єкти виробничого призначення Української РСР зріс порівняно з четвертою п'ятирічкою (1946–1950 рр.) майже у 2,5 раза – з 187 до 461 млн крб, а у шостій п'ятирічці (1956–1960 рр.) – сягнув 899 млн крб, тобто збільшився у 4,8 раза⁶⁵⁸. Це дозволило суттєво зміцнити матеріально-технічну базу галузі: кількість тракторів упродовж 1951–1958 рр. зросла на 46%, зернозбиральних комбайнів – майже удвічі⁶⁵⁹. Значні кошти вкладались у подальшу електрифікацію сільськогосподарського виробництва, механізацію виробничих процесів, розвиток соціальної інфраструктури села.

З метою збільшення матеріальної зацікавленості виробників були у 1,5–5,5 раза підвищені державні заготівельні та закупівельні ціни на сільгосп-продукцію; зменшилась частка обов'язкових поставок продукції, плани хлібозаготівлі наблизилися до реальності. Восени 1953 р. з колгоспів списали всю заборгованість перед державою за обов'язкові поставки продуктів тваринництва; було запроваджено тверде оподаткування, залежно від площі землі; розширювалась самостійність колгоспів у плануванні виробництва і розподілі доходів⁶⁶⁰.

Колгоспникам було дозволено збільшити розміри присадибних ділянок у п'ять разів, знижено податки на особисті підсобні господарства та норми обов'язкових поставок продукції з них; з 1953 р. звільнено від оподаткування плодові дерева, вирощувані на присадибних ділянках; з 1954 р. скасований податок на корів і свиней, що перебувають у власності селян; з 1958 р. припинялась обов'язкова здача продукції з особистого підсобного господарства. Для кращої мотивації колгоспників до праці було дозволено щомісячні виплати грошового авансу на трудовні; середній розмір грошової видачі на трудовень у 1951–1958 рр. збільшився утричі, видачі зерна – на 35%⁶⁶¹.

⁶⁵⁸ Народне господарство Української РСР в 1982 році: Стат. щорічник. Київ: Техніка, 1983. С. 213.

⁶⁵⁹ Історія народного господарства Української РСР: у 3 т., 4 кн. Т. 3. Кн. 1: Будівництво економіки розвинутого соціалізму (1938–1960 рр.). Київ: Наукова думка, 1985. С. 350.

⁶⁶⁰ Орловський Б.М. Перетворення в аграрному секторі економіки України в 50-х – на початку 60-х років ХХ ст. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2002. Вип. 33–34. С. 69–70.

⁶⁶¹ Історія народного господарства Української РСР: у 3 т., 4 кн. Т. 3. Кн. 1: Будівництво економіки розвинутого соціалізму (1938–1960 рр.). Київ: Наукова думка, 1985. С. 366.

Завдяки цим заходам друга половина 1950-х років стала періодом помітного економічного зростання в сільському господарстві. Середньорічні темпи сільськогосподарського виробництва в СРСР упродовж 1954–1959 рр. досягли 7%⁶⁶². Валове виробництво сільськогосподарської продукції в УРСР у 1960 р. перевищило рівень 1955 р. в 1,2 раза, а рівень 1950 р. – в 1,6 раза⁶⁶³. Випереджальними темпами зростали колгоспне майно і доходи: за 1950–1959 рр. доходи українських колгоспів збільшились у 5,5 раза, їхні неподільні фонди у 6,2 раза; рівень доходів колгоспників збільшився на 186%⁶⁶⁴.

Проте шлях поступової інтенсифікації сільського господарства, розроблений і втілюваний у життя урядом Г. Маленкова, не міг дати різкого стрибка продуктивності сільгоспвиробництва в умовах напівфеодальної колгоспно-радгоспної системи. З метою радикального вирішення продовольчої проблеми партійне керівництво СРСР на чолі з М. Хрущовим вдалося до розробки цільових «надпрограм» прискореного розвитку аграрного сектора. У межах першої з них упродовж 1954–1956 рр. було введено в господарський обіг 35,9 млн га цілинних земель у Сибіру, на Алтаї та в Казахстані, що збільшило загальну посівну площу СРСР з 157,2 млн га у 1953 р. до 196,3 млн га у 1959 р.; відповідно середньорічний валовий збір зерна у 1954–1958 рр. зріс з 80948 до 113236 тис. т, або в 1,4 раза⁶⁶⁵.

Однак невдовзі стала зрозумілою абсолютна безперспективність цієї політики. Собівартість зерна, виробленого на цілинних землях, була вищою, ніж у традиційних землеробських регіонах; зібраний урожай часто псувався, оскільки цілинним господарствам не вистачало зернохосвищ, елеваторів, була відсутня переробка зерна, ускладнений його вивіз через відсутність доріг; бракувало ремонтної бази для техніки, житла для кваліфікованих кадрів тощо. До того ще додалися екологічні проблеми: через недотримання травопільної сівозміни та фактичну заборону використання пару освоєні ґрунти швидко виснажувались, через вітрову ерозію значну їх частину довелося перевести під пасовища; мінеральних добрив не виста-

⁶⁶² Сельское хозяйство СССР: Стат. сборник. Москва: Госстатиздат, 1960. С. 37.

⁶⁶³ Сільське господарство Української РСР: Стат. збірник. Київ: Статистика, 1969. С. 22.

⁶⁶⁴ Сельское хозяйство СССР: Стат. сборник. Москва: Госстатиздат, 1960. С. 66, 72–73, 480.

⁶⁶⁵ Там само. С. 223–224, 226.

чало, на попередньо осушених ділянках виникали солончаки, піщані бурі й суховії знищували посіви⁶⁶⁶.

Крім того, споживаючи левову частку державних інвестицій у сільське господарство, цілинна програма вичерпувала людські та матеріальні ресурси традиційних землеробських регіонів. Зокрема, Українська РСР у 1954–1955 рр. направила до Казахстану понад 93 тис. механізаторів, будівельників, інженерів, техніків та інших спеціалістів у галузі сільського господарства; українськими кадрами було укомплектовано 54 радгоспи. На постійну роботу у казахстанські степи було направлено більш як 50% випускників сільськогосподарських, ветеринарних і зоотехнічних інститутів, технікумів і училищ. На початок 1960 р. для підприємств Казахстану було виділено понад 20 тис. комбайнів, 2 тис. жниварок, 2 тис. автомашин та інша техніка⁶⁶⁷. Тобто Україна втрачала неоціненний людський потенціал економічного розвитку, а також техніку й машини внаслідок спрямування їх за межі республіки, до далеких районів освоєння цілинних земель у Сибіру, на Алтаї та в Казахстані.

Головним же недоліком «цілинного проекту» був його екстенсивний характер: збільшення виробництва сільськогосподарської продукції досяглося не завдяки ефективному використанню техніки, передових технологій, підвищенню врожайності зернових та технічних культур у землеробстві, а лише за рахунок збільшення посівних площ. Середня врожайність сільськогосподарських культур в СРСР упродовж 1956–1965 рр. практично не змінилась, залишаючись на рівні 10,1–10,2 ц/га⁶⁶⁸. Навіть на українських чорноземах врожайність зернових за перше п'ятиріччя цілинної «штурмівщини» не тільки не зросла, а навіть зменшилась з 15,9 до 15,8 ц/га, і лише у 1965 р. піднялась до 19,2 ц/га⁶⁶⁹. Не дивно, що основні показники розвитку сільгоспвиробництва «просіли» вже у найближчі роки: порівняно з 1960 р. валова продукція землеробства в УРСР становила у 1961 р. – 110%, у

⁶⁶⁶ Русинів І.В. Аграрная політика КПСС в 50-е – первой половине 60-х гг.: опыт и уроки. *Вопросы истории*. 1998. № 9. С. 37.

⁶⁶⁷ Історія народного господарства Української РСР: у 3 т., 4 кн. Т. 3. Кн. 1: Будівництво економіки розвинутого соціалізму (1938–1960 рр.). Київ: Наукова думка, 1985. С. 388.

⁶⁶⁸ Сельское хозяйство СССР: Стат. сборник. Москва: Статистика, 1971. С. 26.

⁶⁶⁹ Народне господарство Української РСР у 1980 році: Стат. щорічник. Київ: Техніка, 1981. С. 158.

1962 р. – 108%, у 1963 р. – 96%; загалом по СРСР вона була ще нижчою: у 1961 та 1962 р. – 102%, у 1963 р. – 93%⁶⁷⁰.

Зниженню темпів економічного зростання в аграрному секторі сприяла також друга «надпрограма» М. Хрущова, що стартувала у 1955 р. і полягала у кардинальній зміні структури зернових за рахунок максимального розширення посівів кукурудзи, яку примусово саджали в колгоспах і радгоспах по всій країні. Посівні площі під кукурудзою в СРСР у 1959 р. зросли порівняно з 1953 р. у 6,4 раза, з 3485 до 22414 тис. га; в Українській РСР за той самий період – у 4,4 раза, з 1761 до 7689 тис. га⁶⁷¹. Проте врожайність цієї культури у природно-кліматичних умовах Східноєвропейської рівнини виявилась невисокою, навіть на українських землях вона становила 15,2 ц/га у 1950 р., 20,4 ц/га у 1955 р. і 18,1 ц/га у 1960 р.⁶⁷². Тому більша частина врожаю використовувалась не на зерно, а на закладання силосу та на зелений корм для худоби.

Відповідно до цієї політики питома вага зернового клину у структурі посівних площ УРСР упродовж шостої п'ятирічки знизилася з 65,9 до 40,9%, у тому числі посівна площа озимої пшениці скоротилася більш як удвічі – з 25,7 до 11,0%; натомість частка посівів кормових культур зросла з 16,8 до 40,0%⁶⁷³. Як наслідок, виробництво кукурудзи на силос і зелений корм з 1955 р. по 1960 р. зросло з 24,1 млн т до 114,1 млн т, або у 4,7 раза; водночас валовий збір зернових зменшився приблизно на третину – з 32,5 млн т до 21,8 млн т, у тому числі збір озимої пшениці знизився у 2,2 раза (з 14,5 до 6,5 млн т), озимого жита – у 2,0 раза (з 2,8 до 1,4 млн т)⁶⁷⁴.

Розширення посівів кукурудзи мало стати вирішальним внеском у зміцнення кормової бази тваринництва як важливої складової виконання третьої «надпрограми» М. Хрущова – за три роки «наздогнати й перегнати Америку» за виробництвом м'яса, масла і молока на душу населення. Однак надмірне захоплення закладанням силосу супроводжувалось не лише скороченням виробництва зернових та зернофуражних культур (ячменю,

⁶⁷⁰ Сельское хозяйство СССР: Стат. сборник. Москва: Статистика, 1971. С. 39.

⁶⁷¹ Сельское хозяйство СССР: Стат. сборник. Москва: Госстатиздат, 1960. С. 156.

⁶⁷² Сільське господарство Української РСР: Стат. збірник. Київ: Статистика, 1969. С. 212–213.

⁶⁷³ Історія народного господарства Української РСР: у 3 т., 4 кн. Т. 3. Кн. 1: Будівництво економіки розвинутого соціалізму (1938–1960 рр.). Київ: Наукова думка, 1985. С. 357.

⁶⁷⁴ Народне господарство Української РСР у 1980 році: Стат. щорічник. Київ: Техніка, 1981. С. 160.

вівса, віки та вікових сумішей), а й зменшенням посівів багаторічних трав і майже повної ліквідації парового поля. Збільшення маси силосної кукурудзи не перекивало загального недобору перетравного протеїну, що негативно позначилося на поживній якості кормів⁶⁷⁵.

Між тим поголів'я тварин, на вимогу керівництва, мусило зростати. В Українській РСР кількість рогатої худоби у 1961 р. збільшилась порівняно з 1956 р. в 1,4 раза, від 12,4 до 17,6 млн голів; поголів'я свиней зросло у 1,6 раза, від 11,7 до 18,2 млн голів⁶⁷⁶. Це дозволило уряду збільшити експорт продукції тваринництва: якщо упродовж 1951–1955 рр. за кордон вивозилося в середньому на рік 29,7 тис. т м'яса і м'ясопродуктів на суму 13,8 млн руб., то упродовж 1956–1960 рр. цей показник зріс у 2,7 раза – до рівня 80,0 тис. т на суму 35,8 млн руб.⁶⁷⁷. Однак форсування розвитку тваринницьких господарств без належного розвитку кормової бази не могло забезпечити надвисоких планових показників випуску продукції; відтак ширилися масштаби приписок, фальсифікація статистики, масові забої худоби. Як результат, темпи зростання валової продукції тваринництва уповільнились і перейшли у падіння: в УРСР у 1961 р. порівняно з 1960 р. цей показник становив 106%, у 1962 р. – 108%, у 1963 р. – 93%, у 1964 – 91%⁶⁷⁸.

Виконанню «м'ясо-молочної» програми суттєво зашкодило відновлення державної політики обмеження індивідуального підсобного господарства, що залишалось важливим виробником тваринницької продукції: у 1958 р. частка особистих підсобних господарств населення у виробництві м'яса й сала становила 55%, молока – 49,5%, яєць – 85,9%⁶⁷⁹. Через те, що рівень оплати праці у колгоспах залишався дуже низьким (у 1960 р. в УРСР на людину-день у середньому було видано грошей і продуктів на загальну суму 1,19 руб.⁶⁸⁰), багато селян отримували основний дохід від виробництва і продажу на ринку продукції своїх присадибних господарств, що ніяк

⁶⁷⁵ Розвиток народного господарства Української РСР (1917–1967): у 2 т. Т. 2. Київ: Наукова думка, 1967. С. 294–295.

⁶⁷⁶ Народне господарство Української РСР у 1980 році: Стат. щорічник. Київ: Техніка, 1981. С. 169.

⁶⁷⁷ Внешняя торговля СССР 1918–1966 гг.: Стат. сборник. Москва: Международные отношения, 1967. С. 88–91.

⁶⁷⁸ Сельское хозяйство СССР: Стат. сборник. Москва: Статистика, 1971. С. 40.

⁶⁷⁹ Розвиток народного господарства Української РСР (1917–1967): у 2-х т. Т. 2. Київ: Наукова думка, 1967. С. 301.

⁶⁸⁰ Сільське господарство Української РСР: Стат. збірник. Київ: Статистика, 1969. С. 591.

не вписувались у систему адміністративно-бюрократичного регулювання. Тому вже у 1955 р. було удвічі зменшено площі присадибних ділянок; наступного року знов оподатковано худобу, яку тримали у містах; у 1958 р. було заборонено утримування худоби в особистій власності громадян, які проживають у містах і робочих селищах, а з 1959 р. цю заборону поширено на колгоспників. Державним органам було доручено за 2–3 роки скупити в колгоспників худобу, що призвело до забою мільйонів голів худоби як колишніми власниками, так і колгоспами, які не мали кормів і умов для утримування різко збільшеного поголів'я⁶⁸¹.

Повною мірою результати цієї політики проявились у неврожайний 1963 р., коли валовий збір зернових культур скоротився порівняно з попереднім роком більш як на 23%: в УРСР – з 28,7 до 21,9 млн т, а в цілому по СРСР – з 140,2 до 107,5 млн т⁶⁸². Нестача фуражу стала «спусковим гачком» масового забою худоби наприкінці 1963 р.: на 1 січня 1964 р. поголів'я свиней в УРСР скоротилося порівняно з минулорічним рівнем на 43% (з 21,6 до 12,3 млн гол.), в цілому по СРСР – на 42% (з 69,9 до 40,9 млн гол.)⁶⁸³. Як наслідок, знищення майже 30 млн голів худоби у 1963 р. призвело до різкого падіння виробництва м'яса в наступному році: по УРСР – на 24% (з 2417 до 1836 тис. т), по СРСР – на 19% (з 10195 до 8287 тис. т)⁶⁸⁴. При цьому експорт м'яса і м'ясопродуктів знизився за рік утричі – від 183,0 тис. т на 89,7 млн руб. у 1963 р. до 60,9 тис. т на 27,5 млн руб. у 1964 р.; експорт коров'ячого масла за той самий рік зменшився у 2,6 раза – від 65,0 тис. т на 50,4 млн руб. до 25,3 тис. т на 19,7 млн руб.⁶⁸⁵.

Значних змін зазнала й державна політика стосовно умов виробничої діяльності колгоспів. Не наважуючись підняти роздрібні ціни, перекавши на них майже трикратне збільшення заготівельної дотації, отримуваної колгоспами упродовж 1953–1957 рр., уряд у 1958 р. запровадив єдині диференційовані за зонами закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію. Вони були значно нижчими від попередніх і не забезпечували рента-

⁶⁸¹ Валовой Д.В. Экономика абсурдов и парадоксов. Москва: Политиздат, 1991. С. 218.

⁶⁸² Народное хозяйство СССР в 1964 году: Стат. ежегодник. Москва: Статистика, 1965. С. 296.

⁶⁸³ Там само. С. 357.

⁶⁸⁴ Там само. С. 362.

⁶⁸⁵ Внешняя торговля СССР 1918-1966 гг.: Стат. сборник. Москва: Международные отношения, 1967. С. 88–91.

бельності виробництва цілої низки продуктів, зокрема тому, що не відбивали фактичних змін у собівартості, що значно зросла у зв'язку з великими витратами колгоспів на використання і обслуговування техніки, придбаної в ході реорганізації МТС⁶⁸⁶.

Заходи щодо ліквідації у 1958 р. МТС і створення замість них РТС (ремонтно-технічних станцій), які відтоді постачали колгоспам техніку, запчастини, нафтопродукти, отрутохімікати, добрива та займалися ремонтом, суттєво погіршили фінансове становище більшості сільгоспвиробників. Колгоспи у примусовому порядку повинні були за один рік викупити в МТС за завищеними цінами всю техніку, що здебільшого вже застаріла й була зношена. Від початку реорганізації МТС до 1 липня 1959 р. колгоспами було куплено близько 610 тис. тракторів, 247 тис. зернових комбайнів і багато іншої техніки. Її загальна вартість за цінами покупки становила 21,7 млрд руб., з них нової техніки – на 4,5 млрд руб., старої – на 17,2 млрд руб.⁶⁸⁷. Тим самим держава за рік повернула собі кошти, вкладені в розвиток села за всі попередні роки, що призвело до різкого зниження доходів як колгоспів, так і колгоспників.

Машинний парк колишніх МТС передали колгоспам, сподіваючись на більш ефективне його використання. Однак відсутність у колгоспах гаражів, ремонтної бази, фахівців-техніків негативно позначилася на використанні й збереженні техніки. Особливо важким тягарем це лягло на небагаті колгоспи, які одразу стали збитковими. Для вирішення цієї проблеми знов були задіяні адміністративні методи, що полягали насамперед у подальшому укрупненні раніше вже укрупнених колгоспів, через що їхня кількість у УРСР за 10 років скоротилась удвічі – з 19,3 тис. у 1950 р. до 9,6 тис. у 1960 р.⁶⁸⁸. Водночас з метою прискорення процесу «переростання колгоспно-кооперативної власності у загальнонародну», що не мав під собою ніякого реального підґрунтя, окрім ідеологічного, відбувалося масове перетворення колгоспів у радгоспи, а колгоспників – у найманих працівників.

Усі ці заходи не дали і не могли дати позитивних результатів. Фінансовий стан господарств погіршувався, вони відчували постійну нестачу електро-

⁶⁸⁶ Розвиток народного господарства Української РСР (1917–1967): у 2-х т. Т. 2. Київ: Наукова думка, 1967. С. 307.

⁶⁸⁷ Народное хозяйство СССР в 1958 году: Стат. сборник. Москва: Госстатиздат, 1959. С. 506.

⁶⁸⁸ Народне господарство Української РСР у 1962 році: Стат. щорічник. Київ: Держстатвидав, 1963. С. 316–317.

енергії, хімічних добрив, насіння цінних культур. Всупереч очікуванням партійного керівництва, кваліфіковані кадри механізаторів не прагнули працювати у збиткових колгоспах, а намагалися влаштуватися в райцентрі або їхали в місто. Внаслідок непродуманого укрупнення виникали громіздкі й малокеровані колгоспи-гіганти; поряд із тим у багатьох малих селах, що отримали статус «неперспективних», часто не було електроенергії, радіофікації, поштового зв'язку тощо. У таких умовах закономірно посилилась тенденція відпливу сільського населення до міст: частка мешканців міста у загальній чисельності населення Української РСР з 1959 по 1965 р. збільшилася з 46 до 51%⁶⁸⁹. Це означало, що дедалі менша кількість селян-виробників агропродукції мала забезпечувати продовольством дедалі більшу кількість міського населення, позбавленого можливості вести особисте підсобне господарство.

Непродумана аграрна політика М. Хрущова звела нанівець усі започатковані урядом Г. Маленкова позитивні зрушення. Якщо здійснені на першому етапі реформ заходи дозволили за 1953–1958 рр. збільшити обсяг валової продукції сільського господарства на 50%⁶⁹⁰, то від 1959 р. відбувся неухильний спад темпів його розвитку: темпи приросту становили в середньому 2% на рік; у 1962 р. обсяг валової продукції становив лише 107% від 1958 р., а в 1963 р. знизився до 99%⁶⁹¹. Це стало закономірним наслідком переважання екстенсивних форм господарювання і гонитви за кількісними показниками, посилення адміністративного тиску на колгоспи та підривом їхньої матеріально-технічної бази, наступом на особисте підсобне господарство і небажанням враховувати місцеві потреби, кліматичні умови та виробничі можливості.

Аграрна криза початку 1960-х років погіршила продовольчу ситуацію в країні: у магазинах і на ринках поменшало продуктів, з'явилися великі черги, хліб почали виготовляти з домішкою кукурудзяного борошна. У червні 1962 р. держава змушена була піти на підвищення роздрібних цін на м'ясо-молочні продукти на 30%, що викликало масове невдоволення і навіть відкриті акції протесту населення. Між тим, за підписаними раніше угодами,

⁶⁸⁹ Народное хозяйство СССР в 1964 году: Стат. ежегодник. Москва: Статистика, 1965. С. 10–11.

⁶⁹⁰ Народное хозяйство СССР в 1958 году: Стат. сборник. Москва: Госстатиздат, 1959. С. 350.

⁶⁹¹ Народное хозяйство СССР в 1964 году: Стат. ежегодник. Москва: Статистика, 1965. С. 246.

СРСР був зобов'язаний продовжувати експорт зерна, що з 1957 р. на тлі перших успіхів реформ подвоївся і становив у середньому 6,5–7 млн т на рік⁶⁹². Тож у неврожайному 1963 р. уряд СРСР закупив у США і Канаді великі партії хліба, що значною мірою пішли на реекспорт.

Відтоді країна потрапила у хронічну залежність від імпорту зерна: якщо упродовж 1958–1962 рр. його закупки за кордоном становили в середньому близько 400 тис. т на рік, то у 1963 р. було закуплено 3,1 млн т на 194,8 млн руб., тобто у 7,7 раза більше. У наступні три роки цей обсяг подвоївся і становив у середньому близько 6,7 млн т щорічно, або у 16,7 раза більше, ніж у попередні роки⁶⁹³. При цьому експорт зерна з СРСР зменшився удвічі, повернувшись до рівня середини 1950-х років, і у 1964–1966 рр. становив у середньому 3,8 млн т на рік⁶⁹⁴.

Отже, в результаті невдалих реформ сільське господарство країни було настільки виснажене, що власного виробництва зерна не вистачало не лише на повноцінний експорт, а й на задоволення внутрішніх потреб. І ця тенденція зберігалась і в наступні десятиліття. У той час як середньорічна чисельність робітників і службовців у народному господарстві УРСР у 1980 р. збільшилась порівняно з 1940 р. у 3,0 рази, валова продукція сільського господарства зростає лише у 2,1 раза, в тому числі рослинництва – у 1,7, тваринництва – у 2,9 раза. При цьому продукція промисловості за той самий період збільшилась у 14,3 раза, в тому числі чорної металургії – у 7,1, електроенергетики – у 23,9, хімічної та нафтохімічної промисловості – у 47,1, машинобудування й нафтообробки – у 56,6 рази⁶⁹⁵.

Основними структурними особливостями української економіки 1960–1980 рр., зумовленими її подальшою інтеграцією до єдиного народногосподарського комплексу СРСР, були: розбалансованість галузевої структури, однобокий випереджальний розвиток важкої промисловості; надмірне використання і виснаження сировинних ресурсів, що забезпечували загальносоюзні потреби; слабкість територіальних економічних і технологічних зв'язків між галузями; кількісне переважання підприємств із незавершеним циклом виробництва, їхня залежність від загальносоюзної виробничої ко-

⁶⁹² Внешняя торговля СССР 1918–1966 гг.: Стат. сборник. Москва: Международные отношения, 1967. С. 90–91.

⁶⁹³ Там само. С. 112–113.

⁶⁹⁴ Там само. С. 90–91.

⁶⁹⁵ Народное хозяйство Украинской ССР в 1987 году: Стат. ежегодник. Киев: Техника, 1988. С. 9.

операції. Така структура українського господарства перешкождала ефективному використанню наявного виробничого потенціалу та переваг внутрішньореспубліканського поділу праці і не забезпечувала якісного задоволення власних виробничих і споживчих потреб та стабільного економічного зростання, що суттєво звузило можливості ефективного інтегрування української економіки до світових економічних структур.

Таким чином, структурні зрушення в економіці УРСР, що сталися в ході індустріалізації 1930-х років та післявоєнної відбудови народного господарства, сприяли певному збалансуванню міжгалузевої та внутрішньогалузевої структури вітчизняного господарства та зниженню його імпортозалежності, проте не змінили аграрно-сировинної спеціалізації українського експорту і не створили основ самодостатньої національної економіки, посиливши її залежність від загальносоюзного квазіринку. Основним донором індустріальних перетворень радянської доби, як і в часи першої хвилі індустріалізації у другій половині XIX ст., було сільське господарство, що внаслідок експортної орієнтованості структурних трансформацій потерпало від хронічного виснаження природних і людських ресурсів. Спроби реформування аграрної галузі у 1950–60-х роках, що здійснювались екстенсивними методами у межах радянської адміністративної системи господарювання, призвели до зниження ефективності виробництва, наростання структурних диспропорцій в економіці та формування хронічної залежності країни від імпорту продовольства.

Розділ 16. РАДЯНСЬКА СТРУКТУРНА ПОЛІТИКА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XX ст. ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНІ ПОЗИЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

XX століття характеризується швидкими прогресивними змінами в науці та техніці, економіці та інших сферах життєдіяльності суспільства. Найзначущою трансформацією економіки став перехід до масового машинного виробництва товарів із природних та синтетичних матеріалів, створення конвеєрних виробничих ліній. У цей період відбулися революційні зміни у виробничій сфері. Науково-технічний прогрес фактично став вирішальним чинником розвитку світового господарства. Обумовлюючи трансформацію світової економіки, науково-технічна революція породила і нові виклики, що вимагали зміни підходів до ведення господарювання, в тому числі посилила процеси економічної інтеграції країн. У таких умовах СРСР обрав власний шлях. Зовнішньоекономічна політика СРСР під впливом НТР мала свої

особливості, що обумовили подальшу траєкторію розвитку не тільки республік Союзу, а і його сателітів. У другій половині ХХ ст. вона стала чинником структурних перетворень економік східноєвропейських держав та їх включення до процесів економічної інтеграції, задавши напрям подальшого розвитку цих країн та значною мірою визначивши їх місце у сучасній світовій економіці.

Прискорений розвиток науки та техніки у другій половині ХХ ст. засвідчив перехід до нової моделі господарювання, що характеризувалася поширенням масового виробництва, зростанням рівня життя і доходів населення та швидким збільшенням споживання ресурсів і готової продукції. Так у ХХ ст. були впроваджені та набули широкого поширення такі новації, як автотранспорт, авіація, радіо, телебачення, були створені нові продукти хімічної галузі та медицини – синтетичні матеріали, що знайшли широке застосування у промисловості, та ліки для раніше невиліковних хвороб, стався прорив у галузі електронно-обчислювальної техніки тощо. Значним чином зросло виробництво штучної сировини – синтетичного каучуку, пластмаси, синтетичних волокон, алюмінію тощо. Ці та інші винаходи створили можливість застосування у виробництві нових знарядь праці та використання нових джерел енергії. Фактично вибір нової моделі життя суспільства став наслідком переходу до нової наукової парадигми в період наукової революції⁶⁹⁶.

Слід зазначити, що у повоєнний період докорінна зміна структури енергетичного балансу розвинених капіталістичних країн, зокрема величезне зростання споживання нафтопродуктів, значно вплинула на розвиток міжнародної торгівлі як основи для подальшої економічної інтеграції. Так, у міжвоєнний період Англія, ФРН, Франція, Японія, Бельгія, Нідерланди задовольняли свої потреби в енергетичних ресурсах в основному за рахунок власного видобутку вугілля. Натомість у повоєнний період імпортована нафта не лише стала задовольняти приріст потреб у енергоресурсах, а й почала заміщувати традиційний для країн видобуток вугілля⁶⁹⁷. Науково-технічний прогрес докорінно змінив економічні позиції держав. З одного боку, шляхом забезпечення стійкого економічного зростання він значно покращив рівень і умови життя населення, а з іншого – обумовив залеж-

⁶⁹⁶ Кун Т. Структура научных революций / пер. с англ.; сост. В.Ю. Кузнецов. Москва: ООО «Издательство АСТ», 2003. С. 131.

⁶⁹⁷ Политическая экономия современного монополистического капитализма: в 2-х томах. Т. 2 / отв. ред. Н.Н. Иноземцев. Москва: Мысль, 1970. С. 64.

ність провідних індустріальних країн від енергоресурсів. Вразливість економік цих держав стала очевидною у 1973 р. під час світової нафтової кризи. Проте науково-технічний прогрес знову став відповіддю капіталістичних країн на обмеженість ресурсів завдяки розвитку енергозберігаючих технологій та використання альтернативних джерел енергії.

Таким чином, науково-технічна революція докорінно змінила технологічні основи матеріального виробництва шляхом перетворення науки на безпосередній фактор виробництва, що мало наслідки і для всіх інших сфер життєдіяльності.

Прискорений розвиток науки і техніки зі зміною існуючих способів виробництва вплинув на всю систему світового господарства, що поєднувала несхожі економіки різних країн із неоднаковим рівнем економічного розвитку та політичним устроєм. Скорочення термінів впровадження у виробництво досягнень науки та зростаючий обсяг обміну науково-технічною інформацією (патентами, ліцензіями тощо) надали науковій діяльності інтернаціонального характеру. Розширення науково-технічного співробітництва зумовило міжнародну кооперацію в дослідженнях і, відповідно, у виробництві. Економічні зв'язки між країнами стали посилюватися.

Сучасні дослідники зазначають про важливе місце індустріалізації та впровадження результатів науково-технічного прогресу в комплексі факторів, що спонукають країни до економічної взаємодії: «Саме науково-технічний прогрес багато в чому визначає характер і форми міжнародної взаємодії, специфіку участі в ній кожної окремої країни, характер торговельно-економічних, фінансових та інших взаємозв'язків між різними країнами»⁶⁹⁸. З другої половини ХХ ст. швидкий індустріальний розвиток провідних країн та удосконалення засобів міжнародного транспорту і комунікацій спричинили стрімке збільшення обсягів міжнародної торгівлі, що стала основою економічної інтеграції держав. Так, частка товарного експорту у світовому ВВП має усталену тенденцію до збільшення з 7,9% у 1913 р. до 9% у 1929 р., 10% у 1950 р., 14,5% у 1970 р. та 19% у 2000 р.⁶⁹⁹. До чинників швидкого зростання міжнародного обміну можна віднести суттєве розширення меж міжнародного ринку у післявоєнний період, появу нових виробництв та, відповідно, нових потреб, збільшення оптимальних розмірів під-

⁶⁹⁸ Єрохін С.А. Структурна трансформація національної економіки (теоретико-методологічний аспект): монографія. Київ: Світ знань, 2002. С. 355.

⁶⁹⁹ Філіпенко А.С. Економічний розвиток сучасної цивілізації: навч. посіб. 3-тє вид. Київ: Знання України, 2006. С. 266.

приємств та поглиблення спеціалізації виробництва. Одночасно зростання міжнародної торгівлі стимулювало прискорення темпів зростання виробництва. Окрім того, набув прискорення міжнародний рух факторів виробництва (капіталу, робочої сили і технологій).

Таким чином, науково-технічний прогрес та науково-технічна революція, набувши загальносвітових масштабів, зумовили посилення зв'язків між різними частинами світового господарства. Економічна інтеграція стала закономірним результатом розвитку міжнародної торгівлі.

Ще у XIX ст. німецьким економістом Ф. Лістом було теоретично обґрунтовано необхідність економічної інтеграції. Ф. Ліст запропонував теорію «автаркії великих просторів»⁷⁰⁰. Ця теорія передбачала можливість ефективної світогосподарської інтеграції держави на основі поєднання протекціоністської політики по відношенню до вітчизняного виробника та митного союзу з поступовим переходом до відкритої економіки. Фактично, згідно з теорією Ф. Ліста, для успішного розвитку господарства держава та нація повинні володіти максимально можливими територіями, що пов'язані між собою економічною структурою.

У другій половині XX ст. міжнародні економічні відносини перейшли до нового етапу свого розвитку, що характеризувався процесами інтернаціоналізації та глобалізації господарського життя. Взаємозалежність національних економік досягла того рівня, коли розвиток і стабільність однієї національної економіки неможливі без розвитку та стабільності інших. Науковим віддзеркаленням посилення інтеграційних процесів стала запропонована у 1950 р. американським економістом Дж. Вайнером теорія ефектів митних союзів⁷⁰¹, яка, порівнюючи позитивні та негативні ефекти від економічної інтеграції країн, обґрунтовувала перспективність створення зони вільної торгівлі для вільного безтарифного переміщення товарів усередині неї.

Окрім наукових досліджень Дж. Вайнера, вивчення причин та наслідків посилення інтеграційних процесів знайшло відображення у працях вчених-економістів різних наукових шкіл та течій. Такі представники раннього неолібералізму (50–60-ті роки XX ст.), як В. Рьопке та М. Алле, під повною інтеграцією розуміли створення єдиного ринкового простору в межах кількох країн.

⁷⁰⁰ Лист Ф. Национальная система политической экономии. Граф С.Ю. Витте. По поводу национализма. Национальная экономия и Фридрих Лист. Д.И. Менделеев. Толковый тариф, или исследование о развитии промышленности России в связи с её общим таможенным тарифом 1891 года. Москва: Европа, 2005. 382 с.

⁷⁰¹ Viner J. The Customs Union Issue. New York: Carnegie Endowment, 1950.

Функціонування такого об'єднання мало би відбуватися на основі дії стихійних ринкових сил, вільної конкуренції та невтручання держави. Проте на противагу таким ідеям виступила господарська практика інтеграції – формування регіональних міждержавних союзів за активної участі держави.

Сучасні дослідники наводять аргументи на користь досягнення економічного прогресу держав шляхом поєднання державного втручання, протекціоністських заходів і стратегічних інвестицій, а не завдяки вільній торгівлі⁷⁰². На посиленні ролі держави наголошував і представник пізнього неолібералізму Б. Баласса. Він доводив, що роль держави в інтеграційних процесах буде лише посилюватись, оскільки об'єднання економік з часом зумовлює інтеграцію і в інших сферах: політичній, соціальній тощо⁷⁰³.

Слід зазначити, що, окрім суто економічних мотивів інтеграційних процесів, що пов'язані зі зниженням бар'єрів для міжнародного руху товарів та послуг, капіталів і трудових ресурсів, існують політичні мотиви та мотиви безпеки⁷⁰⁴. Після Другої світової війни виникла необхідність створення міцної економічної основи взаємозалежності, що стане запобіжним заходом політичних і воєнних конфліктів між колишніми ворогуючими сторонами. Зокрема, шляхом створення Європейського об'єднання вугілля та сталі у 1951 р. та інтеграції Рура, об'єкта постійних суперечок між Францією і Німеччиною, в міжнародний комплекс вирішувалася проблема безпеки в Західній Європі. Отже, створення інтегрованого економічного об'єднання забезпечило вирішення суперечностей між потенційними суперниками – великими європейськими державами, передусім Німеччиною та Францією.

У 50–60-ті роки ХХ ст. одним із чинників посилення інтеграційних процесів стала діяльність транснаціональних корпорацій, у межах якої здійснюється переливання значної частини ресурсів. Влада та вплив ТНК були обумовлені концентрацією контролю над стратегічно важливими сферами – фінансами, робочою силою, технологіями, поставками сировини тощо. Завдяки цьому ТНК отримали можливість значного впливу на міжнародні

⁷⁰² Небрат В.В. Історичний вимір трендів зовнішньоекономічної політики. *Економіка України*. 2017. № 5–6. С. 162.

⁷⁰³ Balassa B. The theory of economic integration. Homewood, Illinois: Richard D. Irwin, 1961.

⁷⁰⁴ Сиденко В.Р. Глобалізація – європейська інтеграція – економічне розвиток: українська модель: в 2-х т. Т.2: Європейська інтеграція і економічне розвиток / НАН України; Ін-т екон. і прогнозирів. Київ, 2011. С. 21–34.

відносини. Фактично після Другої світової війни зростаюча роль ТНК була одночасно і причиною, і наслідком процесів інтернаціоналізації та глобалізації⁷⁰⁵.

Велика кількість ТНК, що активно долучились до процесів інтеграції усередині ХХ ст., бере початок своєї діяльності ще з ХІХ ст. Посилення їх впливу на міжнародні економічні відносини почалось з американських корпоративних структур, до яких пізніше долучились японські та німецькі корпорації. За оцінками радянських дослідників, у 1965 р. сума продажів зарубіжних філіалів та компаній, що контролювались капіталом США, лише в обробній промисловості перевищувала 42 млрд дол., що було вдвічі більше вартості експорту готових виробів із США⁷⁰⁶. Англійські, голландські та французькі корпорації у той період займали більш традиційну позицію на міжнародних ринках. Промислово-фінансові об'єднання менш розвинених країн також були залучені до процесу глобалізації та зміцнили свої міжнародні позиції. У 80-ті роки ХХ ст. приклад успішних на світових ринках ТНК наслідували компанії Південної Кореї та інші країни, що розвиваються.

Важливим для розуміння ролі науково-технічної революції у структурних змінах економіки є поширення масового виробництва. У повоєнний період в умовах зростаючого попиту на засоби праці та предмети споживання великі транснаціональні компанії, вдаючись до зменшення виробничих витрат шляхом використання ефекту масштабу, запроваджували масове виробництво стандартизованих виробів. Причому ТНК прагнули здійснювати масове та, відповідно, відносно дешеве виробництво декількох видів стандартних виробів, досягаючи для їх реалізації максимально широкого ринку збуту. Натомість виробництво різноманітної і відносно дорожчої продукції у невеликих кількостях, розрахованих на обмежений ринок, не було пріоритетним для ТНК.

В умовах активізації діяльності ТНК та загострення міжнародної конкуренції поширення міжфірмових зв'язків стало поштовхом до поглиблення міжнародної економічної інтеграції та концентрації капіталу. У залежність від глобального корпоративного капіталу, окрім створеної мережі дочірніх

⁷⁰⁵ Шимаи М. Роль и влияние транснациональных корпораций в глобальных сдвигах в конце XX столетия. *Проблемы теории и практики управления*. 1999. № 3. URL: http://vasilieva.narod.ru/5_3_99.htm (дата звернення – 7.10.2019).

⁷⁰⁶ Политическая экономия современного монополистического капитализма: в 2-х т. Т. 2 / отв. ред. Н.Н. Иноземцев. Москва: Мысль, 1970. С. 67.

корпорацій та філій, потрапив також малий і середній бізнес. Слід зазначити, що роль малих підприємств є надзвичайно важливою. Господарство розвинених країн базується на великих і надвеликих інтегрованих корпоративних структурах, навколо яких вибудовуються мережі підприємств середнього і малого бізнесу. Окрім самостійної діяльності, малі підприємства отримали можливість функціонувати й у взаємодії з великими корпораціями, тобто долучатися до співробітництва та знаходити оптимальні форми співпраці з ними. Така співпраця має особливе значення у сфері високих технологій, де ТНК використовують переваги і можливості малих гнучких ризикових інноваційних підприємств на певних етапах виробничої діяльності, де рівень ризику для ТНК є неприйнятним.

Подальші інтеграційні процеси у світовій економіці з урахуванням геополітичних інтересів призвели до розподілу країн на два політичні та військові табори. В економічній сфері країни теж розділились: у 1949 р. соціалістичні країни як альтернативу плану Маршалла створили Раду Економічної Взаємодопомоги (РЕВ). Проте закритість, відсутність справжніх ринкових відносин та вільного переливання капіталу не дали країнам РЕВ досягти такої економічної інтеграції, як це було на Заході. У країнах же Західної Європи економічна інтеграція успішно продовжувалась. Так, у 1957 р. на основі Європейського об'єднання вугілля та сталі було засновано Європейську економічну спільноту (ЄЕС), що передбачала створення зони вільної торгівлі, митного союзу та спільного ринку між країнами західної Європи, а також заснування Європейської спільноти з атомної енергії (Євроатом) з метою використання ядерної енергії у мирних цілях.

Сучасні дослідники виділяють чотири рівні міжнародних інтеграційних процесів: глобальний, національний та рівень фірми (ТНК)⁷⁰⁷. Можна стверджувати, що у другій половині ХХ ст. інтеграція відбувалася на всіх рівнях. Однак відомий вітчизняний дослідник економічної глобалізації О. Білорус зазначає про недостатність передумов до світової економічної інтеграції в середині ХХ ст. через поляризацію світу: «В післявоєнний період найпотужніша самодостатня замкнута економіка світу – США стала з цих причин гальмом глобальної інтеграції. Втім, з іншого боку, замкнутий самодостатній, хоч і високомобілізований, економічний потенціал СРСР також діяв як

⁷⁰⁷ Філіпенко А.С. Міжнародна економічна інтеграція: сучасний теоретичний дискурс. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2016. Вип. 23(3). С. 55. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvdau_2016_23\(3\)_9](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvdau_2016_23(3)_9)

негативний фактор, що не сприяв економічній інтеграції світу»⁷⁰⁸. Проте можна констатувати успіх економічної інтеграції в межах регіональних утворень, наприклад, Західної Європи.

Економічне зростання післявоєнної Європи не знало історичних прецедентів. Саме триумфальне відродження економіки Західної Європи стало основою для ідей економічного і політичного об'єднання європейських держав. Можливість досягнення ще більших результатів економічного розвитку за умови відсутності різноманітних бар'єрів між національними державами слугувала аргументом за європейську єдність.

На думку історика Н. Дейвіса, економічне зростання Європи після Другої світової війни завдячує «допомозі за планом Маршалла, неперервній взаємодії із США та атмосфері ліберальної демократії, яка великою мірою сприяла нескутому підприємництву»⁷⁰⁹. Крім того, значний вплив на економічне піднесення зчинив поступ науки і технологій з радикальними змінами в сільському господарстві, енергетиці, транспорті та промисловості. В післявоєнну європейську економіку здійснювали інвестування найбільші американські корпорації – «Dupon», «General Motors», дещо пізніше «IBM» тощо. Саме центральна роль прямих інвестицій стала особливістю відбудови світової економіки після Другої світової війни. Так, американське панування в світі характеризувалося тенденцією до значної та зростаючої частки світової торгівлі, що управлялась великими вертикально інтегрованими транснаціональними корпораціями. Частка світової торгівлі, що припадає на операції всередині фірм, зросла з 20–30% у 1960-х роках до 40–50% наприкінці 1980-х років⁷¹⁰.

Слід відзначити особливу роль ТНК у розповсюдженні досягнень науково-технічного прогресу в сфері нових галузей науки та промисловості – атомній енергетиці, електроніці, космічних дослідженнях, приладобудуванні тощо. Саме корпораціям завдяки наявному організаційному, фінансовому, виробничому та ресурсному потенціалу належить провідна роль у реалізації програм інноваційного розвитку через здійснення великомасштабних

⁷⁰⁸ Білорус О.Г. Економічна система глобалізму: монографія. Київ: КНЕУ, 2003. С. 118.

⁷⁰⁹ Дейвіс Н. Європа: Історія / пер. з англ. П. Таращук, О. Коваленко. Київ: Основи, 2000. С. 1114.

⁷¹⁰ Арриги Дж. Долгий двадцатый век: деньги, власть и истоки нашего времени / пер. с англ. А. Смирнова, Н. Эдельмана. Москва: Территория будущего, 2006. С. 119.

міжнародних проєктів, створення спільних підприємств з виробництва продукції, розвитку трансферу високих технологій. Домінантні економічні позиції корпорацій у розвиненій ринковій економіці уможливають формування потужних виробничо-господарських комплексів, що є основою інноваційного розвитку та модернізації економіки.

Таким чином, інтеграція капіталістичних країн, що отримували підтримку за Планом Маршалла, активно продовжувалася та відбувалася під егідою США. Натомість країни Центральної та Східної Європи, що потрапили у залежність від СРСР, були змушені відмовитись від американських інвестицій та вибудовувати господарські зв'язки в межах планової економіки.

Втім, очевидним є той факт, що післявоєнний розподіл держав на два табори не призвів до повного розриву економічних зв'язків між країнами з протилежних військово-політичних блоків. Так, статті експорту з СРСР та країн соціалістичного табору були вкрай важливими для економіки країн Західної Європи. Представник Франції у 1952 р. на засіданні консультативної групи СоСом⁷¹¹ так охарактеризував зовнішньоекономічні зв'язки країни: «Купівля зерна у СРСР означає економію доларових засобів, купівля кріпильного лісу означає вклад у функціонування наших вугільних шахт, що так необхідні для нашої економіки та для нашої оборони. Купівля довговолокнистого азбесту, хрому та рідкісних металів покликана допомогти нашим зусиллям у справі переозброєння»⁷¹². Отже, експорт сировини та матеріалів з країн соцтабору займав важливе місце для відновлення післявоєнної економіки Франції. Крім того, було відзначено, що французький уряд мав значні кредити у східноєвропейських країнах та розрив торговельних відносин неминуче призведе до втрати французькими громадянами 40 млрд франків, або 110 млн доларів⁷¹³.

Слід зазначити, що в середині ХХ ст. за недопустимість торгової блокади країн Східного блоку виступала не тільки Франція, а й інші європейські

⁷¹¹ Координаційний комітет з експортного контролю (англ. Coordinating Committee for Multilateral Export Controls, CoCom) – міжнародна організація, створена країнами Заходу в 1949 р. для багатостороннього контролю над експортом до СРСР та інших країн Ради економічної взаємодопомоги. Упродовж Холодної війни КОКОМ складав переліки стратегічних товарів і технологій, що не підлягають експорту до країн Східного блоку.

⁷¹² Липкин М.А. Советский союз и интеграционные процессы в Европе: середина 1940-х – конец 1960-х годов. Москва: Русский фонд содействия образованию и науке, 2016. С. 166–167.

⁷¹³ Там само. С. 167.

держави. Так, яскравим прикладом залежності порівняно малих держав Західної Європи від товарів із Східної Європи був імпорт вугілля, яким країни Заходу не могли забезпечити себе самостійно. Тим не менш, обмеження на економічні зв'язки з країнами РЕВ, що запроваджувалися західноєвропейськими державами та США, спричинили значне зменшення товарообігу між СРСР та капіталістичними країнами. Торгівля СРСР з капіталістичними країнами відбувалась за необхідності шляхом укладання окремих угод. Міжнародна правова база для розвитку загальноєвропейських економічних зв'язків у цей період практично не розвивалась. Натомість, в умовах ізоляції СРСР від капіталістичних країн, поштовх для розвитку отримали економічні відносини та зовнішня торгівля між країнами соціалістичного табору.

Система міжнародних економічних відносин між країнами східного блоку ґрунтувалася на спільності економічного ладу та організації зовнішньої торгівлі на принципах державної монополії. Зовнішня політика СРСР була націлена на формування дружнього в політичному та економічному сенсі оточення в умовах протистояння з капіталістичними країнами. Зовнішня торгівля СРСР з країнами РЕВ та між ними здійснювалася на основі спільного планування товарообігу шляхом координації господарських планів, а також впровадження узгодженої системи цін. Держави – учасниці РЕВ намагалися розвинути міжнародний поділ праці, спеціалізацію та кооперацію виробництва між країнами, розширити науково-технічне співробітництво. Для обслуговування зовнішньоторговельних операцій у межах РЕВ була запроваджена система кредитних та валютно-фінансових відносин з використанням міжнародної валюти – переказного рубля, а також були організовані міжнародні банківські інститути РЕВ – Міжнародний банк економічного співробітництва та Міжнародний інвестиційний банк.

Утім, у квітні 1952 р. була зроблена перша спроба налагодження та розширення зовнішньоекономічних зв'язків СРСР шляхом проведення масштабного за докладеними для його організації зусиллями та маловідомого у сучасній науковій літературі міжнародного заходу. Для налагодження економічних зв'язків з капіталістичними країнами за ініціативою керівництва СРСР було проведено Міжнародну економічну нараду (МЕН), на якій були присутні делегати із 48 країн світу. Зокрема, для участі у МЕН були запрошені представники великих західних корпорацій, у т. ч. із США. Для СРСР однією із цілей проведення такого заходу було налагодження ділових контактів із західними виробниками. Одночасно представники Заходу були зацікавлені в економічній співпраці з країнами РЕВ та СРСР зокрема. Під час проведення МЕН з боку СРСР було організовано ряд промислових та продуктових виставок.

У результаті проведення МЕН було ухвалено резолюцію, в якій, зокрема, зазначалося: «Теоретично і практично доведено, що існування різних економічних систем не може бути причиною, що перешкоджає розвитку широких економічних відносин. За бажання співробітництва на основі рівноправності та взаємної вигоди воно може бути здійснене в значних масштабах»⁷¹⁴. Упродовж роботи МЕН було розроблено низку проєктів торгових угод між СРСР та країнами Західної Європи, що, втім, так і не були укладені. Однак дослідження цих проєктів торгових контрактів засвідчує зацікавленість СРСР у обладнанні та матеріалах для важкої промисловості, в той час, як країни Західної Європи потребували сировини та продовольства (нафти, руди, зерна).

Слід зазначити, що проєкт перебудови європейських та світових торгових відносин не було реалізовано насамперед через радянську антизахідну політику всередині держави, а також через міцні політико-економічні зв'язки європейських країн із США, що унеможливило торговельні відносини з СРСР. Отже, на перший план у зовнішньоекономічній політиці СРСР вийшла торгівля з країнами РЕВ, у той час як товарообіг з капіталістичними країнами зменшився з 45% у 1946 р. до 24% у 1956 р. (рис. 2.2).

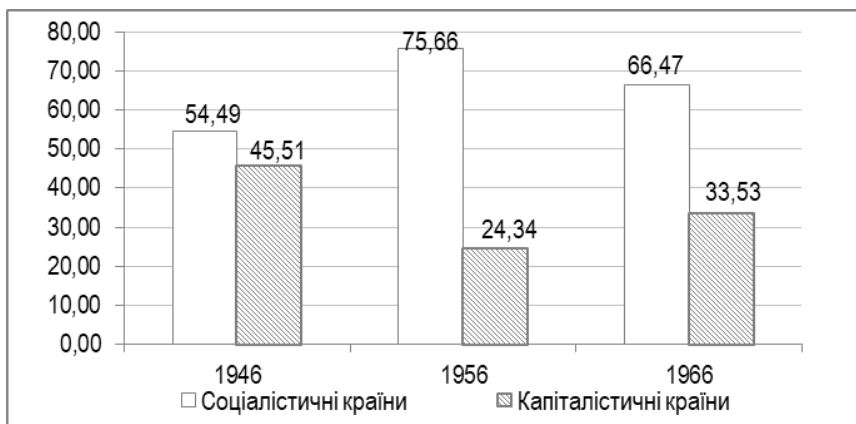

Рис. 2.2. Оборот зовнішньої торгівлі СРСР за групами країн у 1946–1956 рр., %

Джерело: складено автором на основі даних: Внешняя торговля СССР. Статистический сборник. 1918–1966. Москва: Международные отношения, 1967. С. 62–63.

⁷¹⁴ Липкин М.А. Советский союз и интеграционные процессы в Европе: середина 1940-х – конец 1960-х годов. Москва: Русский фонд содействия образованию и науки, 2016. С. 188.

Тим не менше, важливість економічної співпраці з капіталістичними країнами визнавалася у СРСР на найвищому рівні: «Варто підкреслити, – сказав М. Хрущов, – що марксистам-ленінцям не було притаманним уявлення, що загальна криза капіталізму означає повний застій, призупинення виробництва та технічного прогресу. ... Тому нам варто стежити за економікою капіталізму, не сприймати спрощено ленінське гасло про загинання імперіалізму, а лише глибше вивчати все те, що дають нам наука й техніка в країнах капіталізму, для того, аби використовувати досягнення світового технічного прогресу в інтересах соціалізму»⁷¹⁵. Очевидно, саме керуючись цим гаслом, у СРСР із запізненням створювались копії технічних виробів, винайдених у технологічно передових країнах Заходу та, пізніше, в Японії.

В умовах конкуренції на Заході прогресивні технічні вироби користувалися підвищеним попитом, що надавало сигнал виробникам для збільшення виробництва цих товарів. Одночасно в країнах РЕВ за умови тотального планування господарської діяльності було неможливо адекватно оцінити потреби споживачів. Причому відставання СРСР у сфері застосування високих технологій для виробництва побутових товарів було обумовлене не тільки нестачею технологічних рішень та матеріальних засобів, а й орієнтацією всієї господарської системи на першочерговий розвиток військово-промислового комплексу та сировинних галузей економіки.

Дослідження вчених засвідчують загалом низький рівень зовнішньоторговельного обороту в СРСР у післявоєнний період та, що особливо важливо, закріплення відсталості структури торгівлі: «У повоєнні роки, однак, зовнішня торгівля розвивалася досить мляво, навіть незважаючи на створення ... Ради економічної взаємодопомоги – зростання зовнішньоторговельного обороту ледь-ледь випереджало зростання національного доходу. Ще у 1970 р. зовнішньоторговельний оборот становив лише близько 8% відносно національного доходу СРСР, або близько 4% ВВП, якщо обчислювати останній за західною методикою (у США в тому ж році сума експорту та імпорту перевищила 8% ВВП, в Японії становила 18%, у Франції – 26%, в Англії – 32%, у ФРН – 38%)»⁷¹⁶. Таким чином, давалися ознаки економічної ізоляція СРСР від капіталістичних країн та примусовий характер співпраці

⁷¹⁵ XX съезд КПСС. 14–25 февраля 1956 года. Стенографический отчет. Т. 1. Москва: Госполитиздат, 1956. С. 15.

⁷¹⁶ Шмелёв Н., Попов В. На переломе: экономическая перестройка в СССР. Москва: Изд-во АПН, 1989. С. 299.

між країнами РЕВ, що позначилося в тому числі на низьких показниках зовнішньоторговельного обороту.

Можна стверджувати, що низькі обсяги зовнішньої торгівлі СРСР з капіталістичними країнами були обумовлені також і консервацією технологічного укладу в країні. Дослідження зовнішньої торгівлі СРСР засвідчують, що в 1960–1970-х роках у ряді західноєвропейських країн, наприклад у ФРН, особливо були зацікавлені в партнерстві з радянськими підприємствами компанії т. зв. «старих», традиційних галузей (чорної металургії, газової, хімічної промисловості, суднобудування, деяких секторів загального машинобудування). Позиції цих іноземних компаній у національній та світовій економіці були ослаблені в результаті створення промислових комплексів у «нових» галузях (електронній, аерокосмічній, телекомунікаційній та ін.)⁷¹⁷. Водночас у СРСР надавалася перевага традиційним галузям економіки, продукція яких і була об'єктом міжнародної торгівлі.

Основними торговельними партнерами СРСР були соціалістичні країни. У 1950-ті роки на них припадало близько 75–80% обороту зовнішньої торгівлі СРСР, у т. ч. на країни РЕВ – близько 65% (рис. 2.3). Велике значення мав експорт з СРСР, що став для соціалістичних країн основним постачальником палива та сировини.

Рис. 2.3. Частка країн РЕВ у обороті зовнішньої торгівлі СРСР з усіма соціалістичними країнами у 1956 р.

Джерело: складено автором на основі даних: Внешняя торговля СССР. Статистический сборник. 1918–1966. Москва: Международные отношения, 1967. С. 62–63.

⁷¹⁷ Малькевич В.Л., Митрофанов И.Л., Иванов А.С. Внешняя торговля СССР при Н.С. Патоличеве (1958–1985). Москва: О-во сохранения лит. наследия, 2010. С. 268.

У 1950-ті – на початку 1960-х років розгорнулося широке співробітництво СРСР із Китайською Народною Республікою. Завдяки сприянню СРСР, у той період КНР отримав поштовх до індустріального розвитку. Однак загострення політичних суперечностей між керівництвом країн у другій половині 1960-х років призвело до згортання економічного співробітництва між країнами, що позначилось на обсягах торгівлі. Обороти зовнішньої торгівлі СРСР з КНР за короткий період скоротилися більше ніж у п'ять разів⁷¹⁸, що призвело у 1960-ті роки до зменшення питомої ваги соціалістичних країн у обороті зовнішньої торгівлі СРСР загалом.

Стрімке зростання зовнішньої торгівлі СРСР відбулось у 1970-ті роки внаслідок проведення політики розрядки міжнародної напруги. За період 1960–1985 рр. товарообіг СРСР з країнами Західної Європи збільшився з 1,7 млрд руб. до 30,3 млрд руб. Причому радянський експорт зріс з 0,8 млрд руб. до 17,3 млрд⁷¹⁹. Специфічною рисою зовнішньої торгівлі СРСР з капіталістичними країнами був обмін товарами, що були вироблені в різних економічних системах – планового господарства та ринкової економіки. Причому рівень цін на основні товари радянського експорту визначався відповідно до цінових коливань світового ринку, умов постачання, платежів та інших атрибутів зовнішньоекономічної діяльності відповідали західноєвропейським регламентам⁷²⁰.

Залучення України до процесів економічної інтеграції відбувалося шляхом використання її ресурсного та виробничого потенціалу в складі СРСР. У міжнародному та загальносоюзному поділі праці найбільш важливе значення мали такі галузі промисловості України: машинобудування, чорна металургія, паливна та хімічна промисловість. Ці галузі виробництва мали яскраво виражену експортну орієнтацію. Так, наприклад, підприємства Південно-Західного економічного району були основним експортним постачальником продуктів хімічної промисловості. Підприємства машинобудівної промисловості УРСР забезпечували близько 20% усіх загальносоюзних поставок комплектного устаткування у європейські соціалістичні країни⁷²¹.

⁷¹⁸ Внешняя торговля СССР. Статистический сборник. 1918–1966. Москва: Международные отношения, 1967. 245 с.

⁷¹⁹ Малькевич В.Л., Митрофанов И.Л., Иванов А.С. Внешняя торговля СССР при Н.С. Патоличеве (1958–1985). Москва: О-во сохранения лит. наследия, 2010. С. 268.

⁷²⁰ Там само. С. 266.

⁷²¹ Історія народного господарства Української РСР. Т. 3. Кн. 2: Соціалістична економіка в 60-80-ті роки / відп. ред. Т.І. Дерев'янкін. Київ: Наукова думка, 1987. С. 379.

У СРСР декларувався принцип вирішення спільними зусиллями економічних, зокрема і паливно-сировинних, проблем в умовах інтеграції в межах РЕВ. Таким чином, розбудова економік держав РЕВ та забезпечення їх енергетичної стабільності фактично відбувалися за рахунок використання сировини і ресурсів, у тому числі й українських земель. До галузей українського господарства, в яких переважала орієнтація на експорт до країн-членів РЕВ, належали суто сировинні галузі: залізорудна, металургійна та вугільна промисловість УРСР.

Значні обсяги поставок залізної руди з Кривбасу до країн РЕВ забезпечували розвиток металургійної промисловості цих країн. Наявність розгалуженої транспортної інфраструктури на території України сприяла перевезенню експортованої залізної руди залізничним, річковим та морським транспортом. Імпорт криворізьких руд забезпечував країнам – членам РЕВ 2/3 виплавки чавуну⁷²². Саме у відповідь на зростаючі потреби споживання залізної руди – як усередині країни, так і за її межами – відбувалося розширення виробничих потужностей гірничо-збагачувальних комбінатів.

Металургійна промисловість УРСР була великим постачальником до країн РЕВ металургійної продукції – прокату, чавуну і сталі. Фактично, експортована з України продукція низького ступеня обробки доповнювала повний цикл виробництва на металургійних підприємствах інших країн – учасниць РЕВ. Така структура виробництва та експорту товарів з низькою доданою вартістю не могла забезпечувати розвиток економіки України, тим більше, під впливом викликів НТР.

Країни – учасниці РЕВ переважали у зовнішній торгівлі СРСР до середини 1980-х років. Імпорт СРСР з країн РЕВ в основному становили машини та обладнання, а також продовольчі та промислові товари народного споживання. А от у структурі експорту з СРСР продовжували домінувати сировинні товари: «У радянській зовнішній торгівлі із Заходом на машини і обладнання припадає менше 2% експорту, на високотехнологічні товари – всього 0,23%, тоді як в експорті країн, що розвиваються, їх частка становить 13%. Натомість 80% доходів у конвертованій валюті ми отримуємо саме від експорту сировини, головним чином нафти і газу»⁷²³. Таким чином, залучення СРСР до міжнародного поділу праці відбувалось на основі поси-

⁷²² Там само. С. 383.

⁷²³ Шмелёв Н., Попов В. На переломе: экономическая перестройка в СССР. Москва: Изд-во АПН, 1989. С. 304.

лення та закріплення відсталої та по суті колоніальної структури торгівлі із сировинною спеціалізацією.

Слід зазначити, що бізнес-кола західних країн, зокрема США, усвідомлювали та використовували факт нестачі в СРСР високих технологій, конкурентоспроможних товарів кінцевого виробництва та валюти, свідчення чого залишились у журналі *Fortune* тих часів: «...Необхідно дозволити Радянському Союзу отримати якомога більше твердої валюти, оскільки у підсумку ця валюта буде використана для придбання обладнання і технологій на Заході, за допомогою цього обладнання буде видобуватися сировина, що також прийде на Захід»⁷²⁴. Таким чином, СРСР фактично став джерелом постачання сировини для західних країн та сам неспроможний був відповісти на виклики НТР шляхом створення нових технологій та виробництва високотехнологічного обладнання.

Посилення міжнародного співробітництва та поглиблення міжнародної спеціалізації та кооперації в межах РЕВ все ж таки не змогли запобігти появі негативних проявів у економічній діяльності країн – учасниць РЕВ. В умовах жорсткого планування розвитку кооперації та торгівлі примусовим чином створювався ринок збуту для виробників і, водночас, відсутність конкуренції не стимулювала до покращення якісних характеристик товарів та розширення асортименту продукції, що випускалася. Відсутність конкурентних відносин між виробниками та відсутність боротьби за споживача, зокрема, призвела до консервації технологічного рівня виробництва продукції, що постачалася країнами РЕВ. Відставання країн соцтабору у масштабах та ступені впровадження досягнень НТР з часом дедалі більше посилювалося, що, зрештою, призвело до усвідомлення неефективності методів централізованого планового господарства в нових умовах розвитку та переорієнтації політики центральноєвропейських країн – членів РЕВ на Захід.

Економічна система капіталістичних країн виявилась більш життєздатною та ефективною порівняно з командно-адміністративною економікою. Конкуренція різних систем господарювання в ХХ ст. обумовила виживання найбільш ефективної системи, що відповідала викликам науково-технічної революції та все більшій інтернаціоналізації господарської діяльності в умовах посилення конкурентної боротьби.

Таким чином, НТП став стимулом міжнародної економічної інтеграції і фактично рушійною силою розвитку національних економік, забезпечуючи економічне зростання та покращення рівня і умов життя. Основною харак-

⁷²⁴ Геллер М.Я. Российские заметки 1969–1979. Москва: МИК, 1999. С. 402.

теристикою залучення СРСР до міжнародного поділу праці було переважання зовнішньої торгівлі з країнами соцтабору, а також наявність і посилення у 1970-х роках торговельних зв'язків з капіталістичними країнами. Зовнішньоекономічна політика СРСР виявилася неспроможною відповісти на зміни зовнішнього середовища під впливом НТР шляхом поглиблення спеціалізації виробництва та кооперації в межах РЕВ за умов відсутності конкурентного середовища⁷²⁵. В результаті відбулося закріплення відсталого структури міжнародної торгівлі СРСР з переважанням експорту енергоносіїв та сировинних матеріалів, а також відставання від капіталістичних країн у сфері застосування високих технологій для виробництва побутових товарів.

Перебування України у складі СРСР та союзна монополія на зовнішню торгівлю означали, що економіка України фактично була відсторонена від світових інтеграційних процесів, натомість – повністю підпорядкована союзному адміністративному плануванню та інтегрована у економіку СРСР. Україна – як політично, так і економічно – була повністю залежною від рішень керівництва Союзу, в тому числі у сфері побудови зовнішньоекономічних зв'язків з країнами РЕВ. На відміну від країн центральної та східної Європи, що входили до РЕВ та мали шанси на зближення з ринковою економікою країн Західної Європи, Україна не мала таких можливостей, оскільки не існувала як самостійне державне утворення.

У складі СРСР Україна вирізнялася значним потенціалом для здійснення зовнішньоекономічної діяльності, що був обумовлений особливостями географічного розташування та наявністю широкого переліку природних ресурсів. Так, вигідне територіальне положення українських земель на перехресті прадавніх торговельних шляхів між різними цивілізаціями, наявність розгалуженої транспортної інфраструктури, зокрема водної, та багаті корисні копалини, що обумовлювали розвиток видобувної, паливної, хімічної промисловості, чорної металургії та машинобудування, зумовили те, що господарство України стало важливою і незамінною ланкою у здійсненні зовнішньоекономічної діяльності СРСР.

Економічну доцільність використання продуктивних ресурсів українських земель у радянські часи було принесено в жертву нарощенню військової могутності. Розміщенням промислових підприємств з точки зору

⁷²⁵ Сливка Т.О. Вплив науково-технічної революції на зовнішньо-економічні зв'язки та міжнародну економічну інтеграцію у другій половині ХХ ст. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2019. Вип. 52. С. 255–275. URL: <https://doi.org/10.15407/ingedu2019.52.255>

обороздатності пояснюється основна частина капіталовкладень у будівництво та реконструкцію об'єктів саме важкої промисловості, оскільки ця галузь забезпечувала обороноздатність країни та виробництво безпосередньо воєнної продукції. Натомість поза увагою залишались потреби населення в забезпеченні товарами народного споживання. Варто зазначити, що капіталовкладення здійснювалися переважно в промислово розвинені регіони СРСР, зокрема й України, в той час як неіндустріалізовані території потребували ресурсів для розвитку. Відтак розрив між промисловими центрами та периферією фактично збільшувався, незважаючи на декларування принципу рівного розвитку всіх республік та народів СРСР⁷²⁶.

В умовах панування державної монополії зовнішньої торгівлі відбулося відчуження виробників від зовнішніх ринків, адже підприємства не мали права безпосередньо брати участь у міжнародній торгівлі. Це негативно впливало на зацікавленість виробників у підвищенні конкурентоспроможності експортної продукції та обумовило в подальшому складнощі у зовнішньоекономічній діяльності підприємств, оскільки вони не мали досвіду проведення експорто-імпортних операцій, пошуку партнерів, укладення угод тощо.

Натомість економічний потенціал українських підприємств було реалізовано шляхом їх залучення в межах планової системи державного управління і контролю над експортом та імпортом, рухом факторів виробництва та переміщенням робочої сили до торговельних відносин з іншими країнами світу. Про залучення українських підприємств до міжнародних економічних зв'язків свідчить широка географія торговельних партнерів УРСР (від 87 до 105 країн світу в різний час), більшість з яких становили країни, що розвиваються. На країни – учасниці РЕВ припадало 60% українського експорту⁷²⁷.

Україна у союзному поділі праці займала значне місце. Так, із 19 економічних районів усього СРСР три знаходились на території України, а саме: Донецько-Придніпровський, Південно-Західний, Південний. Серед п'яти промислових районів СРСР два були розташовані на території України – Донбас та Придніпров'я.

⁷²⁶ Коропецький І.-С. Економічні праці: збірник статей. Київ: Смолоскип, 1998. С. 65–66.

⁷²⁷ Крупина В. Експортні поставки Української РСР у другій половині 1960-х – першій половині 1980-х років: напрямки, структура, результати. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. 2011. № 16. С. 194.

Українські землі у складі народногосподарського комплексу СРСР були одним із найважливіших районів паливно-енергетичної, металургійної та машинобудівної промисловості, а також хімії, харчової промисловості та великого механізованого сільськогосподарського виробництва. В УРСР вироблялося приблизно 20% сукупного суспільного продукту СРСР. В загальносоюзному виробництві у 1970 р. найбільшу частку становила така українська продукція: прокат чорних металів – 40,5%, мінеральні добрива – 19,1%, електроенергія – 18,6%, трактори – 32,1%, сільськогосподарські машини – 23%, телевізори – 29,6%, олія – 38,5%, цукор-пісок – 58,4%, цукрові буряки – 58,8%, соняшник – 43,2%, інша продукція сільського господарства – близько 23%⁷²⁸.

З українських підприємств до інших республік СРСР та за кордон активно вивозили кам'яне вугілля, кокс, залізну руду, природний газ, чавун, сталь, прокат чорних металів, металургійне та гірничо-шахтне обладнання, турбіни, електродвигуни, дизелі, трактори, екскаватори, автобуси, сільськогосподарські машини, мінеральні добрива, зерно, цукор, олію тощо.

Відповідно до географічної спеціалізації, експортні поставки здійснювали підприємства трьох економічних районів: Донецько-Придніпровського (продукція металургії та машинобудування), Південно-Західного (паливо, електроенергія, продукти хімічної промисловості, обладнання та прилади), Південного (продукція верстатобудування та обладнання).

У міжнародному та загальносоюзному поділі праці найбільш важливе значення мали такі галузі промисловості України, як: машинобудування, чорна металургія, паливна та хімічна промисловість. Ці галузі виробництва мали яскраво виражену експортну орієнтацію. Так, наприклад, підприємства Південно-Західного економічного району були основним експортним постачальником продуктів хімічної промисловості. Підприємства машинобудівної промисловості УРСР забезпечували близько 20% усіх загальносоюзних поставок комплектного устаткування у європейські соціалістичні країни⁷²⁹. Водночас розвивалися коопераційні зв'язки у галузях, що виробляють продукцію з високою часткою доданої вартості.

Попри переважно аграрно-сировинну спеціалізацію українського господарства, з підприємств УРСР до інших радянських республік та за кордон активно вивозили металургійне, енергетичне та гірничошахтне обладнання,

⁷²⁸ Історія народного господарства Української РСР: у 3 т., 4 кн. Т. 3. Кн. 2: Соціалістична економіка в 60–80-ті роки. Київ: Наукова думка, 1987. С. 263.

⁷²⁹ Там само. С. 379.

турбіни, електродвигуни, станки, дизелі, трактори, екскаватори, автобуси, сільськогосподарські машини, літаки та авіаобладнання, телевізори, радіоприймачі, вироби оптичної та приладобудівної промисловості, медичне обладнання та фармацевтичні препарати тощо.

У 1970 р. у загальносоюзному виробництві продукція українського машинобудування і обладнання становила, наприклад: тракторів – 32,1%, сільськогосподарських машин – 23%, телевізорів – 29,6%. Отже, вітчизняні підприємства машинобудівної, електротехнічної та інших галузей займали важливе місце у структурі виробництва та були залучені до різних видів спеціалізації. Так, наприклад, Україна обмінювала свої верстати на узбецьку бавовну, власні побутові холодильники – на промислові рефрижераторні установки Азербайджану, переробляла на своїх хімічних комбінатах російську нафту, постачала вузли для авіапідприємства у Ташкенті, широкий обмін готовими виробами в межах предметної спеціалізації здійснювався з іншими союзними республіками.

Сировинні галузі економіки УРСР мали стійку експортну орієнтацію на випуск продукції для потреб країн – членів РЕВ. Водночас країни РЕВ були постійними постачальниками до УРСР засобів виробництва та товарів народного споживання (металургійного устаткування, верстатів, машин і механізмів для гірничої промисловості, транспортного обладнання, виробів легкої промисловості тощо). Потужним чинником закріплення низькотехнологічної структури виробництва був екстенсивний тип економічного зростання, що призводив до низької конкурентоспроможності вітчизняної продукції на зовнішніх ринках.

Негнучкість та неможливість планової системи торгівлі вчасно реагувати на кон'юнктуру та потреби зовнішнього ринку призводила до частих випадків недопостачання іноземним партнерам товарів та сировини. Українські продовольчі товари часто мали низьку якість, що підтверджено великою кількістю рекламаций. Наприклад, у 1967 р. із-за кордону надійшло 288 рекламаций на низьку якість сировинних і продовольчих товарів, у 1970 р. радянські представництва за кордоном надіслали українським підприємствам-експортерам 161 скаргу⁷³⁰. Крім того, якість товарів народного споживання, що вироблялися в середині країни, залишалась на низькому рівні та не витримувала конкуренції з імпортованими товарами з країн РЕВ. Саме

⁷³⁰ Крупина В. Експортні поставки Української РСР у другій половині 1960-х – першій половині 1980-х років: напрямки, структура, результати. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. 2011. № 16. С. 196.

цим пояснюється широкий перелік імпорту товарів народного споживання за наявності виробництва аналогічних товарів в СРСР.

Нестача високотехнологічного обладнання на підприємствах УРСР у 1970–1980-ті роки також відчувалася достатньо гостро. Використання імпортного, в тому числі з капіталістичних країн, обладнання та технологій відбувалося певною мірою практично в усіх галузях економіки УРСР. Проте фрагментарне використання імпортного обладнання та окремих технологічних вузлів, нестача вітчизняних комплектуючих та витратних матеріалів для імпортного обладнання свідчило про його неефективне використання.

Таким чином, капіталістичні країни Західної Європи відповіли на виклики НТР інтеграцією та реалізацією наукового потенціалу в контексті переорієнтації виробництва у наукоємні галузі. Натомість, СРСР та Україна як його складова, в умовах структурних зрушень світового господарства продовжували нарощувати експорт енергоносіїв та сировини, що унеможливило інноваційне оновлення та прогресивні зміни в структурі національної економіки.

Лише наприкінці 1980-х років почали розвиватися прямі коопераційні зв'язки підприємств у міжнародному економічному співробітництві⁷³¹. Так, Львівське виробниче об'єднання «Конвеєр» та болгарсько-угорське товариство «Інтрансмаш» об'єднали свої зусилля щодо спільного виробництва автоматизованих транспортно-складських систем та засобів гідроавтоматики; Тернопільський комбайновий завод і завод з виробництва ґрунтообробних машин Німецької Демократичної Республіки спільно виготовляли бурякозбиральні комбайни; чехословацьке об'єднання «Сігма» та Сумське виробниче об'єднання «Насосенергомаш» ім. 60-річчя СРСР налагодили спільне виготовлення насосів для нафтових свердловин⁷³². У ті ж 1980-ті роки спільними зусиллями були збудовані нові індустріальні об'єкти на території України, зокрема, хімічні, машинобудівні та металургійні заводи, гірничорудні комбінати, атомні та теплові електростанції (до прикладу, Одеський, Дніпродзержинський та Горлівський хімічні заводи, Миколаївський глиноземний завод, Криворізький гірничо-збагачувальний комбінат, Хмельницька та Південноукраїнська АЕС тощо). Також допускалася певна

⁷³¹ Прямые связи в экономическом сотрудничестве стран – членов СЭВ / авт.: В.Р. Сиденко и др.; отв. ред.: В.С. Будкин и В. Иванов; АН УССР. Ин-т социальных и экономических проблем зарубежных стран. Киев: Наукова думка. 1990. 200 с.

⁷³² Современный этап развития социалистического содружества и перестройка: учебное пособие / Ширяев Ю.С. (ред.) и др. Москва: Политиздат, 1988. С. 197–198.

регіональна автономія у формі так званих «прикордонних економічних зв'язків»⁷³³. Однак ці кроки не могли змінити централізований характер управління зовнішньоекономічною діяльністю та створити імпульси технічної модернізації виробництва та підвищення міжнародної конкурентоспроможності вітчизняних підприємств.

Після здобуття Україною незалежності, незважаючи на наукові обґрунтування необхідності структурної перебудови економіки та проведення реформ, галузева структура національного виробництва продовжувала залишатись низькоефективною. Упродовж останніх десятиліть разом із відставанням від світових темпів економічного розвитку відбувалася поступова структурна трансформація промисловості у бік переважного розвитку найбільш простих за технологічним рівнем переробних виробництв і, як наслідок, спеціалізацією економіки України фактично стало сировинне постачання та розвиток виробництв із невисокою доданою вартістю. Питома вага сільського господарства у валовій доданій вартості України (11,8%) набагато перевищує середні значення цього показника країн ЄС (1,6%)⁷³⁴. Структура промисловості України та динаміка її розвитку свідчать про явища деіндустріалізації, що підтверджує, зокрема, скорочення частки переробної промисловості у валовій доданій вартості. Тоді як у розвинених країнах перевага надається виробництву на основі високих технологій, частка високотехнологічної продукції в промисловому експорті України становить менше 5%, що у рази менше за рівень країн ЄС (16,92%), Китаю (26,3%), Південної Кореї (30,1%), Ірландії (31,4%), Малайзії (50,9%)⁷³⁵.

Поки що немає підстав характеризувати економіку України як повністю сировинну, оскільки в ній ще присутнє виробництво машин, обладнання, наземного транспорту, літакобудування тощо. Однак беззаперечним є той факт, що ці підприємства не формують основу національної економічної системи і їм дедалі складніше конкурувати на міжнародних ринках.

⁷³³ Региональные аспекты сотрудничества СССР со странами СЭВ / В.С. Будкин, И.Ф. Зайцев, В.Р. Сиденко; отв. ред. В.С. Будкин; АН УССР. Ин-т соц. и эк. проблем заруб. стран. Киев: Наукова думка. 1988. 387 с.

⁷³⁴ Структурні трансформації в економіці України: динаміка, суперечності та вплив на економічний розвиток: наукова доповідь / Л.В. Шинкарук, І.В. Барановська та ін. Київ: ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України», 2015. С. 36.

⁷³⁵ Кораблін С.О. Макроекономічна динаміка України: пастка сировинних ринків: монографія / НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». Київ, 2017. С. 210.

Таким чином, розвиток світового господарства в другій половині ХХ ст. відбувався під впливом наслідків науково-технічної революції, що докорінно змінила технологічні основи матеріального виробництва шляхом перетворення науки на безпосередній фактор виробництва та спричинила посилення економічних зв'язків між країнами. Факторами, що спонукали країни до економічної взаємодії та розвитку міжнародної торгівлі, стали: швидкий індустріальний розвиток провідних країн та удосконалення засобів міжнародного транспорту і комунікацій; зміна структури енергетичного балансу розвинених капіталістичних країн, зокрема величезне зростання споживання нафтопродуктів; діяльність транснаціональних корпорацій та запровадження ними масового виробництва стандартизованих виробів.

Отже, розвиток міжнародної торгівлі разом з іншими чинниками спонукав країни до економічної інтеграції та створення міждержавних об'єднань. Інтеграційні утворення були засновані на протилежних підходах ведення господарства. Проте післявоєнний розподіл держав на військово-політичні блоки та економічні об'єднання не призвів до повного припинення економічних зв'язків між країнами з протилежних угруповань. Так, статті експорту з СРСР та країн соціалістичного табору були вкрай важливими для економіки країн Західної Європи. Водночас закритість, побудова господарських зв'язків у межах планової економіки, відсутність справжніх ринкових відносин та вільного переливання капіталу не дали країнам РЕВ змоги досягти такої економічної інтеграції, як на Заході.

Історичний досвід структурних перетворень в Україні в контексті розвитку світового господарства виразно демонструє перманентну диспропорційність розвитку економіки, а саме переважання випуску продукції сировинного характеру та неглибокої технологічної обробки. Така структура виробництва була закладена ще в часи промислового перевороту за умов відсутності української державності та залишалась переважно незмінною впродовж ХХ ст., незважаючи на проведену індустріалізацію та реформи.

Розділ 17. СВІТОВА ЕНЕРГЕТИЧНА КРИЗА 1970-х років ЯК ЧИННИК ЕКОНОМІЧНИХ ДИСБАЛАНСІВ

Особливий вплив на структуру світової економіки та, зокрема, економіки України зчинила енергетична криза, що розгорнулась у 1970-х роках. Кризі передувало стрімке поширення використання у виробництві та побуті вуглеводневих ресурсів (нафти та природного газу), що у другій половині ХХ ст. призвело до докорінних змін у всіх сферах життєдіяльності. Зокрема,

застосування нових джерел енергії стимулювало науково-технічний прогрес, прискорило економічне зростання та підняло на новий рівень екологічні проблеми людства. Відповіді капіталістичних держав та СРСР на нові виклики в умовах енергетичної кризи були досить різними та мали неподібні наслідки для подальшого економічного розвитку. Структурні зрушення господарства України у другій половині ХХ ст. під впливом світової енергетичної кризи задали напрям подальшого розвитку національної економіки та визначили основні параметри енергетичної системи незалежної України.

Найбільші світові запаси нафти були відкриті в середині ХХ ст. на Близькому Сході: у Саудівській Аравії – у 1948 та 1951 рр., Кувейті – у 1938 та 1951 рр., Іраку – у 1951 р. У 1956–1957 рр. нові родовища нафти були знайдені в Африці – Алжирі, дельті Нігера, Лівії. Поряд із нафтою новим джерелом енергії у ХХ ст. став природний газ, широке застосування якого у промислових масштабах розпочалось іще у 20–30-х роках ХХ ст. У 1960–1980-х роках було відкрито низку найбільших за запасами природного газу родовищ на території республік СРСР, а також в інших країнах світу⁷³⁶. Як не дивно, саме на історичний період відкриття найбільших вуглеводневих корисних копалин – джерел енергії – припала світова енергетична криза.

Відкриття нових величезних за обсягами запасів нафти і природного газу поклато початок вуглеводневої епохи, що ознаменувало перехід до нових джерел енергії у виробництві та побуті, а також прискорення темпів економічного розвитку та науково-технічного прогресу. Серед причин швидкого зростання ринку нафти у світі було бажання нафтовидобувних країн отримати якомога більші доходи, що зумовлювало перевиробництво нафти та її здешевшення. Крім того, нафта та нафтопродукти певною мірою вважались фактором економічного зростання та модернізації промисловості, а також більш екологічними за вугілля, що створює значні обсяги викидів вуглецю при спалюванні.

Водночас у суспільстві промислово розвинених країн поступово набирали ваги ідеї збереження навколишнього середовища. Проблеми екології із середини 1960-х років почали займати особливе місце в політичному процесі у США та в інших країнах. Особливо гостро стояло питання використання вугілля для опалення помешкань, оскільки шкідливі речовини, що виділяються при спалюванні вугілля, в періоди пікових навантажень на енергетичну систему повністю вкривали щільним туманом великі міста, такі

⁷³⁶ Энергетика: история, настоящее и будущее: в 4-х т. Т. 1: От огня и воды к электричеству / В.И. Бондаренко и др.; науч. ред. И.Н. Карп и др. Киев, 2005. С. 199.

як Нью-Йорк чи Лондон, завдаючи при цьому значної шкоди здоров'ю людей. Більш екологічним заміном вугілля для опалення помешкань було визнано нафтопродукти, що значною мірою стимулювало на них попит. Поширення набувало використання природного газу, в тому числі також і з огляду на екологію. Природний газ є найчистішим видом органічного палива, оскільки при його спалюванні концентрація викидів шкідливих речовин в атмосферу менша порівняно з вугіллям та нафтопродуктами.

У 1960-ті роки конкуренція на ринку нафти та нафтопродуктів дедалі більше загострювалась – унаслідок відкриття нових родовищ, з одного боку, та зростання видобутку в старих родовищах з метою більшого заробітку – з іншого⁷³⁷. Розширення пропозиції призводило до падіння ціни на нафту, що знову сприяло поширенню її використання.

Гігантами енергетичної галузі у другій половині ХХ ст. були британські та американські компанії, що розпочали свою історію ще на межі ХІХ–ХХ ст. Серед них Standard Oil, Exxon, Mobil, Aramco, British Petroleum, Chevron, Royal Dutch, Shell, Texaco, Gulf Oil та інші. Саме між ними розгорнулася гостра конкурентна боротьба за доступ до вуглеводневих корисних копалин. Як показала подальша історія, нафта виступала у тому числі й вагомою причиною проведення військових операцій та зміни урядів. Володіння енергоресурсами фактично стало засобом впливу на політичні рішення керівників країн світу. Можна сказати, що нафта певною мірою сама стала новою зброєю, під тиском ціни на яку та внаслідок можливості обмеження постачання вирішувались геополітичні питання.

Розробка нових родовищ призвела до швидкого зростання споживання нафтопродуктів та докорінної зміни структури енергетичного балансу розвинених капіталістичних країн. Якщо в минулому такі країни, як Англія, ФРН, Франція, Японія, Бельгія, Нідерланди задовольняли свої потреби в енергетичних ресурсах переважно за рахунок власного видобутку вугілля, то за умов розширеної пропозиції імпортовані нафтопродукти стали задовольняти не лише весь приріст потреб у джерелах енергії, а й поступово заміщувати видобуток вугілля⁷³⁸.

⁷³⁷ Сливка Т.О. Світова енергетична криза та структурні зрушення господарства України (1960–80-і роки). *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2020. Вип.. 53. С. 308–309. URL: <https://doi.org/10.15407/ingedu2020.53.305>

⁷³⁸ Политическая экономия современного монополистического капитализма: в 2-х-х т. Т. 2 / отв. ред. Н.Н. Иноземцев. Москва: Мысль, 1970. С. 64.

Не можна не відзначити швидке та інтенсивне економічне зростання в 1960-х роках у США – найпотужнішій економіці світу, що споживала найбільшу кількість енергоресурсів. Економічне піднесення та зростання доходів населення створювало відповідний споживчий попит. Для задоволення новоствореного попиту підприємства нарощували виробництво, збільшуючи при цьому споживання енергоресурсів. Нова нафтохімічна промисловість переробляла нафту на пластмасу, що поступово витісняла традиційні матеріали в усіх сферах життєдіяльності. Нові реалії життя, що були спричинені широким застосуванням нового енергетичного ресурсу, описані американським дослідником Д. Єрґіном: «Невблаганний потік нафти змінював все на своєму шляху. Ніде ці зміни не були такі помітні, як в американському пейзажі. Надлишок нафти сприяв поширенню автомобіля, а він породив новий стиль життя. Дійсно, настала ера вуглеводневої людини. Стрічки доріг громадського транспорту, особливо залізниця, що пов'язували американців з досить щільно населеними містами, були зметені нашествиям автомобіля, велика хвиля переселення у передмістя прокотилася країною»⁷³⁹. Подібні тенденції відбувалися і в інших країнах. Отже, нові умови життя засвідчують зростання потреб та створення нового попиту, в тому числі на енергоресурси.

У 1970-х роках на світовому ринку нафти відбулись зміни – попит наздоганяв пропозицію, а накопичені за двадцять років запаси поступово вичерпувалися. На період кінця 1960-х – початок 1970-х років припали швидкі темпи економічного зростання в індустріальних країнах. Це зростання значною мірою обумовлювали видобуток та використання енергоресурсів. Попит на нафту у західному світі зріс з майже 19 млн барелів на день у 1960 р. до більш ніж 44 млн барелів на день у 1972 р.⁷⁴⁰.

Сучасні дослідження доводять зв'язок між зростанням світового ВВП (майже на 5% на рік) та збільшенням світового видобутку неочищеної нафти (на 7,56% на рік) у роки «славного тридцятиріччя» – періоду 1946–1972 рр., – упродовж якого зміни в економіці розвинених капіталістичних країн призвели до швидкого зростання рівня життя населення та форму-

⁷³⁹ Єрґин Д. Добыча: Всемирная история борьбы за нефть, деньги и власть / пер. с англ. Москва: ДеНово, 1999. С. 578.

⁷⁴⁰ Там само. С. 595.

вання суспільства споживання⁷⁴¹. Проте таке стрімке зростання економіки та споживання не враховувало фізичні обмеження корисних копалин та забруднення довкілля. Ця траєкторія розвитку світової економіки не могла продовжуватися безперервно і у 1970-х роках відбувся розрив зв'язку між зростанням світового ВВП та рівнем видобутку нафти. Варто зазначити, що на сучасному етапі існують протилежні наукові підходи щодо чутливості ринку нафти до змін динаміки світового економічного зростання, що або засвідчують, або спростовують наявність такої кореляції⁷⁴².

Загально визнаною причиною економічної кризи 1970-х років були нафтові шоки 1973 р. та 1979 р., у результаті яких світова економіка опинилась у стані енергетичної кризи, наслідки якої вплинули на всі сфери життєдіяльності. Збіг економічних та політичних факторів, за якими слідувало скорочення видобутку нафти, зменшення пропозиції пального на ринках капіталістичних країн та зростання цін на нафту з 2,8 дол. США за барель до 10,4 дол. США за барель та з 95,3 дол. США/т (13 дол. США за барель) до 254,4 дол. США/т (34,7 дол. США/барель) у період першого та другого нафтових шоків відповідно⁷⁴³.

Подорожчання нафти стимулювало розвинені країни світу шукати шляхи заміни рідкого палива іншими енергоресурсами. Наприклад, Франція та Японія запровадили програми прискореного розвитку ядерної енергетики. Відбулось часткове повернення до використання вугілля та зростання споживання природного газу (США та інші країни). Але найважливішим наслідком обмеження ресурсів стали заходи енергоощадливості та енергозбереження в промисловому виробництві та побуті, а також розвиток альтернативних джерел енергії. Енергетична криза 1970-х років загострила проблеми збереження довкілля та використання корисних копалин планети. Криза у широкому сенсі – як спосіб очищення від застарілого та неефективного – спонукала до розвитку прогресивних альтернативних джерел енергії,

⁷⁴¹ Laurie Debove. Le pétrole : Le sang noir du monde moderne. La Relève et La Peste, 1 mars 2019. URL: <https://lareleveetlapeste.fr/le-petrole-le-sang-noir-du-monde-moderne> (дата звернення – 18.03.2020).

⁷⁴² Лір В.Е. Закономірності формування кон'юнктури та маніпуляції «невидимої руки» нафтового ринку. *Економіка і прогнозування*. 2016. № 1. С. 98. URL: <https://doi.org/10.15407/eip2016.01.095>

⁷⁴³ Створення стратегічних резервів нафти та нафтопродуктів в Україні: стан, проблеми, пошук шляхів на основі міжнародного досвіду: аналітична доповідь. *Національна безпека і оборона*. 2007. № 4(88). С. 2.

пропагування та поширення ідей дбайливого ставлення до природи та енергоресурсів зокрема.

Разом із тим ще одним наслідком енергетичної кризи стало збільшення експорту до капіталістичних країн енергоресурсів, зокрема нафти, з СРСР. Реакція СРСР та країн Заходу на ситуацію, що склалася на ринку енергоресурсів у 1970-х роках, була прямо протилежною. Зростання ціни на нафту на Заході спричинило технологічний бум в галузях, пов'язаних із видобутком корисних копалин та в енергетиці. На противагу розвиненим капіталістичним країнам, відповіддю СРСР на енергетичну кризу стало нарощення видобутку енергоресурсів (табл. 2.39). Утім, прискорений розвиток у СРСР отримала атомна енергетика. Заходи енергозбереження в радянських республіках не набули таких масштабів, як у західних країнах. Фактично найбільшим стимулом для радянської політики енергозбереження було не зростання цін на енергоресурси у 1970-ті роки, а їх падіння у 1980-х роках, що різко обмежило валютні надходження, проте в подальшому стимулювало продаж більших обсягів нафти на експорт⁷⁴⁴.

Таблиця 2.39

Видобуток нафти в СРСР за 1975–1989 рр., млн т/рік

Регіони	1975 р.	1980 р.	1985 р.	1987 р.	1989 р.
СРСР	491	603	595	624	607
Росія	412	549	543	569	552
Україна	13	8	6	6	6
Білорусь	8	3	2	2	2
Казахстан	24	19	23	25	25
Туркменістан	16	8	6	6	6
Узбекистан	1	1	2	2	3
Азербайджан	17	15	13	14	13

Джерело: складено автором за даними: Капустин В.М., Кукес С.Г., Бертолусини Р.Г. Нефтеперерабатывающая промышленность США и бывшего СССР. Москва: Химия, 1995. С. 27.

Таким чином, СРСР обрав шлях розвитку за рахунок нарощування видобутку корисних копалин та вирученої валюти від продажу енергоресурсів. Експорт нафти та природного газу були головним джерелом отримання валюти. Якщо у 1970 р. обсяги валютних надходжень СРСР від нафтового

⁷⁴⁴ Ермолаев С. Формирование и развитие нефтегазовой зависимости Советского Союза. Московский центр Карнеги. 2017. С. 37. URL: https://carnegie.ru/2017/03/31/ru-pub-68448#_edn88 (дата звернення – 18.03.2020).

експорту становили 1,05 млрд дол. США, то в 1975 р. – вже 3,72 млрд дол. США, а до 1980 р. зросли до 15,74 млрд дол. США, тобто майже в 15 разів⁷⁴⁵. Отже, експорт сировини був головним фактором розвитку країни, а енергетична криза 1970-х – початку 1980-х років, сприяючи збільшенню експорту енергоресурсів з Радянського Союзу на Захід, поклала початок залежності СРСР від «нафтодоларів».

Основу індустріального виробництва УРСР становили підприємства важкої промисловості – переважно заводи традиційних галузей. У структурі господарства країни найшвидшими темпами розвивались галузі паливно-енергетичного комплексу – нафтохімічна промисловість та електроенергетика. За 1961–1965 рр. виробництво продукції хімічної та нафтохімічної промисловості зросло удвічі. Обсяг промислового виробництва нафтодобувної та нафтопереробної галузі зріс у два рази за період 1966–1970 рр. Зростання обсягів виробництва продукції машинобудування та металообробки було меншим – за 1961–1965 рр. на 82–85%. За 1960–1985 рр. виробництво електроенергії збільшилося у п'ять разів⁷⁴⁶.

У радянський період на території України було створено потужну об'єднану енергетичну систему світового класу зі встановленою потужністю електростанцій 55,4 ГВт, виробництвом електроенергії у обсязі 296,3 млрд кВт·год, обсягом електроспоживання – 268,2 млрд кВт·год та експортом електроенергії – 28,1 млрд кВт·год.⁷⁴⁷ Проте енергетична система СРСР характеризувалася низьким рівнем енергоефективності, що було обумовлене, в тому числі, наявністю дешевих енергоресурсів. До того ж, після зростання світових цін на енергоресурси у 1973 р., коли капіталістичні країни перейшли до енергозбереження, у СРСР не були достатньо впроваджені заходи зменшення енергоємності промислових підприємств. Динаміка зменшення енергоємності ВВП упродовж 1975–1990 рр. становила: у США – 46%, у Японії (де вона й до цього перебувала на рекордно низькому рівні) – 35%, у СРСР – лише 16%⁷⁴⁸.

⁷⁴⁵ Славкіна М.В. Триумф и трагедия. Развитие нефтегазового комплекса СССР в 1960–1980-е годы. Москва: Наука, 2002. С. 113–131.

⁷⁴⁶ Історія народного господарства Української РСР: у 3-х т., у 4-х кн. Т. III. Кн. 2. / Т.І. Дерев'янкін (відп. ред.) та ін. Київ: Наукова думка, 1987. С. 155.

⁷⁴⁷ Кузнецова К.О., Дергачова В.В. Передумови та перспективи розвитку енергетичного ринку України. *Актуальні проблеми економіки та управління: збірник наукових праць молодих вчених*. 2014. Вип. 8. URL: <http://probleconomy.kpi.ua/pdf/2014-34.pdf> (дата звернення – 18.03.2020).

⁷⁴⁸ Енергетика: історія, сучасність і майбутнє / за ред. І.Плачкова. Кн. 5: Електроенергетика та охорона навколишнього середовища. Функціонування

Енергетична криза стала відправною точкою прискореного розвитку нафтогазохімічного комплексу СРСР, до якого входили і підприємства України. Країна швидко вийшла на перші позиції в світі з видобутку нафти. В 1970-ті роки нафта та нафтопродукти у великих обсягах експортувались у країни Східної та Західної Європи. У 1980-ті роки їх експорт становив 150–200 млн т на рік за видобутку близько 600 млн т на рік. З другої половини 1970-х років також швидко зростав експорт природного газу. Частка експорту у виробництві нафти та нафтопродуктів у 1989 р. становила 35,5%⁷⁴⁹. Найбільшими імпортерами радянської нафти були Німеччина, Чехословаччина, Польща, Болгарія, Фінляндія, Франція, Італія, Югославія, Угорщина, Куба⁷⁵⁰.

Слід зазначити, що українське господарство відіграло важливу роль у паливно-енергетичному комплексі СРСР. Зокрема на території республіки активно використовувались надра для видобутку енергоресурсів та їх експорту. Традиційний для України видобуток кам'яного вугілля, що розпочався ще наприкінці XIX ст., у 1970-х роках значно ускладнився, що пояснюється поступовим вичерпанням корисних копалин. Ускладнення гірничо-геологічних умов вуглевидобутку полягало у збільшенні глибини покладів вугілля, що сягала 700 м, а пізніше досягла 1200 м. Такий показник був найбільшим на території СРСР. Проте у вугільній галузі продовжувалось нарощування вуглевидобутку впродовж 1960–1980-х років, зокрема відбувалась концентрація виробництва та збільшувались виробничі потужності нових шахт. Розвиток вугільної промисловості шляхом введення в дію нових та реконструкції старих виробничих потужностей відбувався у всіх вугільних басейнах України – Донецькому, Львівсько-Волинському та Дніпровському буровугільному. В другій половині 1960-х років також були освоєні нові родовища, що значно розширили межі Донецького басейну. У 1966–1970 рр. виробничі потужності вугільної промисловості УРСР зростали на 20,2 млн т вугілля на рік, а за весь період 1961–1980 рр. вуглевидобуток зріс на 14,4%⁷⁵¹.

енергетики в сучасному світі. 2013. URL: <http://energetika.in.ua/ru/books/book-5/part-2/section-2/2-1> (Last accessed: 18.03.2020).

⁷⁴⁹ Ермолаев С. Формирование и развитие нефтегазовой зависимости Советского Союза. Московский центр Карнеги, 2017. С. 42. URL: https://carnegie.ru/2017/03/31/ru-pub-68448#_edn88 (дата звернення – 18.03.2020).

⁷⁵⁰ Капустин В.М., Кукев С.Г., Бертолусини Р.Г. Нефтеперерабатывающая промышленность США и бывшего СССР. Москва: Химия, 1995. С. 28.

⁷⁵¹ Історія народного господарства Української РСР: у 3-х т., у 4-х кн. Т. III. Кн. 2. / Т.І. Дерев'янкін (відп. ред.) та ін. Київ: Наукова думка, 1987. С. 148, 152.

Світова енергетична криза мала особливий вплив на енергетичний сектор української промисловості. У квітні 1973 р. на рівні керівництва СРСР було прийняте рішення про технічне переозброєння вугільної промисловості, що дало можливість здійснити широкий комплекс заходів щодо концентрації виробництва, механізації та автоматизації виробничих процесів та інтенсифікації на цій основі видобутку вугілля. Крім того, Постанова ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР від 8 жовтня 1974 р. зобов'язувала міністерства і відомства УРСР підвищити ефективність використання паливно-енергетичних ресурсів шляхом впровадження прогресивних технологічних процесів, нового устаткування, що мінімізує затрати паливно-енергетичних матеріалів, використання вторинних ресурсів, впровадження теплоефективних конструкцій та теплоізоляційних матеріалів, переведення автотранспорту на зріджений газ у великих містах країни тощо. У Постанові також зазначалося про невиконання завдань зі скорочення питомих витрат палива, передбачених п'ятирічним планом⁷⁵². Фактично, під час світової енергетичної кризи в Україні, як і в капіталістичних країнах, на державному рівні декларувалися принципи енергоощадливості, проте на практиці досягти ощадливого та ефективного використання енергоресурсів вдавалося не завжди. До того ж основною метою енергоощадливості в СРСР була не турбота про довкілля, а можливість збільшення експортних поставок енергоресурсів.

СРСР займав провідні позиції у світі з експорту вугілля, 60% якого становило вугілля з українського Донбасу⁷⁵³. Цей басейн був основним постачальником палива й коксу для Української РСР та районів півдня і заходу європейської частини СРСР. Окрім того, такі сировинні галузі українського господарства, як залізорудна, металургійна та вугільна промисловість, були значною мірою орієнтовані на експорт до країн – учасниць РЕВ.

Показовим є той факт, що в роки швидкого нарощування експорту нафти і газу з СРСР та отримання величезних прибутків від продажу енергоресурсів Рада Міністрів СРСР постановою 1977 р. «доручила Держплану СРСР і Держпостачу СРСР з участю паливовидобувних міністерств продов-

⁷⁵² Постанова ЦК Компартії України і Ради Міністрів Української РСР «Про заходи по виконанню постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР по підвищенню ефективності використання паливно-енергетичних ресурсів у народному господарстві» від 8 жовтня 1974 року № 484. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/view/KP740484?an=2> (дата звернення – 18.03.2020).

⁷⁵³ Агапов В.Л. Партійно-державна політика щодо вугільної промисловості УРСР у 1976–1989 рр. *Історичні записки: збірник наукових праць*. 2013. № 38. С. 9.

жити роботу по вишукуванню додаткових ресурсів палива»⁷⁵⁴. Водночас в Україні відбувалось недопостачання споживачам вугілля, торфу, мазуту та інших нафтопродуктів, ставилися завдання зі збільшення видобутку вугілля та встановлення лімітів його використання, встановлювався жорсткий контроль над витратами палива, електричної та теплової енергії, нафтопродуктів на підприємствах, чому були присвячені постанови ЦК Компартії України та Ради Міністрів УРСР.

Отже, завдання збільшення обсягів видобутку вугілля були обумовлені не тільки зростаючими потребами народного господарства в енергоресурсах, а й прагненням підвищити експортну спрямованість галузі. Разом із тим дедалі нагальнішою ставала потреба реформування вугільної галузі, що було підтверджено, зокрема, невиконанням планів вуглевидобутку у 1978 р. Серед основних проблем галузі були такі: вичерпання запасів кам'яного вугілля, зношування основних фондів, необхідність модернізації та санації галузі тощо. Кошти, що виділялись на початку 1980-х років на допомогу добувній промисловості, спрямовувались переважно на оновлення гірничого господарства, залишаючи поза увагою вирішення накопичених міжсистемних проблем із виробничої переорієнтації міст, перекваліфікації персоналу, використання альтернативних джерел енергії тощо.

Однак вугільна промисловість продовжувала займати важливе місце у забезпеченні країни енергоресурсами, хоча її питома вага у паливному балансі УРСР поступово знижувалась і поступалася місцем нафті й газу. За 1961–1975 рр. у загальному обсязі видобутку палива питома вага нафти й газу збільшилась з 13,3% до 37,9%⁷⁵⁵. За цей же період значно збільшився обсяг використання природного газу – з 14,5 млрд куб. м до 59 млрд куб. м. Основними споживачами природного газу стали промисловість (80–85%) і комунально-побутовий сектор (13,4%)⁷⁵⁶.

Стрімкий розвиток нафтовидобутку розпочався в Україні ще у 1950–1960-х роках. Були відкриті порівняно великі нафтові родовища в західному і особливо в східному регіонах України. У 1950 р. в Івано-Франківській об-

⁷⁵⁴ Постанова Ради Міністрів Української РСР «Про підготовку народного господарства республіки до роботи в осінньо-зимовий період 1977/78 року та додаткові заходи по економії паливно-енергетичних ресурсів» від 26 липня 1977 р. № 394. URL: http://search.ligazakon.ua/_I_doc2.nsf/link1/KP770394.html (дата звернення – 18.03.2020).

⁷⁵⁵ Топливная база Украинской ССР. Киев: Наукова думка, 1978. С. 4.

⁷⁵⁶ Історія народного господарства Української РСР: у 3-х т., у 4-х кн. Т. III. Кн. 2. / Т.І. Дерев'янкін (відп. ред.) та ін. Київ: Наукова думка, 1987. С. 154.

ласті було введено в розробку Долинське нафтове родовище, на сході України у 1959 р. – Глинсько-Розбишевське, в 1961 р. – Качанівське, у 1964 р. – Леляківське нафтові родовища. Уведення в розробку цих родовищ дозволило нарощувати видобуток нафти в Україні високими темпами (табл. 2.40). Так, у 1960 р. видобувалося 2,1 млн т нафти, в 1965 р. – 7,6 млн т. З 1961 по 1969 рр. щорічний приріст видобутку нафти становив 1,0–1,6 млн т. Видобуток досяг максимуму в 1972 р. – 14,5 млн т нафти з конденсатом⁷⁵⁷. Після 1972 р. видобуток нафти постійно знижувався. Це пояснювалось вичерпанням родовищ нафти і переходом старих свердловин у завершальну стадію розробки, а також бурхливим розвитком західно-сибірського нафтового регіону, де капіталовкладення на 1 т уведених в дію потужностей із видобутку нафти були значно нижчі, ніж у старих нафтових регіонах, до яких належала Україна.

Таблиця 2.40

Динаміка зростання видобутку нафти і газу в УРСР за 1961–1975 рр.

Корисні копалини	1960 р.	1965 р.	1970 р.	1975 р.
Нафта (включаючи нафтовий конденсат), млн т	2,1	7,6	13,9	12,8
Газ природний, млрд куб. м	14,3	39,4	60,9	68,7

Джерело: Історія народного господарства Української РСР: у 3-х т., 4-х кн. Т. III. Кн. 2 / Т.І. Дерев'янкін (відп. ред.) та ін. Київ: Наукова думка, 1987. С. 152.

Окрім того, у західному регіоні України у 1951–1975 рр. розробляли сім газових родовищ. Зокрема, експорт газу саме з українських родовищ до Чехословаччини, Австрії та Німеччини було розпочато у 1967 р.⁷⁵⁸. На період з 1950-х до середини 1970-х років в Україні припав розквіт газовидобувної галузі. У 1960-х роках з початком промислової експлуатації Шебелинського газового родовища на Харківщині центр української газової промисловості перемістився із заходу на схід. До Харківщини були прокладені магістральні трубопроводи з Києва, Херсона, Кишинєва, Москви. Український газ використовувався як для потреб внутрішніх споживачів, так і, значною мірою, для споживачів сучасної Російської Федерації, Білорусі, Молдови, тодішньої Чехословаччини, Австрії, Угорщини, Румунії, Болгарії,

⁷⁵⁷ Энергетика: история, настоящее и будущее. Т. 1: От огня и воды к электричеству: в 4 т. / В.И. Бондаренко и др.; науч. ред. И.Н. Карп и др. Киев, 2005. С. 271.

⁷⁵⁸ Павлушко А. Як український газ зробив СРСР енергетичною супердержавою. 50 років тому Австрія почала отримувати пальне із Західної України. 2018. URL: http://texty.org.ua/pg/article/editorial/read/85745/Jak_ukrajinskyj_gaz_zrobyv_SRSR_jen_ergetychnoju_superderzhavoju (дата звернення – 18.03.2020).

Литви, Латвії та Польщі. Обсяги експорту газу зросли настільки, що виникли проблеми із газозабезпеченням у самій УРСР. У 1967 р. перший секретар ЦК КПУ П. Шелест писав у листі до ЦК КПРС: «Незважаючи на наявність в Україні розгалуженої мережі магістральних газопроводів, ряд промислових центрів, особливо Київ, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Кривий Ріг, Львів та інші міста західних областей України у зимовий період переживають серйозні труднощі, пов'язані з газозабезпеченням»⁷⁵⁹. У 1975 р. сумарний обсяг видобування з родовищ на заході, сході України та в тодішній Кримській області сягнув історичного максимуму та становив 68,1 млрд куб. м⁷⁶⁰.

Територія України набула для транспортування енергоресурсів особливого значення. Окрім розбудови системи нафтопроводів республіканського значення, територією України були прокладені магістральні експортні газопроводи «Союз», «Уренгой – Помари – Ужгород» та нафтопровід «Дружба». До початку 1980-х років на території України була створена потужна газотранспортна система, що включала трубопроводи, електроенергетичні об'єкти та підземні газосховища. Ця система була передбачена для постачання енергоресурсів споживачам УРСР та транспортування сировини на захід до інших країн Європи.

Важливо, що за такого активного видобутку енергоресурсів та їх використання, у структурі господарства країни галузі легкої та харчової промисловості посідали відносно другорядну роль. У промисловому виробництві УРСР на частку галузей легкої і харчової промисловості припадало 30,1% валової продукції та 34,8% усієї кількості промислових підприємств⁷⁶¹. Легка промисловість за масштабами виробництва продукції посідала четверте місце серед галузей промисловості УРСР. До її складу входило 16,2% виробничих і науково-виробничих об'єднань, комбінатів і підприємств від їх загальної кількості в промисловості⁷⁶². Утім низький рівень якості продукції,

⁷⁵⁹ Країна глибокого буріння. Як українці добували газ для СРСР. 2012. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2012/02/16/73445/> (дата звернення – 18.03.2020).

⁷⁶⁰ Історія ринку газу: від експорту до імпорту. URL: <http://www.naftogaz.com/www/3/nakweb.nsf/0/D63B63DE51AAFA9AC2257F1C0028D27B?OpenDocument&Expand=1&> (дата звернення – 18.03.2020).

⁷⁶¹ Народне господарство Української РСР у 1985 р.: статистичний щорічник. Київ: Техніка, 1986. С. 73, 78.

⁷⁶² Малярчук О.М. Легка та харчова індустрія, місцева промисловість західного регіону УРСР в часи «розвинутого соціалістичного суспільства». *Грані. Історія*. 2016. № 2. С. 77.

недосконалість технологій знижували позитивний вплив від зростання обсягів виробництва на підприємствах галузі. Питома вага продукції харчової промисловості у структурі виробництва предметів споживання становила 47,6 %⁷⁶³. Проте неефективність сільськогосподарського виробництва та невиконання планів по темпах зростання обсягів виробництва продукції харчової промисловості призвели до товарного дефіциту – в магазинах бракувало елементарних споживчих товарів.

Таке співвідношення галузей пояснюється орієнтацією всієї економіки на важку промисловість, що була енергозатратною. Наявність дешевих енергоресурсів упродовж 1970-х років призвела до скорочення енергетичної складової собівартості продукції до 5–7%, що значно зменшувало стимули до економії енергоресурсів⁷⁶⁴. Важливою причиною нездатності СРСР істотно скоротити споживання енергії було домінування у структурі попиту важкої промисловості. У капіталістичних країнах значну частку у структурі споживання енергії займали приватні власники підприємств, будинків і автомобілів. Керуючись приватними інтересами, підприємці та домогосподарства реагували на зростання вартості енергії набагато швидше, ніж радянські управлінці колективною власністю. В результаті розвиток видобувних галузей в СРСР досяг гіпертрофованого розміру – на них припадало ½ ВВП та споживання 30% капітальних вкладень⁷⁶⁵. Поступово диспропорція між важкою та легкою промисловістю посилювалась – фондоемні галузі важкої промисловості зростали найшвидше. Деформована структура господарства країни призвела до утворення диспропорції між обсягом споживчих товарів та рівнем доходів населення. Дефіцит товарів народного споживання частково компенсувався імпортом із країн – членів РЕВ⁷⁶⁶.

Загалом «епоха застою» характеризувалася зниженням темпів економічного зростання та погіршенням динаміки продуктивності праці. До сере-

⁷⁶³ Погребняк Я.П. Развитой социализм экономика и народное благосостояние. О работе парторганизаций Украины по повышению народного благосостояния. Киев: Политиздат Украины, 1985. С. 189.

⁷⁶⁴ Ермолаев С. Формирование и развитие нефтегазовой зависимости Советского Союза. Московский центр Карнеги, 2017. URL: https://carnegie.ru/2017/03/31/ru-pub-68448#_edn88 (дата звернення – 18.03.2020).

⁷⁶⁵ Агапов В.Л. Партийно-державна політика щодо вугільної промисловості УРСР у 1976–1989 рр. *Історичні записки*: збірник наукових праць. 2013. № 38. С. 10.

⁷⁶⁶ Гордіца К.А., Сливка Т.О. Структурні перетворення в Україні в контексті розвитку міжнародних економічних відносин: історичний вимір. *Економіка України*. 2020. № 2. С. 89–92. URL: <https://doi.org/10.15407/economyukr.2020.02.080>

дини 1970-х років темпи зростання нересурсних секторів економіки значно сповільнилися. Ознаками цього були відставання у високотехнологічних галузях, низька якість продукції, неефективне виробництво і низький рівень продуктивності праці. Крім того, західні дослідники засвідчували «лякаюче погіршення якості довкілля та здоров'я населення»⁷⁶⁷. Зниження світових цін на сировину у 1980-х роках поглибило падіння темпів економічного зростання. Крім того, однією з основних причин стагнації стало швидке зростання витрат на розвідку, видобуток та транспортування сировини. Неефективність паливно-енергетичного сектора СРСР вимагала впровадження системи реформ та значних ресурсів для їх здійснення.

Таким чином, під впливом світової енергетичної кризи відбулось викривлення структури економіки України з орієнтацією на енерго- і фондоємні галузі важкої промисловості у бік прискореного розвитку видобування енергетичних ресурсів, у той час як галузі, що мали б забезпечувати споживчі потреби населення, розвивалися значно скромнішими темпами. Енергетична криза 1970-х років призвела до поглиблення технічного і технологічного відставання від високорозвинених капіталістичних країн, що, зрештою, призвело до створення у країні дефіциту споживчих товарів. На роки світової енергетичної кризи припадає найактивніше використання для загальносоюзних потреб українських вичерпних енергоресурсів, що фактично призвело до їхнього виснаження.

Країни з ринковою економікою паралельно із нарощенням індустріального виробництва розвивали ресурсозберігаючі технології, у той час як СРСР всіляко намагався втримати лідируючі позиції в світі з видобутку та експорту сировини. Причому валюта, що отримувалася за експорт, використовувалась на поточні потреби, а не на модернізацію економіки.

Радянська політика експорту енергоносіїв та індустріальна науково-технічна парадигма розвитку енергетики стали ключовим чинником, що визначав структуру економіки та структуру зовнішньої торгівлі. Таким чином у 1970-х роках було закладено траєкторію формування залежності економіки України, насамперед від зовнішніх джерел енергетичних ресурсів, світових цін на сировину та високотехнологічного імпорту.

⁷⁶⁷ William D. Nordhaus, Ed A. Hewett. *Soviet Economic Reform: The Longest Road. Brookings Papers on Economic Activity*. 1990. No. 1. P. 288–289.

Розділ 18. РАДЯНСЬКА ПОЛІТИКА ПЕРЕМІЩЕННЯ ТРУДОВИХ РЕСУРСІВ

Однією з важливих форм міжнародних економічних відносин є переміщення робочої сили. Проте в умовах тоталітарного суспільства і централізовано-планового управління економікою просторове переміщення будь-яких ресурсів, у тому числі трудових, є прерогативою держави. Трудова міграція за межі Радянського Союзу була неможливою, а переміщення між окремими республіками – здебільшого централізовано контрольованим і керованим. Разом із тим перші міграційні процеси компартійно-більшовицької доби переважно мали соціально-економічну основу зі суттєвим політичним підґрунтям. Колективізація, індустріалізація, Голодомор, німецька окупація та повоєнна розруха спонукали десятки тисяч українців шукати кращої долі спочатку на російських будовах перших п'ятирічок, потім у евакуації в роки Другої світової війни та після Голодомору 1947–1948 рр. Міграційні хвилі породжувались як соціально-економічними, так і політичними чинниками.

Перші міграційні потоки включали досить велику кількість політичних та громадських діячів, які не знайшли собі місця в системі комуністичного перетворення суспільства. Серед них відомі вчені Ю. Вернадський, Ю. Кистяківський, О. Грановський, В. і С. Тимошенки. Тільки за даними 1936 р. 700 українських емігрантів до США і Канади мали магістерські та докторські дипломи⁷⁶⁸. Деякі з них повернулися на Батьківщину (зокрема М. Грушевський), але рееміграція не набрала масового характеру. Всього в період між Першою та Другою світовими війнами з різних регіонів України виїхало понад 200 тис. осіб⁷⁶⁹.

На початку 1930-х років у світі процес еміграції призупинився у зв'язку з погіршенням економічної ситуації, навіть намітився певний рух у зворотному напрямку внаслідок депортацій (примусового виселення) та повернення тих, хто поневірявся на чужині в невдалих спробах знайти роботу й вирішив сам повернутися на Батьківщину. Проте цей рух не став масовим, а з 1934 р. еміграція пошавилася знову, хоч кількісні показники її були нижчими, ніж у попередні періоди. Особливість цієї хвилі еміграції полягала

⁷⁶⁸ Євтух В., Ковальчук О., Попок А., Трощинський В. Українська етнічність поза межами України. *Народна творчість та етнографія*. 2010. № 4. С. 6.

⁷⁶⁹ Енциклопедія Українознавства. Словникова частина / гол. ред. В. Кубійович. Париж; Нью-Йорк: Молоде життя, 1955–1957. Т. 2. С. 634–635.

в тому, що серед тих, хто виїжджав, лише незначна частка була неписьменною, загалом освітній рівень цих емігрантів був значно вищим, ніж у попередні роки. Цим пояснювалось і їх швидше пристосування до нових умов, і активніша участь у громадському житті. Із цього середовища вийшли лідери громадсько-політичних та культурно-освітніх українських організацій у різних зарубіжних країнах. Наявність серед виїжджаючих інтелектуалів, митців, науковців суттєво сприяла розвитку української культури за межами України.

У 30-х роках ХХ ст. унаслідок колективізації та Голодомору з України у промислові центри Росії (Поволжя та Урал) масово переселялися здебільшого селяни. Упродовж 1926–1939 рр. Україну покинули майже 2,9 млн осіб, а у зворотному напрямку з Росії і частково Білорусі за 1933–1937 рр. прибуло до України понад 221 тис. осіб⁷⁷⁰. Переселення в межах СРСР здійснювалося на принципово нових засадах, а саме: широко застосовувалися депортації та заслання осіб, визнаних небезпечними для радянського режиму. Атрибутами міграцій стали концентраційні табори, що поступово заповнили Європейську Північ, Західний і Східний Сибір, Далекий Схід, Казахстан та Середню Азію, цим самим перетворившись у місця спецпоселень із масовим використанням дармової примусової праці. За деякими даними перед початком Другої світової війни у радянських концтаборах перебували 10–12 млн в'язнів, з них половина українців⁷⁷¹.

Нестача робочої сили на підприємствах України заповнювалася за рахунок переселенців, серед яких значне місце посідали селяни-мігранти з Росії, Білорусі та інших республік. Основним механізмом забезпечення внутрішньосоюзної трудової міграції були т. зв. «оргнабори», започатковані ще в 1930 р. для потреб форсованої індустріалізації. Третій п'ятирічний план розвитку народного господарства на 1938–1942 рр., затверджений XVIII з'їздом ВКП(б) у 1939 р., приділив значну увагу розвитку нових вугільних районів. Значне місце відводилося й Донбасу, де продовжувалося будівництво нових підприємств, що потребувало додаткових робітників. Протягом 1939–1940 рр. з території Західної України, Північної Буковини і Бессарабії у вугільну промисловість України було спрямовано близько 38 тис. осіб. Робітники із Західної України розподілялися по трестах комбінатів «Сталінвугілля» і «Ворошиловградвугілля» та заводах. 3 грудня 1939 р.

⁷⁷⁰ Лановик Б.Д., Траф'як М.В., Матейко Р.М., Матисякевич З.М. Українська еміграція від минувшини до сьогодення. Тернопіль: Чарівниця, 1999. С. 291–292.

⁷⁷¹ Там само. С. 292–293.

почався відплив західних українців з Донбасу, пік якого припав на кінець 1940 – початок 1941 рр. Щоб припинити плинність робітників, покінчити з прогулами та залишенням без дозволу місця роботи і таким чином збільшити продуктивність праці, забезпечити виконання планів розвитку народного господарства 26 червня 1940 р. було прийнято указ Президії Верховної Ради СРСР «Про перехід на восьмигодинний робочий день, семиденний робочий тиждень і про заборону самочинного залишення роботи робітниками і службовцями підприємств та установ»⁷⁷². Порушення дисципліни прирівнювалися до карного злочину, а особи, які їх припускали, віддавали під суд та ув'язнювали. В результаті міграцій чисельність населення Донбасу на 1 червня 1941 р. становила 5,4 млн осіб. Разом із цим зростала кількість нових підприємств, обсяг виробництва, проте підприємства регіону, перш за все вугільні, хронічно не виконували народногосподарських планів.

У межах Радянського Союзу переміщення населення здійснювалися у масових масштабах іще з самого початку Другої світової війни, починаючи з політичних чисток та евакуації господарського комплексу перед загрозою німецької окупації. Політичні переслідування, а по закінченні війни до них додалися масові переселення у зв'язку з освоєнням цілинних і перелогових земель, подальшим освоєнням віддалених районів СРСР, «організованим набором», розподілом молодих спеціалістів тощо.

Початок Другої світової війни викликав нові керовані міграції населення, мобілізацію до лав РСЧА і на будівництво оборонних споруд, евакуації частини робітників на Схід та некерований рух біженців разом з лінією фронту. З великими труднощами відбувалася мобілізація місцевого населення, не вдалося забезпечити відновлення трудових ресурсів та населення загалом, особливо на Донбасі. В 1943–1945 рр. збільшення населення відбувалося головним чином за рахунок керованих зовнішніх міграцій населення, які здійснювалися воєнно-адміністративними методами шляхом спрямування номенклатурних працівників через ДКО, ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У, комсомольсько-молодіжні призови, мобілізацію фахівців по лінії НКО і молоді до шкіл ФЗН та РУ, оргнабори, депортації, спрямування репатрійованих та інтернованих, розконвойованих та амністованих (не рахуючи такого спецконтингенту, як військовополонені, яких статистичні звіти не відображали).

⁷⁷² Собрание постановлений и распоряжений правительства Союза Советских Социалистических Республик. [б. м.] : [б. в.], 1940. 853 с.

Здійснення державної міграційної політики воєнно-адміністративними методами викликало невдоволення, що знайшло своє відображення у масовому дезертирстві з підприємств і вибуттю за межі регіону значної частини прибулих. Це негативно позначалося на роботі підприємств, балансі трудових ресурсів. Велика плинність робочої сили викликала часткову дезорганізацію виробництва, вела до посилення репресивних заходів, що не завжди давали бажаний ефект.

Під час Другої світової війни розгорнулося масове вивезення робочої сили до Німеччини. Воно відбувалося в декілька етапів, динаміка яких змінювалася від відносно добровільного набору до карально-примусових заходів вивозу працездатного населення. Перший етап (січень–березень 1942 року) – період відносно добровільного набору бажаних працювати в Німеччині. Наступні етапи: квітень–червень та вересень–грудень 1942 р., березень–червень 1943 р. та початок 1944 р. характеризувалися примусовими заходами вербування працездатних, які набували надзвичайно жорстоких форм у міру посилення опору місцевого населення. Результати політики окупаційної влади були неоднаковими. Серед багатьох факторів, які на це впливали, можна назвати географічні, демографічні та природно-кліматичні особливості певної території, господарську діяльність окупантів, масштаби розгортання руху опору.

Радянська держава, що зазнала величезних людських втрат за роки війни, була гостро зацікавлена у поверненні переміщених осіб як з точки зору поповнення демографічних втрат, так і з метою збільшення дешевих трудових ресурсів для післявоєнної відбудови. Репатріація була обов'язковою. При цьому варто зазначити, що вище керівництво ЦК КПРС ставило собі за мету повернути усіх без винятку, попри бажання частини колишніх радянських громадян залишатися на Заході. Факт небажання повертатися в СРСР розглядався радянським керівництвом як злочин; більшовицький режим намагався не допустити нової хвилі еміграції, що до того ж за всіма ознаками мала характер політичної еміграції. Головні причини небажання повертатися в СРСР були окреслені ще напередодні Другої світової війни, у її ході та у перші повоєнні роки: тоталітарний режим, політичні репресії, переслідування, релігійне та національне гноблення.

Радянський Союз, проводячи репатріацію своїх громадян на завершальному етапі війни та після її закінчення, фактично здійснював погано організоване і недостатньо забезпечене переміщення людей, значна частина репатріантів за наслідками перевірки репатріаційно-фільтраційних

комісії була направлена жити і працювати у місця, віддалені від місць проживання їхніх родин, на важку фізичну роботу без урахування їхньої кваліфікації та побажань, у гіршому – потрапляли у трудові радянські табори і на довгі роки вважалися для своїх рідних зниклими безвісти. Більша частина репатріантів тривалий час мали принизливе тавро «неблагодійний», що для їх основної маси становило нездоланий бар'єр для здобуття освіти, кар'єрного зростання тощо.

Основна хвиля репатріантів як з радянської, так і з західних зон окупації проходила через Україну, оскільки репатріація проводилася через Польщу, Чехословаччину, Румунію, Угорщину, які мають спільні з Україною кордони. На думку радянського керівництва, лише УРСР мала порівняно кращі ресурси для забезпечення утримання репатріантів. Окрім того, Україна зазнала найбільших людських втрат під час війни, особливо потребувала дешевих робочих рук. Тож фільтраційні табори розміщували на її території, поблизу великих промислових об'єктів, а вже пізніше, після фільтрації, працівників поступово розселяли по всій країні.

На Заході після Другої світової війни опинилося понад 3 млн українців (колишні військовополонені, оstarбайтери, ті, хто перед поверненням радянської влади, очікуючи політичних переслідувань, покинули Батьківщину). Більшість було репатрійовано, проте близько 300 тис. українців уникли цієї долі та згодом розселилися у багатьох країнах світу, найбільше українців прийняли США (80–100 тис.), Канада (30–40 тис.), Австралія (20 тис.), Велика Британія (20 тис.)⁷⁷³.

В УРСР зростала плінність населення, особливо через дезертирство з підприємств, яке набуло масового характеру. Тільки з комбінатів «Сталінвугілля» і «Артемвугілля» в 1947 р. вибуло понад 117 тис. осіб, у т. ч. 12 тис. молодих робітників, які закінчили школи ФЗН⁷⁷⁴. Керівництво намагалося знизити рівень плінності робітників через моральні стимули (такі як встановлення Дня шахтаря, медалі «За відбудову шахт Донбасу»), а також застосовували заходи боротьби з дезертирством: розшук і повернення дезертирів на підприємства, притягнення їх до кримінальної відповідальності та ін. Така політика партії дозволила зберегти перевагу чисельності прибулих до

⁷⁷³ Лановик Б.Д., Траф'як М.В., Матейко Р.М., Матисякевич З.М. Українська еміграція від минулого до сьогодення. Тернопіль: Чарівниця, 1999. С. 413; Енциклопедія Українознавства. Словникова частина / гол. ред. В. Кубійович. Париж; Нью-Йорк: Молоде життя, 1955–1957. Т. 2. С. 636.

⁷⁷⁴ ЦДАВО України, ф. Р – 582, оп. 11, спр. 48.

регіону над чисельністю вибулого населення. Як і раніше, головним пріоритетом в організації переміщення трудових ресурсів залишалося зростання чисельності прибулих для забезпечення відбудови промисловості.

Протягом усього часу механічний приріст населення України перевищував природний. З кінця 40-х років XX ст. відбувається поступове зменшення зовнішніх міграцій, але і на початку 50-х років механічний приріст населення продовжує мати велике значення у збільшенні чисельності населення, особливо трудових ресурсів. У цей час в історії трудової міграції на українських землях велику кількість молоді відправляли в школи фабрично-заводського навчання (ФЗН) на т. зв. «примусово-добровільній» основі, де, закінчивши короткочасне навчання, юнаки ставали шахтарями та металургами на сході країни. Дітей, які втікали назад до батьків, арештовували та піддавали різним покаранням. Набір до шкіл ФЗН відбувався під прямим керівництвом республіканських і союзних органів. Радянський уряд вважав, що чим далі буде молодь від батьківської оселі, тим меншим буде її потяг до рідного краю і тим швидше вони зрусифікуються в чужому регіоні. Хоча призови сільського населення у школи ФЗН велась у всіх регіонах сучасної України, але відправляли їх на навчання, переважно, у південні та східні області України.

Репресії радянська влада поновила в Україні відразу ж після звільнення від німецьких окупантів, у кінці 1943 – на початку 1944 рр. було прийнято рішення про висилку за межі України «потурачів німецьких окупантів». В березні 1944 р. Державний Комітет Оборони (ДКО) ухвалив постанову про виселення із західних областей УРСР родин активних учасників ОУН, УПА, УНРА на північ і схід СРСР (Архангельську, Кіровську, Молотовську області, Комі АРСР тощо). На початку січня 1945 р. радянське керівництво прийняло директиву, за якою виселенню підлягали громадяни польської національності. Всього в 1944–1952 рр. із західних областей України було виселено близько 203 тис. оунівців і членів їх сімей, «куркулів», «андерсівців» (військовослужбовців польської армії) та ін.⁷⁷⁵. Багато із «спецпереселенців» померли під час перевезення від хвороб та важких умов.

Із Криму протягом травня–червня 1944 р. виселили всіх місцевих жителів турецького або грецького походження. Пізніше на спецпоселення направляли репатріантів, демобілізованих воїнів та ін. Депортованих з

⁷⁷⁵ Сливка Ю. Витоки і наслідки національної трагедії. *Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади*: у 3-х т. Львів, 1996. Т. 1.

Криму зараховували до категорії спецпоселенців, виселених навечно. Кримчан переважно розселили на території Узбецької РСР. Усього на час прибуття до спецпоселення нараховувалось понад 228 тис. депортованих⁷⁷⁶. Більшість кримських татар до 1956 р. жили в спецпоселеннях, які нагадували трудові табори, оточені блокпостами, воєнізованою охороною та огорожені колючим дротом. Людей використовували як дешеву робочу силу в колгоспах, радгоспах, шахтах, на будівництві, фабриках і заводах, заборонялося виходити за межі свого спецпоселення. У 1948 р. у Москві визнали кримських татар довічними переселенцями, якщо переселенець залишав спецпоселення, йому загрожував штраф у разі першого порушення або 20 років ув'язнення в разі другого порушення. Діти кримських татар отримували освіту тільки російською або узбецькою мовами. До 1957 р. заборонялися будь-які публікації кримськотатарською мовою. У 1956 р. Президія Верховної ради СРСР своєю постановою зняла для кримських татар режим спецпоселень. Однак переселенцям все ще не надали права повернутися на Батьківщину і відмовилися відновити їхнє право власності на майно в Криму.

Дослідники називають різну кількість виселених 1944 р. кримських татар: за останніми підрахунками близько 200 тис. осіб. Унаслідок депортації кримських татар на користь держави безоплатно вилучили понад 80 тис. будинків, 34 тис. присадибних ділянок, майже 500 тис. голів худоби, всі запаси насіння, саджанців, корму для тварин, будівельних матеріалів, десятки тисяч тонн сільгосппродукції. Конфіскували не тільки матеріальні цінності, знищили й культурне надбання кримськотатарського народу: 112 особистих книжкових збірок, 640 бібліотек у початкових та 221 в середніх школах, 200 колгоспних бібліотек, 30 районних і 60 міських бібліотек. У селах півострова ліквідували 360 хат-читалень, у міських поселеннях – 9000 шкіл та 263 клуби. Закрили всі мечеті⁷⁷⁷.

На місце виселених кримських татар до 1 грудня 1944 р. переселили 17040 сімей етнічних росіян із Ставропольського та Краснодарського країв, Ростовської, Курської і Тамбовської областей Росії. Загальна кількість пе-

⁷⁷⁶ Постановление ГОКО [Государственного комитета обороны СССР] № 5859 сс от 1 мая 1944 года «О крымских татарах». URL: http://www.archives.gov.ua/Sections/Crimea_60/photos_03.php?1

⁷⁷⁷ Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України; Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2004. 688 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Deportaciya_krymskykh_tatar

реселенців лише першої хвилі сягнула 65 тис. осіб. Для переселенців створювали винятково сприятливі умови. Ще до закінчення війни кримським колгоспам передали 200 нових тракторів (в умовах війни, коли значна частина артилерії Червоної армії пересувалася на кінській тязі), 18,8 тис. голів великої рогатої худоби, 34 тис. овець, 2900 коней, яких відібрали в мешканців областей Півдня України⁷⁷⁸. Незважаючи на широке сприяння з боку держави, нові мешканці Криму не змогли налагодити ефективного господарювання, шкоди зазнало господарство, позбавлене досвідчених працівників. Із переселенням з Криму татар, які мали спеціальні агрономічні знання, на півострові на тривалий час перестали культивувати багато городніх культур, наприклад тютюну.

Депортація мала катастрофічні наслідки для кримських татар у місця заслання. Протягом року до завершення війни від голоду, хвороб та виснаження загинули понад 30 тис. кримських татар. Трудові табори та концтабори продовжували функціонувати й після перемоги над Німеччиною. Переважна більшість кримських татар, яких переселили в узбецькі спецпоселення, фактично проживали в трудових таборах, оточених озброєною охороною, блокпостами, колючим дротом. Переселені татари стали дешевою робочою силою, яких використовували для роботи в колгоспах, радгоспах та на промислових підприємствах. В Узбекистані татари обробляли поля бавовни, працювали на шахтах, на будівництвах, заводах та фабриках, найважчою роботою стало спорудження Фархадської ГЕС.

Депортації українського населення Холмщини та Підляшшя у 1944–1947 рр. передувала домовленість союзників антигітлерівської коаліції та координація зусиль СРСР і прорадянського режиму Польської Республіки. Основні принципи формування західних кордонів СРСР та східних кордонів Польщі погоджено на Тегеранській конференції голів урядів СРСР, США та Великої Британії у 1943 р. Фактичне визначення польсько-радянського державного кордону закріплене 27 липня 1944 р. таємною угодою між урядом СРСР і ПКНВ та новим договором між Польщею і СРСР 16 серпня 1945 р.

Безповоротним моментом у вирішенні долі поляків УРСР та українців у Польщі стала угода, підписана за погодженням із Й. Сталіним, між урядом УРСР (М. Хрущов) і Польським комітетом національного визволення (Е. Осубка-Моравський) 9 вересня 1944 р. в Любліні про взаємообмін насе-

⁷⁷⁸ Козицький А. Депортація кримських татар та інших народів Криму. *Українська Орієнталістика*. 2012. Вип. 6. С. 124.

ленням. Передбачалося, що близько 500 тис. поляків і полонізованих євреїв із західних областей України переселять до Польщі, а українців до УРСР⁷⁷⁹.

Взаємоевакуація мала розпочатися 15 листопада 1944 р., проводиться добровільно на основі усних або письмових заяв і закінчитися до 1 лютого 1945 р., насправді термін її завершення декілька разів переносився. В результаті «обміну» населенням до УРСР евакуювали понад 482 880 осіб⁷⁸⁰ (за підрахунками Є. Місила – 482 661 українець)⁷⁸¹. 322 868 українських переселенців оселили в західних і 159 241 особу – в східних та південних областях України. Згодом частина примусових переселенців самовільно перебралася в Західну Україну.

Згідно з прийнятими юридичними актами, українців позбавили права власності на залишені на рідних землях господарства і на все нерухоме майно, а також передали у власність держави майно греко-католицької церкви та українських установ і організацій.

Сам процес депортації із Закерзоння найдоцільніше поділити на чотири періоди, кожен з яких мав свої особливості й часові межі. Впродовж першого (15 жовтня – 31 грудня 1944 р.) Польщу залишили лише 5,9% від загальної кількості депортованих закерзонців. Домінантною причиною їх виїзду був страх перед терором польського підпілля, що ставило за мету перетворити Польщу в мононаціональну державу шляхом винищення і виселення українців. Українські села північної частини Закерзоння у 1943 р., а особливо навесні та влітку 1944 р. сплюндрували й знищили польські загоны. Другий етап розпочався 1 січня і закінчився 31 серпня 1945 р. У січні 1945 р. радянські війська зайняли територію усього Закерзоння, що призвело до збільшення в лютому інтенсивності переселення. При взятті Лупківського і Дуклянського перевалів бої були дуже кривавими й прилеглі села було повністю знищено. Одночасно навесні активізувалося польське підпілля, бійці якого нищили й грабували українські села, розстрілювали людей. Саме через ці дві причини під час другого етапу депортації виїхала основна

⁷⁷⁹ Кудласевич О.М. Депортація українського населення: політичні причини та економічні наслідки (до 75-х роковин операції «Вісла»). *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2019. Вип. 52. С. 181. URL: <https://doi.org/10.15407/ingedu2019.52.178>

⁷⁸⁰ Національні меншини України у XX столітті. Політико-правовий аспект. Київ, 2000. С. 214.

⁷⁸¹ Misyło E. Akcja «Wisła». Eugeniusz Misyło. Warszawa, 1993. С. 14.

кількість переселенців. Загалом за другий період Польщу залишило 41,8% депортованих українців. Більшість людей виїхала саме із тероризованих регіонів Грубешівщини, Замостівщини, Холмщини, Томашівщини, Білгородщини і Любартівщини. Рушійною силою на третьому етапі депортації (початок вересня – кінець грудня 1945 р.) виступили три дивізії польського війська та два полки НКВС, які примусово депортували етнічних українців, в основному Ліського, Любачівського, Перемиського та Сяноцького повітів. У цій частині Закерзоння найактивніше діяли підрозділи УПА й, відповідно, терор польського підпілля тут був найслабшим. Тому протягом першого та другого етапів депортації зі згаданих земель виїхала незначна кількість населення. Основною причиною для виїзду став прямий примус з боку польських військових та інших урядових формувань. Завдяки втручанням війська за цей період в УРСР переселили 17,1% від загальної кількості депортованих у 1944–1946 рр. українців⁷⁸².

1947-й рік відзначився проведенням тотальної етнічної чистки в ході військово-політичної операції «Вісла» за участю Війська Польського з брутальним виселенням 150 тис. українців на північно-західні землі Польщі. Підозрюваних у непокорі 4 тис. українців відправили у спеціально створений концентраційний табір «Явожно», було вбито 655 осіб та заарештовано 1466 членів українського руху опору. З метою прискорення асиміляції переселенців органи польської влади зазвичай допускали переїзд в одну місцевість не більше 3–4 українських сімей. До кінця 1947 р. у місяць, звідки було депортовано українське населення, переселили близько 14 тис. осіб польської національності⁷⁸³.

У 1948 р. на схід УРСР виселили жителів прикордонної смуги західних областей України вздовж радянсько-польського кордону (9125 осіб) з територій, які відходили до Польщі (Угода про демаркацію державного кордону між СРСР і Польською Республікою 1947 р., Постанова Ради Міністрів УРСР «Про заходи у зв'язку з відселенням радянських громадян з населених пунктів, які відходять від Української РСР до Польщі» від 14 квітня 1948 року).

⁷⁸² Кудласевич О.М. Депортація українського населення: політичні причини та економічні наслідки (до 75-х роковин операції «Вісла»). *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2019. Вип. 52. С. 181. URL: <https://doi.org/10.15407/ingedu2019.52.178>

⁷⁸³ Довідник з історії України (А–Я): посібник для середніх загальноосвітніх навчальних закладів / за заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. 2-ге вид. доопр. і доповн. Київ: Генеза, 2001. С. 117.

Остання корекція радянсько-польського міждержавного кордону відбулася у 1951 р., коли внаслідок укладеного 15 лютого 1951 р. договору про обмін ділянками державних територій до Польщі відійшов Нижньо-Устрицький район (480 кв. км) з великою кількістю нафтових покладів, а до СРСР ділянка території в Люблінському воєводстві у трикутнику між річками Буг, Солокія та Хучва на південь від Грубешова та на схід від Томашува, де були поклади кам'яного вугілля Львівсько-Волинського басейну. Унаслідок Договору між ПНР і СРСР «Про обмін ділянками державних територій» від 15 лютого 1951 р. близько 32066 українців Західної Бойківщини примусово переселили з територій, які відходили до Польщі, у південні регіони УРСР⁷⁸⁴.

Недотримання принципу добровільності переселення та стимулювання виїзду українців через терор польського підпілля та силове проведення депортації підрозділами польського війська призвели до того, що депортовані українці в СРСР не змогли перевезти все необхідне для подальшого життя майно та продукти харчування. Люди ще на рідній землі втратили значну частину засобів для існування, а решту втрачали під час дороги на місце нового поселення. Значна кількість закерзонців загинула ще на території Польщі. Відповідно до укладеної РНК УРСР програми розселення більшість переселенців повинна була оселитися в східних областях, що найбільше знелюдніли під час Другої світової війни. Саме за рахунок депортованих мали підніматися з руїн шахти і заводи. Розсіювання депортованих серед жителів півдня та сходу мало привести до їх швидкої денационалізації та асиміляції. Та обставина, що на Лівобережжі не було ані вільних житлових приміщень, ані приватного землекористування, до уваги не бралася. Місцеві органи влади розглядали депортованих як зайву проблему і фактично не займалися їхнім господарським влаштуванням. За працю в колгоспах нічого не платили і коштів на будівництво власного житла у переселенців практично не було. Наслідком такої політики стала міграція тисяч закерзонців на Західну Україну, що зумовило втрату навіть небагатьох привезених з Польщі пожитків. Голод знищив значну частину тих, хто все ж залишився у південних та східних областях.

Виконання урядової програми щодо забезпечення депортованих житлом і землею для індивідуального господарювання на Східній Україні було

⁷⁸⁴ Кудласевич О.М. Депортація українського населення: політичні причини та економічні наслідки (до 75-х роковин операції «Вісла»). *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2019. Вип. 52. С. 183. URL: <https://doi.org/10.15407/ingedu2019.52.178>

нереальним через відсутність зазначеного, а в Західній – через слабкість та неорганізованість державного апарату. Взаєморозрахунки між владою і переселенцями були не надто чесними через занижену оцінку залишеного в Польщі майна та завищення вартості наданого за місцем нового поселення, внаслідок чого в УРСР депортовані отримали набагато менше, ніж мали в Польщі. Місцевих коштів і ресурсів не вистачало, урядові субсидії приходили із значним запізненням і не в повному обсязі. Наділення депортованих довгостроковими кредитами й безповоротною допомогою відбувалось із значним запізненням та в мінімальній кількості. Лише незначна частина людей отримали невеликі кредити й грошову допомогу. Тому перший етап соціально-економічної адаптації, що знайшов вираження у забезпеченні депортованих житлом, наділенні їх землею, товарами першої необхідності та завершенні взаєморозрахунків, закінчився лише наприкінці 1947 р.

Система матеріального відшкодування в реальних умовах пануючої системи набула викривлених форм. Виплату відтермінували, що позбавило депортованих на період адаптації належної їм допомоги, а після грошової реформи 1947 р. звело нанівець усі надії на повноцінні компенсації. У питаннях наділення землею виникали непорозуміння і траплялися відверті зловживання. Згідно з урядовими постановами некомпенсованими залишилися земельні площі, що перебували під садами та лісами, а пасовища й луки потрапили в категорію спільного користування. Відбулось обмеження розмірів земельних наділів як наслідок різних суспільно-політичних укладів та діючого в них земельного законодавства, а також довільне тлумачення нормативно-правових актів із боку місцевих чиновників. Пільгове оподаткування діяло лише два роки після в'їзду в УРСР, і для більшості людей податки стали надто важким тягарем. Доступ до освіти був обмеженим; часто діти не мали одягу чи взуття, щоб відвідувати школу, більшість учнів пішли до школи лише в кінці сорокових років. Масово не вистачало педагогічних кадрів⁷⁸⁵.

Соціально-економічна адаптація депортованих відбувалася досить важко. Уряд УРСР не виконав своїх обіцянок щодо матеріального забезпечення новоприбулих і своєю бідністю переселенці виділялися навіть на тлі розореної війною та голодомором (1946–1947 рр.) країни. Внаслідок перерахованих факторів соціально-економічна та психологічна адаптація людей в новому середовищі відбувалася набагато повільніше і важче, ніж це могло бути за умови неухильного виконання умов міждержавної Угоди та уря-

⁷⁸⁵ Там само. С. 184–185.

дових постанов. Депортовані ще довго залишалися найбіднішою, найменш соціально захищеною та психологічно чужою часткою суспільства.

Переселенці переважно прибували до районів розміщення із майном. Як свідчать архіви, «...на 15 березня 1945 р. Одеська область прийняла 2648 вагонів із 4965 родинами, що становило 17591 особу. З ними прибули 4233 голови худоби, 1739 коней, 999 свиней, 904 вівці, 7995 штук домашньої птиці, 540 бджолосімей, 2533 одиниці сільськогосподарського реманенту, 476 возів»⁷⁸⁶. Звичайно, що на рівні із забезпеченими прибували й селяни зовсім без майна, як наприклад 20 квітня 1945 р. 523 родини у кількості 2092 особи⁷⁸⁷, а пізніше ще 3307 родин з Прикарпаття: «які потребували продуктів харчування, одягу, взуття, речей першої необхідності тощо», за словами переселенців «все майно було спалено окупантами при відступі...»⁷⁸⁸. Переселені родини готові були розпочати трудову діяльність, але за наявності відповідних умов і в першу чергу житла. Позитивним був той факт, що переселенці мали певні професії, як-то: «хлібороби, столяри, шевці, слюсарі, бджолярі, теслярі-столяри, ткачі, кравчині, шевці-теслі, теслі, ветеринари-бджолярі, агрономи, городники, теслі-городники, майстри, водії, вчителі тощо»⁷⁸⁹. Таким чином переселенці могли взяти участь у відновленні соціально-економічного потенціалу України.

Значна частина переселенців без дозволу почала виїжджати до західних областей. Місцева влада не мала права видавати дозвіл переселенцям на виїзд з району, були випадки примусового повернення цілих родин⁷⁹⁰. На прохання дозволити виїзд з району прохачі одержували відповіді, що зворотного переселення не буде⁷⁹¹. Наприклад, у звіті від 15 листопада 1945 р. вказано, що повернено 101 родину, яка незаконно залишила місце переселення⁷⁹². Причинами втечі з місць переселення стали важкий клімат, недоброякісна вода, зростаюча динаміка захворювань (послаблення зору, поява лихоманки тощо)⁷⁹³, упереджене ставлення з боку місцевої влади, нестача харчів і товарів першої необхідності⁷⁹⁴, відсутність

⁷⁸⁶ Держархів Одеської області, ф. Р-2000, оп. 3, спр. 37, арк. 194.

⁷⁸⁷ Там само, арк. 73.

⁷⁸⁸ Держархів Одеської області, ф. Р-2000, оп. 3, спр. 38, арк. 399.

⁷⁸⁹ Держархів Одеської області, ф. Р-2000, оп. 3, спр. 89, арк. 172–175.

⁷⁹⁰ Держархів Одеської області, ф. Р-2000, оп. 3, спр. 87, арк. 101.

⁷⁹¹ Там само, арк. 312, 487.

⁷⁹² Держархів Одеської області, ф. Р-2000, оп. 3, спр. 37, арк. 58–59.

⁷⁹³ Держархів Одеської області, ф. Р-2000, оп. 3, спр. 87, арк. 102.

⁷⁹⁴ Держархів Одеської області, ф. Р-2000, оп. 3, спр. 37, арк. 88, 102, 182.

медичної допомоги, поселення в напівзруйновані хати, крадіжки майна як місцевим населенням, так і владою⁷⁹⁵. Серед причин наявні й такі, як «...незвичність та небажання працювати у колгоспі «скопом», бажання вести індивідуальне господарство...»⁷⁹⁶.

Для комуністичних тоталітарних режимів депортації були звичайним інструментом репресій. Депортації західноукраїнського населення із земель, що відійшли до Польщі на підставі Люблінської угоди між Польським комітетом національного визволення та урядом УРСР, мали виключно політичний характер і були економічно невиправданими, їх головною метою була етнічна чистка цивільного населення та ліквідація українського підпілля.

УРСР не була готова приймати тисячі українців-переселенців через повоєнну розруху. Переселенці зіткнулися насамперед із новим соціально-економічним устроєм, відсутністю житла та працевлаштування, новими кліматичними умовами, хворобами тощо. Більшість переселенських родин до таких умов не була готова. Виділені кошти, майно для переселенців ставали полем для зловживань з боку районної влади. Намагання влади ідеологічними та репресивними заходами вплинути на переселенців призводили до виїзду останніх до західних областей. Депортація етнічних українців супроводжувалася цілковитою забороною повернення на рідні землі, вилученням майна, безальтернативним закріпленням за поселеннями на новому місці, покидати які було заборонено, обмеженням політичних, соціальних, економічних і культурних прав, що призвело до руйнування культурної та історичної спадщини, поставило під загрозу знищення цілої етнографічної групи українського народу.

Хрущовська «відлига» поклала початок десталінізації та відносної лібералізації суспільно-політичного життя, реформам і пошукам нових підходів до розв'язання суспільно-політичних, економічних та соціальних проблем, що відбивалося й на державній міграційній політиці, у якій замість воєнно-адміністративних заходів починається перехід до адміністративно-командних методів здійснення державної міграційної політики. Депортації та мобілізації населення припинили, але при цьому використовувалися оргнабір, комсомольсько-молодіжні призови на т. зв. комсомольсько-молодіжні будівництва, суспільні призови на будівництво шахт, призови учнів до шкіл ФЗН.

⁷⁹⁵ Держархів Одеської області, ф. Р-2000, оп. 3, спр. 87, арк. 10–15.

⁷⁹⁶ Держархів Одеської області, ф. Р-2000, оп. 3, спр. 84, арк. 24.

Головну роль у міграціях відігравали призови молоді до училищ і шкіл трудових резервів, призови на будівництво промислових підприємств. У 1955 р. скасували кримінальну відповідальність за самочинне залишення закладів трудових резервів. Це засвідчено скасуванням судової відповідальності робітників за самочинне залишення підприємств і прогули без поважної причини, подальшою зміною пріоритетів: від забезпечення постійного зростання чисельності прибулих до їх закріплення. Проте відмова від воєнно-командних методів не зумовила потужних трансформацій у здійсненні політики, бо сутність тоталітарного ладу не змінилася.

Оскільки екстенсивний розвиток виробництва був неможливим без подальших керованих зовнішніх міграцій, то вони відбуваються і надалі, але вже у вигляді комсомольсько-молодіжних призовів на будівництво шахт і промислових підприємств, що привело до нових масових переміщень робочої сили у 1956–1958 рр., значну роль у цьому відіграли громадські призови в 1956 і 1957 рр.

Трудові переселення в Україні здійснювалися в межах областей, між областями республіки та за її межі. Впродовж 1955–1985 рр. організоване трудове переміщення за межі УРСР проводилося у двох напрямках: в Казахську РСР та в Російську РФСР. Відбувався прискорений процес заселення районів господарчого освоєння на Півночі Росії; особливо значних трудових ресурсів вимагали нафтогазові райони Західного Сибіру та Середньої Азії, освоєння цілинних та перелогових земель Казахстану.

Для УРСР такі міграції означали не лише вплив її працездатного населення, а й значні невинуваті фінансові витрати. Упродовж другої половини 1950-х – середини 1980-х років з України в інші республіки СРСР було переселено понад 103 тис. працездатних сімей. Така державна політика призвела до розпорошення місцевого населення та викачування трудового потенціалу, що завдало відчутних і донині демографічних втрат, викликало значне переселення народів усередині країни та зниження частки автохтонного населення в республіках. Примусові переміщення цілих етносів і трудова міграція за роки радянської влади вилилися у велике переселення народів СРСР.

Заходи міграційної політики за змістом розподілялися на адміністративні, економічні та моральні. У контексті ставлення до стихійної, індивідуальної міграції як до небажаного явища, що призводить до економічних втрат, роль адміністративних заходів тривалий час була вирішальною. Паспортна система, за якою частина громадян, наприклад селяни, були

обмежені у праві мати паспорти, інститут прописки, що мав дозвільний характер, як і закриті кордони, були основними регуляторами переміщень.

Через практично цілковиту закритість до зовнішнього світу СРСР у топології міграцій переміщення всередині країни трактувалися як внутрішні, тоді як з інших радянських республік – як зовнішні міграції. Міждержавна міграція вважалася нетиповою для соціалізму, з нею асоціювалися лише нечисленні обміни спеціалістами між країнами соціалістичного блоку. Потом, що найбільше впливав на соціально-економічні зміни та трансформацію поселенської структури в Україні, була міграція сільського населення до міст, зокрема навчальна міграція сільської молоді. До наростання міграцій призводила відсутність приватної власності на землю та нерухомість.

Міграції селян для забезпечення промислового виробництва робочою силою, виїзд сільської молоді на навчання став вирішальним чинником підвищення освітнього рівня населення. Масові переїзди до міст призвели до негативних наслідків, коли надмірна концентрація виробництва та населення викликала серйозні соціально-економічні та містобудівні проблеми, знелюднення сільської місцевості, затухання малих міст, старіння населення, скорочення народжуваності, зростання смертності сільського населення. У 1959–1979 рр. сільське населення скоротилося на 5,5%, а у 1970–1979 рр. – уже на 9,3%⁷⁹⁷. Проблема скорочення трудових ресурсів на селі примусила радянське керівництво шукати вихід із ситуації, що склалася. В 60–80-ті роки ХХ ст. традиційним стало залучення до сільськогосподарських робіт (під виглядом шефської допомоги) міського населення (робітників, студентів, школярів та інших), разом із тим на подібні роботи залучали сезонних емігрантів, які працювали вахтовим методом.

Міграції ускладнювали транспортну проблему, створювали труднощі у постачанні товарами та послугами, забезпеченні житлом, зумовлювали втрати робочого часу, невідворотні при зміні робочого місця, зайві витрати на облаштування переселенців. Для скорочення міграцій пропонувалося покращувати соціально-побутові умови в сільській місцевості, відкривати навчальні заклади вищих ступенів у провінційних поселеннях, натомість – обмежувати міграції до великих міст. З метою запобігання плинності кадрів рекомендувалося стимулювати безперервність трудового стажу на одному підприємстві надбавками до зарплати, пільгами в отриманні житла, кращими можливостями кар'єрного зростання.

⁷⁹⁷ Панченко П.П. Становище українського села (60–80-і рр.). *Український історичний журнал*. 1989. № 8. С. 3–14.

Маятникова міграція (тимчасове зворотне переміщення) на той час стала найбільш інтенсивною формою територіальної мобільності населення в Україні. В умовах, коли зростання великих міст стримувалося адміністративними методами (обмеженням прописки, заборонаю створення нових виробництв, які потребували додаткової робочої сили), маятникова міграція давала змогу забезпечити міста робочою силою без витрат на переселення працівників. Маятникова міграція була причиною зниження продуктивності праці (на 10–15%), підвищення виробничого травматизму (в 5–6 разів) через тривалий час, який людина проводила в дорозі⁷⁹⁸.

Отже, в добу індустріальних перетворень економіки, що вимагали значної концентрації трудових ресурсів на новобудовах та промислових підприємствах, міграція населення є закономірною. Проте в умовах тоталітарного політичного режиму, адміністративно-командної моделі управління економікою, переміщення населення здійснювалося державою переважно на примусовій або добровільно-примусовій основі. Значну роль у міграції населення відіграли депортації, репатріація, переслідування та примусові переселення за національною та політичною ознаками. Рух економічно активного населення регламентувався системою державних інститутів (паспортною системою, реєстрацією за місцем проживання – т. зв. «пропискою», закритими кордонами) і механізмів (мобілізацією на роботу через військкомати, комсомольськими призовами, оргнаборами, «шефством» промислових підприємств над радгоспами тощо). Метою компартійно-більшовицького керівництва було економічне та військово-політичне зміцнення існуючого в СРСР політичного режиму. Мобільність робочої сили в економічній системі тотальної монополії характеризується домінуванням репресивно-адміністративних регуляторів. Державна політика переміщення трудових ресурсів у радянський період завдала непоправної шкоди відтворенню людського потенціалу України, змінивши його національно-демографічні, історико-культурні та ціннісно-мотиваційні характеристики.

⁷⁹⁸ Таборисская И. Маятниковая миграция населения. Москва, 1979. С. 166.

У радянський період вітчизняної історії зовнішньоекономічні зв'язки господарства України набули перетворених та опосередкованих форм унаслідок двох основних причин: по-перше, Україна не мала державної суб'єктності у міжнародних відносинах; по-друге, в основу радянської економічної моделі було покладено державну монополію, тому окремі господарські одиниці не могли самостійно виходити на зовнішні ринки та безпосередньо брати участь у зовнішньоекономічних відносинах. Наслідками монополізації зовнішньоекономічної діяльності стали неможливість об'єктивного визначення рівня конкурентоспроможності товарів без участі у міжнародній конкуренції та відсутність внутрішньої мотивації до підвищення технічного рівня та якості продукції. Включення господарства України до системи внутрішньосоюзного поділу праці та виробничої кооперації фактично означало його «виключення» з безпосередніх міжнародних економічних відносин. Розвиток господарства України був орієнтований не на посилення та реалізацію його конкурентних переваг на зовнішніх ринках, а на задоволення загальносоюзних потреб і пріоритетів. Спеціалізація України пов'язувалася насамперед із наявністю значних покладів корисних копалин, доступних і відносно дешевих за видобутком і транспортуванням.

У ході реалізації радянської програми прискореної індустріалізації уряду довелося залучати зовнішні джерела та ресурси модернізації економіки. Основними видами міжнародної науково-виробничої кооперації були такі: промислове співробітництво; виробниче кооперування; науково-технічне кооперування в галузі проектування і будівництва промислових об'єктів, підготовки та навчання інженерно-технічного персоналу; обмін вченими, фахівцями та організація спільних промислових виставок; обмін науково-технічною інформацією. Міжнародна науково-технічна та технологічна співпраця у 1920-х – 1930-х роках сприяла становленню третього (виробництво сталі, електроенергії та продукції неорганічної хімії; електротехнічне та важке машинобудування) та ядра четвертого технологічного укладів (використання двигуна внутрішнього згорання; становлення тракторо- та автомобілебудування, кольорової металургії, авіаційної промисловості). Залучення технологічних досягнень Заходу для будівництва промислових гігантів, оснащених передовою технікою, забезпечило створення матеріально-технічної бази союзної економіки.

Результатом цих структурних зрушень стало поступове перетворення економіки України з переважно аграрної на індустріально-аграрну: питома вага промислової продукції в загальному обсязі виробництва республіки була вищою, ніж у середньому по СРСР. Проте це майже не змінило загальної спеціалізації українського господарства: воно залишалося головним постачальником вугілля, залізної руди, металів, зерна та цукру. Водночас зростала інтегрованість українського виробництва до загальносоюзних структур: Україна отримувала з інших республік нафтопродукти, лісоматеріали, цемент, різні машини, текстильну продукцію та інші товари.

У промисловості Західної України у складі Польщі в міжвоєнний період місце австро-німецького капіталу зайняв французький, англійський, американський, а також посилив свої позиції польський капітал. Акціонерні товариства з іноземними інвестиціями стали основою розвитку нафтовидобувної та нафтопереробної, гірничодобувної, лісової та деревообробної, хімічної, газовидобувної та гасової, електротехнічної та електроенергетичної, цукрової, соледобувної, банківської, страхової, тютюнової та ін. галузей і сфер діяльності. Торговельний баланс Західної України в міжвоєнний період визначав експорт нафти й нафтопродуктів, калійної солі, а також продукції скотарства й лісової промисловості. Економічна доктрина Польської держави, яку підтримували представники польського та іноземного капіталу, полягала у перетворенні т. зв. «Східних Кресів» на аграрно-сировинний додаток до більш розвинених центральних польських земель. Головними формами проникнення іноземного капіталу, зокрема американського, англійського, бельгійського, французького, німецького, нідерландського та австрійського в економіку Західної України стали купівля місцевих підприємств або ж придбання частини акцій уже діючих товариств, а не капітальні інвестиції у розвиток нових виробництв. Це свідчило про спекулятивний характер інвестицій, які базувалися на політичних домовленостях, мали компраторський характер, не орієнтувались на довготермінові плани розвитку економіки Західної України.

Повоєнні структурні зрушення в економіці України у складі СРСР сприяли певному міжгалузевому та просторовому збалансуванню, проте не створили основ самодостатньої національної економіки, втягуючи її в орбіту загальносоюзних виробничо-технологічних зв'язків. Основним донором повоєнної відбудови та подальшої модернізації економіки, як і в часи першої хвилі індустріалізації у другій половині XIX ст., було сільське господарство. Його ресурсне виснаження зрештою призвело до продовольчої кризи

початку 1960-х років, коли власного виробництва зерна не вистачало не лише для виконання експортних зобов'язань, а й для задоволення внутрішніх потреб. Спроби реформування аграрної галузі у 1950–1960-х роках, що здійснювались екстенсивними методами у межах радянської адміністративної системи господарювання, призвели до подальшого зниження продуктивності сільськогосподарського виробництва, наростання структурних диспропорцій в економіці та формування хронічної залежності країни від імпорту продовольства.

Особливості та характер розвитку зовнішньоторговельних відносин підрадянської України визначалися державною політикою стимулювання експорту та імпортозаміщення, яка через механізми централізовано-планового управління, промислової індустріалізації та соціалістичної інтеграції, з одного боку, сприяла розвитку вітчизняної промисловості та посиленню позицій України у виробництві продукції важкої індустрії, проте, з іншого боку, – сформувала її технологічну та фінансову залежність від союзного центру та призвела до перетворення на енергетичну та паливно-сировинну базу для нарощування експорту.

Розвиток виробничої кооперації підприємств України в межах народно-господарського комплексу СРСР у другій половині ХХ ст. відбувався через прямий розподіл та планову алокацію ресурсів, створення сталих вертикально та горизонтально інтегрованих виробничих ланцюжків без урахування порівняльної оцінки конкурентних переваг регіональних економік. Наслідками стали формування незавершених виробничих циклів, залежність від системи загальносоюзного постачання та збуту продукції, зниження потенціалу модернізації господарського комплексу України в умовах відсутності ринково-конкурентних механізмів стимулювання інновацій та зниження витрат виробництва.

Соціалістична міжнародна інтеграція розглядалася як форма суперництва з Європейським союзом вугілля та сталі – інтеграційним об'єднанням країн з ринковою економікою. Таким чином зовнішньоекономічні зв'язки господарства України опинилися в заручниках політичного курсу партійного керівництва. Розвиток перспективних, з огляду на геополітичні цілі Радянського Союзу, галузей і підприємств відбувався в межах державного сектора економіки, шляхом централізованого перерозподілу коштів і ресурсів. Україна стала одним із найбільших експортерів серед радянських республік – у структурі союзного експорту частка УРСР щодо таких товарів, як метал, кокс, руди, вугілля, природний газ, хімічні кислоти, електроенергія тощо, у

1970–1980 рр. становила від 70 до 100%. При цьому відбулося часткове переміщення географічного вектора основних товаропотоків України з Росії до Східної та Західної Європи.

Економічна модель СРСР, у межах якої розвивалося господарство України, не передбачала можливості включення робочої сили в міжнародний ринок праці. Натомість працездатне населення розглядалося як трудові ресурси, що підлягають централізованому розподілу. Економічним підґрунтям радянської політики переміщення трудових ресурсів було нарощення економічного потенціалу, що потребувало заселення віддалених територій (переважно східних), залучення трудових ресурсів країни до великомасштабних будівництв союзного значення та розбудови індустріальних районів СРСР (організовані набори робочої сили).

Історичний досвід структурних перетворень в Україні у контексті розвитку світового господарства виразно демонструє перманентну диспропорційність розвитку господарства, а саме переважання випуску продукції сировинного характеру та неглибокої технологічної переробки. Така структура виробництва була закладена ще в часи промислового перевороту за умов відсутності української державності та залишалася переважно незмінною впродовж XX ст., незважаючи на проведену індустріалізацію та реформи. Відбулося викривлення структури економіки України з орієнтацією на енерго- і фондоємні галузі важкої промисловості у бік прискореного розвитку видобування енергетичних ресурсів. Ця тенденція особливо посилилася в роки світової енергетичної кризи 1970-х років. Водночас посилювалася невідповідність структурних змін в економіці підрадянської України тенденціям розвитку провідних держав світу з орієнтацією на впровадження досягнень НТП у паливно-енергетичній галузі та розвиток альтернативних відновлювальних джерел енергії. Структурні перетворення господарства України у XX ст. не створили поле можливостей для розвитку на основі використання передових технологій, а, навпаки, заклали деструктивні тенденції в структурі економіки в майбутньому – залежність від зовнішніх джерел енергетичних ресурсів, світових цін на сировину та високотехнологічного імпорту.

УКРАЇНА В СУЧАСНІЙ СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН

Розділ 19. ПАРАДИГМАЛЬНІ ЗМІНИ В ТЕОРІЇ МІЖНАРОДНОЇ КОНКУРЕНЦІЇ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОЇ ДОБИ

Розкриття історичних чинників та інституційних детермінант визначення місця України в глобалізованій економіці та сучасних інтеграційних процесах об'єктивно вимагає звернення не лише до вивчення попередньої траєкторії розвитку зовнішньоекономічних зв'язків вітчизняного господарства, про що йшлося вище, а й урахування тих напрацювань і новацій у галузі економічної теорії, які стали теоретичним відображенням змін характеру світового господарства та нової якості міжнародних відносин. Особливості розвитку економіки України після здобуття державної незалежності сформували суспільний запит щодо теоретичного осмислення та переоцінки традиційних уявлень про характер управління сферою зовнішньоекономічних контактів і загалом про закономірності функціонування світового господарства, взаємодію процесів міжнародної конкуренції, кооперації та інтеграції.

Загальнотеоретичними основами дослідження генези міжнародних економічних відносин є здобутки світової економічної науки в царині розроблення теорії міжнародної торгівлі, економічної інтеграції, зовнішньоекономічної політики, міжнародної конкуренції та національної конкурентоспроможності. В епоху постіндустріалізму, цифрової трансформації та глобалізації економічної взаємодії провідною формою міжнародних економічних відносин виступає інтеграція.

Першопочатком теорії міжнародної економічної інтеграції слугує *концепція переваг великого господарського простору*⁷⁹⁹. Проте розвиток ідей щодо шляхів і механізмів отримання цих переваг упродовж другої половини ХХ ст. ішов у різних напрямках. Теоретична полеміка і навіть політичне протистояння розгорнулися між прибічниками економічного лібералізму та

⁷⁹⁹ Україна в процесах міжнародної інтеграції / за ред. д-ра екон. наук В.Р. Сіденка. Харків: вид-во «Форт», 2003. С. 36.

державного регулювання. Перші, цілком у традиціях класичної школи політичної економії, акцентували увагу на статичних порівняльних перевагах країн у зовнішній торгівлі, розглядали структурно-географічну комплементарність економік, які, об'єднуючи свої ринки, мають доповнювати одна одну. Для прихильників активного державного втручання ключовим питанням була однорідність інституційної структури і спроможність до функціонування та розвитку в межах єдиного регуляторного поля. З часом поляризація підходів почала нівелюватися, формувалося більш широке й узгоджене розуміння інтеграції як складного процесу, що поєднує інтегруючу дію ринкових сил і поступовий процес узгодження економічної політики країн⁸⁰⁰.

Гносеологічним підґрунтям історико-економічного дослідження процесу трансформації зовнішньоекономічних зв'язків національних господарств у другій половині ХХ – на початку ХХІ століть слугує теорія міжнародної економічної інтеграції в її найбільш сучасному варіанті – *концепції «позитивної та негативної інтеграції»*, запропонованої Дж. Піндером. Відповідно до змісту цих понять, теоретичні погляди представників неоліберального напрямку були орієнтовані на «негативну інтеграцію», тобто усунення міждержавних бар'єрів економічної комунікації (насамперед торгових і валютних); натомість прихильників «дирижизму» – на «позитивну інтеграцію», тобто створення нової якості економічного середовища, яке б дозволило через тісну взаємодію та синергію національних господарств досягти оптимального режиму їхнього функціонування⁸⁰¹.

Зняття суперечності між прихильниками державного регулювання й економічного лібералізму полягає в розгляді процесу ліквідації перешкод на шляху ринкового обміну, дії ринкових сил як негативної інтеграції (оскільки вона супроводжується процесом демонтажу торгових та інших бар'єрів), а процесу формування спільної економічної політики, структурного пристосування економік – як позитивної інтеграції (тому що вона передбачає спільні зусилля для створення нових економічних структур і єдиних норм)⁸⁰². Такому трактуванню відповідає запропонована Г. Мюрдалем *структурна кон-*

⁸⁰⁰ Harrison R. Europe in question: Theories of regional international integration. London: Allen & Unwin, 1974.

⁸⁰¹ Трансформація міжнародних економічних відносин в епоху глобалізації: колективна монографія / кол. авт.; за ред. проф. А.П. Голікова, проф. О.А. Довгаль. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2015. С. 18.

⁸⁰² Pinder J. Positive integration and negative integration. *European integration* / edited with introduction by F. Roy Willis. New York: New Viewpoints, 1975.

цепція інтеграції, що передбачає інтеграцію не окремих національних ринків, а національних економік загалом. Отже, теоретичний синтез контраверсійних наукових підходів щодо ключової ролі поділу праці (класична політ-економія) чи асоціації (Німецька історична школа) дістає розвиток у сучасному розумінні міжнародної економічної інтеграції як комплексного процесу ліквідації формальних бар'єрів і створення спільного інституційного простору на основі вироблення нових уніфікованих правил взаємодії.

Розвиток інтеграційних процесів не знімає з порядку денного питання міжнародної конкуренції та міжнародного поділу праці на основі конкурентних переваг. Проте теоретичні підходи до *трактування чинників конкурентоспроможності* зазнали суттєвої трансформації. Традиційні концепції світогосподарських зв'язків акцентують увагу на реалізації переваг використання надлишкового фактора у міжнародних економічних відносинах⁸⁰³. Згідно з теорією співвідношення факторів виробництва, запропонованою Е. Хекшером та Б. Оліном, країни експортують продукти інтенсивного використання надлишкових факторів та імпортують продукцію інтенсивного використання дефіцитних для них факторів. У 1953 р. В. Леонтьєв опублікував результати своєї перевірки концепції Хекшера – Оліна. На підставі перевірки був сформульований т. зв. «парадокс Леонтьєва»: теорія співвідношення факторів виробництва Хекшера – Оліна не підтверджується на практиці, бо працenasичені країни експортують капіталомістку продукцію, тоді як капіталонасичені – працемістку.

Тоді інші вчені почали вводити в модель Хекшера – Оліна додаткові фактори виробництва, такі як технологія, кваліфікація та ін. Той факт, що продукт може вироблятися різними методами, за умов різної організації виробничо-технологічного процесу, є одним із пояснень парадоксу Леонтьєва. Друге пояснення базується на змінності структури фактора праці. Реалізація цієї переваги (надлишок робочої сили) вимагає додаткових інвестицій в освіту, професійну підготовку, тобто зростає частка висококваліфікованої праці. Нові технології вимагають додаткових інвестицій у людину, нагромадження людського капіталу. По-третє, цей парадокс тлумачать як результат впливу тарифної політики держави. Коли проводиться протекціоністська політика, відбувається імпортозаміщення, це, своєю чергою, зумовлює

⁸⁰³ Небрат В.В. Міжнародні зв'язки господарства українських земель як об'єкт історико-економічного дослідження. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2019. Вип. 52. С. 37–40. <https://doi.org/10.15407/ingedu2019.52.031>

розвиток власного високотехнологічного виробництва, відповідної інфраструктури, що, як наслідок, відкриває можливості секторальних проривів у зовнішній торгівлі, вихід на ринки високотехнологічної продукції.

У другій половині XX – на початку XXI ст. у теорії міжнародної конкуренції відбулися парадигмальні зрушення. Були запропоновані нові підходи до визначення конкурентних переваг та закономірностей розвитку світової торгівлі. Ця теоретична хвиля перегляду традиційних поглядів на чинники конкурентоспроможності національних економік та детермінанти світового лідерства у епоху високих технологій представлена, насамперед, у працях Ф. Тауссіґа, М. Познера, Р. Вернона. Шукаючи пояснення провідних позицій окремих країн у виробництві високотехнологічної та наукоємної продукції, Ф. Тауссіґ запропонував розширену інтерпретацію факторного підходу у визначенні конкурентних переваг і спеціалізації країн у міжнародній торгівлі⁸⁰⁴. На думку вченого, витрати капіталу мають ключову роль порівняно з робочою силою, а низький рівень процента, доступність капіталу сприяють розвитку високотехнологічних виробництв і зростанню частки капіталомісткої продукції в експорті.

Цей підхід виявився перспективним для пояснення перетворення «факторних переваг» індустріального суспільства, сформованих у радянський період вітчизняної історії, на бар'єр міжнародної економічної інтеграції України⁸⁰⁵. Інституційні бар'єри доступу до ресурсів (наприклад, державна монополія, як у Радянському Союзі) обумовлюють переважання імпорту засобів виробництва та розвиток низькотехнологічних, працемістких, ресурсозатратних виробництв із відповідною структурою експорту. Отже, поки капітал не буде доступним, – низькотехнологічний експорт та імпортозалежність національної економіки нездоланні.

У 1961 р. англієць М. Познер запропонував *теорію технічного розриву*, яка включає в теорію Хекшера – Оліна додатковий – технологічний – фактор. Основною ідеєю цієї теорії є наголос на нерівномірності технологічного розвитку країн, що створює переваги для лідерів. Міжнародна торгівля

⁸⁰⁴ Taussig Frank W. *International Trade*. New York: Macmillan Co., 1927. 425 p.

⁸⁰⁵ Nebrat V., Gorin N., Didkivska L. The model of state-to-business interaction and the nature of participation in international economic relations: historical experience of Ukraine. *Environmental Management and Sustainable Economic Development: Proceedings of the 2nd International Scientific Conference Eastern European Conference of Management and Economics*. May 29, 2020. Ljubljana: Ljubljana School of Business, 2020. P. 225–232. URL: <https://www.vspv.si/sl/o-soli/publikacije>

детермінована асиметричним характером обміну технікою та технологіями. Експорт високотехнологічної продукції здійснюють країни-інноватори, що володіють тимчасовою квазімонополією на її виробництво (або виробництво з меншими витратами). Внаслідок передачі технології, заміщення імпорту, впровадження альтернативних технологій в інших країнах з часом технологічний розрив зменшується, або втрачає актуальність унаслідок зміни життєвого циклу продукту. Проте це не знімає питання щодо передумов, які формують нерівномірність технологічного розвитку. В умовах швидкого поширення інформації, здавалося б, ці розриви мають нівелюватися. Проте виникають проривні технології, що лише посилює технологічну диференціацію країн.

Теорія міжнародного життєвого циклу продукту запропонована Р. Верноном у 1966 р. Вона заперечує універсальну доступність будь-якої (нової) технології для кожного виробника з інших країн (з часом). У міру проходження фаз впровадження, зростання, зрілості та занепаду виробництво переміщується з країни в країну, поки не заміщується іншим, новішим видом продукції. Загалом така схема відповідала реаліям пізньоіндустріального суспільства. Теорія Р. Вернона пояснювала закономірності розвитку зовнішньої торгівлі такими продуктами, як синтетичні матеріали, електроніка, нафтопродукти та ін., разом із тим, вона не поширюється на продукцію ТНК. Окрім того, динамізм сучасної глобалізованої економіки настільки прискорює проходження життєвого циклу, що виробники інноваційної продукції спроможні весь час підтримувати високий рівень попиту шляхом розробки і впровадження вдосконалених моделей, одночасно працюючи над абсолютно новими і уникаючи при цьому занепаду та переміщення застарілого виробництва.

Разом із тим не варто забувати, що глобалізація як економічне явище є породженням технологічної революції⁸⁰⁶, тож просторовий рух виробництва в умовах підвищеної мобільності його новітніх ключових факторів – інформації та технології – теж прискорюється. Щоправда цей рух – як гонитва за умовами найвигіднішого вкладення капіталу та розміщення виробництва – теж зазнав модифікації. Спочатку глобалізація означала макроекономічну реструктуризацію, що у світовому масштабі відображала основний досвід промислової революції на рівні національних держав: спеціалізація й економія на масштабі породжують відносну перевагу, яка спонукає до перене-

⁸⁰⁶ Бжезінський З. Вибір: світове панування чи світове лідерство / пер. з англ. А. Іщенка. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. С. 126.

сення виробництва будь-куди, де виробництво, що вимагає великих затрат праці, дає найбільший прибуток, або туди, де існують найкращі умови для розвитку інновацій. Але сьогодні навіть найрозвиненіші країни відкрили для себе загрози цієї парадигми розвитку світової економіки і міжнародних економічних відносин⁸⁰⁷.

Важливо відзначити, що традиційні теорії міжнародної торгівлі пояснюють її відмінностями між країнами, а нові – подібністю. Цей розворот в теорії відображає певну зміну в об'єктивних передумовах сучасного міжнародного обміну. Для історичного дослідження зовнішньоекономічних відносин важливе значення має *теорія попиту, що перетинається*. В її основі – положення про те, що країна не може розвивати виробництво продукції, на яку немає попиту на її внутрішньому ринку. Якщо немає потреби внутрішнього ринку, фірми не будуть інвестувати в розробку і виробництво. Тільки після насичення внутрішнього ринку (наприклад, американського, японського), фірма виходить на зовнішні ринки. Запропонувавши теорію «подібності країн», Стефан Б. Ліндер показав, що структура споживчого потенціалу імпортера має бути близькою до країни-експортера. Так само подібними мають бути рівень розвитку інфраструктури, можливості сервісу, виробництво технологічно або споживчо пов'язаних товарів і послуг тощо. Феномен попиту, що перетинається, полягає в тому, що чим більше перетинаються структури попиту в країні-експортері та імпортері, підкріплені високим рівнем доходу, тим вищий рівень торгівлі між ними.

Практична актуальність цього напрямку розроблення економічної теорії обумовлена тим, що в умовах технологічної революції традиційні форми міжнародних економічних відносин, зокрема зовнішня торгівля, трудова міграція, набувають нових рис. Зокрема, зростає міжнародний обмін між розвиненими країнами. Основоположником т. зв. «*нової теорії торгівлі*», яка стала результатом переосмислення класичної теорії міжнародних економічних відносин, розробленої Д. Рікардо, Е. Хекшером та Б. Оліном, визнано П. Кругмана. Досліджуючи глобальні потоки товарів і послуг вчений запропонував пояснення парадоксу міжнародної торгівлі: чому значна її частина припадає на взаємний товарообмін між розвиненими країнами із схожими умовами для виробництва, і чому країни імпортують товари, які у

⁸⁰⁷ Фокс Дж. Торговельна політика США – час почати спочатку. *Економіка України*. 2017. № 5–6 (666–667). С. 16–30. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/EkUk_2017_5-6_4

них і так виробляються⁸⁰⁸. Використавши відомий «ефект масштабу», згідно з яким чим більші обсяги виробництва, тим менші витрати на одиницю продукції, П. Кругман поширив його на зовнішню торгівлю. Виведення на зовнішній ринок продукції, яка вже виробляється в країні, збільшує кількість споживачів, обсяги продажу, і, відповідно, – знижує середні витрати. У розвинених країнах попит і якість життя є вищими, ємність ринку – більшою, тому товарообіг між ними зростає швидше. Особливо це стосується високотехнологічної продукції вищого цінового діапазону. Натомість бідні країни залишаються на узбіччі глобальних торгових потоків. Концепція П. Кругмана враховує фактор насичення ринку і схильність споживачів до урізноманітнення споживання. Боротьба за покупця ведеться в ринковій моделі монополістичної конкуренції, де панують нецінові методи.

Нова теорія торгівлі виявилася надзвичайно перспективною для пояснення цілої низки глобальних тенденцій. Зокрема, використання «ефекту масштабу» для розкриття механізму глокалізації світової економіки, прискореної урбанізації, концентрації виробництва у густонаселених точках, де є платоспроможний попит. Цей підхід, що отримав назву «нової економічної географії», відкриває цілий пласт досліджень у галузі просторової економіки⁸⁰⁹. Крім того, для країн з ринками що розвиваються концепція Кругмана показує перспективи посилення просторової нерівності та загострення соціальних проблем унаслідок локалізації економічного життя в мегаполісах та окремих регіональних центрах, міграція до яких посилює диспропорційність розвитку. На глобальному рівні ця закономірність веде до поділу регіонів на густонаселене «ядро» і нерозвинену «периферію». Таким чином, концепція П. Кругмана має потенціал для пояснення периферизації економіки України та феномену масової еміграції. Відкриття кордонів, зниження транспортних витрат підвищило мобільність населення загалом і фахівців зокрема.

Разом із тим перенасичення «ядра» посилює конкуренцію, тому переміщення «на периферію» стає привабливою стратегією. Корпорація, що

⁸⁰⁸ Krugman P. Strategic trade policy and the new international economics. The MIT Press, 1986.

⁸⁰⁹ Небрат В.В. Теоретичні засади просторової справедливості. *Економічна теорія*. 2020. № 4. С. 99–114. <https://doi.org/10.15407/etet2020.04.099>; Небрат В.В. Українські джерела теорії просторової справедливості. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2020. Вип. 53. С. 9–13. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ingedu_2020_53_3

зважається на це, отримує певні переваги – доступ до відносно вільного ринку трудових, земельних і капітальних ресурсів, а також неосвоєний ринок збуту. Наприкінці ХХ ст. нові центри ділової активності нерідко народжувалися у таких периферійних зонах (східний Китай, південно-східна Азія, південь США). Чи можливий такий шанс для України в ХХІ ст.? Часткова відповідь П. Кругмана на це питання полягає в тому, що він виступає за державний контроль над потоками спекулятивного капіталу.

Теоретичним фундаментом для розуміння процесів включення національного господарства в систему міжнародних відносин сучасності є класична праця Б. Баласси «Теорія міжнародної інтеграції» (1961). У ній обґрунтована стадіальність розвитку інтеграційних процесів⁸¹⁰. Важливим засновком, що сформульований у новітній науковій літературі з теорії міжнародної економічної інтеграції, є положення про передумови переходу до її вищих форм. Погоджуємося з авторитетною думкою В. Сіденка, що об'єднання в економічні та валютні союзи – це не договірний і навіть не суто економічний, а соціально-економічний процес, що вимагає сумісності членів союзу за соціальними параметрами розвитку⁸¹¹. Тобто перехід від зовнішньої торгівлі до економічної інтеграції пов'язаний із досягненням певного ступеня соціального розвитку та сумісності країн. Інтеграційна стратегія України має спиратися не лише на історично сформовані позиції в міжнародному поділі праці, а й на співвідношення реального ступеня розвитку інститутів з бажаною моделлю інституційного устрою.

Глобалізація чинить суперечливий вплив на трансформаційний потенціал національних господарських систем, які функціонують, як зазначає О. Шевченко, «у несприятливих умовах зростання нестійкості світогосподарської системи та прискореного входження в структури вже сформованих економічних зв'язків»⁸¹². Структурно-галузеві та інституційно-трансформаційні зміни відбуваються в умовах руйнування традиційних форм і напрямів зовнішньоекономічної взаємодії, під тиском екзогенної лібералізації та внутрішніх соціальних очікувань. При цьому перехід до інформаційного суспільства на основі цифровізації системи комунікації та економічних

⁸¹⁰ Balassa B. The theory of economic integration. Homewood, Ill.: R.D. Irwin, 1961. 304 p.

⁸¹¹ Україна в процесах міжнародної інтеграції / за ред. д-ра екон. наук В.П. Сіденка. Харків: вид-во «Форт», 2003. С. 43.

⁸¹² Шевченко О.О. Еволюція господарської системи: методологія аналізу у світовій економічній думці (кінець ХІХ – початок ХХІ ст.): монографія. Київ: Центр учбової літератури, 2017. С. 210.

зв'язків трансформує моделі міжнародної конкуренції та зовнішньоекономічної політики держав⁸¹³, але акселеративно відтворює систему глобальної нерівності та диспаритет можливостей.

Аналіз інституційних чинників зовнішньоекономічних відносин набув теоретичного розвитку в *концепції міжнародної конкурентоспроможності нації*⁸¹⁴. За М. Портером, досягнення країною міжнародного успіху передбачає наявність т. зв. «ромба» або «діаманта», сформованого гранями-властивостями загального характеру, що визначають характер середовища, в якому конкурують фірми. Ці властивості, що сприяють або перешкоджають виникненню національних конкурентних переваг, такі: по-перше, факторні умови, тобто ті конкретні фактори (наприклад, кваліфікована робоча сила певного профілю або інфраструктура), які необхідні для успішної конкуренції у певній галузі; по-друге, обсяг попиту на продукцію чи послуги, що пропонуються певною галуззю, на внутрішньому ринку; по-третє, наявність або відсутність у країні споріднених чи пов'язаних з цією галуззю виробництв, які вже є конкурентоспроможними на міжнародному ринку; по-четверте, стратегія фірми, її структура та конкуренти, тобто умови у країні, які визначають те, як утворюються та управляються фірми, і характер конкуренції на внутрішньому ринку. Зазначені детермінанти національної конкурентоспроможності у своїй взаємообумовленості та взаємозв'язку утворюють комплексну систему, що постійно розвивається. Тому лідерство у міжнародній конкуренції є мінливим, і кожна країна за певних умов має шанс на отримання переваг.

Еволюція принципів торгової політики у світовому господарстві має суттєве значення для перебігу та результатів трансформаційних процесів у країнах з короткою ринковою історією. Адже їхні відмінності від країн зі сформованими практиками, а головне – зрілою інституційною структурою ринкової координації економічної діяльності, в тому числі – на міжнародному рівні, не лише слугують бар'єром для рівноправної участі в інтеграційних процесах, а й штовхають на хибний шлях прискореного запозичення та штучного насадження норм і форм економічних відносин, які не відповідають власним потребам і можливостям національних економік постсоціалістичного типу. Теоретичною протиположністю ліберальним рецептам у дусі Вашингтонського консенсусу є *концепція інверсивного протекціонізму*

⁸¹³ Небрат В.В. Історичний вимір трендів зовнішньоекономічної політики. *Економіка України*. 2017. № 5–6. С. 163–164. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/EKUK_2017_5-6_14

⁸¹⁴ Porter M.E. *Competitive Advantage*. Free Press. New York, 1985. 557 p.

В. Сіденка, що передбачає стримування розвитку сировинного експорту та підвищення конкурентоспроможності товарів високого ступеня обробки шляхом більш високих обмежувальних бар'єрів»⁸¹⁵.

Новітні концепції міжнародних економічних відносин є теоретичним відображенням процесів посилення відкритості та взаємозалежності національних господарств, глобальної нерівності, корпоратизації та фінансіалізації світової економіки, науковим осмисленням нових форм міжнародної конкуренції та економічної інтеграції. З останньої третини ХХ ст. активно розвивається *концепція глобальних виробничих мереж (ГВМ) і глобальних ланцюгів вартості (ГЛВ)*, що є спробою наукового узагальнення процесів інтернаціоналізації виробництва та мережевізації економічних структур. З початку ХХІ ст. концепція глобальних ланцюгів вартості «береться до уваги при розробленні стратегій розвитку багатьма міжнародними організаціями, зокрема такими: СОТ, ОЕСР, Світовий банк, Міжамериканський банк розвитку, Африканський банк розвитку, Азійський банк розвитку, МОП, ЮНКТАД, ЮНІДО, Агентство США з міжнародного розвитку (USAID) тощо»⁸¹⁶. Концепція глобальних виробничих мереж базується на системі досліджень стратегій економічного розвитку в умовах формування глобальних ланцюгів створення та збільшення вартості.

Дослідження структури ланцюгів вартості та відповідних стратегій забезпечення конкурентоспроможності на початку 1980-х років започатковані у працях уже згаданого М. Портера⁸¹⁷. З середини 1980-х років цей напрям підтримали М. Грановеттер, Дж. Йогансон та Л. Меттссон, які вивчали розвиток мережевих структур і відносин у міжнародному бізнесі⁸¹⁸. М. Каллон здійснив аналіз суб'єктів мереж, обґрунтував гетерогенність і незворотність процесів технологічних і соціальних змін, особливості динаміки технологіч-

⁸¹⁵ Сіденко В.Р. Лібералізація та протекціонізм перехідних економік у глобальному середовищі. *Стратегії економічного розвитку в умовах глобалізації*: монографія / за ред. Д.Г. Лук'яненка. Київ: КНЕУ, 2001. С. 188.

⁸¹⁶ Черкас Н. Концепції глобальних мереж та ланцюгів створення вартості. *Вісник КНТЕУ*. 2018. № 3. С. 61.

⁸¹⁷ Porter M.E. Industry structure and competitive strategy: Keys to profitability. *Financial Analysts Journal*. 1980. № 36(4). P. 30–41.

⁸¹⁸ Granovetter M. Economic action and social structure: The problem of embeddedness. *American journal of sociology*. 1985. № 91(3). P. 481–510; Johanson J., Mattsson L.G. Interorganizational relations in industrial systems: a network approach compared with the transaction-cost approach. *International Studies of Management & Organization*. 1987. № 17(1). P. 34–48.

но-економічних мереж⁸¹⁹. З 2000-х років починається активне розроблення концепції глобальних ланцюгів вартості. Цій проблематиці присвячені праці Б. Латура⁸²⁰, Н. Кое та Г. Йенга⁸²¹ та ін. Концепція глобальних виробничих мереж надає теоретичне підґрунтя для аналізу участі та перспектив України у міжнародній економічній співпраці, адже сучасний рівень міжнародного поділу праці виводить на перший план такі форми міжнародних економічних відносин, як науково-технічне співробітництво та виробнича кооперація. Проте Україна має проблеми з участю у міжнародній виробничій кооперації через історичну спадщину розміщення продуктивних сил згідно пріоритетів, визначених центральною (союзною) владою⁸²², галузеві перекося, втрату виробничого потенціалу, негнучкість технологічних ліній, відсутність історичного досвіду розвитку виробничої кооперації на ринкових засадах.

Криза адміністративно-планової моделі управління економічним розвитком, що відповідала державно-монополістичній системі господарювання, розпад СРСР та утворення нових незалежних держав зумовили потребу в розробленні теорії ринкової трансформації економіки та науковому обґрунтуванні зовнішньоекономічної стратегії України. Міжнародні економічні відносини та інтеграційні процеси слугують чинником розвитку національної економіки, тому питання місця України у світовому економічному просторі не лише характеризують минуле, а й визначають майбутнє Української держави⁸²³. В умовах, коли постіндустріальні трансформації породжують принципово нові технології та специфічні форми конкурентної боротьби, «конкурентоспроможність національної економіки є виявом синергійної природи соціально-економічної системи, здатної інтегрувати інтереси суб'єктів господарювання різних рівнів та спрямовувати їхню діяльність у русло успішного динамічного розвитку в глобальному світогосподарському середовищі»⁸²⁴. Тож теоретичне розроблення питань зовнішньоекономічної

⁸¹⁹ Callon M. Techno-economic networks and irreversibility. *The Sociological Review*. 1990. № 38 (S1). P. 132–161.

⁸²⁰ Latour B. Reassembling the social: An introduction to actor-network-theory. New York: Oxford university press, 2005. 301 p.

⁸²¹ Coe N. M., Yeung H. W. C. Global production networks: Theorizing economic development in an interconnected world. New York: Oxford University Press, 2015. 288 p.

⁸²² Коропецький І.-С. Економічні праці. Збірник вибраних статей. Київ: Смолоскип, 1998. С. 128–131.

⁸²³ Гринів Л.С., Кічурчак М.В. Національна економіка України: навчальний посібник. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2020. С. 65.

⁸²⁴ Гражевська Н.І. Економічні системи епохи глобальних змін. Київ: Знання, 2008. С. 338.

стратегії має включати обґрунтування внутрішніх механізмів підвищення національної конкурентоспроможності так само, як і засобів захисту національних інтересів.

Глобалізація створює для всього світу не лише нові можливості, а й додаткові ризики. У цьому контексті в науковому обігу останнім часом укорінюється поняття «суспільство ризику», яке запровадив німецький соціолог Ульріх Бек. Згідно з його теорією, «глобальні небезпеки створюють глобальне суспільство», тобто нові ризики, не обмежені місцем їх появи, зрівнюють і об'єднують людей, навіть поза їхньою волею і незалежно від географічного місцезнаходження і соціального становища⁸²⁵. Тобто усвідомлення та інституціоналізація глобальних ризиків викликають до життя нові форми міжнародних конвенцій, створюють нові виміри інтеграції, різноманіття зв'язків у транснаціональному соціально-економічному просторі.

Водночас нестійкість світового економічного порядку та інтеграційних структур збільшують виклики міжнародної економічної інтеграції. Як зазначають фахівці, «попри сформовані багаторічною практикою моделі стратегічних відносин, зокрема у форматі ЄС, Євразійського Економічного Союзу (ЄАЕС), Транстихоокеанського партнерства (ТТП), відбувається поглиблення конкуренції саме між учасниками консолідованих спільнот у їх суперництві за ринки збуту та стратегічні ресурси. Це створює загрози консолідації дій країн-партнерів і, водночас, надає передумови для створення нових конфігурацій міжнародного партнерства»⁸²⁶. Означені процеси дають підстави для визнання факту та розроблення *теорії деінституціоналізації сучасної архітектури міжнародного стратегічного партнерства*.

Інформаційна революція та корпоративний глобалізм як чинники зміни характеру міжнародної економічної взаємодії, з одного боку, та здобуття Україною державної незалежності як початок суспільної трансформації та розбудови національного господарства – з іншого – визначають принципи, зміст, основні тенденції та суперечності, динаміку, структуру і форми розвитку міжнародних економічних зв'язків України на сучасному етапі. Поряд зі старими проблемами структури та пріоритетних географічних векторів зовнішньої торгівлі, низькою конкурентоспроможністю продукції та відсутністю прямих коопераційних зв'язків, перед Україною постали нові виклики, –

⁸²⁵ Геєць В.М. Геоекономічні виклики для країн G 7. *Економіка України*. 2020. № 3 (700). С. 4. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2020.03.003>.

⁸²⁶ Кудирко Л.П. Проблеми деінституціалізації стратегічного партнерства в умовах глобальних трансформацій. *Економічний простір*. 2017. № 117. С. 8–9.

адже вона увійшла в систему світового господарства як самостійний державний суб'єкт тоді, коли перед усіма національними державами постали загрози втрати контролю над основними економічними активами, власним ринком і навіть соціальними відносинами внаслідок процесів глобалізації. Крім того, в прагненні до європейської економічної інтеграції, яку українське суспільство сприймає як входження до простору високих стандартів, Україна готова, щойно здобувши політичну незалежність, делегувати частину свого економічного суверенітету⁸²⁷. Переваги інтеграції в економічній сфері пов'язані з тим, що у межах ЄС функціонує стійка та економічно ефективна модель організації взаємодії та наявні колективні механізми макроекономічної стабільності. Разом із тим ці переваги надають можливості інституційного розвитку, забезпечують сприяння позитивним тенденціям, але автоматично не створюють комфортного становища в системі міжнародних економічних відносин.

Динаміка та структура зовнішньої торгівлі України, взаємовплив структурних змін економіки та характеру участі України в міжнародному поділі праці, міжнародне науково-технічне співробітництво і трудова міграція, місце України в системі міжнародних валютно-фінансових відносин на сучасному етапі, розвиток нових форм участі України в міжнародних ринках праці та капіталу будуть розкриті у наступних розділах.

Розділ 20. ЗОВНІШНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ТА ВНУТРІШНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ ЗОВНІШНЬОТОРГОВЕЛЬНИХ ПОЗИЦІЙ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ (1990–2020 рр.)

Із проголошенням незалежності Україна отримала широкі можливості формування та реалізації власної стратегії зовнішньоекономічного співробітництва та посилення національних конкурентних переваг у глобальному господарському просторі. Водночас становлення України як повноправного суб'єкта міжнародних економічних відносин відбувалося у досить складних та суперечливих умовах, а сам процес характеризувався як позитивним, так і негативним впливом низки внутрішніх і зовнішніх чинників. Формування власної стратегії та напрямів міжнародного торговельно-економічного співробітництва здійснювалося в умовах відсутності відповідного історичного

⁸²⁷ Економічний суверенітет України в умовах глобальних викликів: монографія: / Мазаракі А.А., Мельник Т.М., Юхименко В.В. та ін.; за заг. ред.: А.А. Мазаракі. Київ: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2015. 683 с.

досвіду державної взаємодії. Адже у складі СРСР Україна була позбавлена автономії щодо участі у світогосподарських процесах. Більше того – в останнє тридцятиліття існування Радянського Союзу зростала частка і посилювалась роль підприємств загальносоюзного підпорядкування в економіці України, насамперед у промисловості.

Наприкінці 1980-х років «майже 60 % виробництва промислової продукції республіки перебувало у розпорядженні Москви. Причому саме ті галузі, які визначали виробничий профіль України, були в підпорядкуванні міністерств і управлінь поза її межами»⁸²⁸. Понад 70% загального обсягу виробництва промислової продукції було сконцентровано у східних областях і орієнтовано на постачання в інші регіони Радянського Союзу, а не за кордон. Окрім того, це виробництво мало здебільшого проміжний, а не кінцевий характер і було включено до загальносоюзних коопераційних зв'язків⁸²⁹.

Лише на межі 1980-х – 1990-х років було запущено процес децентралізації зовнішньоекономічних зв'язків радянських республік⁸³⁰. Але на той час вже сформувалася низка суспільних, економічних та політичних передумов розпаду СРСР, зокрема, кризові тенденції у функціонуванні народногосподарського комплексу, макроекономічні диспропорції, суспільно-політична дестабілізація. Негативними рисами характеризувався розвиток вітчизняної промисловості: найбільша питома вага основних фондів зосереджувалася у сфері важкої індустрії (фактично 90%), а тому швидкими темпами скорочувалося виробництво предметів споживання; знизилася інтенсивність науково-технічного розвитку та обсяги інвестиційних вкладень; було закрито низку наукоємних виробничих об'єктів; чверть вітчизняних промислових підприємств була збитковою; тотальне явище становив дефіцит та низька якість продукції. Занепадала й аграрна сфера: фермерські господарства та кооперативи були нечисленними. Натомість домінуюча роль залишалася за екстенсивною колгоспно-радгоспною системою, що характеризувалася низьким рівнем рентабельності (до 30% колгоспів) та продуктивністю праці (частка ручної праці становила 70%)⁸³¹. Досить складною була й загальна макроеко-

⁸²⁸ Гринів Л.С., Кічурчак М.В. Національна економіка України: навч. посібник. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2020. С.52.

⁸²⁹ Докладніше про це див. у розділі 14.

⁸³⁰ Івченко О. Україна в системі міжнародних відносин: історична ретроспектива та сучасний етап. Київ, 1997. С. 308.

⁸³¹ Даниленко В. Україна: від «перебудови» до соціальних потрясінь (1985–2018 рр.). *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика*. 2018. Вип. 23.

номічна ситуація: скоротилося суспільне виробництво та національний дохід; поглибилися корупція, хабарництво, тіньові операції; знецінилася національна валюта, зростали темпи інфляції (у 1990 р. ціни збільшувалися до 25% на тиждень). Незважаючи на досить вагомий частку УРСР в радянській економіці, у 1990 р. Україна контролювала лише 5% виробленого ВВП⁸³².

Ресурсно-сировинна складова продовжувала переважати у структурі зовнішньої торгівлі. У 1988 р. зовнішньоторговельний оборот УРСР становив 96,8 млрд руб., що становило третину всієї виготовленої валової продукції, при цьому 79% обсягу торгівлі припадало на союзні республіки і лише 21% – на зовнішню торгівлю⁸³³. Суттєвим кроком радянського уряду в напрямі розширення автономії союзних республік у сфері міжнародного економічного співробітництва стало прийняття у 1988 р. постанови «Про подальший розвиток зовнішньоекономічної діяльності державних, економічних та інших суспільних об'єднань і організацій», яка фактично ліквідувала систему державної монополії, дозволивши підприємствам самостійно виходити на зовнішні ринки й налагоджувати прямі контакти з іноземними фірмами та розширивши можливості зовнішньої мобільності населення. Як наслідок, на території України почали з'являтися перші міжнародні спільні підприємства (МСП), значного розвитку набула прикордонна та бартерна торгівля. Зокрема, за період 1987–1990 р. в УРСР виникло 161 МСП, у створенні яких взяли участь партнери з 38 країн (серед лідерів – США, Італія, Кіпр, ФРН)⁸³⁴. Практично легальною стала спекулятивна торгівля, що набула вигляду комерційного підприємництва.

Передумовами набуття Україною власної державності були політичні зміни в СРСР: наприкінці 1980-х років було реформовано радянську виборчу систему у напрямі ліквідації монопольної влади Компартії та введення багатопартійності; активізувалися національно-демократичні рухи та загострилися етнічні конфлікти; дедалі частішими та більш масовими стали страйки та мітинги робітників; політична верхівка швидко втрачала довіру,

С. 22; Даниленко В.М. Україна в 1985–1991 рр.: остання глава радянської історії. Київ: Інститут історії України НАН України, 2018. С. 26.

⁸³² Віднянський С. Особливості становлення зовнішньої політики незалежної України. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2011. Вип. 20. С. 20.

⁸³³ Економічна історія України. Історико-економічне дослідження: в 2-х т. Т. 2. Київ, 2011. С. 515.

⁸³⁴ Даниленко В.М. Україна в 1985–1991 рр.: остання глава радянської історії. Київ: Інститут історії України НАН України, 2018. С. 26.

каталізатором цього процесу стала Чорнобильська катастрофа (1986); зростала роль засобів масової інформації. Визначенню міжнародної правосуб'єктності України сприяли й події на міжнародній арені, зокрема, припинення «холодної війни», афганська війна, яка потягла за собою низку санкцій з боку США проти СРСР, падіння цін на нафту, руйнування єдності соціалістичного табору та розпад РЕВ тощо.

Україна будувала власну систему міжнародного економічного співробітництва в умовах руйнування глобальної політичної біполярності у міжнародних відносинах, впровадження геополітичного плюралізму, зміни «холодної війни» та гонки озброєнь необхідністю розбудови системи глобальної безпеки⁸³⁵. Історично процес розпаду СРСР збігся із об'єднанням Німеччини та воєнним конфліктом і розпадом Югославії, утворенням Чехії та Словаччини як незалежних держав. Ці чинники зумовили зміну балансу сил в Європі та визначили подальші тенденції й пріоритети зовнішнього курсу західноєвропейських держав. В умовах розпаду РЕВ відбулася переорієнтація зовнішньої торгівлі колишніх радянських республік на країни Західної Європи, наслідком чого стала інтенсифікація взаємних експортно-імпортних поставок. Крім того, лібералізація зовнішньоекономічної діяльності сприяла значному припливу європейських інвестицій до новоутворених країн, створенню підґрунтя для розвитку міжнародного бізнесу, обміну науково-технічною інформацією.

На початку 1990-х років відбулося суттєве посилення геополітичної ролі України як самостійного суб'єкта міжнародних відносин, що створило фундамент для реалізації потенціалу зовнішньоекономічної взаємодії, підтвердженням чого є такі процеси:

– світове визнання України як самостійного суб'єкта міжнародних відносин: на 1993 р. незалежність країни визнали 132 країни світу⁸³⁶;

– розвиток дипломатичних представництв: на вересень 1992 р. у Києві працювало 32 посольства, а на липень – 1996 р. Україна мала 64 дипломатичних установи у 49 країнах світу, в Києві – понад 70 представництв міжнародних організацій⁸³⁷;

⁸³⁵ Міжнародні відносини та зовнішня політика (1980–2000). Київ: Либідь, 2001. С. 161–163.

⁸³⁶ Васильєва-Чекаленко Л.Д. Україна в міжнародних відносинах (1944–1996 рр.). Київ: Освіта, 1998. С. 53.

⁸³⁷ Івченко О. Україна в системі міжнародних відносин: історична ретроспектива та сучасний етап. Київ, 1997. С. 177.

– участь України у міжнародних політичних, економічних та наукових заходах, зокрема під егідою ЄС;

– запуск процесу євроінтеграції: у 1992 р. було підписано Гельсінський заключний акт, а у 1995 р. Україна стала членом Ради Європи;

– інтеграція до міжнародних організацій: на 1 січня 1995 р. Україна стала членом 37 міжнародних організацій та брала участь у роботі 100 постійних або тимчасових органів у рамках міжнародних організацій⁸³⁸;

– підписання низки двосторонніх угод з колишніми союзними республіками та іншими країнами світу про торговельно-економічне співробітництво: до кінця 1992 р. було укладено 35 двосторонніх та 88 міжурядових угод⁸³⁹.

За таких умов незалежна Україна мала значну перспективу щодо реалізації власного експортного потенціалу та посилення конкурентних позицій на міжнародних ринках. Водночас процес інтеграції до світогосподарського простору ускладнювався низкою несприятливих умов внутрішнього розвитку. Зокрема, ставши на шлях переходу від централізованої та планової системи господарського управління до ринкових форм господарювання, Україна зіткнулася з низкою економічних проблем. Фактично, економічний розпад радянської системи, який розпочався ще до політичного розпаду СРСР, в Україні трансформувалася в масштабний економічний колапс, що тривав до кінця 1990-х років. Уже у перші роки незалежності відбулося різке погіршення соціально-економічного становища країни, характерними рисами чого стало зниження обсягів промислового виробництва, збільшення частки нерентабельних підприємств, низька продуктивність сільського господарства, гіперінфляція, падіння національного доходу, зростання рівня державних витрат, стрімкий розвиток тіньового сектора, корупція, посилення імпортозалежності країни, поглиблення соціальної диференціації тощо. Серед причин важкого економічного стану країни, який в цілому гальмував процес посилення ролі України на міжнародній арені, можна виділити такі:

– наявність колосального воєнно-промислового комплексу (1/3 від загальносоюзного), тісно пов'язаного (близько 80% постачань) із загальносоюзною структурою виробництва. Підтримка ВПК вимагала величезних капіталовкладень і сприяла консервуванню екстенсивного типу економічного розвитку;

⁸³⁸ Там само, С. 219.

⁸³⁹ Малик Я.Й. Україна в міжнародних відносинах ХХ ст. Львів: Світ, 2004. С. 223.

– тривала радянська економічна політика, яка щодо України мала риси колоніалізму, призводила до вичерпання стратегічних видів ресурсів, зокрема, нафти, газу, лісу, що стало чинником підвищення рівня залежності країни, зокрема від енергоносіїв⁸⁴⁰;

– низький рівень інноваційності виробництва та значна відсталість промислової матеріально-технічної бази (зношування основних фондів на початку 1990-х років у різних галузях промислового виробництва коливалася в межах 40–60%);

– 2/3 виробничо-технологічних циклів промисловості не були замкнені в Україні, а розкидані між різними соціалістичними республіками, з огляду на це, розрив економічних і технологічних зв'язків зумовив глибокі кризові тенденції у національному виробництві⁸⁴¹;

– у спадок від СРСР дісталася нераціональна структура міжнародного вантажного сполучення, брак зовнішніх транспортних сполучень, нерозвиненість транспортної інфраструктури;

– неефективність державного управління, що виявилася у нестабільності національного законодавства, бюрократизації державного апарату, відсутності чіткого розмежування функцій урядових органів, що створило суттєві перешкоди на шляху ефективного розвитку підприємництва.

На тлі складного економічного становища з початку 1990-х років уряд запустив програму приватизації та розвитку рентних відносин, яка ще більше поглибила кризові тенденції не лише в економічній, а й у соціальній сфері. Нова «бізнес-еліта», яка йшла до влади з метою власного збагачення, доступу до державної власності, дешевих державних кредитів та дотацій, фактично зруйнувала перспективи ефективного розвитку національного виробництва. Якщо на Заході, в країнах з розвиненими ринковими інститутами корпоративний сектор забезпечує інновації, національну конкурентоспроможність та суспільно ефективну взаємодію з державою⁸⁴², то в Україні великий бізнес одразу набув компрадорського характеру. Для прикладу, однією з найприбутковіших галузей на початку 1990-х років був експорт продукції металургійної та хімічної промисловості: купуючи її в Україні за внутрішніми цінами, що завдяки державному регулюванню не перевищува-

⁸⁴⁰ Докладніше про це – у розділі 17.

⁸⁴¹ Докладніше про це – у розділі 14.

⁸⁴² Сливка Т.О. Особливості взаємодії держави з корпоративним сектором економіки в різних країнах. *Економіка та держава*. 2012. № 10. С. 65-67. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecde_2012_10_18

ли 10% від світових цін, підприємці-експортери продавали її на зовнішніх ринках уже за світовими цінами. Зокрема, доходи від таких операцій у 1992 р. сягнули 4,1 млрд дол. США, або 20% ВВП України⁸⁴³.

Колосальні прибутки окремим олігархічним групам приносили і доступ до транзитної торгівлі енергоресурсами. У спадок від СРСР Україна отримала унікальну газо- і нафтотранспортну систему, що становила гігантський транзитний коридор до країн Західної Європи. Вартість газотранспортної системи в 1995 р. міжнародні експерти оцінювали у 22–28 млрд дол., а її пропускну спроможність – у 170 млрд куб. м газу на рік. Не менш потужною була й нафтова галузь: мережа нафтопроводів («Дружба» і Придніпровський нафтопровід) та шість нафтопереробних заводів⁸⁴⁴. Фактично, через неефективну систему державного управління та провал державної програми приватизації скоротилося промислове та сільськогосподарське виробництво, підвищився рівень залежності внутрішнього ринку від імпорту, контроль за стратегічними напрямками зовнішньоторговельної діяльності країни опинився в руках окремих бізнес-структур.

Наслідком скорочення виробництва стало падіння доходів, зниження купівельної спроможності населення, гіперінфляція, криза неплатежів. Ці процеси руйнували внутрішній ринок, тим самим остаточно підриваючи національне виробництво.

Чинники, що визначали специфіку розвитку міжнародних економічних відносин України з початку 1990-х років, мали суперечливий характер. З одного боку, Україна – географічний центр Європи, має протяжні кордони, потужний транзитний та природно-ресурсний потенціал, але, водночас, постійно перебувала під політичним та економічним тиском з боку Росії на тлі стратегічної ролі України у ресурсному забезпеченні СРСР. Задекларувавши принципи свободи та демократії, запровадивши атрибути державності, позбувшись монополії радянської ідеології, Україна, поряд із тим, не мала належного досвіду державотворення, політичної та інституційної стабільності, національної консолідованості внаслідок укорінення «совкових» стереотипів суспільної свідомості. Розгортання процесів приватизації, розвиток підприємництва відбувалися за відсутності ефективних внутрішніх механізмів капіталоутворення та інвестування, лібералізації зовнішніх торговельних зв'язків в умовах спаду внутрішнього виробництва, застарілої

⁸⁴³ Економічна історія України. Історико-економічне дослідження: в 2-х т. Т. 2. Київ, 2011. С. 526.

⁸⁴⁴ Там само. С. 526–527.

матеріально-технічної бази виробництва та низького рівня його інноваційності⁸⁴⁵.

З початку 1990-х років український уряд взяв курс на формування відкритої економіки, що насамперед було закріплено ухваленням відповідних законодавчих актів (Законів України «Про зовнішньоекономічну діяльність» (1991 р.), «Про Єдиний митний тариф» (1992 р.), Митного кодексу України (1991 р.)). У 1992 р. підписанням Гельсінського заключного акту Україна підтвердила свої наміри щодо європейської інтеграції. Уже у 1994 р. було укладено Угоду про партнерство і співробітництво з ЄС, відповідно до якої країна отримала статус асоційованого члена об'єднання. Водночас у рамках приєднання України до СНД було налагоджено зовнішньоекономічну співпрацю з колишніми радянськими республіками. Фактично, уже на 1995 р. українські підприємства, установи та організації здійснювали зовнішньоторговельні операції з партнерами 147 країн світу⁸⁴⁶.

Було взято курс на підвищення рівня відкритості економіки України та розширення її зовнішньоекономічної взаємодії, який, втім, не дав швидкого позитивного результату. Замість інтенсифікації зовнішньоторговельних операцій у 1990-х роках спостерігаємо негативні тенденції динаміки вітчизняної експортно-імпоротної діяльності (табл. 3.1).

Як видно з табл. 3.1, до кінця 1990-х років спостерігається від'ємний приріст експорту, за винятком 1994–1995, 1997 років. У 1999 р. порівняно з 1989 р. вітчизняний експорт скоротився на 35,8%. Стрімкого нарощування вивозу вдалося досягти лише з 2000 р., і позитивна динаміка тривала аж до початку світової економічної кризи 2009–2011 рр. За період 2000–2008 рр. обсяг вітчизняного вивозу зріс утричі. Щодо імпорту, то у 1990-х роках лише у 1993–1995 рр. та 1997 р. спостерігається позитивна динаміка ввізної торгівлі. У 1999 р. порівняно з 1989 р. імпорт до України знизився майже на 43%. За період 2000–2008 рр. обсяг ввізної торгівлі України збільшився у 3,5 раза. Аналогічна тенденція характерна й для зовнішньоторговельного обороту України: за 1989–1999 рр. зовнішньоторговельний обіг скоротився на 35,3%, а за 2000–2010 рр. – зріс у 3,5 раза. До кінця 1990-х років зберігався хронічний дефіцит торговельного балансу. З 1999 р. по 2005 р. экс-

⁸⁴⁵ Докл. див.: Боднарчук Т.Л. Детермінанти та умови розвитку зовнішньоторговельних відносин України на початку 1990-х рр. *Український соціум*. 2020. № 1(72). С. 149–161.

⁸⁴⁶ Івченко О. Україна в системі міжнародних відносин: історична ретроспектива та сучасний етап. Київ, 1997. С. 316.

порт перевищував імпорт, проте з 2006 р. по 2010 р. спостерігаємо не лише тенденцію негативного сальдо торговельного балансу, а й суттєве нарощування обсягів дефіциту.

Таблиця 3.1

**Динаміка зовнішньої торгівлі України
у 90-х роках ХХ ст. – на початку ХХІ ст.**

Роки	Експорт, млрд дол.	Темп зростання експорту, %	Імпорт, млрд дол.	Темп зростання імпорту, %	ЗТО, млрд дол.	Темп зростання ЗТО, %	Торго- вельне сальдо, млрд дол.	Індекс стану балансу
1989	26,5	–	26,6	–	53,1	–	-0,1	0,99
1990	22,5	84,9	23,4	88,0	45,9	86,4	-0,9	0,96
1991	20,2	89,8	18,5	79,1	38,8	84,5	1,7	1,1
1992	17,7	87,6	16,3	88,1	34,0	87,6	1,5	1,1
1993	17,0	96,0	17,2	105,5	34,2	100,6	-0,2	0,99
1994	18,6	109,4	20,3	118,0	38,9	113,7	-1,7	0,92
1995	22,7	122,0	24,2	119,2	46,9	120,6	-1,5	0,94
1996	20,3	89,4	21,5	88,8	41,8	89,1	-1,1	0,95
1997	20,4	100,5	21,9	101,9	42,2	101,0	-1,5	0,93
1998	17,5	85,8	18,5	84,5	36,0	85,3	-1,0	0,95
1999	17,0	97,1	15,2	82,2	32,2	89,4	1,7	1,1
2000	19,5	114,7	17,9	117,8	37,5	116,5	1,6	1,09
2001	19,9	102,1	19,6	109,5	39,5	105,3	0,4	1,02
2002	20,1	101,0	20,5	104,6	40,6	102,8	-0,4	0,98
2003	27,4	136,3	26,4	128,8	53,8	132,5	1,0	1,04
2004	39,1	142,7	34,7	131,4	73,7	137,0	4,4	1,12
2005	41,9	107,2	41,7	120,2	83,6	113,4	0,3	1,01
2006	47,5	113,4	50,9	122,1	98,5	117,8	-3,4	0,93
2007	60,5	127,4	68,9	135,4	129,5	131,5	-8,4	0,88
2008	79,9	132,1	94,4	137,0	174,3	134,6	-14,5	0,85
2009	51,4	64,3	53,8	57,0	105,2	60,4	-2,4	0,96
2010	64,0	124,5	69,5	129,2	133,5	126,9	-5,5	0,92

Джерело: складено автором на основі джерела: World Bank national accounts data.
URL: <https://data.worldbank.org/indicator>

Розрахувавши показники експортної, імпортної та зовнішньоторгівельної квоти України, спробуємо проаналізувати рівень її функціональної відкритості (табл. 3.2). Як видно, у першій половині 1990-х років середнє значення експортної квоти становило майже 28%, що при граничній нормі показника 45% загалом є свідченням невисокого рівня відкритості вітчизняної економіки. У другій половині 1990-х років показник експортної квоти у середньому становив 46%, досягнувши максимального значення 53,7% у 1999 р., що свідчить про зростання рівня відкритості вітчизняної економіки.

**Показники відкритості економіки України
у 90-х роках ХХ ст. – на початку ХХІ ст., %**

Роки	ВВП, млрд дол.	Темп зростання ВВП, %	Експортна квота, %	Імпортна квота, %	Зовнішньо- торговельна квота, %	Коефіцієнт випередження (відставання) темпами зростання експорту темрів зрос- тання ВВП	Коефіцієнт випередження (відставання) темпами зростання імпорту темрів зростання ВВП
1989	82,7	–	32,1	32,1	64,2	–	–
1990	81,5	98,5	27,6	28,7	56,3	0,86	0,89
1991	77,5	95,1	26,1	23,9	50,0	0,94	0,83
1992	73,9	95,4	24,0	22,0	46,0	0,92	0,92
1993	65,7	88,9	25,9	26,2	52,1	1,08	1,19
1994	52,6	80,1	35,4	38,6	74,0	1,37	1,47
1995	48,2	91,6	47,1	50,2	97,3	1,33	1,30
1996	44,6	92,5	45,6	48,2	93,8	0,97	0,96
1997	50,2	112,6	40,6	43,6	84,2	0,89	0,90
1998	41,9	83,5	41,9	44,2	86,1	1,03	1,01
1999	31,6	75,4	53,7	48,2	101,9	1,29	1,09
2000	31,3	99,1	62,4	57,4	119,8	1,16	1,19
2001	38,0	121,4	52,5	51,5	104,0	0,84	0,90
2002	42,4	111,6	47,4	48,5	95,9	0,91	0,94
2003	50,1	118,2	54,7	52,8	107,5	1,15	1,09
2004	64,8	129,3	60,2	53,5	113,7	1,10	1,02
2005	86,1	132,9	48,7	48,4	97,1	0,81	0,90
2006	107,6	125,0	44,1	47,3	91,4	0,91	0,98
2007	142,6	132,5	42,5	48,3	90,8	0,96	1,02
2008	179,8	126,1	44,4	52,5	96,9	1,05	1,09
2009	117,1	65,1	43,9	45,9	89,8	0,99	0,88
2010	136,0	116,1	47,1	51,1	98,2	1,07	1,11

Джерело: складено автором на основі джерела: World Bank national accounts data.
URL: <https://data.worldbank.org/indicator>

У 2000–2010 рр. за показником експортної квоти економіка України мала стабільно високий рівень залежності національного виробництва від збуту на зовнішніх ринках. У середньому протягом означеного періоду експортна квота становила майже 50%, досягнувши максимальних значень 62,4% у 2000 р. та 60,2% у 2004 р. Означена тенденція спостерігалася й за показником імпортної квоти, граничне нормативне значення якої також коливалося в межах 40–45%. Як свідчать дані табл. 3.2, у першій половині

1990-х років. Україна мала невисокий рівень залежності від імпорту, проте починаючи з 1995 р. помітне його зростання. Зокрема, у 1990–1994 рр. у середньому імпортна квота становила майже 28%, а у 1995–1999 рр. – уже 47%, що є свідченням зростання відкритості економіки України. У 2000–2010 рр. середнє значення імпортної квоти досягло 50,7%, тобто фактично імпорт країни становив уже половину її ВВП.

Найбільш показовим щодо рівня відкритості економіки певної країни є показник зовнішньоторговельної квоти, граничне нормативне значення якої становить 90%. У 1990-х роках у середньому зовнішньоторговельна квота становила 74,2%, досягнувши максимального значення 101,9% у 1999 р. У 2000-х роках показник зовнішньоторговельної квоти коливався в межах 90–120%, що іще раз як підтверджує стабільно високий рівень відкритості вітчизняної економіки, так і характеризує значний ступінь включення країни до сфери міжнародних економічних зв'язків. Співвідношення темпів зростання обсягів експорту та імпорту з темпами зростання ВВП у 1990-х роках показало деяке випередження динамік показників зовнішньої торгівлі відносно динаміки національного виробництва країни і в середньому становило відповідно 1,1 та 1,05. У той час, як на початку 2000-х років відмітним є практична рівність динамік темпів зростання експорту та імпорту відносно динаміки темпів зростання ВВП країни (коефіцієнти випередження (відставання) темпами зростання експорту та імпорту темпів зростання ВВП у середньому становили відповідно 0,99 та 1,01).

Важливими індикаторами рівня відкритості економіки України є й основні показники зовнішньої торгівлі, розраховані на душу населення (табл. 3.3). Як видно з табл. 3.3, щодо експорту на душу населення України протягом досліджуваного періоду спостерігається досить нестабільна тенденція. Зокрема, у 1990-х роках максимальне значення показника становило 434 дол. у 1990 р., а мінімальне – 325 дол. у 1993 р. У середньому експорт на душу населення України у 1990-х роках нараховував майже 378 дол., при цьому за період 1989–1999 рр. показник скоротився на 33,4%. Починаючи з 2000 р. помітною є стабільна позитивна динаміка експорту на душу населення країни: у 2005 р. порівняно з 2000 р. значення показника зросло більш ніж удвічі, а у 2010 р. порівняно з 2005 р. приріст становив 55,6%. У середньому за період 2000–2010 рр. експорт на душу населення становив 915,4 дол., досягнувши максимального значення 1724 дол. у 2008 р.

**Показники інтенсивності зовнішньої торгівлі України
у 90-х роках XX ст. – на початку XXI ст.**

Роки	Населення, млн осіб	Експорт на душу, дол. США	Імпорт на душу, дол. США	Зовнішньоторговельний оборот на душу, дол. США
1989	51,8	512,1	513,2	1025,3
1990	51,9	433,8	450,8	884,6
1991	52,0	389,0	356,7	745,7
1992	52,1	340,3	312,1	652,4
1993	52,2	325,4	329,4	654,8
1994	51,9	358,3	390,4	748,7
1995	51,5	440,7	469,6	910,3
1996	51,1	397,3	419,5	816,8
1997	50,6	402,3	432,6	834,9
1998	50,1	350,2	369,2	719,4
1999	49,7	341,2	306,6	647,8
2000	49,2	396,8	364,8	761,6
2001	48,7	409,5	401,4	810,9
2002	48,2	416,8	426,1	842,9
2003	47,8	573,0	552,9	1125,9
2004	47,5	824,0	731,8	1555,8
2005	47,1	890,6	884,9	1775,5
2006	46,8	1015,5	1088,3	2103,8
2007	46,5	1302,0	1482,5	2784,5
2008	46,3	1729,4	2043,9	3773,3
2009	46,0	1118,0	1169,9	2287,9
2010	45,9	1394,3	1513,8	2908,1

Джерело: складено автором на основі джерела: World Bank national accounts data.
URL: <https://data.worldbank.org/indicator>

Нестабільною була динаміка імпорту на душу населення України. Зокрема, з 1989 р. по 1992 р. спостерігаємо зниження показника на 39,2%, проте з 1992 р. по 1995 р. відбувається його стрімке зростання – на 50,5%. З 1995 р. по 1999 р. імпорт на душу населення знову скоротився на 34,7%, однак з 2000 р. спостерігаємо щорічне нарощування показника аж до 2008 р., а далі його незначне зниження, зумовлене кризовими змінами світової та національної економік. У 1990–1999 рр. середнє значення імпорту на душу населення України становило 384 дол., максимального рівня було досягнуто у 1995 р. – показник встановився на рівні 470 дол. У 2000–2010 рр. імпорт на душу насе-

лення коливався в межах 365–2044 дол., становлячи в середньому 969 дол. Зовнішньоторговельний оборот на душу населення у 1999 р. порівняно з 1989 р. скоротився на 36,8%, проте за період 2000–2010 рр. зріс майже у 4 рази. У 1990-х роках середнє значення аналізованого показника становило 762 дол., у наступне десятиріччя – 1885 дол., тобто спостерігаємо зростання у 2,5 рази. Проведена оцінка показників свідчить про значне посилення інтенсивності зовнішньоторговельної діяльності України починаючи з 1995 р. аж до періоду світової економічної кризи.

Аналіз рівня відкритості економіки України важливо доповнити й оцінкою її ролі у міжнародному поділі праці (табл. 3.4). Проведені розрахунки засвідчують незначну питому вагу України у світовому експорті та імпорті. Зокрема, найвищі значення показників спостерігаються у 1989 р. – частка країни у світовій торгівлі становила 0,7%. Упродовж 1990–1999 рр. на Україну в середньому припадало 0,34% світового експорту та 0,35% світового імпорту. У 2000–2010 рр. загалом тенденція залишилася незмінною: вітчизняний вивіз становив лише 0,31%, а ввіз – 0,33% від загальносвітових показників.

Попри невисоку частку України у світовій торгівлі коефіцієнт участі у міжнародному поділі праці, який визначається за відношенням частки країни у світовому експорті до частки у світовому ВВП, свідчить про досить інтенсивне включення країни до системи МПП. Зокрема, у досліджувані роки значення коефіцієнта коливалося в межах 1,4–2,8, тобто фактично частка країни у світовому експорті майже у півтора-три рази перевищувала частку країни у світовому ВВП. З одного боку, дійсно, це може бути свідченням посиленої інтеграції України до системи міжнародних торговельних зв'язків, однак, з іншого боку, означена тенденція може характеризувати слабкість вітчизняної економіки та екстенсивний характер вітчизняного експорту (домінування сировинної складової)⁸⁴⁷.

Високий рівень відкритості економіки України сформувався не лише завдяки активізації вітчизняної експортно-імпоротної діяльності та посилення ролі країни у світогосподарських зв'язках, а й за рахунок впровадження низки відповідних інституційних механізмів. Формування так званої «інституційної відкритості» економіки країни передбачало проведення ліберальної торговельної політики. Як уже зазначалося вище, у 1991 р. було ухвалено Митний кодекс України та Закон України «Про зовнішньоекономічну діяльність», у 1992 р.

⁸⁴⁷ Зовнішня торгівля України: XXI століття : монографія / А.А. Мазаракі, Т.М. Мельник, Н.О. Іксарова та ін.; за заг. ред. А.А. Мазаракі. Київ: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2016. С. 52.

Частина III. Україна в сучасній системі міжнародних економічних відносин

підписано Закон України «Про Єдиний митний тариф». Означені законодавчі акти закріпили основи ліберального митно-тарифного режиму доступу іноземних виробників на внутрішні ринки; визначили умови встановлення тарифних преференцій (звільнення від обкладання митом, зниження ставки мита) для товарів, що походили з країн, з якими утворено зону вільної торгівлі або з якими укладено угоди щодо режиму найбільшого сприяння, а також товарів, що оберталися в прикордонній торгівлі⁸⁴⁸.

Таблиця 3.4

Участь України у міжнародному поділі праці у 90-х роках XX ст. – на початку XXI ст.

Роки	Частка у світовому експорті, %	Частка у світовому імпорті, %	Частка у світовій торгівлі, %	Частка у ВВП, %	Коефіцієнт участі країни у МПП
1989	0,71	0,69	0,69	0,41	1,73
1990	0,52	0,53	0,53	0,36	1,44
1991	0,45	0,41	0,43	0,32	1,41
1992	0,35	0,33	0,34	0,29	1,21
1993	0,35	0,36	0,35	0,25	1,40
1994	0,34	0,38	0,36	0,19	1,79
1995	0,35	0,38	0,37	0,16	2,19
1996	0,30	0,32	0,31	0,14	2,14
1997	0,29	0,32	0,31	0,16	1,81
1998	0,25	0,27	0,26	0,13	1,92
1999	0,24	0,22	0,23	0,09	2,67
2000	0,25	0,23	0,24	0,09	2,78
2001	0,26	0,25	0,26	0,11	2,36
2002	0,25	0,26	0,25	0,12	2,08
2003	0,29	0,28	0,29	0,13	2,23
2004	0,34	0,31	0,33	0,15	2,27
2005	0,32	0,33	0,32	0,18	1,78
2006	0,32	0,35	0,33	0,21	1,52
2007	0,35	0,41	0,38	0,25	1,40
2008	0,40	0,49	0,44	0,28	1,43
2009	0,32	0,35	0,33	0,19	1,68
2010	0,34	0,38	0,36	0,21	1,62

Джерело: складено автором на основі джерела: World Bank national accounts data.
URL: <https://data.worldbank.org/indicator>

⁸⁴⁸ Про Єдиний митний тариф: Закон України від 05 лютого 1992 р. № 2097-XII.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2097-12> (дата звернення: 09.03.2020).

Закон України «Про Єдиний митний тариф» визначив порядок формування та застосування ставок імпорتنих мит на ті чи інші товари. Крім того, нормативним актом було встановлено перелік мит, дозволених до стягнення, зокрема, таких як адвалерне, специфічне, комбіноване, сезонне, особливі види мита (спеціальне, антидемпінгове, компенсаційне). Водночас початкова версія Єдиного митного тарифу визначала перелік ставок лише адвалерних мит, оцінка яких дозволила виявити, що середній рівень пільгового митного тарифу України у 1992 р. становив 6,3%, повного – 11,9%. Це свідчить про досить високий рівень інституційної відкритості економіки країни. Пільгові ставки надавалися понад 30 країнам, серед яких домінували країни Західної Європи, Канада, США, Японія. До 2001 р. редакція Єдиного митного тарифу 1992 р. була практично повністю змінена різними законодавчими актами. Відповідно, у 2001 р. влада ухвалила Закон України «Про Митний тариф України», яким було внесено зміни до ставок ввізного тарифу та переліку статей, що підлягали митному оподаткуванню. Протягом 2001–2004 рр. середньоарифметична ставка імпортного мита за нововведеним Митним тарифом України становила 10,6%. У 2005 р. відмітне значне зменшення показника – до 6,5%⁸⁴⁹. Перед вступом у СОТ у 2008 р. до чинного Митного тарифу України входило 11247 тарифних статей. Більшість тарифів встановлювалися в адвалерному вираженні, лише до 672 статей (6%) застосовувалися специфічні ставки мита (табл. 3.5).

Як видно з табл. 3.5, на момент вступу до СОТ рівень митно-тарифного обкладання імпорту був досить невисоким: у структурі Митного тарифу України 61,5% становили ставки імпортного мита, що не перевищували 5% митної вартості товару; 27,6% – ставки імпортного мита не вище 15% митної вартості товару. Зовсім незначний перелік товарів обкладався ставками ввізного тарифу, вищими за 15% (у структурі тарифів на них припадало лише 5%). Загалом перед вступом до СОТ середньозважена арифметична ставка поточного митного тарифу становила 5,1%, що, знову ж таки, підтверджувало високий рівень інституційної відкритості економіки України.

Щодо митно-тарифного регулювання вивізної торгівлі, то з початку 1990-х років більшість продукції експортувалася за нульовими ставками митного тарифу, проте для окремих груп товарів встановлювалися досить значні ставки вивізного мита. Так, у 1993 р. прийнятим Декретом Кабінету Міністрів України «Про вивізне (експортне) мито у 1993 р.» експортне мито було на-

⁸⁴⁹ Дем'янюк О. Митний тариф як регулятор зовнішньої торгівлі держави. *Економічний аналіз*. 2012 рік. Вип. 10. Частина 2. С. 212.

Частина III. Україна в сучасній системі міжнародних економічних відносин

кладено на такі групи товарів, як живі тварини, м'ясо, риба, молочні продукти та яйця, борошно, насіння, олія, цукор, напої, будівельні матеріали, метали, продукція хімічної та текстильної промисловості тощо⁸⁵⁰. При цьому найнижча ставка експортного мита була встановлена на рівні 5% від митної вартості товару, найвища – на рівні 40%. Середня ставка вивізного тарифу за означеним законодавчим актом становила 22% митної вартості товару, що загалом удвічі перевищувало аналогічний показник щодо імпорту.

Таблиця 3.5

Ввізне мито (пільгові ставки), що справлялося з імпортних товарів та інших предметів перед вступом України до СОТ

Чинний митний тариф України									
Ставка митного збору, %	0	0–5	5–10	10–15	15–20	20–25	Понад 25	Специфічна ставка	Усього
кількість тарифних позицій	3495	3418	2213	890	393	44	122	672	11247
частка від усіх тарифних позицій, %	31,1	30,4	19,7	7,9	3,5	0,4	1,1	6,0	100
Максимальний рівень ставки ввізного мита									
для найменувань груп 1–24					50% (з яких 4,86% вищі за 25%)				
для найменувань груп 25–97					25% (тільки 0,48% позицій)				
середня ставка поточного митного тарифу, %					6,51				
середньозважена арифметична ставка поточного митного тарифу, %					5,10				

Джерело: Звіт робочої групи з питань вступу України до Світової організації торгівлі / Робоча група з питань вступу України до СОТ. 25 січня 2008 р. С. 38. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/981_c62/card3#Files (дата звернення – 03.03.2020).

Упродовж наступних років ухваленням інших нормативних актів було посилено митно-тарифне регулювання експорту окремих видів товарів, зокрема, йдеться про Закони України «Про вивізне (експортне) мито на живу худобу та шкіряну сировину» (1996 р.), «Про ставки вивізного (експортного) мита на насіння деяких видів олійних культур» (1999 р.), «Про вивізне

⁸⁵⁰Декрет Кабінету Міністрів України «Про вивізне (експортне) мито у 1993 році» від 11 січня 1993 р. №3-93. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3-93> (дата звернення – 05.03.2020).

(експортне) мито на відходи та брухт чорних металів» (2002 р). Загалом на момент вступу України до СОТ ставки експортного мита на означені групи товарів, які мали стратегічне значення, були досить високими, що зумовлювало негативний стан зовнішньої торгівлі, а подекуди й прямо перешкоджало їй (табл. 3.6).

Таблиця 3.6

**Перелік ставок експортного мита України
на окремі групи товарів на 2008 р.**

№ п/п	Стаття товару	Ставка мита
1	Жива велика рогата худоба: молодняк	75%, але не менше 1 500 євро за 1 тонну
2	Нетелі, корови, бики, воли	55%, але не менше 540 євро за 1 тонну
3	Вівці живі	50%, але не менше 390 євро за 1 тонну
4	Шкури великої рогатої худоби	30%, але не менше 400 євро за 1 тонну
5	Шкури овець та ягнят	30%, але не менше 1 євро за 1 тонну
6	Лише свиняча шкіра	27%, але не менше 170 євро за 1 тонну
7	Насіння льону та соняшника, подрібнене або не подрібнене	17%
8	Відходи та брухт чорних металів	30 євро за тонну

Джерело: Звіт робочої групи з питань вступу України до Світової організації торгівлі / Робоча група з питань вступу України до СОТ. 25 січня 2008 р. С. 249. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/981_c62/card3#Files (дата звернення – 03.03.2020).

Формування високого рівня функціональної та інституційної відкритості економіки України мало неоднозначні наслідки для її внутрішньогосподарського розвитку, як зазначають В. Геєць та М. Скрипниченко, «недотримання балансу між відкритістю економіки та ступенем розвитку внутрішнього ринку поглибило економічні проблеми»⁸⁵¹. Інтенсифікація зовнішньоторговельних зв'язків здійснювалася не на основі розвитку національного виробництва та посилення власних конкурентних переваг, а на умовах залучення зовнішніх фінансово-кредитних ресурсів, лібералізації митно-тарифного

⁸⁵¹ Геєць В.М., Скрипниченко М.І. Від екзогенно залежної до ендегенно орієнтованої стратегії розвитку економіки. *Економіка і прогнозування*. 2003. № 1. С. 36.

регулювання імпорту та селективного характеру експортної політики, що виявився у стримуванні вивозу окремих видів продукції. Все це мало наслідком, з одного боку, активізацію участі України у МПП та інтенсифікацію її зовнішньоторговельної діяльності, проте, з іншого боку, – посилення залежності національної економіки від світового ринку, поглиблення дисбалансу між експортом та імпортом на користь останнього та, відповідно, встановлення хронічного торговельного дефіциту.

Інтеграція України до світового торговельного простору у 1990-х роках – на початку XXI ст. здійснювалася через активну участь у міжнародних торговельних організаціях та угодах про вільну торгівлю. Зокрема, процес створення зон вільної торгівлі незалежної України відбувався у декілька етапів:

– 90-ті роки ХХ ст. – укладено угоди про вільну торгівлю з колишніми радянськими республіками – як двосторонні з Російською Федерацією (1994), Туркменістаном та Молдовою (1995), Азербайджаном, Вірменією, Грузією та Узбекистаном (1996), Казахстаном та Киргизстаном (1998), Білорусією (1999), так і багатосторонні – в рамках участі у СНД (1994);

– 2000–2010 рр. – уперше укладено угоду про вільну торгівлю поза межами СНД, зокрема, з Македонією (2001), а також створено зони вільної торгівлі з Таджикистаном (2002), країнами ГУАМ (2002);

– 2010-ті роки – укладено угоди про вільну торгівлю з країнами ЄАВТ (2012), СНД (2012 – продовження угоди 1994 р.), Чорногорією (2013), Канадою (2016), Ізраїлем (2019), Угоду про асоціацію з ЄС (2014).

Основні напрями діяльності України та країн-партнерів у рамках створених зон вільної торгівлі стосуються визначення національних режимів та надання доступу до ринків, встановлення правил торговельних операцій та походження товарів, переліку методів і заходів сприяння розвитку торгівлі, проведення ефективної конкурентної політики. Предметом угод про вільну торгівлю між Україною та країнами СНД, ГУАМ і Македонією є лише торгівля товарами, у той час як договірні відносини з країнами ЄАВТ та Чорногорією поширюються і на сферу послуг. Цілі укладених угод про вільну торгівлю стосуються активізації торговельного та науково-технічного співробітництва, залучення інновацій та інвестицій, формування умов для вільного руху товарів тощо. Серед основних умов співпраці в рамках укладених угод про вільну торгівлю можна виділити такі, як відсутність митних бар'єрів та кількісних обмежень у взаємній торгівлі, свобода транзиту, співпраця з питань захисту прав інтелектуальної власності, пов'язаних з торгівлею, лібералізація державних закупівельних ринків і т. ін.

Водночас укладені угоди передбачають можливість впровадження на тимчасовій основі окремих протекціоністських заходів (мита, антидемпінгових заходів, технічних бар'єрів), проте лише за підтвердження наявної шкоди національному виробництву та внутрішній конкуренції з боку імпорту. Крім того, укладені договори між Україною та державами-партнерами визначають перелік товарів, які у стратегічних цілях вилучаються з режиму вільної торгівлі як щодо імпорту, так і експорту. Зокрема, в межах угоди з країнами СНД виключення стосуються: щодо імпорту – цукру білого, сигарет, кондитерських виробів, лактози і сиропу лактози; щодо експорту – цукру білого, спирту етилового, сигар, сигарет з тютюну і замінників, насіння соняшника, льону, рижю, відходів і брухту кольорових металів, сплавів і металевих виробів, необробленої шкіри, великої рогатої худоби⁸⁵². Відповідно до угоди з Македонією з режиму вільної торгівлі вилучено щодо імпорту такі товари, як трактори, легкові автомобілі, меблі, аграрну продукцію; щодо імпорту з Чорногорії – свинину, тваринні субпродукти, сало, цукор з цукрової тростини або з цукрових буряків⁸⁵³.

Необхідність створення зон вільної торгівлі з країнами СНД у 1990-х роках була продиктована економічними й політичними реаліями того часу, а також спільною сторінкою радянської історії, проте наслідки для розвитку вітчизняного зовнішньоторговельного потенціалу були досить суперечливими. З одного боку, спільні зони вільної торгівлі України з країнами СНД сприяли нарощуванню обсягів вітчизняної зовнішньоторговельної діяльності (табл. 3.7).

Як бачимо, у 1996 р. порівняно з 1994 р. український експорт товарів до країн СНД зріс на 28,5%, а імпорт – на 41,7%. У наступні декілька років спостерігаємо незначний спад показників: експорту до 1999 р. – на 55,6%, а імпорту – на 39,3%. У 2000–2008 рр. помітна тенденція до стрімкого нарощування обсягів як вивозу (у 2008 р. порівняно з 2000 р. – у 5 разів), так і ввозу (у 2008 р. до 2000 р. – у 4 рази) товарів.

⁸⁵² Договір про зону вільної торгівлі від 2012 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_n25 (дата звернення: 22.04.2020); Сторожчук В. Тарифне регулювання щодо товарів, які ввозяться на митну територію України на умовах угод про вільну торгівлю. *Вісник: офіційно про податки* / Державна фіскальна служба України. 2015. № 9(9). URL: <http://www.visnuk.com.ua/ua/pubs/id/8091> (дата звернення – 14.05.2020).

⁸⁵³ Там само.

**Динаміка зовнішньої торгівлі України товарами з країнами СНД
у 1994–2008 рр.**

Роки	Експорт		Імпорт	
	млн дол. США	питома вага, %	млн дол. США	питома вага, %
1994	5619	55	7838	73
1995	6960	53	9996	65
1996	7222	51	11106	63
1997	5586	39	9879	58
1998	4171	33	7897	54
1999	3210	28	6743	57
2000	4460	31	8030	58
2001	4676	29	8832	56
2002	4377	24	8952	53
2003	5942	26	11468	50
2004	8409	26	15208	52
2005	10531	31	16988	47
2006	12351	32	20112	45
2007	18087	37	25469	42
2008	23166	35	33378	39

Джерело: складено на основі джерел: Межгосударственный статистический комитет Содружества независимых государств. Содружество Независимых Государств в 1996 году. Статистический ежегодник. Москва, 1997. С. 65; Динаміка географічної структури зовнішньої торгівлі товарами / Державна служба статистики України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2005/zd/zd_rik/zd_u/g_s_rik_u.html

З іншого боку, аналіз тенденцій структурних змін зовнішньої торгівлі України товарами з країнами СНД за перші п'ятнадцять років державної незалежності свідчить про моновекторний характер експортно-імпоротної діяльності – практично 80–90% усього українського товарообороту припадало на Російську Федерацію, Білорусь і Туркменістан (табл. 3.8).

Тенденції розвитку зовнішньоторговельних зв'язків України з країнами СНД у 2010-х роках визначалися низкою чинників, а саме: виходом Грузії зі складу об'єднання у 2009 р., перепідписанням угоди про вільну торгівлю у 2012 р., загостренням політико-економічних відносин з Російською Федерацією з 2014 р. Подальший аналіз динаміки експортно-імпоротної діяльності України та країн СНД свідчить про зниження її інтенсивності. Зокрема, за 2009–2011 рр. експорт товарів до країн СНД зріс на 91%, проте уже з наступного року спостерігаємо спадання показника – у 2015 р. до 2009 р. на 42%, до 2011 р. – на 70%. Щодо імпорту товарів помітна аналогічна тен-

денція – у 2011 р. порівняно з 2009 р. показник зріс на 85%, проте до 2015 р. знизився на 47,5% порівняно з 2009 р. та на 72% порівняно з 2011 р. Географічна структура зовнішньої торгівлі України товарами з СНД у 2010-х роках, знову ж таки, характеризувався моноекторністю – 60–70% товарного вивозу та ввозу припадало на Російську Федерацію⁸⁵⁴.

Таблиця 3.8

Питома вага окремих країн СНД у структурі зовнішньої торгівлі України товарами

Країни	Експорт, %				Країни	Імпорт, %			
	1996	1997	2000	2005		1996	1997	2000	2005
Російська Федерація	75,0	66,7	78,2	69,8	Російська Федерація	78,0	79,3	72,4	75,4
Білорусь	10,0	14,8	6,0	8,3	Туркменістан	14,5	9,8	11,8	15,7
Інші країни	15,0	18,5	15,8	21,9	Інші країни	7,5	10,9	15,8	8,9

Джерело: складено на основі: Межгосударственный статистический комитет Содружества независимых государств. Содружество Независимых Государств в 1996 году. Статистический ежегодник. Москва, 1997. С. 75; Межгосударственный статистический комитет Содружества независимых государств. Содружество Независимых Государств в 1997 году. Статистический ежегодник. Москва, 1998. С. 75; Межгосударственный статистический комитет Содружества независимых государств. Содружество Независимых Государств в 2005 году. Статистический ежегодник. Москва, 2006. С. 78, 79.

Водночас у 2010-х роках спостерігаємо диверсифікацію товарної структури експорту й імпорту у бік зростання питомої ваги продукції важкої індустрії. У товарній структурі зовнішньої торгівлі України з країнами СНД у 2010-х роках основна частка припадала на чорні метали та вироби з них, мінеральне паливо, нафту та нафтопродукти, ядерні реактори, котли та машини, хімічну продукцію⁸⁵⁵. Досить значною була частка аграрної продукції та продовольства.

⁸⁵⁴ Географічна структура зовнішньої торгівлі України товарами за 2009–2015 рр. / Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/>

⁸⁵⁵ Країни за товарною структурою зовнішньої торгівлі на 2 зн. УКТЗЕД за січень-грудень 2011 року / Державна служба статистики України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2011/zd/kr_tstr/arh_kr_2011.htm; Країни за товарною структурою зовнішньої торгівлі на 2 зн. УКТЗЕД за 2015 рік / Державна служба статистики України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2015/zd/kr_tstr/arh_kr_2015.htm

Розвитку торговельного співробітництва з країнами Європи сприяло й створення зони вільної торгівлі з країнами ЄАВТ (Ісландією, Ліхтенштейном, Норвегією, Швейцарією). Одночасно склалася суперечлива тенденція, а саме деяке скорочення експорту, проте зростання імпорту, а також стабільне негативне сальдо торговельного балансу, що загалом приводить до висновку про недостатні вигоди від укладеної угоди для України.

Україна стала членом низки міжнародних торговельних організацій, серед яких Світова організація торгівлі, Міжнародна торговельна палата, Всесвітня митна організація, регіональні об'єднання, міжнародні галузеві комісії, комітети, союзи, низка асоціацій і спілок. Наслідки взаємного співробітництва виявилися у зменшенні тарифних та нетарифних обмежень доступу українських товарів на світові товарні ринки, зростанні обсягів аграрного експорту, диверсифікації зовнішніх ринків збуту вітчизняної продукції, інтенсифікації українських ділових контактів тощо. Дещо детальніше варто звернути увагу на результати участі України у СОТ.

Зокрема, за роки співробітництва України з іншими державами в рамках СОТ відбулося зростання кількості вітчизняних торговельних партнерів: у 2008 р. експорт товарів здійснювався до 191 країни, а у 2013 р. – уже до 200 країн; аналогічно у 2008 р. товари імпортувалися з 206 країн, а у 2013 р. – уже з 215 країн. Щодо зовнішньої торгівлі послугами, то за 2008–2013 рр. кількість країн експорту практично не змінилася, проте число країн імпорту збільшилося зі 175 до 192 держав⁸⁵⁶. Позитивна тенденція щодо нарощування кількості торговельних партнерів України зумовлена насамперед взаємною лібералізацією торговельної політики.

За даними аналітичної довідки про захист внутрішнього ринку та забезпечення конкурентоспроможності вітчизняного товаровиробника Національної тристоронньої соціально-економічної ради, після вступу України до СОТ середньоарифметична ставка ввізного мита (2008 р.) за Митним тарифом зменшилася з 5,09 до 4,96 %; до 2013 р. показник становив 4,5%⁸⁵⁷. Крім того, із середини 2008 р. до середини 2011 р. національним урядом було запроваджено лише 14 заходів, які можна вважати дискримінаційними

⁸⁵⁶ Зовнішня торгівля України товарами та послугами у 2013 р. Статистичний збірник / Державна служба статистики України. Київ, 2014. С. 19

⁸⁵⁷ Клименко І.В., Федірко О.А., Ус І.В. Три роки членства у СОТ: тенденції зовнішньої торгівлі України у посткризовий період: аналіт. доп. Київ: НІСД, 2011. С. 49.

щодо комерційних інтересів іноземних торговельних партнерів, тоді як проти України було запроваджено 167 таких заходів, що майже у 12 разів більше⁸⁵⁸. Цікаво те, що більшість із таких протекціоністських заходів було застосовано проти України з боку країн СНД. Зокрема, зі 167 дискримінаційних заходів лише Російською Федерацією запроваджено 70, Білоруссю – 19, Казахстаном – 17⁸⁵⁹. На противагу, за період участі України у СОТ було знято торговельні обмеження з боку країн ЄС щодо українського металопрокату, олії, хімічної продукції.

Важливим наслідком вступу України до СОТ стало нарощування експорту аграрної продукції та продовольства, зокрема, за 2008–2014 рр. вивіз цих груп товарів зріс на 55%. Сама частка аграрної продукції у структурі зовнішньої торгівлі України збільшилася з 17% у 2008 р. до 32,5% у 2014 р., а частка продовольства у структурі зросла з 16% до 31% відповідно. Проте варто зауважити про відносну позитивність цього наслідку, оскільки фактично відбулося подальше консервування екстенсивного характеру вітчизняної зовнішньої торгівлі.

Загалом структурний аналіз зовнішньої торгівлі товарами України у роки незалежності дозволив виявити формування багатовекторності зовнішньоторговельного курсу України шляхом поступової переорієнтації частини вітчизняних експортно-імпортних потоків із країн СНД на країни Європи (здебільшого ЄС) та Азії. Домінуюче становище окремих країн (зокрема, Російської Федерації та Білорусі) у структурі вітчизняної торгівлі товарами змінюється з початком 2010-х років у бік поживавлення торговельних зв'язків з Німеччиною, Італією, Польщею, Китаєм, Туреччиною тощо.

Висока функціональна та інституційна відкритість України, з одного боку, виявилася в активізації участі країни у МПП та інтенсифікації її зовнішньоторговельної діяльності, проте, з іншого боку, зумовила формування екзогенно залежної моделі економічного розвитку, спричинила поглиблення дисбалансу між експортом й імпортом на користь останнього та встановлення торговельного дефіциту (рис. 3.1).

На жаль, упродовж останніх п'яти років зовнішньоторговельне сальдо стрімко набуло від'ємних значень, витрати на імпорт зростають швидше, ніж доходи від експорту. До того ж Україна все ще не досягла довоєнних показників.

⁸⁵⁸ Там само. С. 37.

⁸⁵⁹ Там само. С. 35.

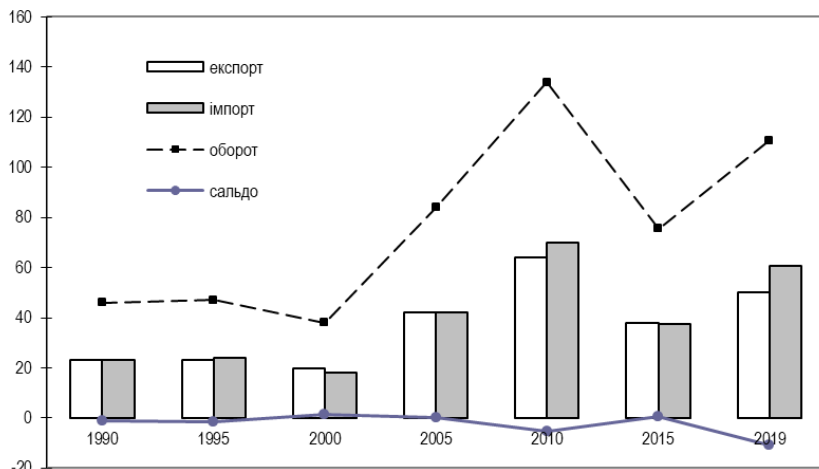

Рис. 3.1. Динаміка зовнішньої торгівлі України у 1990–2019 рр., млрд дол.

Джерело: Динаміка географічної структури зовнішньої торгівлі товарами (1990–2019 рр.) / Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>; Динаміка географічної структури зовнішньої торгівлі послугами (1990–2019 рр.) / Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

За роки незалежності України нових каналів експортних поставок високотехнологічної продукції створено не було, крім того, втрачено навіть ті напрями поставок продукції вітчизняного машинобудування, що були в часи СРСР. Однак Україна все ще зберігає потенціал у таких високотехнологічних галузях як ВПК, космічна сфера, авіація, хоча і має значні складнощі із пошуком нових виробничих партнерів та ринків збуту внаслідок воєнної агресії Росії, що була основним партнером українських підприємств у цій сфері. У товарній структурі українського експорту (рис. 3.2) продовжує домінувати продукція неглибокого ступеня переробки, що фактично означає сировинну спеціалізацію у міжнародній торгівлі. Найбільшу частку в експорті вітчизняної продукції при цьому займають чорні метали та вироби з них – 20,5% та продукти рослинного походження, переважно – аграрна сировина – 28,4%. Вагомими позиціями є також мінеральна продукція (9,7%), жири та олії (9,5%).

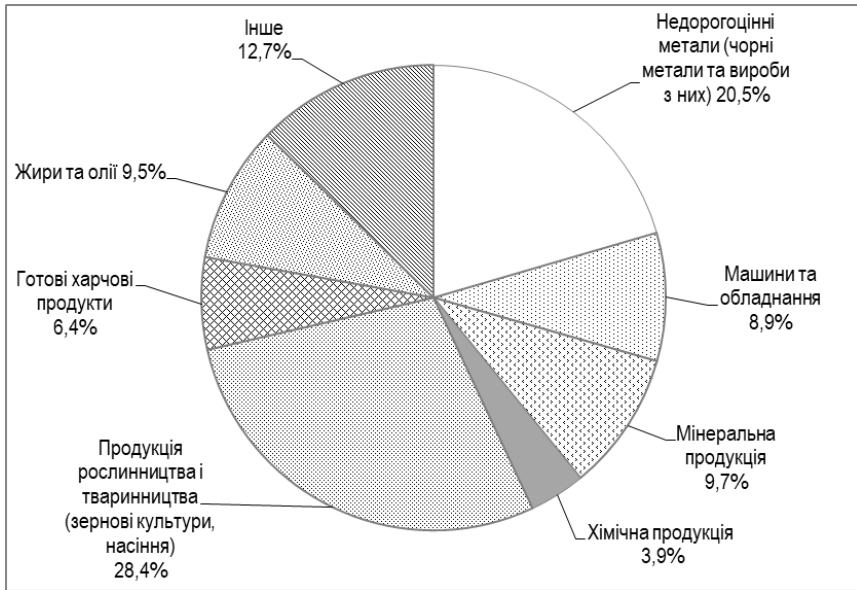

Рис. 3.2. Товарна структура українського експорту у 2019 р., %

Джерело: Товарна структура зовнішньої торгівлі товарами України у 2019 р. / Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

Якщо прослідкувати зміни товарної структури зовнішньої торгівлі за останні дванадцять років (табл. 3.9), то спостерігається відчутне зменшення експорту машин та обладнання, хімічної продукції, натомість зростає їх імпорт. Разом із тим позитивну динаміку демонструє експорт аграрної продукції. Зростання впродовж останнього десятиліття імпорту продукції таких традиційних для українського господарства галузей, як машинобудування, харчова та хімічна промисловість, засвідчує про критичні зміни в зовнішньоекономічних позиціях України.

Упродовж 1990–2000-х років в Україні домінувала доктрина багатовекторності у зовнішній політиці та розвитку стратегічного партнерства з північним сусідом – Російською Федерацією. Підходи щодо напрямку зовнішньополітичної та інтеграційної орієнтації України зазнали трансформації внаслідок Помаранчевої революції, Революції Гідності та російсько-української «гібридної війни». Це дістало відображення в просторовому розподілі українського експорту (рис. 3.3). Формування багатовекторності зовнішньоторговельного курсу України відбулося через поступову переорієнтацію частини вітчизняних експортно-імпортних товарних потоків на країни Європи (Німеччина, Італія, Польща) та Азії (Китай, Туреччина).

Таблиця 3.9

Товарна структура зовнішньої торгівлі України (2007–2019 рр.), %

Статті торгівлі	2007		2011		2015		2019	
	Експорт	Імпорт	Експорт	Імпорт	Експорт	Імпорт	Експорт	Імпорт
Недорогоцінні метали	42,2	7,8	32,6	6,9	24,8	5,3	20,5	6,0
Машини та обладнання	10,1	17,4	9,8	14,6	10,3	16,7	8,9	21,9
Мінеральна продукція	8,7	28,5	15,1	37,0	8,1	31,2	9,7	21,4
Хімічна продукція	8,2	8,8	7,4	9,9	5,6	13,4	3,9	12,3
Продукція рослинництва і тваринництва	5,0	2,7	9,6	3,4	23,1	4,6	28,4	4,8
Готові харчові продукти	4,2	3,4	4,3	3,7	6,5	4,3	6,4	4,3
Жири та олії	3,5	0,6	5,0	0,6	8,7	0,5	9,5	0,4
Інше	18,1	30,8	16,2	23,9	12,9	24,0	12,7	28,9

Джерело: складено автором на основі джерела: Товарна структура зовнішньої торгівлі товарами України / Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

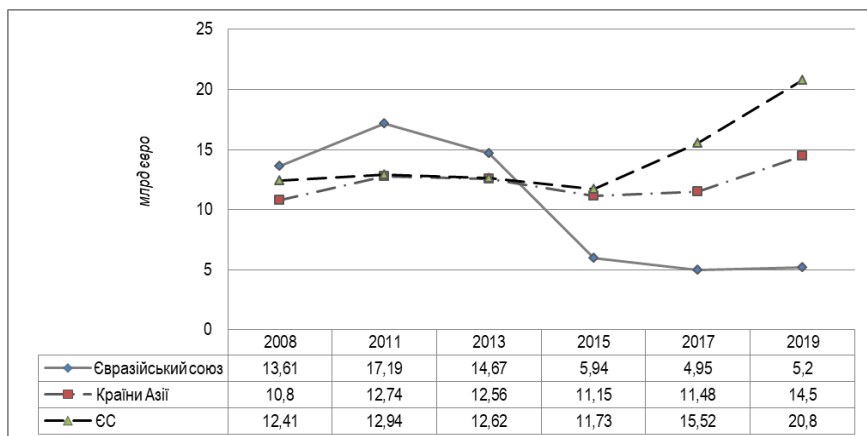

Рис. 3.3. Трансформація географічної структури українського експорту в 2008–2019 рр., млрд євро

Джерело: Географічна структура зовнішньої торгівлі товарами / Держстат України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/menu/menu_u/zed.htm

Підписання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом у 2014 р. мало визначальний вплив на трансформацію українського експорту. З 2016 р. почала діяти частина ширшої Угоди про асоціацію, яка забезпечила реалізацію поглибленої та всеохоплюючої зони вільної торгівлі (ПВЗВТ) між Україною та ЄС. Лібералізація торговельного режиму зумовила зростання кількості українських компаній, які здійснюють експорт товарів до держав – членів ЄС: у 2014 р. таких було близько 10 тис., а в 2019 р. – понад 14,5 тис. З початку застосування ПВЗВТ митними органами видано понад 330 тис. сертифікатів EUR.1, лише у 2019 р. – понад 107 тис. Збільшується і кількість орієнтованих на Європу експортерів, які отримали статус уповноваженого експортера та можуть експортувати до ЄС без оформлення сертифікату EUR.1. Експорт української продукції до ЄС і далі стрімко зростає, але потенціал економічної інтеграції далекий від належного використання.

Розділ 21. МІЖНАРОДНЕ НАУКОВО-ТЕХНІЧНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО

Складні державотворчі процеси, що розгорнулися після розпаду Радянського Союзу та здобуття Україною незалежності, зумовили кардинальні трансформації системи державного управління соціально-економічним розвитком та суттєво позначилися на організації фінансування й управління науково-освітньою сферою. Через багато причин, обумовлених як економічним спадом, дефіцитом бюджету, загостренням соціальних проблем, так і відсутністю стратегічного державницького мислення в питаннях забезпечення національної перспективи, розвиток наукових досліджень та їхнє фінансування випали з державних пріоритетів. Попри це, саме розвиток науки є важливим чинником успішного подолання кризових явищ, модернізації економіки, що функціонує переважно в межах третього та четвертого технологічних укладів. Україна потрапила в замкнене коло – сировинний характер економіки не сприяє розвитку науки та впровадженню нових технологій, що, відповідно, консервує відсталість і не дозволяє перейти до випуску конкурентоспроможної продукції.

Одним із чинників нарощення науково-дослідного потенціалу України може стати міжнародне науково-технічне співробітництво. Його інституційну основу становлять документи, які регулюють відносини партнерства та співпраці, відкривають можливості науково-технічного обміну, спільних розробок та спільного фінансування дослідницьких проєктів та піонерних

розробок. Упродовж 1991–2021 рр. Україною було підписано 57 угод (зокрема, 18 – з європейськими країнами), три договори та шість меморандумів з іноземними державами⁸⁶⁰, що передбачали спільні науково-дослідні проекти в галузі науки і техніки; обмін науковими співробітниками і фахівцями; обмін науково-технічною інформацією і документацією; спільне використання та обмін устаткуванням, приладами і матеріалами, необхідними для здійснення співробітництва; створення спільних науково-технологічних центрів та дослідних лабораторій тощо.

Попри те, що більшість із підписаних документів на практиці виявилися малоєфективними, варто виокремити продуктивну діяльність Українського науково-технологічного центру (The Science and Technology Center in Ukraine, STCU) – міжурядової організації, створеної у 1993 р. на підставі угоди між Україною, з одного боку, та Канадою, США й Швецією – з іншого⁸⁶¹. У зв'язку з розпадом Радянського Союзу підписана угода була покликана запобігти поширенню технологій та спеціальних знань, пов'язаних зі зброєю масового знищення – ядерною, радіаційною, хімічною та біологічною, та сприяти переведенню військового промислово-технічного потенціалу в цивільне використання. До когорти країн-реципієнтів, окрім України, увійшли Грузія, Узбекистан, Азербайджан та Молдова (приєдналися до угоди впродовж 1997–2004 рр.), а головними донорами виступили уряди північноамериканських та європейських країн (у 1998 р. Європейський Союз приєднався до Угоди УНТЦ, замінивши Швецію як сторону угоди), а також комерційні компанії та академічні установи в рамках реалізації міжнародних програм наукових досліджень. З часу свого заснування УНТЦ залучив у науково-дослідні проекти (регулярні та партнерські, що фінансуються на грантовій основі) майже 300 млн дол. США та реалізував понад дві з половиною тисячі проектів у сфері приладобудування, матеріалознавства, біологічної безпеки, енергозбереження, аерокосмічних досліджень тощо⁸⁶². Необхідною умовою фінансування проектів у рамках УНТЦ є

⁸⁶⁰ Перелік чинних угод, договорів, меморандумів з міжнародного науково-технічного співробітництва. URL: <https://mon.gov.ua/ua/ministerstvo/diyalnist/mizhnarodna-dilnist/mizhnarodni-naukovi-proekti/perelik-chinnih-ugod-dogovoriv-memorandumiv>

⁸⁶¹ Угода про створення Українського науково-технологічного центру. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_032#Text

⁸⁶² Докладнішу інформація з питань реалізації проектів УНТЦ див. на: URL: <http://www.stcu.int/documents/projects/>

участь у них мінімум 30–50% наукових працівників, раніше задіяних у галузі розробки озброєнь, тож з плином часу актуальність підтримки проєктів, пов'язаних з конверсією, знижуватиметься.

Ще однією важливою формою технічної допомоги для постсоціалістичних країн стала програма TACIS (Technical Assistance for the Commonwealth of Independent States). Завдяки такій співпраці Україна протягом 1991–2016 рр. отримала від ЄС різноманітну технічну, консультативну та фінансову допомогу, в тому числі й на науково-технічні цілі. Завдяки програмі TACIS українські науковці налагодили співпрацю з European Organization for Nuclear Research (CERN), European Atomic Energy Community (Euratom) тощо.

Упродовж останніх п'яти років активізувалася двостороння наукова співпраця України з такими країнами, як США, Канада, Франція, Німеччина, Австрія, Чехія, Польща, Латвія, Литва, Китай, Корея, Індія, Ізраїль⁸⁶³. Попри те, що досі є чинною міжурядова угода між Україною та Російською Федерацією про співробітництво в галузі культури, науки і освіти⁸⁶⁴, все ж після початку російсько-українського воєнного конфлікту та захоплення частини Донбасу і Криму, рівень науково-технологічного співробітництва та промислової кооперації має спадну тенденцію.

Співпраця з окремими країнами є важливою та корисною, проте задля підвищення конкурентоспроможності національної наукової системи доцільною є її інтеграція до Європейського дослідницького простору (European Research Area – ERA), адже там працюють потужні наукові колективи, що мають сучасну дослідницьку базу та забезпечені відповідними фінансовими ресурсами задля адекватної відповіді на глобальні соціально-економічні та екологічні проблеми. Таке співробітництво посприє реформуванню національної системи управління науковою сферою та пришвидшить реорганізацію вітчизняних дослідних установ задля розвитку конкурентоспроможної економіки. Долучення України до Європейського дослідницького простору забезпечить вільний обмін знаннями та результатами досліджень, дасть можливість брати участь у розробленні загальноєвропейської політики в

⁸⁶³ Двосторонні наукові конкурси / Міністерство освіти та науки України. URL: <https://mon.gov.ua/ua/ministerstvo/diyalnist/mizhnarodna-dilnist/mizhnarodni-naukovi-proekti/dvostoronni-naukovi-konkursi>

⁸⁶⁴ Угода між Урядом України і Урядом Російської Федерації про співробітництво в галузі культури, науки і освіти. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_063#Text

сфері науки й техніки, допоможе перейняти кращий досвід управління науково-дослідними установами.

Як наслідок хронічного недофінансування надзвичайно гостро стоїть питання створення сучасної дослідницької інфраструктури для української науки. Багатьом постсоціалістичним країнам, зокрема Польщі, Румунії, країнам Балтії, вирішити аналогічну проблему дозволив лише повномасштабний доступ до структурних фондів ЄС, якого ми наразі позбавлені, бо не є повноправними членами Євросоюзу. Тож разом із політичною, економічною, правовою інтеграцією необхідно наполегливо працювати і над розвитком співробітництва в науково-технічній сфері. Правову основу співпраці України та ЄС у сфері науки та досліджень становить Угода про асоціацію між Україною, з одного боку, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії та їхніми державами-членами – з іншого, Угода між Україною та Європейським Співтовариством про наукове і технологічне співробітництво від 4 липня 2002 р. та низка профільних двосторонніх угод. Відповідно до Глави 9 Розділу V Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, сторони зобов'язуються розвивати та посилювати наукове й технологічне співробітництво з метою наукового розвитку для вирішення національних та глобальних викликів⁸⁶⁵.

У 2015 р. Україна стала асоційованим членом Рамкової програми Європейського Союзу з досліджень та інновацій «Горизонт 2020» (Horizon 2020/H2020)⁸⁶⁶, яку в 2021 р. замінить програма «Горизонт Європа» («Horizon Europe»), що матиме бюджет близько 95,5 млрд євро на період 2021–2027 рр.⁸⁶⁷. Це дає можливість Україні брати участь у заходах програми на рівних умовах з країнами – членами ЄС за умови щорічної сплати фінансового внеску. Приєднання до програми H2020 стало своєрідною формою науково-дослідницької євроінтеграції, надало українській стороні

⁸⁶⁵ Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text; Угода між Україною та Європейським Співтовариством про наукове і технологічне співробітництво. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_194#Text

⁸⁶⁶ Угода між Україною і Європейським Союзом про участь України у програмі Європейського Союзу «Горизонт 2020». Рамкова програма з досліджень та інновацій (2014–2020). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text

⁸⁶⁷ EU budget for 2021-2027: Commission welcomes provisional agreement on Horizon Europe, the future EU research and innovation programme. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_19_1676

рівноправний статус з європейськими партнерами, а також відкрило можливості впливу на формування змісту Програми. Вона сконцентована на досягненні трьох головних завдань: зробити Європу привабливим місцем для першокласних науковців; сприяти розвитку інноваційності та конкурентоспроможності європейської промисловості й бізнесу; за допомогою науки вирішувати найбільш гострі питання сучасного європейського суспільства. Відповідно до цих завдань Програму «Горизонт 2020» поділено на такі три основні напрями: передова наука; лідерство у галузях промисловості; суспільні виклики.

Для координації та обговорення дорожньої карти інтеграції України до Європейського дослідницького простору був створений Спільний Комітет з питань досліджень та інновацій Україна – ЄС, останнє засідання якого відбулось у листопаді 2020 р. Для надання інформації щодо можливостей Програми H2020, консультацій потенційних учасників на шляху від ідеї до реалізації проєктів, допомоги у пошуку партнерів, Міністерство освіти і науки створило мережу національних контактних пунктів (НКП) та регіональних контактних пунктів (РКП)⁸⁶⁸, які діють на базі університетів та наукових установ і розподілені відповідно до різних конкурсних напрямів Програми «Горизонт 2020». Упродовж останніх п'яти років 153 українські суб'єкти наукової, науково-технічної та інноваційної діяльності підписали 203 грантові угоди на суму 38,358 млн євро⁸⁶⁹. Лідером є Київський національний університет імені Тараса Шевченка, який бере участь у реалізації вісьмох проєктів. Найбільше грантових коштів для виконання проєктів залучили Національний аерокосмічний університет ім. М.Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут» (2,06 млн євро) та ННЦ «Харківський фізико-технічний інститут» (1,55 млн євро). Також активними учасниками інноваційної діяльності Програми «Горизонт 2020» стали 38 українських організацій малого та середнього бізнесу, які залучили 11,5 млн євро. Крім того, 32 пропозиції від українських підприємств визнані європейськими партнерами як перспективні для реалізації та номіновані відзнакою «Seal of Excellence».

Програми H2020 є універсальними платформами для об'єднання міжнародних зусиль із подолання глобальних викликів. Уже зараз через механізми програми реалізується План дій ЄС щодо подолання пандемії коро-

⁸⁶⁸ Перелік національних контактних пунктів «Горизонт 2020». URL: <https://mon.gov.ua/ua/tag/gorizont-2020>

⁸⁶⁹ «Горизонт 2020» в Україні. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/gorizont-2020-v-ukrayini-203-grantovih-ugodi-na-sumu-ponad-38-mln-yevro>

навірусу «ERA vs COVID». Також Європейська Комісія запустила перший комплексний конкурс проєктів «European Green Deal Call» у рамках програми «Горизонт 2020», який присвячено Європейському зеленому курсу. Українські учасники можуть долучитись до участі в конкурсі, що відкриє можливість отримати фінансування, а також сприятиме трансферу сучасних європейських технологій до нашої країни. Україна бере асоційовану участь у програмах наукових досліджень та навчання Euratom (Європейська спільнота з атомної енергії), EUROfusion (Європейський консорціум з розвитку термоядерної енергетики), Міжнародній європейській інноваційній науково-технічній програмі EUREKA (Україна отримала статус повноправного члена у 2007 р., проте активно почала брати участь у проєктах цієї програми лише з 2018 р.), програмі Євросоюзу з підтримки малого та середнього бізнесу COSME (Україна є членом COSME з 2017 р., що відкриває їй доступ до бюджету програми у розмірі близько 900 млн євро), програмі НАТО «Наука заради миру», підписана Рамкова Угода з підтримки дослідницької діяльності між Національною академією наук України та Об'єднаним дослідницьким центром Європейської Комісії (JRC) тощо.

Українські дослідницькі організації й університети співпрацюють з міжнародними організаціями та фондами⁸⁷⁰, серед яких Європейська організація з ядерних досліджень (CERN), Європейське космічне агентство (ESA) та космічні агенції країн – членів ЄС, бере участь у програмах GALILEO-EGNOS (Європейська глобальна система супутникової навігації), COPERNICUS (глобальний моніторинг в інтересах безпеки і збереження довкілля), Науковий комітет з антарктичних досліджень (SCAR). Тим не менше необхідно посилити участь у таких проєктах, як Network projects, Eurostars projects, Globalstars projects, Cluster projects (EUREKA)⁸⁷¹, INNOWWIDE (H2020), що надають фінансування для реалізації інноваційних ринково орієнтованих проєктів, які є двигуном для промислових інновацій та економічного зростання. Для прикладу, програма Eurostars діє із 2014 р. За цей час кількість успішних заявок становила 29%, фінансування яких становило 1,75 млрд євро. Не менш важливим результатом є те, що

⁸⁷⁰ Наука і технології, співробітництво у сфері космосу. URL: <https://ukraine-eu.mfa.gov.ua/posolstvo/galuzeve-spivrobotnictvo/nauka-i-tehnologiyi-cpivrobotnictvo-u-sferi-kosmosu>

⁸⁷¹ Eureka and Ukraine. URL: <https://www.eurekanetwork.org/countries/ukraine/>; https://eureka.org.tr/sites/default/files/eurostars_presentation_-_updated_28th_march_2019.pdf

84% партнерів проєкту сформували довгострокові партнерські відносини, а 45% учасників удалося вийти на нові ринки⁸⁷². В Україні контактними інституціями, які забезпечують зв'язок із програмами EUREKA, є Міністерство освіти та науки і Український фонд стартапів, який розпочав свою роботу наприкінці 2019 р.

Задля більш ефективного використання спільних ресурсів для вирішення загальних проблем Україні варто приєднатися до найбільшої європейської мережі для співробітництва в наукових і технічних дослідженнях – COST (заснована в 1971 р. та об'єднує близько 45 тис. науковців, які здійснюють дослідження відповідно до обраної галузі в рамках проєктів – т. зв. Дій, до складу яких повинні входити представники щонайменше п'яти країн-учасниць), «Європейських технологічних платформ» (ETP), «Спільних технологічних ініціатив» (JTI). Попри те, що є певні успіхи в розбудові національних цифрових інфраструктур для досліджень та освіти (УРАН та УарНЕТ, Український ГРІД), МОНу варто якнайшвидше завершити підготовку Національної дорожньої карти з розвитку дослідницьких та е-інфраструктур⁸⁷³. Цей документ об'єднає провідні українські наукові інфраструктури, для підтримки яких держава направлятиме основні ресурси.

Інтеграція до Європейського дослідницького простору (ЄДП), поступове наближення до політики та права ЄС у сфері науки і технологій, реформування системи управління наукою передбачає адаптацію українського законодавства до європейських норм та правил⁸⁷⁴. У цьому контексті триває активна імплементація положень Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність»⁸⁷⁵, що набув чинності у січні 2016 р. та був ухвалений з метою модернізації законодавства у сфері наукової і науково-технічної діяльності; створена Національна рада з питань розвитку науки та технологій України з метою координації спільних зусиль науковців та влади у формуванні державної політики у сфері науки та стратегії її розвитку; запущена робота Національного фонду досліджень України, який проводить конкурс-

⁸⁷² Eurostars programme. URL: <https://www.eurekanetwork.org/countries/ukraine/eurostars/>

⁸⁷³ МОН готуватиме Національну дорожню карту дослідницьких інфраструктур. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/mon-gotuvatime-nacionalnu-dorozhnyu-kartu-doslidnickih-infrastruktur>

⁸⁷⁴ Наукове співробітництво. URL: <http://eu-ua.org/yevrointehratsiia/naukove-spivrobitnytstvo>

⁸⁷⁵ Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність» № 848-VIII від 25.11.2015 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-19#Text>

не фінансування наукових досліджень на основі прозорої та якісної експертизи, в тому числі із залученням закордонних фахівців; затверджений план заходів щодо реформування вітчизняної наукової сфери⁸⁷⁶; розроблений проєкт Концепції розвитку національної мережі трансферу технологій (UTTN); прийнято Стратегію розвитку сфери інноваційної діяльності на період до 2030 р. (Постанова КМУ від 10.07.2019 №526-р); реактивовано міжнародну інноваційну співпрацю в рамках Міжнародної європейської інноваційної науково-технічної програми «EUREKA»; створено Міжрегіональний офіс трансферу знань на базі УкрІНТЕІ; схвалено Міністерством освіти і науки України дорожню карту інтеграції України до Європейського дослідницького простору (ERA-UA)⁸⁷⁷, в якій чітко зафіксовано, що розвиток сучасної національної дослідницької системи повинен відбуватися в контексті загального реформування економіки.

Без стимулювання попиту на результати наукових досліджень і розробок з боку суб'єктів економічної діяльності, органів державної влади та потенційних партнерів з інших країн, у першу чергу – країн ЄС, будь-які «внутрішні зміни» у науковій системі не будуть мати належного ефекту. Про поточний стан, цілі, проблеми та перспективи розвитку української науки та її інтеграції до європейського дослідницького простору підготовлено ряд досліджень, аналітичних записок, наукових доповідей, звітів та статей⁸⁷⁸. У

⁸⁷⁶ Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 жовтня 2018 р. № 776-р «Про затвердження плану заходів щодо реформування вітчизняної наукової сфери». URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-planu-zahodiv-shchodo-reformuvannya-vitchiznyanoi-naukovoyi-sferi>

⁸⁷⁷ Дорожня карта інтеграції України до Європейського дослідницького простору (ERA-UA). URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/kolegiya-ministerstva/2018/05/1-dorozhnya-karta-integratsii-ukraini-do-evro.pdf>

⁸⁷⁸ Імплементация евроинтеграционных реформ у сфере науки и технологий. Доповідь Платформи громадянського суспільства Україна-ЄС. URL: https://www.civicsynergy.org.ua/wp-content/uploads/2018/04/Science_all.pdf; Прогрес у впровадженні евроінтеграційних реформ у галузі науки та техніки в Україні. 5-те засідання платформи громадянського суспільства Україна-ЄС. URL: https://drive.google.com/file/d/15JzpWJN12k-lrH9hwLZXZZ_ceNT-UmUs/view; Аналіз трендів розвитку Європейського дослідницького та інноваційного простору. URL: <https://www.civicsynergy.org.ua/wp-content/uploads/2018/04/Analiz-trendiv-rozvytku-YEvropejskogo-doslidnytskogo-ta-innovatsijnogo-prostoru.pdf>; Євроінтеграційні пріоритети у сфері освіти і науки. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/reformi-mon-napravleni-na-uevrointegraciju-ukrayini-sergij-shkarlet>; Пріоритети інтеграції української науки в Європу. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/viznacheno-6-prioritetiv-integraciyi->

цих матеріалах, зокрема, виокремлено основні проблеми інтеграції та охарактеризовано пріоритетні напрями розвитку інноваційних секторів економіки України в ЄДП у рамках Стратегії «розумної спеціалізації», аргументовано необхідність узгодження державних цільових наукових та науково-технічних програм з програмами інших країн ЄС, зауважено про необхідність урахування національних інтересів у процесі інтеграції української науки у світовий дослідницький простір.

Задля визначення ефективності виконання зобов'язань України у сфері міжнародного науково-технічного співробітництва МОН необхідно посилити моніторинг такого співробітництва⁸⁷⁹, узагальнити результати закінчених міжнародних проєктів, оцінити їх вплив на економіку і суспільство, охарактеризувати отримані державою вигоди від їх реалізації та врахувати це при проведенні міжнародної науково-технічної співпраці в майбутньому.

У 2021 р. Європейський дослідницький простір перейде до четвертої фази свого розвитку, яка триватиме до 2027 р. та характеризується переходом від вільного переміщення дослідників, знань і технологій до формування європейської спільноти виробників та користувачів знань. Проте Україні буде вкрай важко підтримувати темп реформ та вписатись в європейський науковий порядок денний, адже наша країна має одні з найгірших у Європі показників кількості науковців та дослідників на мільйон населення⁸⁸⁰. У 2018 р. частка виконавців НДР (дослідників, техніків і допоміжного персоналу) у загальній кількості зайнятого населення становила 0,54%, у

ukrayinskoyi-nauki-v-yevropu-kolegiya-mon-zatverdila-proekt-dorozhnoyi-karti; Розвиток інноваційної системи України в Європейському науково-технологічному просторі. URL: <http://ief.org.ua/docs/ sr/302.pdf>; Звіт про виконання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом. URL: <https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/ yevropejska-integraciya/vikonannya-ugodi-pro-asociaciyu/ zviti-pro-vikonannya-ugodi-pro-asociaciyu/>; Українська наука на шляху до Європи. URL: <http://www.euroosvita.net/index.php/?category=1&id=5947&categ>; Заключний звіт незалежного європейського аудиту національної системи досліджень та інновацій України. URL: <https://rio.jrc.ec.europa.eu/sites/default/files/report/KI%20AX%2016%20008%20UK%20N%20Transl.pdf>

⁸⁷⁹ Звіт про результати аудиту ефективності виконання зобов'язань України у сфері міжнародного науково-технічного співробітництва і за Рамковою програмою Європейського Союзу з наукових досліджень та інновацій «Горизонт 2020». URL: https://rp.gov.ua/upload-files/Activity/Collegium/2018/23-5_2018/R_RP_23-5_2018.pdf

⁸⁸⁰ Data: Researchers in R&D (per million people) / The World Bank. URL: https://data.worldbank.org/indicator/SP.POP.SCIE.RD.P6?end=2018&locations=UA&most_recent_year_desc=true&start=2018&view=map&year=2018

тому числі дослідників – 0,35%. За даними Євростату, у 2016 р. найвищою ця частка була в Данії (3,18% і 2,2%), Фінляндії (3,04% і 2,26%), Великій Британії (2,29% і 1,68%) та Нідерландах (2,28% і 1,39%); найнижчою – у Румунії (0,54% і 0,34%), Кіпру (0,87% і 0,62%), Болгарії (1,09% і 0,71%) та Польщі (1,08% і 0,83%)⁸⁸¹. Насторожує й спадна тенденція щодо кількості працівників, задіяних у виконанні наукових досліджень і розробок: з 182484 осіб у 2010 р. до 79262 осіб у 2019 р.⁸⁸². Щоправда тут варто зробити уточнення, адже останні дані наведено без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополь та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях, хоча сама тенденція є показовою.

У контексті підготовки спільних проєктів для участі в програмах Н2020 (а з 2021 р. в програмах «Горизонт Європа») необхідно активізувати співпрацю із українською науковою діаспорою. Також доречно вже зараз розробляти програми репатріації закордонних українців – вихідців з України та їхніх нащадків. Українській стороні варто активніше залучати кошти для розбудови власної дослідницької інфраструктури та підвищувати спроможність національних контактних пунктів задля зменшення міграції українських науковців до Європи, зумовленої незадовільними умовами праці та низькою зарплатою. Доречно активніше впроваджувати в практику нову процедуру відбору проєктів, що базується на оцінці експертів, а також нові методи фінансування, що передбачають безпосередню підтримку наукових груп та лабораторій, а не інститутів загалом. Також необхідно сприяти розвитку в Україні дуального українсько-англійського дослідницького середовища, активніше об'єднувати зусилля та ресурси для вирішення реальних проблем низькотехнологічного розвитку вітчизняної економіки, уникати дублювання тем НДР, надавати фінансову підтримку для публікації результатів наукових досліджень у провідних зарубіжних виданнях, адже це підвищує авторитет та репутацію вченого та є важливим фактором при пошуку партнерів для участі в науково-дослідних програмах, фінансованих з фондів ЄС.

Попри те, що Україні вдалося сформувати правову основу євроінтеграційного вектора розвитку у науково-технологічній та інноваційній сфері, а

⁸⁸¹ Наукові дослідження і розробки у 2018 році / Державна служба статистики України. С. 1. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2019/ni/arh_ndr_u.html

⁸⁸² Кількість працівників, задіяних у виконанні наукових досліджень і розробок, за категоріями персоналу / Державна служба статистики України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2017/ni/kpno_kp/kpno_kp_u.htm

співпраця між українськими та європейськими організаціями поступово розширюється, проте роботи залишається ще чимало: прогрес виконання завдань Угоди про асоціацію за напрямом «Наука, технології та інновації, космос» становить за 2020 р. лише 25%, а за період 2014–2020 рр. – 46%⁸⁸³. За даними 2017 р., частка обсягу витрат на НДР у ВВП країн ЄС-28 у середньому становила 2,06%. Більшою за середню частка витрат на дослідження та розробки була у Швеції – 3,4%, Австрії – 3,16%, Данії – 3,05%, Німеччині – 3,02%, Фінляндії – 2,76%, Бельгії – 2,58%, Франції – 2,19%; меншою – у Румунії, Латвії, Мальти, Кіпру та Болгарії (від 0,5% до 0,75%)⁸⁸⁴. В Україні питома вага загального обсягу витрат на виконання наукових досліджень і розробок у 2018 р. становила 0,47% від ВВП, у тому числі за рахунок коштів державного бюджету – 0,17% (у 1991 р. сукупні бюджетні витрати на наукові дослідження і розробки становили 2,4% ВВП України, що відповідало рівню найбільш інноваційних економік світу). Цей показник є вкрай низьким для здійснення проривних наукових відкриттів, а тому потрібно дослухатись до поради європейських експертів, які пропонують державні витрати на науку та інновації вважати не бюджетними видатками, а національною інвестицією⁸⁸⁵.

Позитивно вплине на розвиток української науки затвердження розробленої Кабінетом Міністрів України та узгодженої з експертним середовищем «Концепції державної програми розвитку дослідницьких інфраструктур в Україні до 2026 року», за умови належного її фінансування. Справжнім рушієм реформ має стати Національний фонд досліджень, що доповнить наявні канали фінансування НДР та зосередиться на підтримці «центрів досконалості» (дослідницькі університети, національні наукові центри, ключові лабораторії); підтримці фундаментальної науки найвищого світового рівня; підтримці академічної мобільності та популяризації науки. Це частково позначиться на зміні тренду академічної мобільності із «відпливу мізків» (brain drain) на «циркуляцію мізків» (brain circulation), коли

⁸⁸³ Ukraine–Europe. Пульс Угоди. Наука, технології та інновацій, космос. URL: <https://pulse.eu-ua.org/ua/streams/science-technology-and-innovations>.

⁸⁸⁴ Наукові дослідження і розробки у 2018 році / Державна служба статистики України. С. 2–3. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2019/ni/arh_ndr_u.html

⁸⁸⁵ Final report of an independent European audit of Ukraine's national research and innovation system. The political support tool for the Horizon 2020 program / European Commission. 2017. P. 16.

молодь та досвідчені дослідники повертатимуться до України з отриманими за кордоном знаннями та досвідом.

Розділ 22. ТЕНДЕНЦІЇ ТРУДОВОЇ МІГРАЦІЇ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ

За роки державної незалежності Україна стала ареною активних міграційних процесів, перетворившись на одного з найбільших донорів робочої сили в Європі. За оцінкою Світового банку, Україна входить до п'ятірки найбільших постачальників мігрантів у світі, поступаючись лише Мексиці, Індії, Китаю та Росії⁸⁸⁶. Трудова міграція посідає особливе місце в міграційних процесах. Наші співвітчизники працюють у західноєвропейських країнах, у країнах – нових членах Євросоюзу, на теренах СНД і навіть за океаном. Головним фактором, який зумовлює поширення трудової міграції, є суттєва різниця в рівнях оплати праці на Батьківщині та в зарубіжних країнах. Аналіз даних з ЄС та Росії свідчить про те, що кількість українських трудових мігрантів можна оцінити в 1,5–2 млн осіб, або 6,8–9,1% економічно активного населення України⁸⁸⁷. На сьогодні трудова міграція зменшує пропозицію робочої сили та її якість на вітчизняному ринку праці. Україні вкрай необхідно зберегти свій людський потенціал.

Наразі в Україні загострюються політичні та соціально-економічні проблеми, в тому числі внаслідок анексії Автономної Республіки Крим і через війну з Росією на сході держави, що збільшує масштаби вимушеного переселення людей. У зонах проведення воєнних дій склалися вкрай несприятливі умови для життя і майбутнього розвитку як регіону, так і суспільства. Стан війни, безробіття, зруйноване житло, утиски та переслідування з боку окупантів за релігійною та національною ознаками призвели до колосального збільшення обсягів міграції. З моменту перебування України у стані неоголошеної війни на сході країни з Луганської та Донецької областей до інших регіонів переселилися понад мільйон осіб, у тому числі понад 200 тис. дітей, понад 2 тис. людей з інвалідністю та осіб похилого віку.

⁸⁸⁶ Стрільченко Є.В. Трудова міграція: аналіз законодавства зарубіжних країн у сфері працевлаштування. *Держава і право. Серія : Юридичні і політичні науки.* 2012. № 56. С. 228–233.

⁸⁸⁷ Звіт щодо методології, організації проведення та результатів модульного вибіркового обстеження з питань трудової міграції в Україні / Міжнародна організація праці; Група технічної підтримки з питань гідної праці та Бюро МОП для країн Центральної та Східної Європи. Будапешт, МОП, 2013.

На сучасному етапі суспільно-економічного розвитку, враховуючи помірне зменшення населення України, критичне переважання кількості померлих над народженими, зменшення кількості працездатного населення, зменшення населення віком до 15 років та уповільнення темпів урбанізації, можна сказати, що рівень демографічного ризику є критичним⁸⁸⁸. Для України трудова міграція загрожує національній безпеці країни, бо веде до втрати інтелектуального та трудового потенціалу в умовах старіння населення.

Одночасно помітним феноменом, обумовленим міграцією, є грошові перекази, що їх здійснюють трудові мігранти. Приватні трансферти заробітчан потенційно збільшують заощадження населення та виступають джерелом інвестиційних ресурсів, збільшують попит на іноземну валюту, підвищується кредитоспроможність населення, що в свою чергу впливає на збалансованість платіжного балансу. Валютні надходження з-за кордону виступають засобом підвищення добробуту, сприяють підвищенню якості людського капіталу завдяки інвестиціям в освіту, що в свою чергу підвищує якість робочої сили та є чинником довгострокового економічного зростання. Тож загалом трудова міграція створює двозначні наслідки (як позитивні, так і негативні) для української держави, наприклад, трудова міграція, з одного боку, знімає напруженість на ринку праці в Україні, але з іншого – призводить до втрати значної кількості фахівців.

Що стосується культурного аспекту трудової міграції, то, з одного боку, українці несуть у світ свої традиції, звичаї, але, з іншого боку, багато з них на чужині втрачають українську ідентичність⁸⁸⁹. Отже у довгостроковому вимірі міграція, асиміляція, втрата зв'язку з Батьківщиною ведуть до культурної уніфікації та розмивання національних рис українства. Хоча з позицій окремої людини міграція нерідко пов'язана з пошуком шляхів професійного та особистісного розвитку та самореалізації. Таким чином, трудова міграція зменшує людський потенціал економіки України, послаблює її конкурентні позиції у світовій економіці, але, разом із тим, опосередковано

⁸⁸⁸ Моніторинг міграційної ситуації та змін у сфері управління міграцією та кордонами / Державна міграційна служба України. URL: https://dmsu.gov.ua/assets/files/migprocess/zvit_vypusk_2019_03.pdf

⁸⁸⁹ Wolowyna O. Effect of the "4th" wave immigration on the language situation of person of Ukrainian ancestry in the United States. *Зб. матер. IV міжн. наук.-практ. конферен. «Світове українство як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті»* (Львів, 23–24 серп. 2013 р.) / Міжнародний інститут освіти, культури та зв'язків з діаспорою. Львів: Львівська політехніка, 2013. С. 481.

може сприяти збільшенню глобального людського капіталу, економічному розвитку на інноваційній основі. Особливо це стосується виїзду фахівців у галузі інформаційних технологій та інших видів діяльності, пов'язаних із формуванням економіки знань.

Сучасні тенденції розвитку міжнародної трудової міграції проявляються у таких векторах: із країн, що розвиваються, та з країн з перехідними економіками до розвинених країн; активізація міграційних процесів з однієї розвиненої країни в іншу; посилюються міждержавні переселення у межах країн, що розвиваються; поживилася маятникова міграція між країнами з перехідними економіками; виникли нові форми міграції робочої сили – міграції науково-технічних кадрів, посилилися тенденції відпливу інтелектуалів з країн з перехідними економіками та країн, що розвиваються, у розвинені країни; зростає частка міграції молоді; збільшився обсяг нелегальної міграції.

Інтереси країн експортерів та імпортерів робочої сили тісно переплетені у багатьох аспектах. Важливою особливістю є те, що регулювання міжнародної міграції робочої сили здійснюється, принаймні, не менш ніж між двома суб'єктами, що впливають на різні стадії переміщення робочої сили і часто ставлять за мету інтереси протилежні або такі, що не збігаються. Для сучасної міграційної ситуації у світі характерне формування взаємозалежності між промислово розвиненими країнами та країнами, що розвиваються, коли перші надають другим робочі місця і можливість заробітку у своїх країнах, а інші слугують постачальником робочої сили, якої потребують розвинені країни. На потоки міжнародної міграції та грошових переказів істотно впливали такі фактори: нерівномірне відновлення економічного зростання в розвинених країнах; зниження цін на нафту та зміцнення долара по відношенню до деяких національних валют; посилення міграційного контролю в країнах, з яких відправляються значні обсяги грошових переказів мігрантів; конфлікти, що призвели до формування потоків вимушеної міграції.

Державна міграційна політика має спрямовуватися на забезпечення ефективного розвитку ринку праці, успішну інтеграцію мігрантів на внутрішньому ринку праці та включати: інформування іммігрантів та роботодавців про сучасний стан ринку праці; реалізацію державних програм щодо зайнятості тимчасових мігрантів; створення можливостей отримання освіти та проходження професійної перепідготовки мігрантів; зниження ризику соціальної ізоляції за рахунок реалізації житлової політики; розширення доступу до

фінансових послуг; державну підтримку підприємців-мігрантів з метою інноваційно-технологічного розвитку; поліпшення бізнес-клімату за рахунок зниження бюрократичних бар'єрів. На мікроекономічному (особистому) рівні першою умовою сприяння успішній трудовій міграції та поверненню є підтримка трудових мігрантів у досягненні ними своїх міграційних цілей і забезпечення належних умов повернення та реінтеграції.

Фундаментом регулювання міграційних процесів виступають ефективні дипломатичні відносини між країнами, політичний діалог і співробітництво з метою мінімізації негативних сторін міграційних процесів не тільки в межах внутрішніх ринків праці, а й у вирішенні питання міграційного транзитного навантаження на певну країну.

Істотним кроком до впровадження сучасних стандартів соціального захисту трудових мігрантів є приєднання України у 2007 р. до Європейської конвенції про правовий статус трудових мігрантів. Державна політика України спрямована, в першу чергу, на задоволення потреб вітчизняної економіки в робочій силі. Для досягнення цієї мети Кабінет Міністрів України схвалив Стратегію державної міграційної політики України на період до 2025 року⁸⁹⁰. Стратегія передбачає зниження адміністративних бар'єрів для свободи пересування населення України, зменшення негативних наслідків міграції та збільшення її позитивного впливу на розвиток країни, створення необхідних умов для повернення та реінтеграції українських мігрантів, сприяння легальній міграції тощо. Інвестування в соціальний захист як стратегія вирішення економічних і соціальних проблем стало важливою частиною розвитку України.

В Україні трудова міграція обумовлюється поєднанням зовнішніх чинників з боку країн-реципієнтів та внутрішніх чинників соціально-економічного розвитку держави. Зовнішніми чинниками виступають привабливий і місткий ринок праці розвинених країн з вищим, ніж у середньому по Україні, рівнем заробітної плати. Внутрішньоекономічними чинниками трудової міграції українських громадян є скорочення попиту на робочу силу та низький рівень заробітної плати на національному ринку праці. Загальною причиною міграції є посилення нерівності у глобальному масштабі, тож українці виїздять у пошуках кращих умов життя, праці та самореалізації.

Основний тягар соціального забезпечення трудових мігрантів несе Україна: збільшується навантаження на соціальні фонди, до яких під час

⁸⁹⁰ Стратегія державної міграційної політики України на період до 2025 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/482-2017-%D1%80#Text>

роботи за кордоном мігранти не роблять жодних внесків; втрачаються соціальні внески, які мігранти сплачують у країнах працевлаштування, проте скористатися з них у більшості випадків не можуть; обмежується соціальний захист мігрантів через врахування їхнього страхового стажу, набутого в Україні. Значною проблемою для реалізації соціальних прав українців за кордоном є поширення нелегальних та напівлегальних форм трудової міграції, тому що соціальне забезпечення гарантуватиметься лише за умови повного оформлення зайнятості відповідно до чинного законодавства країни-реципієнта.

У контексті теорії міжнародної міграції забезпечення соціальним захистом можна розглядати як спосіб максимального використання можливостей та усунення ризиків і факторів невизначеності, з якими стикаються трудові мігранти. Державні гарантії повинні забезпечувати, як мінімум, можливість користуватися базовими послугами охорони здоров'я і мати основний дохід, що, у свою чергу, забезпечує ефективний доступ до товарів і послуг, визначених як необхідні стандарти життя на національному рівні.

Соціальний захист трудових мігрантів спрямований на фінансову стабільність у країні, на прискорення встановлення рівності та на розвиток людського потенціалу. Соціальний захист можна розглядати і як стратегію максимізації можливостей та мінімізації економічних і соціальних ризиків, пов'язаних з міграцією молоді. Для забезпечення соціального захисту трудових мігрантів необхідно, як мінімум, розглядати такі аспекти, як: запровадження соціальних програм та надання пільг; мобільність соціальної допомоги; розвиток неформальних мереж підтримки; формування нової політики щодо ринку праці і працевлаштування. Доступ до програм соціального захисту (у т. ч. доступ до соціального страхування та/або програм підтримки зайнятості) може безпосередньо мінімізувати деякі ризики, з якими стикаються мігранти. Така можливість забезпечує гнучку адаптацію молоді як міжнародних мігрантів, що сприяє їх економічній та соціальній інтеграції. Реалізація заходів соціального захисту може вирішити проблему економічних та соціальних бар'єрів доступу до послуг. Формування механізму доступу до послуг для найбільш вразливих категорій населення є метою досягнення більш справедливого розподілу ресурсів і благ. Таким чином, вони допомагають вирівняти поле підтримки як для дітей, так і для дорослих щодо реалізації свого потенціалу. Для трудових мігрантів ці послуги можуть допомогти у подоланні економічних чи соціально-культурних бар'єрів.

Ратифіковані конвенції Міжнародної організації праці є складовою системи джерел трудового права України і мають пріоритет перед актами національного трудового законодавства, крім Конституції України. Якщо в конвенції МОП містяться інші норми, ніж ті, що встановлені відповідним актом законодавства про працю, то застосовуються норми конвенції МОП, окрім випадків, коли законами, іншими нормативно-правовими актами України, колективними договорами та угодами, трудовими договорами для працівників встановлені більш сприятливі умови або більш високий рівень захисту їхніх прав. Обґрунтованою є доцільність визнання конвенцій МОП, ратифікованих Україною, основними міжнародними джерелами національного трудового права, а рекомендації МОП, через їх особливий статус, – допоміжними міжнародними джерелами трудового права України.

Міжнародна організація з міграції є міжурядовою міжнародною організацією, вона створена та діє з метою розв'язання численних міграційних проблем у сучасному світі, є провідною міжурядовою організацією в міграційній галузі та тісно співпрацює із урядовими, міжурядовими та громадськими установами та організаціями. В межах стратегії МОМ основними напрямками діяльності організації є покращення управління міграцією та забезпечення належного захисту прав мігрантів, сприяння економічному та соціальному розвитку держав, заохочення та подальший розвиток міжнародного діалогу з питань міграції, а також навчання та надання підтримки державам у розробленні національних програм у сфері боротьби з торгівлею людьми, особливо жінками та дітьми, відповідно до норм міжнародного права.

На європейському рівні право на працю та інші трудові права відображені також у низці інших нормативно-правових актів, а саме: директивах Європейського Парламенту та Ради – № 2003/88/ЄС від 4 листопада 2003 р. «Про деякі аспекти організації робочого часу»; № 2002/73/ЄС від 23 вересня 2002 р. «Про застосування принципу рівного ставлення до чоловіків і жінок у питаннях зайнятості, підвищення кваліфікації та просування по службі, а також умов праці»; № 89/391/ЄС від 12 червня 1989 р. «Про впровадження заходів для заохочення вдосконалень у сфері безпеки і охорони здоров'я працівників під час роботи»; № 89/654/ЄС від 30 листопада 1989 р. «Про мінімальні вимоги щодо безпеки і охорони здоров'я в робочих зонах»; № 75/117/ЄС від 10 лютого 1975 р. «Про наближення законів держав-членів щодо застосування принципу рівної оплати праці для чоловіків і жінок»; № 80/987/ЄС від 20 жовтня 1980 р. «Про захист працівників в разі

неплатоспроможності їх роботодавця»; № 91/533/ЄС від 14 жовтня 1991 р. «Щодо зобов'язання роботодавця повідомляти працівників про умови, які застосовуються при укладенні угод працевлаштування або до трудових відносин» та ін.

В Україні за останні тридцять років можна виділити сім етапів історії розвитку міграційних процесів.

Перший етап: початок 1990-х років. Міграція мала, в основному, етнічний та релігійний характер, найбільші еміграційні потоки були спрямовані до Ізраїлю, Німеччини, Канади. Людей штовхала на цей крок загальна невідповідність, різке падіння рівня життя, безробіття. Водночас значним напрямом став виїзд до інших країн, що утворилися після розпаду СРСР. Нові державні кордони та страх згортання економічних, інформаційних, культурних та інших відносин спонукали багатьох людей до возз'єднання з рідинами на своїй етнічній чи історичній Батьківщині.

Загальний приріст кількості населення перших років Незалежності забезпечувала активна імміграція до України. Можна виділити кілька груп, які прибули: кримські татари (250 тис.) та інші репатріанти; трудові мігранти, що походили з УРСР, але жили й працювали в різних регіонах СРСР (працівники середньоазійської цілини, нафтовики Півночі, будівельники БАМу, військовослужбовці та інші); біженці з різних куточків СРСР, які стали жертвами етнічних конфліктів (Закавказзя, Придністров'я тощо). Отже, з розпадом СРСР міграція в Україні на початку 90-х років ХХ ст. мала етнічний характер. Основна частина мігрантів, що переселилися в Україну на початку 90-х років ХХ ст., мотивувала свій переїзд сімейними обставинами (49,6%), зміною місця роботи (18,8%), загостренням міжнаціональних відносин (12,6%), необлаштованістю побуту (12,4%), необхідністю зміни клімату в зв'язку зі станом здоров'я (9,1%). Наприкінці 1991 р. 70,8% тих, хто переселився в Україну, були вихідці з Росії, 6,4% з Молдови, 2,2% з країн Балтії, 3,6% з Грузії, 3,4 з Азербайджану, 1,6% з Вірменії, 3,3% з Казахстану, 4,0% з Білорусії, 4,7% з країн Середньої Азії. Внаслідок цього сальдо міграції було додатнім, в 1992 р., наприклад, воно становило понад 282 тис. осіб⁸⁹¹.

Серед економічних чинників посилення міграції робочої сили в Україні слід відзначити нерівномірність економічних реформ, що призвели до різкого падіння рівня життя більшої частини населення країни. Розлад міжгосподарських зв'язків, згортання виробництва на великих підприємствах, що

⁸⁹¹ Прибиткова І.М. Основи демографії: посібник для студ. ВНЗ. Київ: АртЕК, 1997. С. 231–235.

спричинило масове вивільнення працівників, а відповідно й погіршення їх соціально-економічного становища, посилило міжнародну міграцію.

У 1992 р. нові тенденції в еміграції стали виразнішими, було видано 35,2 тис. дозволів на виїзд для постійного проживання за кордоном. Разом з дітьми обсяги еміграції становили 44,4 тис. осіб, з них до Ізраїлю прямувало 13,7 тис. осіб, або одна третина, до США 20 тис., до Німеччини 6,5 тис. осіб. Це свідчить про те, що еміграція з України втратила свій етнічний характер, набувала економічної спрямованості, переважно до розвинених і багатих країн.

Другий етап: середина 1990-х – 2004 рр. Починаючи із 1993 р. збільшився потік трудових мігрантів з України. Тенденція до еміграції з України зберігалася й у першому півріччі 1995 р., упродовж якого чисельність мешканців України скоротилася за рахунок еміграції на 40,8 тис. осіб, у тому числі в міських поселеннях – на 29,3 тис., а в сільській місцевості – на 11,5 тис. осіб. Майже 80% вибулих за межі України обрали як нове місце проживання країни колишнього СРСР, передусім Росію. Головна частка вибулих (68,7%) – особи працездатного віку. Серед прибулих переважали іммігранти з ближнього зарубіжжя, їхня частка досягла 96%. Головним партнером України з міграційного обміну залишалася Росія, яка дала нашій країні у першому півріччі 1995 року 66% усієї імміграції з інших країн⁸⁹².

Дані про еміграцію з України за 1994–1996 рр. свідчать про її кількісну стабілізацію, а також залежність від економічної ситуації. Саме з цим можна пов'язати деяке збільшення виїзду в 1994 р. – 58,6 тис. осіб, а також його скорочення у 1995 р. – 54,0 тис. осіб. Упродовж 1994–1996 рр. до Ізраїлю виїхало 42% тієї кількості осіб, які емігрувала за кордон, до США – 31%, до Німеччини – 20%⁸⁹³. Починаючи з 1994 р. сальдо міграції стає від'ємним, його обсяги збільшуються, поступово дедалі більше людей включаються у міждержавну міграцію, насамперед як «заробітчани». За даними центру «Демократичні ініціативи», не менше 5–7 млн громадян України з більшою чи меншою періодичністю виїжджають за кордон на тимчасові сезонні роботи з метою поповнення сімейного бюджету. Основною причиною міграції були економічні фактори, передусім низький рівень життя. Вітчизняна економіка протягом десятих років (1990–2000 рр.) пережила падіння, внаслідок чого ВВП знизився до 40,8%, а протягом наступних восьми років зрос-

⁸⁹² Там само. С. 249.

⁸⁹³ Малиновська О. Україна і світ: Характер і напрямки еміграції. *Відродження*. 1999. № 3. С. 13–17.

тання сягнуло 74,1% від рівня 1990 року. Порівняно з 1991 р. реальні наявні доходи населення спочатку знизилися до 32,9% у 1999 р., а потім зросли до 101,3% у 2008 р.⁸⁹⁴. У цей період починає зростати чисельність українців, які проживають на території ЄС.

Третій етап: у 2005–2008 рр. в Україні відбувався приріст населення, зафіксовано зменшення обсягів міграційних втрат та інтенсивність вибуття громадян за межі держави, що можна визначити як реакцію на поступове економічне зростання та розширення приросту продуктивної зайнятості в Україні, підвищення заробітної плати і збільшення соціальних трансфертів.

Четвертий етап: 2008–2009 р. – зворотна тенденція, збільшення міграції на тлі світової фінансової кризи.

П'ятий етап: 2010–2013 рр. підвищення міграційної готовності в умовах антидемократичних перетворень і часткова трансформація сезонної трудової міграції в еміграцію.

Шостий етап: 2014–2016 рр., обумовлений фінансово-економічною та соціально-політичною кризами; нова поляризація міграційного простору України через тимчасову окупацію Російською Федерацією АР Крим та російсько-українську війну на сході держави. Навесні 2014 р. відбулося певне територіальне переформатування промислових регіонів Лівобережної України. Восні дії початку 2014 р., зміна політичної та економічної ситуації в Україні обумовили суттєві зміни у структурі господарства, соціально-економічній інфраструктурі регіонів, якісно змінили наявні міграційні потоки, приєднавши до зовнішніх/внутрішніх мігрантів вимушених переселенців та біженців.

Сьомий етап: 2017 рік й донині: зміна вектора трудовіграційних процесів на користь європейських країн (лібералізація візового режиму з країнами Європейського Союзу), зумовлена геополітичними перетвореннями, відкритістю національної економіки, лібералізацією візового контролю, посиленням євроінтеграційних настроїв. Періодизація міграційної динаміки за якісними ознаками представлена у табл. 3.10.

Як бачимо, сучасна трудова міграція має економічну природу. Еміграція з України набула двох основних форм: виїзд на постійне місце проживання та трудова міграція. За офіційними даними нині в Україні еміграція перевищує імміграцію. Разом із тим постійно зростає чисельність іммігран-

⁸⁹⁴ Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави: національна доповідь / Національна академія наук України, Секція суспільних і гуманітарних наук; за заг. ред. В.М. Гейця. Київ: НВЦ НБУВ, 2009. 688 с.

тів з країн, що розвиваються, а саме: частка прибулих з Європи – 39,05%, з країн Азії – 42,51%, з країн Африки – 15,79%, з інших частка незначна. Україна постійно приймає біженців із «гарячих точок» СНД – Чечні, Азербайджану, Грузії, Таджикистану та інших країн. Україна внаслідок зручного географічного положення (на шляху з Азії до Європи) є регіоном, через який здійснюється нелегальна міграція людей із Південної та Південно-Східної Азії в європейські держави⁸⁹⁵.

Таблиця 3.10

Періодизація розвитку міграційних процесів у незалежній Україні

Період	Характер міграційної динаміки
Початок 1990-х років	Позитивний приріст внаслідок повернення українців на історичну батьківщину.
Середина 1990-х – 2004 рр.	Формування потоків «заробітчан», наростаюча еміграція внаслідок економічної кризи та зниження рівня життя.
2005–2008 рр.	Зменшення обсягів міграційних втрат як реакція на відновлення економічного зростання, збільшення зайнятості, заробітної плати і соціальних трансфертів.
2008–2009 рр.	Зворотна тенденція, збільшення міграції на тлі світової фінансової кризи.
2010–2013 рр.	Підвищення міграційної готовності в умовах антидемократичних перетворень і часткова трансформація сезонної трудової міграції в еміграцію.
2014– 2016 рр.	Окупація Російською Федерацією АР Крим та російсько-українська війна призвели до появи вимушених переселенців і біженців, нової хвилі еміграції; економічний спад активізував сезонну трудову міграцію.
2017 – по нинішній час	Зміна вектора трудової міграції до європейських країн обумовлена геополітичними змінами, відкритістю національної економіки, лібералізацією візового контролю, посиленням євроінтеграційних процесів.

Джерело: складено автором.

Міжнародна трудова міграція є закономірним розвитком суспільних відносин в умовах зростаючої глобальної мобільності. Специфічні причини масової трудової міграції з України обумовлюють низку наслідків. Серед

⁸⁹⁵ Border Guarding in Ukraine: Future Perspectives. Presentation of the State Program of the Action Aimed at Maintaining the Regime of the State Border, Frontier Regime and Development of Border Guard Troops of Ukraine for the Period up to 2005. Brusswels, 2002. P. 9.

позитивних слід згадати надходження до України додаткової іноземної валюти у формі грошових переказів трудових емігрантів та інвестування коштів в економіку через створення спільних підприємств з іноземними засновниками, сприяння інтеграції України до світового ринку праці, надання працездатному населенню можливості реалізувати свої здібності за кордоном, підвищити рівень кваліфікації, поліпшити матеріальне становище. Негативними результатами є зменшення населення України; втрата найбільш конкурентоспроможної частини робочої сили, що призводить до економічної стагнації; фахове знецінення, оскільки особи з високим рівнем професійної підготовки здебільшого виконують за кордоном малокваліфіковану роботу; втрата державних коштів, вкладених у підготовку фахівців для потреб власної економіки; трудова міграція як масове явище не сприяє наповненню пенсійного й соціального фондів через відсутність відрахувань від заробітної плати заробітчани; дискримінація та експлуатація громадян з боку місцевих роботодавців; виникнення політичних та економічних претензій до України з боку країн-реципієнтів у зв'язку зі збільшенням нелегальної трудової міграції українців; погіршення сімейних стосунків через довготривалу відсутність членів родин (нестача батьківської уваги, девальвуються родинні цінності, формується легковажне ставлення до життя); проблема реадaptaції робітників, які повертаються після роботи за кордоном і відвикли від місцевих умов праці та життя.

Загалом вплив трудової міграції на соціально-економічний розвиток України є неоднозначним, з переважанням негативних наслідків: з одного боку, гроші, що надходять до країни від мігрантів, сприяють подоланню бідності, розвитку внутрішнього виробництва та підтримують платіжний баланс, а з іншого – вплив працівників за кордон зменшує пропозицію на внутрішньому ринку робочої сили, створює ризики для стабільного функціонування системи соціального забезпечення, призводить до втрати кваліфікації та мотивів до повернення на Батьківщину.

Розділ 23. АКАДЕМІЧНА МОБІЛЬНІСТЬ ЯК СУЧАСНА ФОРМА ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗАЦІЇ ВИЩОЇ ОСВІТИ ТА НАУКИ

У сучасному світі, навіть попри закриття кордонів та обмеження в пересуванні, спричинених пандемією COVID-19, роль інтеграційних процесів невпинно зростає. В галузі освіти про це свідчить формування єдиного Європейського простору вищої освіти (ЕНЕА). Його рушієм став Болонський процес, що офіційно розпочався 1999 р., у 2005 р. до нього долучилася й

Україна. Найбільш видимою формою інтернаціоналізації вищої освіти та інтеграції до ЕНЕА є академічна мобільність. Згідно зі Спільною декларацією міністрів освіти Європи⁸⁹⁶, мобільність покликана забезпечити доступ до навчальних можливостей та підвищити якість вищої освіти.

Значний дослідницький інтерес до академічної мобільності та її результатів зумовлений актуальністю та поширеністю цього явища, поряд із неоднозначністю його наслідків. Академічна мобільність, з одного боку, надає її учасникам можливості професійного розвитку та зростання, знайомства з передовими світовими практиками та досягненнями для подальшої розбудови України. З іншого – уможливує виявлення потенційного впливу конкурентоспроможних кваліфікованих та висококваліфікованих фахівців, тим самим формуючи передумови трудової та інтелектуальної міграції, в тому числі незворотної.

Успішна реалізація стратегії академічної інтернаціоналізації передбачає формування відповідного інституційного поля, зокрема, нормативно-правового забезпечення цього процесу. В Україні мету, види реалізації та порядок здійснення академічної мобільності регламентують такі документи: Спільна декларація міністрів освіти Європи «Європейський простір у сфері вищої освіти»⁸⁹⁷, Закони України «Про освіту» від 05.09.2017 № 2145-VIII⁸⁹⁸ та «Про вищу освіту» від 01.07.2014 № 1556-VII⁸⁹⁹, Постанова КМУ «Про затвердження Положення про порядок реалізації права на академічну мобільність» № 579 від 12.08.2015⁹⁰⁰. На рівні закладів вищої освіти діють внутрішні положення про порядок участі у програмах внутрішньої та міжнародної академічної мобільності (наприклад: КНУ, ХНУ, НаУКМА⁹⁰¹).

⁸⁹⁶ Joint declaration of the European Ministers of Education. 1999. URL: http://www.ehea.info/media.ehea.info/file/Ministerial_conferences/02/8/1999_Bologna_Declaration_English_553028.pdf

⁸⁹⁷ Спільна декларація міністрів освіти Європи «Європейський простір у сфері вищої освіти». 1999. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_525#Text

⁸⁹⁸ Закон України «Про освіту» від 05.09.2017 № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>

⁸⁹⁹ Закон України «Про вищу освіту» від 01.07.2014 № 1556-VII. URL: <https://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>

⁹⁰⁰ Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про порядок реалізації права на академічну мобільність» № 579 від 12.08.2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/579-2015-%D0%BF#Text>

⁹⁰¹ Положення про порядок реалізації права на академічну мобільність Київського національного університету імені Тараса Шевченка 2016.

Згідно з чинним законодавством, академічна мобільність – це можливість учасників освітнього процесу навчатися, викладати, стажуватися чи проводити наукову діяльність в іншому закладі вищої освіти (науковій установі) на території України чи поза її межами⁹⁰². Під час безпосередньої реалізації права на академічну мобільність не відбувається відрахування або звільнення з основного місця навчання чи роботи до одного року.

Академічна мобільність спрямована на підвищення «міжнародної конкурентоспроможності системи вищої освіти» та її вихід на світовий рівень зі збереженням «культурних та наукових традицій»⁹⁰³. Це якісно відрізняє її від академічної міграції, яка тісно переплітається з «відпливом мізків», зазвичай має незворотний процес і негативні наслідки для країни-донора⁹⁰⁴. Учасниками програм академічної мобільності зазвичай стають активні особи, з великим потенціалом розвитку та конкурентоспроможності на ринку праці. Водночас прагнення жити в країні з кращими умовами поряд із відсутністю бажання змінювати ситуацію та створювати якісне середовище в Україні (що часто означає постійну боротьбу із системою) призводить до академічної міграції. В результаті з країни виїждять активні особи, здатні бути рушіями позитивних змін, створюючи ситуацію, яку І. Світящук та Є. Стадний назвали дилемою. Її сутність полягає в тому, що «потенційні розбудовники інституцій найчастіше покидають інституційно неспроможні країни»⁹⁰⁵.

URL: <http://mobility.univ.kiev.ua/wp-content/uploads/2016/08/Положення-про-порядок-реалізації-права-на-академічну-мобільність-КНУ-ім.-Тараса-Шевченка.pdf>; Положення про порядок реалізації учасниками освітнього процесу Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна права на академічну мобільність. URL: <https://www.univer.kharkov.ua/docs/work/polozhennya-pravo-na-akadem-mobilnist.pdf>; Положення про порядок участі у програмах внутрішньої і міжнародної академічної мобільності здобувачів вищої освіти Національного університету «Києво-Могилянська академія». URL: https://www.ukma.edu.ua/index.php/about-us/sogodennya/dokumenty-naukma/cat_view/1-dokumenty-naukma/12-normatyvna-baza-naukma/19-mizhnarodna-diiialnist

⁹⁰² Закон України «Про вищу освіту» від 01.07.2014 № 1556-VII. URL: <https://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>

⁹⁰³ Спільна декларація міністрів освіти Європи «Європейський простір у сфері вищої освіти». 1999. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_525#Text

⁹⁰⁴ Докл. див.: Дідківська Л.В. Причини і наслідки інтелектуальної міграції в Україні. *Економіка України*. 2020. № 3(700). С. 65–76. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2020.03.065>

⁹⁰⁵ Світящук І., Стадний Є. Академічна міграція. 2014. URL: <https://cedos.org.ua/uk/articles/akademichna-mihratsiia>

Явище академічної мобільності дослідники співвідносять із освітньою міграцією – масовим соціокультурним явищем, пов'язаним з переміщенням людей за межі регіону чи країни постійного проживання з метою підвищення свого освітнього рівня, здобуття нових знань⁹⁰⁶. Основними цілями освітньої міграції є, з одного боку, підвищення професійних навичок для наукових працівників чи викладачів, з іншого – отримання диплому європейського зразка, більш оплачуваного працевлаштування або отримання дозволу на постійне проживання у країні здобуття вищої освіти для студентів⁹⁰⁷. Академічну мобільність та транскордонну освіту можна вважати основними інституційними формами освітньої міграції, оскільки перша передбачає переміщення між академічними установами, а друга – між країнами (у тому числі дистанційне) у процесі здобуття освіти.

Через академічну мобільність забезпечується й реалізація академічних свобод усіх учасників науково-освітнього процесу. Академічна свобода – самостійність і незалежність учасників освітнього процесу під час провадження педагогічної, науково-педагогічної, наукової та/або інноваційної діяльності, що здійснюється на принципах свободи слова і творчості, поширення знань та інформації, проведення наукових досліджень і використання їх результатів та реалізується з урахуванням обмежень, встановлених законом⁹⁰⁸. До академічних свобод відносяться: свобода досліджень, свобода викладання, свобода отримання знання.

Одним з основних принципів сучасної вищої (університетської) освіти є інтеграція науки та освіти. Своїми коренями цей принцип сягає XIX ст., коли В. Гумбольдтом було обґрунтовано принципи класичного університету, зокрема свободи викладання і навчання, та єдності досліджень і навчання. Відповідно університети є не лише закладами, які надають освіту, а й місцем проведення наукових досліджень. Однією із сучасних форм запропонованого класичного університету є Дослідницький університет, на базі якого створюються наукові парки, відбувається тісна співпраця з бізнесом (напр.

⁹⁰⁶ Гринькевич О.С. Освітня міграція в Україні та світі: інституційне середовище та напрями державного регулювання. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України*. 2013. № 3. С. 254–264.

⁹⁰⁷ Файсал М.Л. Академічна мобільність українських студентів як показник міграційних процесів в Україні. *Інвестиції: практика та досвід*. 2019. № 3. С. 118–122. <https://doi.org/10.32702/2306-6814.2019.3.118>

⁹⁰⁸ Закон України «Про вищу освіту» від 01.07.2014 №1556-VII. URL: <https://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>

КПІ – Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»). Відтак зовнішня академічна мобільність є інструментом реалізації міжнародної інтеграції та співробітництва в галузі науки та освіти.

До 2015 р. явище академічної мобільності переважно пов'язувалося зі студентами. Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про порядок реалізації права на академічну мобільність» академічно мобільними було визнано всіх учасників освітнього процесу: науковців, науково-педагогічних працівників, здобувачів наукових ступенів та студентів. Відповідним чином диверсифіковано й форми академічної мобільності (рис. 3.4).

Рис. 3.4. Форми академічної мобільності за суб'єктами реалізації

Джерело: складено автором на основі джерела: Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про порядок реалізації права на академічну мобільність» № 579 від 12.08.2015.

Згідно з чинним законодавством, види академічної мобільності розрізняють відповідно до мети та місця реалізації (рис. 3.5).

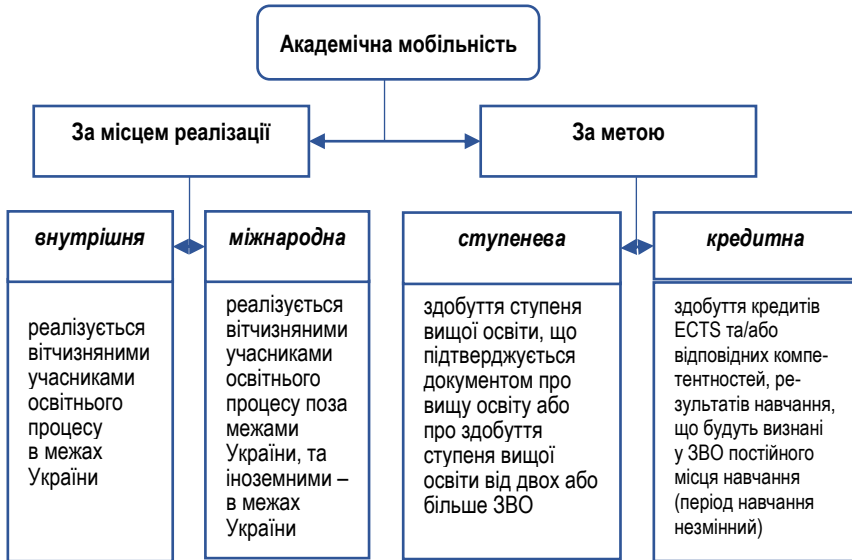

Рис. 3.5. Види академічної мобільності

Джерело: складено автором на основі джерела: Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про порядок реалізації права на академічну мобільність» № 579 від 12.08.2015.

Реалізація права на академічну мобільність відбувається на підставі міжнародних договорів про співробітництво, міжнародних освітніх і грантових програм та проектів (напр.: Erasmus+, Horizon 2020, Tempus), договорів про співробітництво між вітчизняними та іноземними закладами вищої освіти або науковими установами, а також на основі індивідуальних запрошень тощо⁹⁰⁹.

У контексті дослідження зовнішньоекономічних зв'язків України та її включення у міжнародний науково-освітній простір більш докладного розгляду потребує саме міжнародна академічна мобільність. Для її розвитку в Україні є низка передумов, а саме:

- традиція академічної мобільності, чи то пак її аналога, була закладена ще в добу Середньовіччя. У 1632 р., затребуваність якісної освіти та підготовки викладачів європейського зразка спонукала випускників Києво-Могилянської академії до започаткування практики направлення найкращих

⁹⁰⁹ Інформація про актуальні можливості участі у освітніх програмах та грантових проектах, систематизована на сайті МОН України та на сайтах закладів вищої освіти / Міністерство освіти і науки України. URL: <https://mon.gov.ua/ua/tag/erasmus+>.

учнів за кордон для навчання та підготовки до викладацької роботи за фінансової підтримки ректорів чи покровителів (митрополитів та гетьманів)⁹¹⁰. У Російській імперії вона отримала своє продовження у XIX ст. зі створенням інституту стажування перспективних науковців у провідних західних університетах для отримання наукового ступеня, кафедри тощо⁹¹¹. Стажування були аналогом сучасного явища академічної мобільності та водночас прототипом аспірантури;

– українці – загалом високомобільна нація, що зумовлено низкою історичних причин та підтверджено наявністю однієї з найчисельніших діаспор. За даними ООН, Україна посідає восьме місце у світі за чисельністю міжнародних мігрантів станом на 2019 р.⁹¹². Історично склалося, що українці мусли мігрувати у пошуках кращого життя, або втікаючи, щоб його зберегти⁹¹³. Це розвинуло більш прихильне ставлення до міграцій як таких, наприклад, порівняно з угорцями, білорусами та болгарами⁹¹⁴, і водночас сформувало осередки українства за кордоном, які є сприятливим середовищем для новоприбулих мігрантів, особливо у процесі адаптації до нових умов;

– високий рівень охопленості населення вищою освітою – 82 % у 2017/18 навчальному році⁹¹⁵. Проте слід зауважити, що сумніви викликає якість української освіти⁹¹⁶;

⁹¹⁰ Хижняк З.І., Маньківський В.К. Історія Києво-Могилянської академії. Київ: Вид. дім «КМ Академія», 2003. 184 с.

⁹¹¹ Курбет О.П. Академічна мобільність професійних вчених-економістів: до історії питання: *Фундаментальна економічна теорія в структурі економічного знання: проблеми та виклики сучасності* / КНЕУ. Київ, 2019. С. 136–140; Курбет О.П. Економіст Іван Вернадський як предтеча української академічної науки. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2018. № 51. С. 58–77. <https://doi.org/10.15407/ingedu2018.51.058>

⁹¹² International migrant stock 2019. Graphs / United Nations, Department of Economic and Social Affairs. URL: <https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/data/estimates2/estimatesgraphs.asp?3g3> (дата звернення – 11.01.21).

⁹¹³ Докл. див.: Курбет О.П. Інтелектуальна міграція з України: історико-економічний нарис. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2019. № 52. С. 189–212. <https://doi.org/10.15407/ingedu2019.52.189>

⁹¹⁴ Libanova E. Labour migration from Ukraine: Key features, drivers and impact. *Economics and Sociology*. 2019. Vol. 12, № 1. P. 319–320. 10.14254/2071-789X.2019/12-1/19

⁹¹⁵ Грішем Д., Амбас Д. та ін. Дослідження сфери освіти в Україні: до більшої результативності, справедливості та ефективності. World Bank Group, 2019. URL: <http://documents1.worldbank.org/curated/en/790931568661644788/pdf/Overview.pdf>

- достатньо високий показник Індексу людського капіталу – 0,63⁹¹⁷;
- 42-ге місце у Світовому рейтингу талантів⁹¹⁸.

Отже, передумови розвитку академічної мобільності визначаються як історичними факторами, так і сучасними позиціями України у світі за окремими показниками, що, зокрема, характеризують потенціал українських фахівців на світовому ринку праці.

Станом на сьогодні основними країнами – атракторами українських студентів є Польща, Російська Федерація, Німеччина, Чехія, а здобувачів наукових ступенів – Німеччина, Польща, Чехія, Франція, Швейцарія. На це впливає ряд чинників, зокрема: територіальна близькість, відсутність мовного бар'єра (для країн близького зарубіжжя), ситуація на європейському ринку праці та пов'язані із цим пільгові програми та привабливі умови (зокрема у Польщі: можливість дистанційної подачі документів, вивчення мови паралельно з навчанням у ВНЗ, отримання дозволу на роботу), особливо важливого значення набуває можливість отримання диплому європейського зразка і наявність сучасного матеріально-технічного забезпечення та устаткування.

Загалом спостерігається позитивна динаміка різних форм академічної мобільності. Зокрема, у програмах Еразмус+ стрімко зростає кількість учасників академічної мобільності з України (рис. 3.6).

З рис. 3.6. ми бачимо, що кількість отриманих стипендій серед студентства коливалась у межах 900–1100. Натомість серед викладачів спостерігається чітка тенденція до зростання. За зазначений період кількість отриманих ними стипендій зросла майже вдвічі – з 645 у 2015 р. до 1258 у 2020 р. Це засвідчує прагнення викладачів користуватися наявними можливостями та їхню активну позицію у питанні набуття нового досвіду, розвитку викладацьких та дослідницьких навичок і впровадження у навчальний процес.

⁹¹⁶ Курбет О.П. Міжнародна трудова міграція в незалежній Україні: риси та особливості. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2020. № 53. С. 362–386. <https://doi.org/10.15407/ingedu2020.53.362>

⁹¹⁷ The Human Capital Index 2020 Update: Human Capital in the Time of COVID-19. World Bank, 2020. URL: <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/34432>

⁹¹⁸ The IMD World Talent Ranking 2020. URL: <https://www.imd.org/wcc/world-competitiveness-center-rankings/world-talent-ranking-2020/> (дата звернення – 30.11.20).

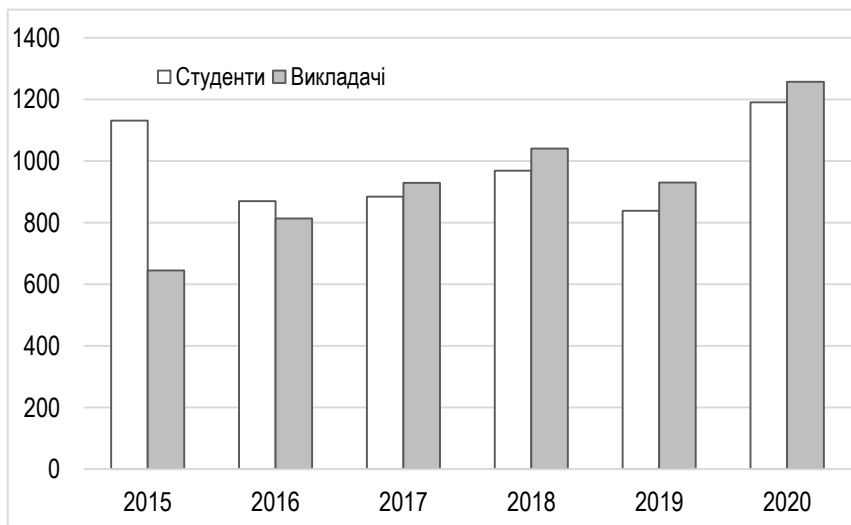

Рис. 3.6. Кількість отриманих стипендій за програмами Erasmus+, з України до Європи (2015–2020)

Джерело: складено автором на основі джерела: Ukraine in the EU-funded Erasmus+ Programme (2014-2020). URL: <https://erasmusplus.org.ua/erasmus/novyny-i-baza-proektiv.html> (дата звернення – 26.11.20).

Аналогічна тенденція прослідковується і на локальному прикладі окремо взятого закладу вищої освіти – Національного університету «Києво-Могилянська академія» (НаУКМА) (рис. 3.7).

Якщо у звіті президента НаУКМА А. Мелешевича за 2015 р. йшлося про представлення та активну промоцію можливостей академічної мобільності для викладачів і співробітників⁹¹⁹, то у наступні роки прослідковується зростання кількості учасників програм академічної мобільності. Певне зниження у 2019 р. пояснюється «зменшенням місць для мобільності викладачів»⁹²⁰. Дані за 2020 р. відображають відчутний вплив пандемії COVID-19 на мобільність викладачів. Кількість закордонних стажувань скоротилася до восьми поїздок. Згідно з даними про відрядження, якщо у 2019 р. загалом

⁹¹⁹ Мелешевич А.А. Звіт президента Національного університету «Києво-Могилянська академія» за 2015 рік. Київ, 2016. С. 136.

⁹²⁰ Мелешевич А.А. Звіт президента Національного університету «Києво-Могилянська академія» за 2019 рік. Київ, 2020. С. 173.

було здійснено 198 міжнародних поїздок, то у 2020 – лише 29⁹²¹. Подібні тенденції спостерігаються і серед студентської спільноти НаУКМА (рис. 3.8).

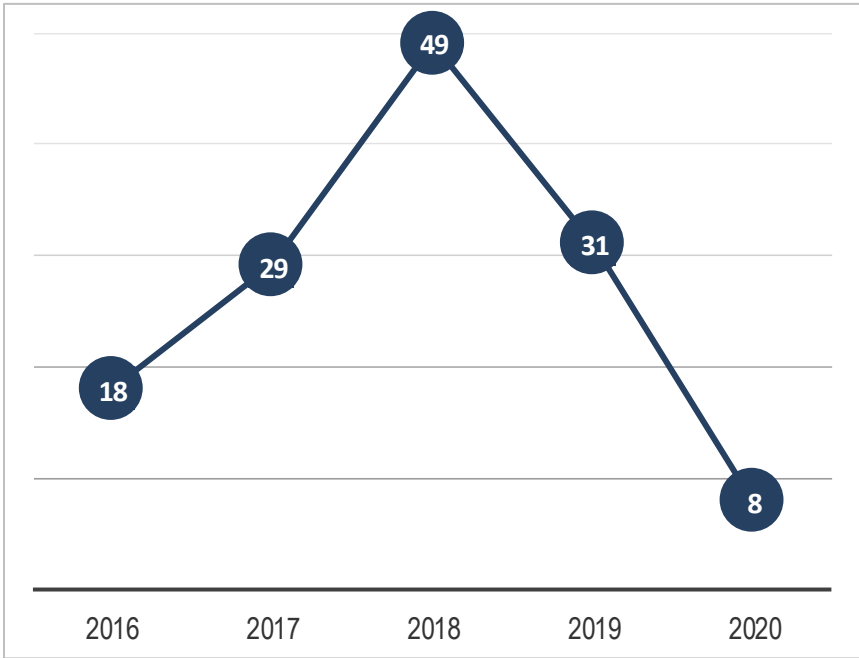

Рис. 3.7. Динаміка кількості здійснених мобільностей викладачами та співробітниками НаУКМА, 2016–2019 рр.

Джерело: розраховано та складено автором на основі джерел: Мелешевич А.А. Звіт президента Національного університету «Києво-Могилянська академія» за 2016 рік. Київ, 2017. С. 141–142; Мелешевич А.А. Звіт президента Національного університету «Києво-Могилянська академія» за 2017 рік. Київ, 2018. С. 162–164; Мелешевич А.А. Звіт президента Національного університету «Києво-Могилянська академія» за 2018 рік. Київ, 2019. С. 157–160; Мелешевич А.А. Звіт президента Національного університету «Києво-Могилянська академія» за 2019 рік. Київ, 2020. С. 171–173; Ярошенко Т. Звіт президента Національного університету «Києво-Могилянська академія» за 2020 рік. Київ, 2021. С. 104.

⁹²¹ Ярошенко Т. Звіт президента Національного університету «Києво-Могилянська академія» за 2020 рік. Київ, 2021. С. 104.

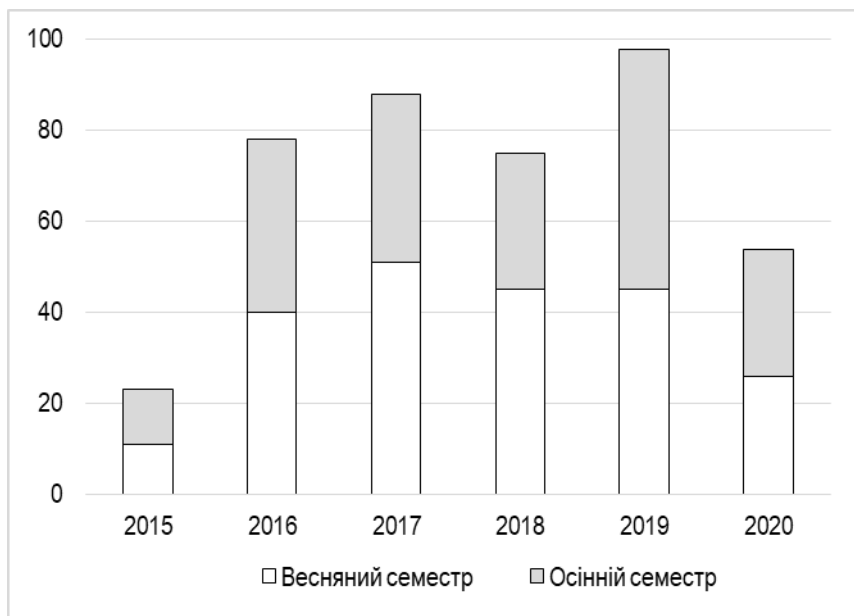

Рис. 3.8. Кількість студентів НаУКМА, які виконували мобільність (non-degree credit mobility), 2015–2019 рр.

Джерело: розраховано та складено автором на основі джерел: Мелешевич А.А. Звіт президента Національного університету «Києво-Могилянська академія» за 2015 рік. Київ, 2016. С. 134; Мелешевич А.А. Звіт президента Національного університету «Києво-Могилянська академія» за 2016 рік. Київ, 2017. С. 139; Мелешевич А.А. Звіт президента Національного університету «Києво-Могилянська академія» за 2017 рік. Київ, 2018. С. 159–160; Мелешевич А.А. Звіт президента Національного університету «Києво-Могилянська академія» за 2018 рік. Київ, 2019. С. 154–156; Мелешевич А.А. Звіт президента Національного університету «Києво-Могилянська академія» за 2019 рік. Київ, 2020. С. 164–166; Ярошенко Т. Звіт президента Національного університету «Києво-Могилянська академія» за 2020 рік. Київ, 2021. С. 101.

Порівняно із 2015 р. відбулося стрімке зростання кількості студентів, які виконували мобільність. У період з 2016 по 2019 рр. цей показник коливався у проміжку 75–100, при цьому простежувалася певна тенденція до зростання. Важливим є той факт, що поїздки, пов'язані з академічною мобільністю, становили переважну кількість – 53 % – серед усіх закордонних поїздок студентів (мобільність, подвійний диплом, короткострокові та довго-

строкові відрядження)⁹²². У звіті за 2020 р. для представлення відповідної статистики додатково використовуються поняття «номінованих» та «виконаних» мобільностей. Через карантинні обмеження минулого року було скасовано 25 мобільностей студентів НаУКМА.

Зацікавленість студентів, молодих дослідників, викладачів та фахівців у міжнародних наукових обмінах засвідчує також активна участь у Програмі імені Фулбрайта в Україні (рис. 3.9).

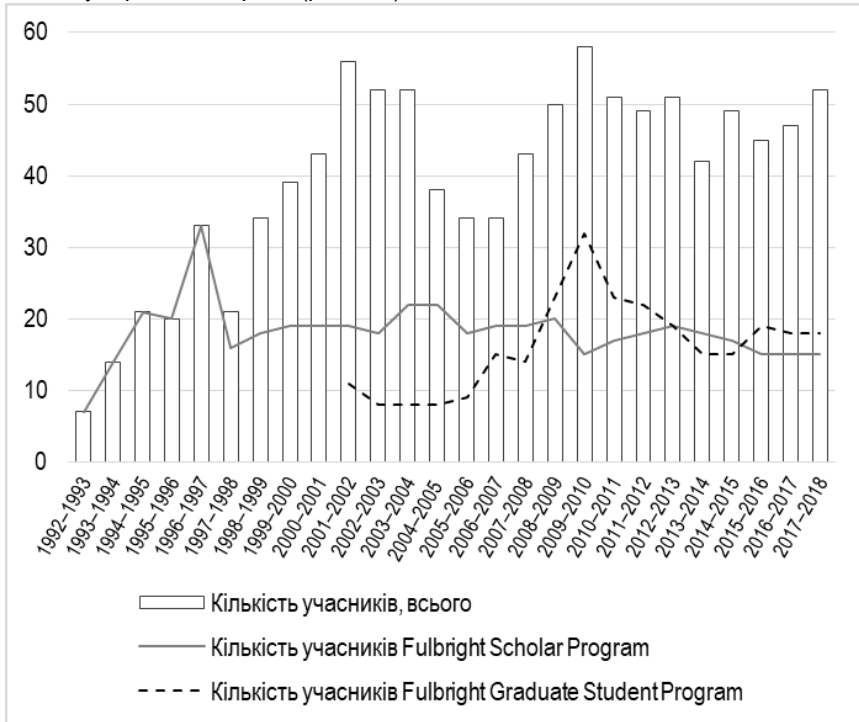

Рис. 3.9. Динаміка участі українців у Програмі імені Фулбрайта, 1992–2018 рр.

Джерело: розраховано та складено автором за даними: 25-ліття Програми імені Фулбрайта в Україні. Київ: АДЕФ-Україна, 2017. 256 с.

Програма фінансується американською стороною і має на меті міжнародну співпрацю у галузі науки та освіти і, що більш важливо, поширення та сприйняття національних та культурних цінностей, гуманізацію міжнародних

⁹²² Мелешевич А.А. Звіт президента Національного університету «Кисиво-Могилянська академія» за 2019 рік. Київ, 2020. С. 174.

Частина III. Україна в сучасній системі міжнародних економічних відносин

стосунків. У перший рік запровадження Програми в Україні її учасниками стало сім осіб. А в період 2007–2018 рр. кількість учасників коливалася в межах 40–60 осіб щороку. Згідно з чинними вимогами, учасники Програми зобов'язані повернутися в Україну на два роки після завершення терміну гранту, що формує передумови реалізації здобутих знань та навичок на вітчизняних теренах. Дружня атмосфера та позитивні комунікації серед випускників Програми, так званих фулбрайтівців, закладають міцний фундамент для впровадження в Україні набутого досвіду. Фулбрайтівці виступають організаторами різноманітних заходів, у тому числі й просвітницького характеру.

Результати і наслідки академічної мобільності мають двоякий характер, адже, виступаючи чинником розвитку людського капіталу, академічна мобільність водночас формує передумови негативних довгострокових тенденцій (рис. 3.10).

Сильні сторони <ul style="list-style-type: none">• широкий доступ до АМ усіх учасників науково-освітнього процесу• інституціоналізація АМ• глобалізація освітнього середовища	Слабкі сторони <ul style="list-style-type: none">• наявність мовних і культурних бар'єрів• недостатнє фінансування програм АМ• недостатня обізнаність потенційних учасників АМ про всі доступні можливості
Можливості <ul style="list-style-type: none">• поглиблення міжнародної інтеграції освіти і науки• підвищення конкурентоспроможного освітнього середовища в Україні• зростання обсягу залучених інвестицій	Загрози <ul style="list-style-type: none">• пришвидшення трудової міграції• інтелектуальна еміграція (brain drain)• втрата потенціалу інноваційного розвитку через вплив людського капіталу

Рис. 3.10. SWOT-аналіз академічної мобільності

Джерело: складено автором.

За своєю сутністю і метою, а також згідно із проведеним SWOT-аналізом, академічна мобільність сприяє досягненню одразу кількох цілей

сталого розвитку: 4 – якісна освіта, 8 – гідна праця та економічне зростання, 9 – інновації та інфраструктура, 10 – скорочення нерівності⁹²³.

Разом із тим результати академічної мобільності проявляються на різних рівнях – особистісному та державному. Суб'єкти академічної мобільності, з одного боку, отримують унікальний досвід, який не можуть отримати у alma mater, формують так звані soft skills, без яких неможливо уваяти сучасного прогресивного фахівця (високий рівень самоорганізації або тайм-менеджмент, комунікативні навички, саморозвиток, адаптивність, лідерські здібності, стресостійкість, емоційний інтелект та володіння мовами). З іншого ж – підвищення власної конкурентоспроможності на ринку праці з подальшим працевлаштуванням таких фахівців на вітчизняних підприємствах і впровадженням здобутих знань у науково-освітній процес сприятимуть підвищенню конкурентоспроможності національної економіки.

Сьогодні загрозливу ситуацію створює позиціонування науковцями стажування як додаткового вікна можливостей для виїзду за кордон. У цьому контексті корисним може стати досвід наукових відряджень та стажувань періоду ХІХ – початку ХХ ст. У цей період стажування наукових кадрів передбачало та пропонувало просування кар'єрними сходінками у alma mater або інших університетах країни. Цьому сприяли й наперед визначені умови, як-от зобов'язання відпрацювати визначену кількість років у навчальній частині міністерства народної освіти (для видатного економіста Івана Вернадського, наприклад, це було шість років). Повертаючись із відряджень, які могли тривати від двох до трьох років, кандидати на очолення кафедр привозили та реалізовували неоціненний досвід, як практик та теорій викладання від кращих професорів Європи, так і проривних на той час науково-технічних відкриттів та розробок, з якими знайомилися під час відвідування міжнародних виставок тощо. Стажування перспективних молодих науковців сприяло формуванню мережі особистих контактів із закордонними колегами та синхронізації розвитку вітчизняної та світової науки.

Нині учасники академічної мобільності стають носіями культурних та ціннісних орієнтирів європейських країн, формують навколо себе відповідний простір та комунікації, втілюють принципи навчання впродовж життя

⁹²³ Kurbet O. Academic Mobility: New Opportunities and Threats for the National Economy: *The 1st Virtual International Conference on Sustainable Education*. 2021. URL:

https://www.researchgate.net/publication/349678863_Academic_Mobility_New_Opportunities_and_Threats_for_the_National_Economy

(life-long learning). Тому на часі є формування наукового середовища, сприятливого для циркуляції знань та технологій, середовища, у якому молоді та перспективні науковці органічно почуватимуться у глобальному науковому просторі та будуть зацікавлені у впровадженні набутого за кордоном досвіду на вітчизняних теренах.

Розділ 24. СПІВРОБІТНИЦТВО УКРАЇНИ З МІЖНАРОДНИМИ ФІНАНСОВИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ

Основною тенденцією розвитку сучасної світової економічної системи є глобалізація, що характеризується формуванням високого рівня взаємозв'язків та взаємозалежності національних господарських систем. У такій ситуації ключовим завданням для Української держави постає формування власної політики та стратегії у сфері інтеграції до світового господарства, заснованої на глибокому вивченні особливостей та трендів світових інтеграційних процесів та засобів їх поширення. Зокрема, важливого значення набуває аналіз інституційних умов і форм економічної співпраці України з міжнародними фінансово-кредитними організаціями та оцінка її значення в контексті включення України до світової господарської системи.

Сучасна українська практика залучення фінансово-кредитних ресурсів шляхом співпраці з Міжнародними фінансовими організаціями розпочалася фактично з перших років державної Незалежності. На момент розпаду СРСР, враховуючи угоди щодо «нульового варіанту» розподілу союзних пасивів та активів, Україна не успадкувала зовнішніх боргових зобов'язань. Проте стан фінансової системи характеризувався хронічним бюджетним дефіцитом, гіперінфляцією та постійною грошовою емісією, істотною залежністю енергетичного сектора країни від імпортованих ресурсів та значною заборгованістю за енергоносії з боку державного та приватного секторів. Також, через розрив господарських зв'язків між підприємствами колишніх союзних республік, спостерігалось суттєве падіння виробництва основних бюджетонаповнюючих галузей та, як наслідок, суттєве скорочення бюджетних надходжень, що мало своїм результатом вагоме недофінансування соціальної сфери, значні борги по виплаті заробітної плати тощо.

За таких фінансово-економічних умов розпочалася співпраця України з міжнародними фінансовими організаціями та відбувалося формування засад державної політики у цій сфері. Зокрема, у 1992 р., відповідно до Закону України «Про вступ України до Міжнародного валютного фонду, Міжнародного банку реконструкції та розвитку, Міжнародної фінансової

корпорації, Міжнародної асоціації розвитку та Багатостороннього агентства по гарантіях інвестицій», українська держава стала членом Міжнародного валютного фонду (МВФ) та увійшла до структури Світового банку, до складу якого входять Міжнародний банк реконструкції та розвитку, Міжнародна асоціація розвитку, Міжнародна фінансова корпорація, Багатостороннє агентство гарантування інвестицій, Міжнародний центр урегулювання інвестиційних спорів⁹²⁴. У тому ж 1992 р., відповідно до Указу Президента «Про членство України в Європейському банку реконструкції та розвитку», Україна стала членом і цієї Міжнародної фінансової організації⁹²⁵.

Таким чином, з перших років Незалежності сформувалися правові засади співпраці України з міжнародними фінансовими організаціями, що стало запорукою подальшої ефективної взаємодії в напрямі залучення іноземних фінансово-кредитних ресурсів та інтеграції національної економіки до світової економічної системи. Зокрема, на думку В. Колосової, саме співпраця з міжнародними фінансовими організаціями, такими як МВФ, свідчить про «прагнення швидше інтегруватись у світове господарство та сподівання на отримання країною консультативної та фінансової допомоги для подолання наслідків криз і досягнення економічного розвитку»⁹²⁶. Сьогодні членами МВФ є 189 країн-учасниць та, згідно з офіційними джерелами, основними завданням фонду є «зміцнення глобального валютного співробітництва, сприяння міжнародній торгівлі, сприяння високому рівню зайнятості та стійкому економічному зростанню тощо»⁹²⁷.

Практична співпраця України з МВФ відбувається з 1994 р. у рамках реалізації спільних програм із фондом, зокрема: STF (системної трансформаційної позики), «Stand-by» (стабілізаційної позики), механізму розширеного фінансування (позики на підтримку розвитку), попереджувального

⁹²⁴ Закон України «Про вступ України до Міжнародного валютного фонду, Міжнародного банку реконструкції та розвитку, Міжнародної фінансової корпорації, Міжнародної асоціації розвитку та Багатостороннього агентства по гарантіях інвестицій» від 03.06.1992. № 2402-XII / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/2402-12> (дата звернення – 29.11.2019).

⁹²⁵ Указ Президента України «Про членство України в Європейському банку реконструкції та розвитку» від 04.07.1992. № 379/92 / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/379/92> (дата звернення – 29.11.2019).

⁹²⁶ Колосова В.П. Вплив міжнародних фінансових організацій на економічний розвиток країни: питання теорії. *Економіка України*. 2016. № 12. С. 62.

⁹²⁷ International Monetary Fund. URL: <https://www.imf.org/en/About> (дата звернення – 29.11.2019).

«Stand-by»⁹²⁸. Фінансові та технічні ресурси, надані фондом у рамках співпраці з Україною, використовуються для впровадження заходів щодо досягнення макроекономічної стабілізації та створення засад для проведення економічного реформування⁹²⁹.

Перша програма фінансової допомоги Україні від МВФ реалізовувалася у період 1994–1995 рр. у рамках STF (системної трансформаційної позики) в розмірі 498,7 млн СПЗ (Спеціальні права запозичення), – що відповідало 763,1 млн дол. США⁹³⁰. Згідно із договором, цільовим призначенням фінансово-кредитних ресурсів була підтримка платіжного балансу України. Проте, враховуючи недотримання українською стороною умов договору, кредитування за цією трансформаційною позицією було призупинене достроково.

Наступним кроком щодо надання фінансової допомоги Україні з боку МВФ було співробітництво у період 1995–1998 рр. у рамках трьох річних програм «Stand-by» (стабілізаційних позик), за якими українська сторона отримала кредитування на загальну суму 1318,2 млн СПЗ, що відповідало 1935 млн дол. США⁹³¹. Відповідно до домовленостей, кредитування надавалося для підтримки курсу національної валюти та фінансування дефіциту платіжного балансу. За цією позицією всі передбачені кредитні ресурси українською стороною було вичерпано у повному обсязі. Також необхідно зазначити, що співпраця з МВФ у цей період була важливим засобом підтримки запровадження та подальшого функціонування української грошової одиниці – гривні.

Наступним етапом співпраці України та МВФ стало укладання кредитного договору за програмою «Extended Fund Facility» (механізму розширеного фінансування), за якою у період 1998–2002 рр. українській стороні було надано 1193 млн СПЗ, або 1591 млн дол. США, із запланованих 2600 млн дол. США, що спрямовувалися на поповнення валютних резервів Національного банку України⁹³². Кредитування за цією програмою було

⁹²⁸ Співробітництво України з міжнародними фінансовими інституціями / Міністерство закордонних справ України. URL: <https://mfa.gov.ua/ua/about-ukraine/economic-cooperation/ifo-projects> (дата звернення – 29.11.2019).

⁹²⁹ Міжнародний Валютний Фонд / Міністерство фінансів України. URL: <https://www.mof.gov.ua/uk/mvf> (дата звернення –29.11.2019).

⁹³⁰ Там само.

⁹³¹ Міжнародний Валютний Фонд / Міністерство фінансів України. URL: <https://www.mof.gov.ua/uk/mvf> (дата звернення – 29.11.2019).

⁹³² Там само.

достроково призупинено на основі негативних відгуків спостерігачів МВФ щодо недотримання українською стороною умов угоди⁹³³.

У наступний період (2002–2008 рр.) співпраця України з МВФ відбувалася у декількох напрямках. По-перше, в рамках програми попереджувального «Stand-by», за якою українській стороні надавалася можливість отримання зарезервованого кредиту в розмірі 411,6 млн СПЗ, у випадку погіршення показників платіжного балансу та валютних резервів (враховуючи недотримання українською стороною умов виконання програми, співпраця за нею припинено у 2005 р.). По-друге, в рамках надання технічної допомоги щодо «узгодження головних параметрів макроекономічної політики з тенденціями та прогнозами розвитку світової кон'юнктури, з динамікою і напрямками світових фінансових та інвестиційних потоків та поглиблення координації у сфері валютної політики»⁹³⁴. Програма технічної допомоги була виконана у повному обсязі.

Враховуючи розгортання світової економічної кризи та її негативний вплив на економіку України, у 2008 р. уряд подав заявку на продовження співпраці з МВФ на основі затвердження нової програми допомоги «Stand-by». Згідно із цією дворічною програмою українська держава отримала кредитування в розмірі 11 млрд СПЗ, близько 16 млрд дол. США, з яких 4,4 млрд дол. США було терміново зараховано до золотовалютних резервів НБУ, ще три транші загальним обсягом 10,6 млрд дол. США переважно спрямовано до Державного бюджету України⁹³⁵. У 2010 р. Радою директорів МВФ було прийнято рішення про скасування програми допомоги «Stand-by» від 2008 р. разом із скасуванням виплати невикористаної запланованої допомоги за цією угодою, та ухвалення нової, 2,5-річної програми «Stand-by» обсягом 10 млрд СПЗ, або 15,1 млрд дол. США. В рамках цієї програми було отримано тільки два транші загальним обсягом близько 3,4 млрд дол. США, з яких 2 млрд дол. США спрямовано на підтримку Державного бюджету України. Подальше співробітництво в рамках цієї програми було скасовано через невиконання урядом України умов угоди.

⁹³³ Корніяк О.В. Роль економічної співпраці з міжнародними фінансово-кредитними організаціями в контексті включення України до світової господарської системи. *Історія народного господарства та економічної думки України*. Вип. 52. С. 295–308. <https://doi.org/10.15407/ingedu2019.52.295>

⁹³⁴ Міжнародний Валютний Фонд / Міністерство фінансів України. URL: <https://www.mof.gov.ua/uk/mvf> (дата звернення – 29.11.2019).

⁹³⁵ Там само.

Після Революції Гідності важливим кроком у напрямі інтеграції економіки України до світової господарської системи стало поновлення співпраці з МВФ. Так, у 2014 р., на основі звернення нового уряду України⁹³⁶, Радою директорів МВФ прийнято рішення про відновлення співпраці та надання нової позики за програмою допомоги «Stand-by» у розмірі 10,976 млрд СПЗ – близько 16,5 млрд дол. США. За цією програмою Україна отримала два транші загальним обсягом близько 4,5 млрд дол. США⁹³⁷. Далі, враховуючи стрімке розгортання в українській економіці кризових явищ унаслідок російської агресії та істотну зміну макроекономічних показників, навесні 2015 р. Радою директорів МВФ було прийнято рішення про зміну програми «Stand-by» на чотирирічну програму «Extended Fund Facility» (механізму розширеного фінансування). За цією програмою у 2015 р. українською стороною було отримано два транші, а саме: 3,1 млрд дол. США – одразу після укладання договору та згодом 1,3 млрд дол. США – для поповнення резервів НБУ. Умови програми «Extended Fund Facility» переглядалися ще декілька разів, зокрема восени 2016 р. та навесні 2017 р., за якими Радою директорів МВФ ухвалено спрямування двох траншів обсягом по 1 млрд дол. США на поповнення резервів Національного банку України⁹³⁸.

У 2018 р., враховуючи необхідність подальшого реформування економіки України, з МВФ було досягнуто домовленості про продовження співпраці у напрямі надання фінансово-кредитної допомоги. Зокрема, затверджено надання кредитних ресурсів у рамках чотирнадцятимісячної програми «Stand-by» обсягом 3,9 млрд дол. США для здійснення заходів щодо «збереження фіскальної консолідації та зменшення інфляції, а також реформ, спрямованих на зміцнення податкового адміністрування, фінансово-

⁹³⁶ Про схвалення проекту Листа про наміри Уряду України і Національного банку України до Міжнародного валютного фонду та проекту Меморандуму про економічну та фінансову політику: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 18 серпня 2014 р. № 730-р / Кабінет Міністрів України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/730-2014-%D1%80> (дата звернення – 29.11.2019).

⁹³⁷ Миргород-Карпова В.В. Особливості співпраці України з міжнародними фінансовими організаціями та перспективи прийняття Закону України «Про міжнародні фінанси в Україні». *Юридичний науковий електронний журнал*. 2018. № 2. С. 139. URL: http://www.lsej.org.ua/2_2018/37.pdf (дата звернення – 29.11.2019).

⁹³⁸ Міжнародний Валютний Фонд / Міністерство фінансів України. URL: <https://www.mof.gov.ua/uk/mvf> (дата звернення – 29.11.2019).

го та енергетичного секторів»⁹³⁹. У грудні 2018 р. за цією програмою Україна отримала перший транш обсягом близько 1,38 млрд дол. США.

Таким чином, про важливість співпраці України з Міжнародним валютним фондом можуть свідчити обсяги кредитування, отримані українською економікою. За всю історію співробітництва з МВФ Україна отримала фінансову допомогу обсягом 22410,76 млн СПЗ, що дорівнює приблизно 32900 млн дол. США. Цільовим призначенням цих фінансово-кредитних ресурсів була підтримка макроекономічної стабільності української економіки, поповнення золотовалютних резервів Національного банку України, підтримка курсу національної валюти та фінансування дефіциту платіжного балансу, фінансування видатків Державного бюджету України тощо.

У контексті включення економіки України до світової господарської системи важливою є також співпраця з групою Світового банку. Світовий банк є другою після МВФ міжнародною фінансовою організацією за обсягами фінансово-кредитної допомоги Україні, ресурси якої спрямовувалися на «здійснення інституційного та структурного реформування, підтримку державного бюджету, підготовку та реалізацію довгострокових інвестиційних проєктів», що відповідають та забезпечують пріоритетні напрями економічного розвитку України⁹⁴⁰. Співпраця зі Світовим банком відбувалася в рамках двох Стратегій партнерства з Україною на 2012–2016 рр., та 2017–2021 рр. Їх головною метою була реалізація програми економічних реформ для сприяння сталому та комплексному відновленню національної економіки та інтеграції з ЄС. Зокрема, у період 2014–2016 рр. українська сторона отримала фінансову допомогу в розмірі 4,435 млрд дол. США, кошти якої було розподілено за цільовими програмами таким чином: понад 1 млрд дол. США спрямовано на фінансування програм соціально-економічного розвитку та посилення матеріально-технічної бази, близько 700 млн дол. США – на модернізацію системи водопостачання міст (Києва, Черкас, Житомира, Тернополя, Харкова, Краматорська та ін.) та на заходи щодо підвищення енергоефективності в секторі централізованого водопостачання (у Харківській, Херсонській, Миколаївській, Дніпропетровській, Чернігівській областях), 200 млн дол. – на допомогу малозабезпеченим сім'ям, та 2 млрд дол. спрямовано до банківського сектора з метою його стабілізації та зміц-

⁹³⁹ Там само.

⁹⁴⁰ Світовий банк / Міністерство фінансів України.
URL: <https://www.mof.gov.ua/uk/svitovij-bank> (дата звернення – 29.11.2019).

нення національної валюти⁹⁴¹. Навесні 2014 р. за пропозицією Світового банку Україні було надано програму із серії позик (дві позики обсягом по 500 млн дол.) від Міжнародного банку реконструкції та розвитку, спрямовану на реформування фінансового сектора, що передбачало: проведення діагностики банків України, заходи щодо посилення фінансової спроможності Фонду гарантування вкладів фізичних осіб, питання регулювання та нагляду в банківському секторі⁹⁴².

Серед основних напрямів стратегічного партнерства України зі Світовим банком у 2017–2021 рр. було визначено такі: «реформа державного управління та управління державними фінансами; антикорупційна діяльність; управління найбільшими фіскальними ризиками та покращення управління державними інвестиціями; зміцнення фінансового сектора; поліпшення інфраструктури; створення рівноправного партнерства у приватному секторі; проведення земельної реформи; реформування системи охорони здоров'я; приватизація; ефективно, результативно та комплексне надання послуг; соціальна допомога; цільова допомога постраждалим від конфлікту на Сході країни громадам» тощо⁹⁴³.

Наразі у процесі реалізації перебуває проєкт «Зміцнення управління державними ресурсами», що реалізується в рамках програми ЄС із реформування державного управління та фінансів та адмініструється Світовим банком. Основні завдання цього проєкту такі: підтримка реалізації Стратегії реформування системи управління державними фінансами на 2017–2020 рр. та визначення майбутніх інвестицій у інформаційні та комунікаційні технології для системи управління державними фінансами шляхом проведення аудиту, забезпечення модернізації програмного забезпечення для бюджетного планування з метою впровадження середньострокового бюджетного планування, підтримки щодо модернізації наявного обладнання інформаційних та комунікаційних технологій для забезпечення безперерв-

⁹⁴¹ Миргород-Карпова В.В. Особливості співпраці України з міжнародними фінансовими організаціями та перспективи прийняття Закону України «Про міжнародні фінанси в Україні». *Юридичний науковий електронний журнал*. 2018. № 2. С. 139. URL: http://www.lsej.org.ua/2_2018/37.pdf (дата звернення – 29.11.2019).

⁹⁴² Світовий банк / Міністерство фінансів України. URL: <https://www.mof.gov.ua/uk/svitovij-bank> (дата звернення – 29.11.2019).

⁹⁴³ Терещенко Г.М., Капленко О.І., Северіна Х.І. Проблеми та перспективи залучення ресурсів міжнародних фінансових організацій. *Наукові праці НДФІ*. 2017. № 3. С. 115.

ності функціонування систем у Мінфіні, зміцнення спроможностей ІКТ-систем для забезпечення своєчасного обміну інформацією, необхідного для управління грошовими коштами та прогнозування⁹⁴⁴. Цей проєкт складається з двох частин, зокрема: «Зміцнення управління людськими ресурсами на державній службі» та «Підтримка реалізації Стратегії управління державними фінансами». Міністерство фінансів України відповідає за впровадження другої частини проєкту, на що з резервів Світового банку виділено 1,3 млрд дол. США, що передбачає здійснення таких заходів: аудиту інформаційних і комунікаційних технологій, оновлення модуля бюджетного планування, підтримку ІТ-потреб, модернізацію системи Міністерства для полегшення прогнозування інформації щодо руху грошових коштів, створення інституційного потенціалу⁹⁴⁵.

Загалом, за роки співпраці Світовий банк затвердив надання Україні 50 позик загальним обсягом 10,1 млрд дол. США, з яких українською стороною отримано 7,4 млрд дол. США, що переважно були спрямовані на реалізацію програм структурних перетворень, реформування фінансового сектора, подальший розвиток банківської системи⁹⁴⁶.

У контексті інтеграції вітчизняної економіки до світової господарської системи важливим стратегічним партнером України серед міжнародних фінансових організацій є також Європейський банк реконструкції та розвитку (European Bank for Reconstruction and Development), основними напрямками діяльності якого є: «підтримка економічного розвитку і реконструкції країн Центральної та Східної Європи з метою сприяння їх переходу до відкритої ринкової економіки та приватного підприємництва; підтримка країн – отримувачів допомоги у проведенні структурних економічних реформ, сприяння інвестиціям у виробництво, а також у сферу послуг і фінансовий сектор та пов'язану з ним інфраструктуру; стимулювання ключових і економічно обґрунтованих проєктів, надання технічної допомоги для підготовки, фінансування і реалізації проєктів тощо»⁹⁴⁷. Серед ключових проєктів у

⁹⁴⁴ Проєкт зміцнення управління державними ресурсами / Міністерство фінансів України. URL: <https://www.mof.gov.ua/uk/proekt-zmicnennja-upravlinnja-derzhavnimi-resursami> (дата звернення – 29.11.2019).

⁹⁴⁵ Там само.

⁹⁴⁶ Співробітництво України з міжнародними фінансовими інституціями / Міністерство закордонних справ України. URL: <https://mfa.gov.ua/ua/about-ukraine/economic-cooperation/ifo-projects> (дата звернення – 29.11.2019).

⁹⁴⁷ Європейський Банк Реконструкції та Розвитку / Міністерство фінансів України. URL: <https://www.mof.gov.ua/uk/ebrr> (дата звернення – 29.11.2019).

державному та муніципальному секторах, що реалізуються в Україні за рахунок фінансування ЄБРР, можна виділити такі: будівництво «Укравтодором» Пан'європейського коридору (з відповідним паралельним фінансуванням за рахунок Європейського інвестиційного банку); розширення Програми сприяння торгівлі (Trade Facilitation Programme), яка дає українським банківським установам можливість підтверджувати через ЄБРР відповідні торговельні документарні інструменти; проєкт модернізації газокompресорних станцій на трубопроводі Уренгой – Помари – Ужгород (із паралельним фінансуванням за рахунок Європейського інвестиційного банку); низка проєктів у сфері комунального господарства та енергозбереження за програмою Східноєвропейського партнерства з енергоефективності та довкілля («Eastern Europe Energy Efficiency and Environment Partnership») ⁹⁴⁸. Станом на 1 грудня 2019 р. сукупний обсяг фінансування, виділеного Європейським банком реконструкції та розвитку в Україні, становив 14,588 млрд євро – у рамках 447 проєктів, 47% з яких – це проєкти кредитування приватного сектора. Поряд із цим наразі на стадії реалізації перебувають проєкти загальним обсягом фінансування у 4,416 млрд євро ⁹⁴⁹.

Таким чином, співпраця України з міжнародними фінансовими організаціями щодо надання фінансово-кредитної допомоги на умовах глибокого реформування провідних галузей економіки та системи державного управління є важливим чинником активізації інтеграційних процесів включення української економіки до світової господарської системи. Така співпраця надала можливість залучення фінансово-кредитних ресурсів відносно невисокої вартості для реалізації проєктів реформування та великовитратних проєктів у державному, комунальному та приватному секторах економіки.

Водночас ефективну співпрацю з міжнародними фінансовими організаціями унеможливорює низка негативних чинників, що ставить під загрозу інтеграційні прагнення стосовно включення української економіки до світової господарської системи, зокрема це:

– високий рівень зловживань та непрозорості використання кредитних коштів міжнародних фінансових організацій;

⁹⁴⁸ Співробітництво України з міжнародними фінансовими інституціями / Міністерство закордонних справ України. URL: <https://mfa.gov.ua/ua/about-ukraine/economic-cooperation/ifo-projects> (дата звернення – 29.11.2019).

⁹⁴⁹ European Bank for Reconstruction and Development. URL: <https://www.ebrd.com/ukraine.html> (дата звернення – 29.11.2019).

– низькі темпи здійснення планів та програм реформування економіки України відповідно до вимог міжнародних фінансових організацій як однієї з основних складових надання фінансово-кредитної допомоги;

– політична непослідовність, неузгодженість та неусвідомленість важливості і необхідності співпраці України з міжнародними фінансовими організаціями;

– неефективна робота фахівців та службовців, залучених до процесу розроблення та виконання проєктів та програм співпраці з міжнародними фінансовими організаціями;

– забюрократизованість процедур затвердження проєктів та програм співпраці з міжнародними фінансовими організаціями.

Розділ 25. ВЗАЄМОВПЛИВ СТРУКТУРНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ УКРАЇНИ ТА ЗМІН У МІЖНАРОДНОМУ ПОДІЛІ ПРАЦІ

У перші роки незалежності України зміна її зовнішньоекономічних пріоритетів, вихід із рубльової зони і налагодження безпосередніх міжнародних зв'язків стали вагомими чинниками докорінної реструктуризації економіки, що полягала у створенні інституційної структури та інфраструктури ринку та реформуванні галузевої структури економіки, зокрема зниженні частки галузей групи «А», конверсії оборонного сектора, переорієнтації машинобудування на задоволення потреб АПК, легкої та харчової промисловості.

Програмні засади структурної перебудови господарства України були розроблені в «Основних напрямках економічної політики в умовах незалежності», ухвалених Верховною Радою України у жовтні 1991 р. Відповідно до них були визначені концептуальні орієнтири структурних трансформацій, а саме: підвищення соціальної спрямованості економіки і вирішення на цій основі комплексу соціально-економічних завдань з метою досягнення середньоєвропейського рівня життя; технологічне оновлення виробництва в усіх галузях економіки, спрямоване на зменшення його ресурсомісткості та ефективне використання власних енергетичних та сировинних ресурсів; підвищення внутрішньої збалансованості національної економіки шляхом переорієнтації виробництва засобів виробництва на задоволення потреб власної міжгалузевої кооперації; спеціалізація в міжнародному поділі праці, прискорений розвиток виробництв, здатних поліпшити експортний потенціал України. У практичній площині це передбачало такі заходи: закриття збиткових та екологічно шкідливих підприємств, які неможливо перепрофілювати чи реконструювати; розукруп-

нення надто великих підприємств та перепрофілювання виробництва на випуск рентабельної, конкурентоспроможної продукції, що користується ринковим попитом; створення нових підприємств та видів виробництва, значне розширення сфери послуг⁹⁵⁰.

Структурній перебудові економіки заважало панування державної власності й державного галузевого управління, що консервували деформовану структуру економіки, зорієнтовану на державне замовлення, державне постачання і державне (бюджетне) фінансування виробництва. Початок ринкової трансформації господарської структури був покладений ухваленням Верховною Радою України у березні 1992 р. Закону України «Про приватизацію державного майна», після чого поступово став набирати оберті процес масової приватизації державних підприємств і створення на їх основі різноманітних товариств, асоціацій, концернів, холдингів, консорціумів та інших приватних підприємств різних розмірів і форм власності.

Однак сама лише заміна державної форми власності на будь-яку недержавну не може створити ринкового середовища економічної діяльності, що формується на основі конкурентного виробництва. Далеко не всі реформовані підприємства швидко навчилися адекватно реагувати на ринкові сигнали, натомість за інерцією вони зберігали затратну модель ціноутворення, застаріле ресурсомістке обладнання, традиційні (хоча й неефективні) господарські зв'язки тощо. Тож не дивно, що в умовах «шокової» моделі переходу від адміністративної до ринкової економіки ринкова адаптація підприємств, за спостереженням вітчизняних дослідників, «здійснювалася не шляхом створення нових, у т. ч. високотехнологічних, виробництв, а шляхом масового зникнення підприємств і цілих галузей, чия продукція виявилася незатребуваною на ринку»⁹⁵¹.

Відтак глибока системна криза суспільного виробництва, зумовлена стрімким переходом до принципово іншої системи його організації, проявилась у масштабному скороченні обсягів виробленої продукції: у 1999 р. обсяг реального ВВП становив лише 41% від рівня 1990 р., а серед еконо-

⁹⁵⁰ Герасимчук М. Структура української економіки і стратегія її перебудови. *Структурні зміни та інвестиційні проблеми української економіки*: зб. наук. пр. / НАН України, Ін-т економіки; відп. ред. М. Герасимчук. Київ, 1997. С. 6–7.

⁹⁵¹ Кіндзерський Ю.В. Промисловість України: стратегія і політика структурно-технологічної модернізації: монографія / НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогноз. НАН України». Київ, 2013. С. 131.

мік світу Україна опинилась у групі 19 країн – «абсолютних міжнародних аутсайдерів», реальні ВВП яких упродовж 1990–1999 рр. зменшилися⁹⁵².

При цьому скорочення виробництва відбувалося нерівномірно у різних галузях. Спостерігалися неконкурентоспроможність і незатребуваність виробничого потенціалу України в таких галузях, як цивільне машинобудування, електротехніка, фармацевтика, легка та харчова промисловість, що призвело до втрати цими галузями частини внутрішнього ринку внаслідок масованого імпорту харчових товарів, ліків, одягу та взуття, побутової техніки та електроніки, автомашин та виробничого обладнання. Поряд із тим спостерігалось виражене зростання частки базових галузей економіки – металургії, хімії, електроенергетики, паливної промисловості. Якщо у 1990 р. на ці галузі припадало 26% виробництва, то подальше викривлення структурного складу економіки призвело до того, що у 2000 р. частка базових галузей становила вже 59,8%, тобто питома вага найбільш капітало-, енерго- і трудомістких галузей зросла більше ніж удвічі⁹⁵³.

Упродовж наступного десятиліття в Україні відбувалося похвалення і зростання виробництва, зумовлене в основному завершенням його інституційної трансформації, створенням необхідних елементів ринкової інфраструктури, розвитком ринкових організаційних форм господарювання, активізацією інвестиційної діяльності. У 2007 р. рівень промислового виробництва навіть на 5,6% перевищив рівень 1990 р., а після падіння майже на 20% у кризовому 2009 р. зростання відновилося – на 11% у 2010 р. та на 8% у 2011 р.⁹⁵⁴. Проте це зростання було здебільшого екстенсивним: промисловість відновлювалася без якісного оновлення, шляхом повернення у дію законсервованих виробничих потужностей із застарілими технологіями та збільшення використання сировинних і матеріально-технічних ресурсів.

Закономірним наслідком накопичення невирішених організаційних, технологічних, інвестиційних та інших проблем у промисловості стало поглиб-

⁹⁵² Кораблін С.О. Макроекономічна динаміка України: пастка сировинних ринків: монографія / НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». Київ, 2017. С. 24–25.

⁹⁵³ Стратегічні виклики XXI століття суспільству та економіці України: в 3-х т. / за ред. В.М. Гейця, В.П. Семиноженка, Б.Є. Кваснюка. Т. 2: Інноваційно-технологічний розвиток економіки. Київ: Фенікс, 2007. С. 139.

⁹⁵⁴ Кіндзерський Ю.В. Промисловість України: стратегія і політика структурно-технологічної модернізації: монографія / НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». Київ, 2013. С. 133–134.

лення структурних диспропорцій у вітчизняному виробництві у бік його примітивізації. Змінилося на протилежне співвідношення між випуском продукції первинної та глибокої переробки, низькотехнологічної та високотехнологічної, сировинної та інвестиційної та продукції кінцевого споживання. Зокрема, частка металургії з 1991 р. по 2011 р. зросла більше ніж удвічі (з 9,9 до 21,8%), тоді як частка машинобудування за той самий період зменшилась удвічі (з 26,3 до 12%), а частка легкої промисловості – більш ніж на порядок (з 12,3 до 0,7%)⁹⁵⁵.

Окреслені негативні тенденції розвитку української промисловості зберігались і в наступному десятилітті. Так, випуск продукції машинобудівної галузі у 2017 р. становив лише 33,8% від рівня 2011 р., зростання спостерігалось лише в окремих видах виробництва, зокрема електричного устаткування, комп'ютерів, автотранспортних засобів та ін.; водночас обсяги виробництва інших транспортних засобів знизились удвічі. Продовжилося падіння у легкій промисловості: обсяг виробництва у 2017 р. порівняно з 2012 р. зріс лише у текстильному виробництві (до 111%), тоді як виробництво одягу становило 71,5%, виробництво взуття – 66,8%. Навіть частка чорної металургії у ВВП після фінансово-економічної кризи 2008–2009 рр. суттєво скоротилася: з 5,8% у 2007 р. до 1,9% у 2016 р.⁹⁵⁶.

Провідною тенденцією структурних змін в економіці України загалом стало скорочення частки виробництва товарів при зростанні частки виробництва послуг: згідно з даними дослідників НАН України, за два десятиліття реформ перша зменшилась на чверть, а друга збільшилася майже удвічі. Найбільше скоротився внесок у виробництво сільського господарства, будівництва та переробної промисловості; натомість внесок фінансової діяльності зріс у 10 разів, готелів і ресторанів – у 5,6 раза, торгівлі – у 3,5 раза. При цьому частка реального сектора у структурі ВВП за 1990–2000 рр. зменшилась на 11%, в тому числі будівництва – на 44%, сільського господарства – на 20%, переробної промисловості – на 19%; поряд із тим частка електроенергетики зросла утричі, торгівлі та транспорту – удвічі, добувної промисловості – на 50%. Упродовж 2000–2011 рр. частка товарного виробництва зменшилась на 16%, у тому числі внесок сільського господарства

⁹⁵⁵ Там само. С. 134.

⁹⁵⁶ Розвиток промисловості для забезпечення зростання та оновлення української економіки: науково-аналітична доповідь / за ред. Л.В. Дейнеко; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». Київ, 2018. С. 29, 53, 56.

впав на 41%, електроенергетики – на 37%, переробної промисловості – на 8%, добувної – на 5%; лише частка будівництва зросла на 19%⁹⁵⁷.

Показники економічного розвитку України у третьому десятилітті доби незалежності також важко назвати обнадійливими. За період з 2010 по 2017 рр. ВВП у поточних цінах знизився на 17,5% – з 136,01 до 112,15 млрд дол. США; частка доданої вартості промисловості (включаючи будівництво) у структурі ВВП скоротилася з 25,90 до 23,98% (порівняно з 1990 р. це в 1,8 раза менше); частка доданої вартості сільського господарства (включно з лісовим та рибним) дещо зросла – з 7,45 до 10,23%, але це все ж у 2,4 раза менше, ніж у 1990 р.⁹⁵⁸.

Зміни у галузевій структурі українського виробництва значною мірою були зумовлені зовнішньоекономічними чинниками, насамперед змінами у міжнародній торгівлі. Суттєве скорочення виробництва і внутрішнього споживання продукції виробничо-технічного та споживчого призначення в пост-радянських країнах зумовило різке обмеження доступу української продукції на ринки цих країн, значну залежність України від критичного імпорту ряду сировинних ресурсів, передусім паливно-енергетичних. Це зумовило поступову переорієнтацію вітчизняних товаровиробників на ринки збуту продукції у країнах далекого зарубіжжя, за одночасного зменшення обсягів внутрішнього споживання. Поряд із тим лібералізація зовнішньоекономічних зв'язків і розвиток в Україні ринкових відносин сприяли зростанню частки експорту та імпорту, питома вага яких у складі ВВП за перше двадцятиріччя державної незалежності майже подвоїлася, що призводить до високої залежності національної економіки від кон'юнктури світових ринків⁹⁵⁹.

Останній висновок підтверджується, серед іншого, критично високою, з тенденцією до зростання, залежністю вітчизняного виробництва від імпорту машинобудівної продукції, який у 2017 р. досяг 96,1% від загального споживання продукції галузі. Примітно, що основні позиції українського імпорту належать переважно високотехнологічній машинобудівній продукції – як готовим виробам, так і компонентам у межах кооперації та безпосереднього споживання. Не набагато краща ситуація на ринку продукції легкої промис-

⁹⁵⁷ Світогосподарська диспропорційність: особливості, тенденції, вплив на економіку України: наук. доп. / за ред. Л.В. Шинкарук; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». Київ, 2012. С. 73.

⁹⁵⁸ Розвиток промисловості для забезпечення зростання та оновлення української економіки: науково-аналітична доповідь / за ред. Л.В. Дейнеко; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». Київ, 2018. С. 10.

⁹⁵⁹ Там само. С. 76–77.

ловості, де частка товарів іноземного виробництва становить 74,1% і спостерігається значна залежність виробників від імпортованої сировини: пряді, бавовняних та сумішевих тканин, нетканих матеріалів, ниток синтетичних та штучних, вати, фурнітури, барвників, шкіри, клеїв, проміжної продукції та технічного обладнання⁹⁶⁰.

Найбільшою мірою зросло значення експортно-імпоротної діяльності у розвитку національного агропромислового комплексу, де сталися глибокі структурні зміни, зумовлені тривалим цілеспрямованим реформуванням сільського господарства. Основним змістом аграрних реформ періоду державної незалежності України стало реформування інституційної структури АПК та створення ринкової інфраструктури. Головною метою докорінної реструктуризації аграрного сектора було створення економічних і політичних умов для формування у ньому ринкового середовища і появи на землі реального власника, відповідального господаря, здатного до раціональної організації сільськогосподарського виробництва, забезпечення його високої ефективності та конкурентоспроможності.

На першому етапі аграрної реформи в Україні ставилося завдання створення, замість соціалістичних агропідприємств, агроформувань нового типу, заснованих на приватній власності на землю і майно. Старт цим перетворенням був покладений Постановою ВР УРСР від 18 грудня 1990 р. «Про земельну реформу», що фактично започаткувала фермерський рух, а з ухваленням ВР України у березні 1992 р. Земельного кодексу та Постанови «Про прискорення земельної реформи та приватизацію землі» розпочалося перетворення колишніх колгоспів на колективні сільськогосподарські підприємства (КСП) шляхом паювання їхнього майна, а згодом і землі.

Подальші зміни у структурі власності в агросекторі були закладені Декретом КМ України «Про приватизацію земельних ділянок» (1992 р.), що дозволив безоплатну передачу у приватну власність земельних ділянок для ведення особистого підсобного господарства, та Декретом КМ України «Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі» (1993 р.), що започаткував реформування на засадах приватної власності державних підприємств АПК у сфері переробки та агробізнесу.

Створення КСП стало першим кроком на шляху поступового переходу від колективних до переважно приватних форм власності та до створення

⁹⁶⁰ Розвиток промисловості для забезпечення зростання та оновлення української економіки: науково-аналітична доповідь / за ред. Л.В. Дейнеко; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». Київ, 2018. С. 30, 54.

нових організаційних форм господарювання на селі. Проте КСП, хоч істотно і відрізнялися від колишніх колгоспів за характером майнових і земельних відносин, виявилися нездатними адаптуватися до нових умов ринкового середовища. Члени КСП, хоч і наділені майновими і земельними паями, так і не відчували себе справжніми власниками; у КСП не були змінені внутрішня організаційна структура та економічний механізм господарювання. Через колективне управління підприємства із запізненням реагували на зміни в економічному середовищі, а відсутність державного контролю господарської діяльності породжувала свавілля керівників КСП. На тлі загального зниження трудової й технологічної дисципліни значна частина основних фондів аграрного сектора була зруйнована і розкрадена, що зумовило істотний спад виробництва та його збитковість.

Тому об'єктивно назріла необхідність у реструктуризації КСП у нові організаційні формування ринкового типу. Її правова основа була створена указом Президента України від 8 серпня 1995 р. «Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарських підприємств і організацій», згідно з яким було запроваджено сертифікат на право на земельну частку (пай), яке стало предметом купівлі-продажу, дарування, успадкування, обміну, застави; також кожен власник частки розпайованої землі отримав право передати її в оренду. Паювання майна і землі створювало кращі стартові умови для ведення власного виробництва, що зрештою прискорило становлення селянських (фермерських) господарств. На базі КСП стали виникати різні типи господарських товариств і фермерські господарства.

Проте масштаби таких перетворень були незначні та не відповідали потребам виробництва. Наявність у селян сертифікатів, що гарантували право на земельну частку (пай), за відсутності – у більшості випадків – реальних земельних ділянок на місцевості, не могла забезпечити формування повноцінного ринку землі та не сприяла підвищенню ефективності аграрного сектора. На кінець 1999 р. в Україні було реально реорганізовано не більше 10% сільськогосподарських підприємств, що не могло зупинити стрімкого занепаду агровиробництва. У 1999 р. обсяг валової сільськогосподарської продукції в усіх категоріях господарств становив лише 49% від рівня 1990 р., у тому числі в КСП – 28%; між тим у господарствах населення обсяги виробництва майже не зменшилися і становили 98% від рівня 1990 р.⁹⁶¹

⁹⁶¹ Українська модель аграрного розвитку та її соціоекономічна переорієнтація: наук. доп. / за ред. В.М. Гейця, О.М. Бородіної, І.В. Прокопи; НАН України, Ін-т екон. та прогнозув. Київ, 2012. С. 5.

Серед ключових сільськогосподарських культур за перше десятиліття реформ найбільше скоротилося виробництво пшениці – з 30,4 млн т у 1990 р. до 10,2 млн т у 2000 р., тобто утричі; за ці ж роки посівні площі цієї культури зменшилися з 7,6 до 5,2 млн га, або у 1,5 раза⁹⁶². Швидкими темпами зменшувався обсяг виробництва продукції тваринництва: за зазначений проміжок часу виробництво м'яса на душу населення впало у 2,5 раза (з 84 кг у 1990 р. до 33,6 у 2000 р.)⁹⁶³.

Тому 3 грудня 1999 р. був прийнятий указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки», яким передбачалося реформування протягом грудня 1999 – квітня 2000 р. колективних сільськогосподарських підприємств у нові організаційні форми господарювання ринкового типу, які функціонують на засадах приватної власності на землю та майно. Усім членам КСП забезпечувалося право вільного виходу з цих підприємств із земельними частками (паями) і майновими паями, а на базі виробничих фондів КСП і приватних земельних ділянок селян створювалися нові виробничі формування: товариства з обмеженою відповідальністю, фермерські господарства, сільськогосподарські кооперативи, акціонерні товариства відкритого й закритого типу, особисті селянські господарства.

Ці перетворення завершили перший етап аграрної реформи в Україні, основним результатом якого стало формування дуальної (двосекторної) структури сільського господарства, що складалася з двох типів виробників сільськогосподарської продукції – корпоративного (аграрні підприємства) та індивідуального (фермерські господарства і господарства населення)⁹⁶⁴. Створення в аграрному секторі економіки різних типів приватних підприємств стало важливою передумовою становлення реального власника, розвитку конкуренції між виробниками і піднесення сільськогосподарського виробництва. Однак для успішної реалізації цих цілей необхідно було формування повноцінного аграрного ринку, що стало основним завданням другого етапу аграрної реформи.

⁹⁶² Кораблін С.О. Макроекономічна динаміка України: пастка сировинних ринків: монографія / НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». Київ, 2017. С. 305–306.

⁹⁶³ Аграрна реформа в Україні: здобутки і прорахунки: аналіт. доп. / УЦЕПД. *Національна безпека і оборона*. 2001. № 5(17). С. 3.

⁹⁶⁴ Гордіца К.А. Структурні трансформації агропродовольчого комплексу України: зовнішньоекономічний аспект. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2020. Вип. 53. С. 336. <https://doi.org/10.15407/ingedu2020.53.324>

Вже на першому етапі реформи почали створюватись аграрні біржі, аграрні підприємства одержали економічну свободу щодо каналів збуту виробленої продукції та встановлення цін на неї. Проте інфраструктура аграрного ринку як сукупність агросервісної інфраструктури та інфраструктури продовольчого ринку залишалась у зародковому стані, керівники КСП не були зацікавлені у прозорості ринку, процвітав бартер. Інституційні підвалини формування сучасного аграрного ринку були закладені указом Президента України від 6 червня 2000 р. «Про заходи щодо забезпечення формування та функціонування аграрного ринку». У ньому були передбачені заходи щодо створення або вдосконалення діяльності низки інститутів аграрного ринку, зокрема мережі пунктів заготівлі сільськогосподарської продукції, кредитних спілок, сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, торгових домів і підприємств оптової та роздрібної торгівлі сільськогосподарською продукцією, добривами, отрутохімікатами, запчастинами тощо.

Впровадження заходів із формування прозорого аграрного ринку, збільшення продажу продукції через біржі та інші ринкові форми забезпечили підвищення середніх цін на агропродукцію, зокрема у 2000 р. вони зросли відразу на 55,8%, у тому числі на зерно – більш як удвічі. Загальний приріст цін у 2000–2003 рр. порівняно з 1999 р. становив 72%, у тому числі на продукцію рослинництва – на 82%, тваринництва – на 71%. Завдяки цьому фінансовий стан сільськогосподарських підприємств значно поліпшився, перетворившись зі збиткового у 1999 р. на прибутковий вже у 2000 р.; суттєво зменшився рівень як дебіторської (на 15%), так і кредиторської (більш як на 30%) заборгованості; рівень бартеризації розрахунків знизився з 27% у 1999 р. до 1,7% у 2003 р.⁹⁶⁵ Крім того, фінансовому оздоровленню агропідприємств значною мірою сприяло введення у 1999 р. фіксованого сільськогосподарського податку (ФСП), з переходом на який відбулося зниження податкового тиску на товаровиробників у 3–4 рази⁹⁶⁶.

Позитивно позначилася на розвитку галузі цілеспрямована державна підтримка розвитку сільського господарства, що включала такі заходи: цінове

⁹⁶⁵ Гайдучкий А.П. Формування аграрного ринку – шлях до фінансової стабілізації та інвестиційної привабливості сільського господарства. URL: <http://magazine.faaf.org.ua/formuvannya-agrarnogo-rinku-shlyah-do-finansovoi-stabilizacii-ta-investiciynoi-privablivosti-silskogo-gospodarstva.html>

⁹⁶⁶ Українська модель аграрного розвитку та її соціоекономічна переорієнтація: наук. доп. / за ред. В.М. Гейця, О.М. Бородіної, І.В. Прокопи; НАН України, Ін-т екон. та прогнозув. Київ, 2012. С. 6.

регулювання ринку найважливіших видів сільськогосподарської продукції через встановлення мінімальних закупівельних цін (на зернові, насіння сояшнику, тваринницьку продукцію) та бюджетних субсидій за проданих переробним підприємствам тварин; виробничі дотації у тваринництві – у вигляді доплат за збережене поголів'я худоби (корів м'ясного та молочного напрямку, овець, кіз), та у рослинництві – у вигляді бюджетних виплат на гектар сільськогосподарських культур (зернових, ріпаку, льону); субсидії на придбання ресурсів – повна або часткова компенсація вартості добрив, придбаної вітчизняної техніки тощо; податкові субсидії – фіксований сільськогосподарський податок (ФСП) і пільговий механізм сплати податку на додану вартість (ПДВ); кредитна підтримка – часткова компенсація ставок за залученими кредитами комерційних банків; програми сільського розвитку⁹⁶⁷.

Проте розвиток ринкових відносин в агросфері був суттєво загальмований запровадженням у січні 2001 р. з метою захисту права приватної власності селян на земельну частку (пай) мораторію на купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення. При цьому зберігалася можливість передачі земельних ділянок у спадщину та викупу їх для державних і громадських потреб. Пролонгація дії мораторію і збереження ситуації інституційної невизначеності на ринку землі сприяли формуванню механізмів тіньового контролю над розподілом сільськогосподарських земель, а відтак і тіньового ринку землі. За даними агентства «Інтерфакс-Україна», лише за чотири роки (з 2004 по 2008 р.) в обхід мораторію було продано понад 5 млн га сільськогосподарських паїв⁹⁶⁸. Саме у цей період в Україні відбувається бурхливий процес створення великих холдингів, що мали у своєму розпорядженні по 50–100 тис. га землі.

Поширення агрохолдингів – вертикально інтегрованих структур, що є великими агропромисловими торговими компаніями, які орієнтовані на експорт сільськогосподарської продукції, – стало визначальною особливістю розвитку в Україні аграрного ринку на початку нового тисячоліття. Їх утворення було зумовлено дією низки чинників, серед яких ключовими стали інституційна нестабільність, недосконалість ринкової інфраструктури, високий рівень трансакційних витрат і відсутність довіри інституційних агентів один до одного. За таких умов, згідно з інституціональною теорією О. Уільямсона, відбувається спонтанний процес укрупнення фірм і фактич-

⁹⁶⁷ Там само. С. 10–12.

⁹⁶⁸ Українці розбазарили мільйони гектарів землі в обхід мораторію. *Економічна правда*. 09.10.2008. URL: <http://www.epravda.com.ua/news/48ee114c39e5a/>

не заміщення ринкового обміну внутрішньою організацією. За оцінками спеціалістів, саме агрохолдинги стали найбільш ефективним суб'єктом аграрного ринку України: інвестиції у сільське господарство навіть на умовах оренди приносили інвесторам 100–300% прибутку⁹⁶⁹.

Створення в Україні потужних агрохолдингів, що супроводжувалось перерозподілом і концентрацією землі, особливо впродовж і після кризи 2008–2009 рр., відбувалося гігантськими темпами. На 2010 р. 40 найбільш великих холдингових структур контролювали 4,5 млн га земельних угідь, що становило 13% оброблюваних сільськогосподарських земель. Найбільші земельні банки зосередили у своєму користуванні такі агрохолдинги, як «Укрлендфармінг» (понад 436 тис. га), «Українські аграрні інвестиції» (понад 330 тис. га), «Миرونівський хлібопродукт» (280 тис. га), «Астарт-Київ» (230 тис. га), «Мрія Агрохолдинг» (218 тис. га), ДП «Нафком-Агро» (200 тис. га) та ін.⁹⁷⁰.

Господарства населення в результаті реформи також зосередили у своєму користуванні значні земельні ресурси, збільшивши їх обсяг з 2,7 млн га у 1990 р. до 9,7 млн га у 2001 р. і до 15,9 млн га у 2010 р., завдяки чому рівень виробництва у цьому секторі до 2000 р. не впав, як у сільськогосподарських підприємствах (–74;%), а навіть зріс (+15%), суттєво пом'якшивши негативні наслідки продовольчої кризи 1990-х років для населення. Однак у 2001–2010 рр. зростання обсягів виробництва у господарствах населення, що залишились у межах малотоварного виробництва, становило лише 8,3%, у той час як у новостворених великих агропідприємствах за вагомої державної підтримки воно становило 71,5%, що призвело до скорочення частки господарств населення у структурі валової продукції сільського господарства з 66% у 2000 р. до 55% у 2010 р. і одночасного зростання відповідної частки агропідприємств з 34 до 40%; решта 5% припадала на фермерські господарства⁹⁷¹.

Попри позитивні тенденції, що позначились у структурі й динаміці розвитку сільськогосподарського виробництва на другому етапі аграрної реформи, у 2010 р. виробництво валової продукції сільського господарства стано-

⁹⁶⁹ Осташко Т.О. Структурно-інституціональний аналіз аграрного ринку України. *Економіка і прогнозування*. 2004. № 3. С. 119–120.

⁹⁷⁰ Українська модель аграрного розвитку та її соціоекономічна переорієнтація: наук. доп. / за ред. В.М. Гейця, О.М. Бородіної, І.В. Прокопи; НАН України, Ін-т екон. та прогнозів. Київ, 2012. С. 15.

⁹⁷¹ Там само. С. 20–21.

вило лише 68,9% від рівня 1990 р., при цьому рівень рослинництва відновився до 88,2%, а рівень тваринництва залишився дуже низьким – лише 52,8% від рівня 1990 р.⁹⁷².

Значне скорочення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції упродовж 1990-х років викликало збільшення обсягів імпорту продовольства і сприяло формуванню стійкої імпортозалежності внутрішнього ринку України за окремими продуктами харчування, що негативно позначилось на рівні продовольчої безпеки країни. За даними НІСД, на 2010 р. найбільш вразливими позиціями щодо імпортозалежності були позиції «риба і рибопродукти», «плоди, ягоди та виноград», «олія рослинна всіх видів». Частка імпорту за цими групами у загальному споживанні відповідно становила 68,3%; 53,8 та 49,4% при 30-відсотковому пороговому критерії цього індикатора⁹⁷³. Внаслідок лібералізації доступу імпортного продовольства на внутрішній ринок України частка продажу в торговельній мережі товарів українського виробництва знизилася з 93,2% у 2000 р. до 84,8% у 2016 р.⁹⁷⁴.

Поряд із тим, унаслідок гіперінфляції та катастрофічного зниження купівельної спроможності населення, місткість продовольчого ринку України впродовж 1990–2001 рр. скоротилася більше ніж утричі, що призвело до переорієнтації вітчизняних виробників на зовнішній попит та світові ціни і також підривало продовольчу безпеку. При цьому інтенсифікація експортних потоків не супроводжувалась раціоналізацією їхньої структури: частка сировини та продуктів первинної переробки в експорті продовольчих товарів збільшилася з 11% у 1993 р. до 46% у 2000 р.⁹⁷⁵.

Посилення сировинної орієнтації українського агропродовольчого експорту значною мірою було зумовлено розширенням його географії. Якщо в перші роки державної незалежності понад 80% українського експорту продовольчих товарів припадало на країни колишнього СРСР, то надалі скорочення місткості продовольчих ринків унаслідок спаду виробництва у цих країнах та введення Росією у 1997 р. обмежень на ввіз українського цукру

⁹⁷² Розвиток аграрного виробництва як передумова забезпечення продовольчої безпеки України: аналіт. доп. / за заг. ред. Я.А. Жаліла. Київ: НІСД, 2011. С. 5.

⁹⁷³ Там само. С. 44.

⁹⁷⁴ Аграрний і сільський розвиток для зростання та оновлення української економіки: наук. доп. / за ред. О.М. Бородіної, О.В. Шубравської; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». Київ, 2018. С. 18.

⁹⁷⁵ Шубравська О.В. Експортна діяльність як фактор стабільного розвитку АПК України. *Економіка і прогнозування*. 2002. № 4. С. 126.

змусили вітчизняних товаровиробників шукати нові канали збуту агропродукції. Однак український експорт до країн далекого зарубіжжя був переважно сировинним, а до країн колишнього СРСР – здебільшого складався з товарів поглибленої переробки. Так, за даними Держкомстату України, у 2001 р. до країн далекого зарубіжжя було вивезено 96% загального експорту пшениці і 98% – насіння сояшнику, в той час як до країн близького зарубіжжя експортувалося 95% вершкового масла, 94% сирів, 99% шоколадних виробів. Серед продовольчих товарів поглибленої переробки лише олія, сухе молоко і соки мали значну частку експорту до країн далекого зарубіжжя (відповідно 69, 71 і 63%)⁹⁷⁶.

З переходом до другого етапу аграрної реформи і появою агрохолдингів, орієнтованих насамперед на зовнішні ринки продовольства, сировинний характер вітчизняного експорту агропродукції значно посилювався. Особливо виразною ця тенденція стала після кризи 2008–2009 рр., коли частка зернових культур у структурі товарного експорту України, що з 2001 по 2010 рр. збільшилась у 1,6 раза (з 3,0 до 4,8%), з 2010 по 2016 рр. зросла майже у 3,5 раза (з 4,8 до 16,7%), наблизившись до частки експорту чорних металів, яка, навпаки, знизилася з 2010 р. по 2016 р. у 1,4 раза (з 28,4 до 19,9%), що, на погляд економістів НБУ, є небезпечним для національної економіки, оскільки посилює її валютну та цінову вразливість від погіршення погодно-кліматичних чинників⁹⁷⁷.

У 2017 р. Україна посідала провідні місця у світовому виробництві та експорті насіння сояшника та сояшникової олії, кукурудзи, жита, пшениці, ячменю, вівса, ріпаку та ріпакової олії. Найбільшу частку у структурі товарного експорту України у 2016 р. мали такі види агропродукції, як пшениця та суміш пшениці та жита (7,5%), кукурудза (7,3%), сояшникове олія (10,2%); за період 2001–2017 рр. виробництво пшениці збільшилось на 160%, кукурудзи – на 550%; обсяги збирання насіння сояшника підвищилися на 276%. Відповідно до такої спеціалізації відбулися зміни у структурі використання сільськогосподарських земель. Так, з 1990 р. по 2017 р. на 0,7 млн га збільшилися площі збирання ріпаку, на 1,9 млн га – сої, на 3,3 млн га – кукурудзи, на 4,8 млн га – сояшнику⁹⁷⁸.

⁹⁷⁶ Там само. С. 127.

⁹⁷⁷ Кораблін С.О. Макроекономічна динаміка України: пастка сировинних ринків: монографія / НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогноз. НАН України». Київ, 2017. С. 211–212.

⁹⁷⁸ Там само. С. 213–215.

Подібне перепрофілювання земельних угідь в Україні оцінюється спеціалістами-аграрниками здебільшого негативно, оскільки воно супроводжується значними екологічними ризиками для природно-ресурсного потенціалу АПК. На орендованих землях агровиробники часто вирощують лише високоприбуткові експортоорієнтовані культури, такі як зернові та соняшник, ігноруючи наукові вимоги плодозміни та раціональної структури посівів, і тим самим руйнують родючий шар ґрунту, не приділяючи при цьому належної уваги штучному поповненню його поживних елементів шляхом внесення мінеральних та органічних добрив⁹⁷⁹. Крім того, постійно скорочуються площі приватних земельних ділянок для сінокошення та випасу худоби і громадських пасовищ, що підриває кормову базу тваринницької галузі. Якщо у 2005 р. у користуванні селян перебувало 1,4 млн га таких ділянок, то у 2015 р. залишилось менш як 1 млн га⁹⁸⁰.

Поглиблення рослинної спеціалізації українського агровиробництва загалом негативно впливає на розвиток вітчизняного тваринництва. Частка останнього у валовій продукції сільського господарства за роки незалежності постійно зменшується: з 49% у 1990 р. до 27% у 2016 р., внаслідок чого в раціоні харчування громадян країни частка тваринних білків нині є на 15% нижчою за рівень 1990 р. і на 36% – за рівень США. Цю несприятливу обставину посилює зовнішня торгівля, де понад 90% національного експорту агропродовольства становлять продукти рослинництва. В результаті за період 2006–2016 рр. ціни реалізації для агровиробників на продукцію рослинництва зросли в 7,4 раза, а на продукцію тваринництва – в 3,6 раза⁹⁸¹. Наслідок такої тенденції – занепад тваринницької галузі, що, своєю чергою, поглиблює проблему нестачі органічних добрив у рослинництві та веде до посилення імпортозалежності щодо м'ясо-молочної продукції на внутрішньому споживчому ринку.

Значне занепокоєння вчених-аграрників викликає тенденція до випереджального розвитку корпоративного сектора агровиробництва порівняно з індивідуальним. Вона порушує комплементарність аграрного і сільського

⁹⁷⁹ Українська модель аграрного розвитку та її соціоекономічна переорієнтація: наук. доп. / за ред. В.М. Гейця, О.М. Бородіної, І.В. Прокопи; НАН України, Ін-т екон. та прогнозув. Київ, 2012. С. 30.

⁹⁸⁰ Аграрний і сільський розвиток для зростання та оновлення української економіки: наук. доп. / за ред. О.М. Бородіної, О.В. Шубравської; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». Київ, 2018. С. 140.

⁹⁸¹ Там само. С. 64, 75.

розвитку, що базується на узгодженні інтересів та гармонійній взаємодії сільськогосподарського виробництва, сільських спільнот і сільської місцевості. Внаслідок монополізації експортоорієнтованими агрохолдингами виробництва високорентабельних видів продукції та каналів державної підтримки відбувається поступове витискання фермерських господарств та самозайнятих селян у сферу трудомістких та малодоходних видів господарювання. Нерівноправне становище різних типів виробників перетворює їх взаємодоповнення на протистояння, а дуальну структуру аграрного виробництва – на біполярну, у якій практично зникає середня ланка – міцне приватне фермерське господарство середніх розмірів, що має становити основу сільськогосподарського виробництва. Це супроводжується, на тлі загального зростання виробництва сільськогосподарської продукції, послідовним занепадом українського села, що має вияв у наростанні таких соціальних проблем, як безробіття, бідність, вимушена трудова міграція, погіршення доступу селян до суспільних благ і послуг, деградація сільської інфраструктури, обезлюднення сіл тощо⁹⁸².

Для економіки загалом найбільшу небезпеку становить наростання структурних диспропорцій між галузями сільського господарства та промисловості – як у аспекті виробництва, так і експорту продукції. На тлі швидкої деіндустріалізації, коли частка промислового сектора, хоч і гіпертрофовано велика порівняно з розвиненими країнами, скоротилася з 50% ВВП у 1992 р. до 25,6% у 2015 р., українська економіка останнім часом переживає стрімку аграризацію, коли також гіпертрофовано велика частка сільського господарства, що спочатку скоротилася з 25,6% ВВП у 1990 р. до 7,5% у 2007 р., несподівано почала зростати і досягла 14,2% у 2015 р. (тоді як у країнах ЄС вона не перевищує 1,5%). При цьому в обробній промисловості частка продовольчого сектора перевищила частку виробництва машин і обладнання, що позначилося на структурі експорту, де частка продовольчих товарів за 15 років зросла в понад учетверо – з 9,2% у 2000 р. до 38,0% у 2015 р. На погляд дослідників, така структурна еволюція – від виробництва машин до виробництва харчів – не є проявом порівняльних переваг економіки України, а свідчить про її структурне спрощення та рух у напрямі найменш розвинених країн світу⁹⁸³.

⁹⁸² Там само. С. 20–23.

⁹⁸³ Сіденко В.Р. Глобальні структурні трансформації та тренди економіки України. Частина 1: Ключові тренди структурних змін у світовій економіці та в Україні.

Ця неприємна тенденція погіршується тим, що посилення аграрно-сировинної спеціалізації експорту не забезпечує Україні панівних позицій на світових ринках за жодним із видів сільськогосподарської продукції. У 2017 р. трійка лідерів з експорту пшениці включала Російську Федерацію (18,12% від обсягу глобального експорту), ЄС (15,65%), США (14,55%); з експорту кукурудзи – США (32,03%), Бразилію (23,78%) та Аргентину (17,83%). Що стосується експорту соняшникової олії, де Україна посідає перше місце (54,31% світового обсягу), то цей продукт має чимало заміників, таких як оливкова, кокосова, пальмова, арахісова та інші олії рослинного походження, які не дають Україні можливості домінувати і в цьому товарному сегменті⁹⁸⁴.

Через ці обставини Україна перебуває під суттєвим впливом зовнішньої кон'юнктури, її економіка набуває критичної залежності як від погоднокліматичних умов, що впливають на врожайність сільськогосподарських культур, так і від світових цін на товари, що експортуються. Поряд із тим втрата промислового потенціалу, насамперед в обробній промисловості, перетворює колишній агропромисловий комплекс на агропродовольчий, формуючи залежність внутрішнього ринку від імпорту промислових товарів та світових цін на них. Це дозволяє говорити про потрапляння України у «пастку сировинних ринків»⁹⁸⁵, коли переважно сировинна структура економіки формує систему її зовнішньої залежності, ставлячи під сумнів перспективи економічного зростання та розвитку.

Одним із найбільш перспективних напрямів подолання цих негативних тенденцій і, водночас, реалізації інтеграційного потенціалу України є розвиток сучасних інформаційних та комунікаційних технологій як важливої структурної складової сучасної економіки. Провідним сегментом вітчизняного ІТ-ринку, питома вага якого постійно зростає, є розробка програмного забезпечення: прикладні розробки, програми управління базами даних, системний менеджмент, системи діловодства та ін. Для більш повної реалізації потенціалу індустрії програмного забезпечення в Україні склалися сприятливі передумови, а саме: сильна математична база в системі вітчизняної

Економіка і прогнозування. 2018. № 1. С. 4–7. <https://doi.org/10.15407/eip2018.01.037>

⁹⁸⁴ Кораблін С.О. Макроекономічна динаміка України: пастка сировинних ринків: монографія / НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». Київ, 2017. С. 214–215.

⁹⁸⁵ Там само.

освіти; позитивні результати діяльності українських компаній на міжнародному ринку програмного забезпечення та ІТ-сорсингу; фундаментальні наукові розробки у сфері інформатики, системного аналізу, моделювання та програмування та ін.

Сектор інформаційно-комунікаційних технологій значною мірою інтегрований у світову економіку, низка українських компаній входять до переліку кращих постачальників аутсорсингових послуг, частка експорту ІКТ-послуг постійно зростає, займаючи у структурі ВВП третє місце після експорту агропродукції та чорних металів. У 2017 р. частка експорту ІТ галузі в загальному експорті послуг України становила 25%. За даними Європейської бізнес-асоціації, за останні десять років експортний потенціал індустрії зріс майже в шість разів. Обсяг експорту комп'ютерних та інформаційних послуг в Україні в 2017 р. збільшився до 3,6 млрд дол. США, що на 18,3% більше, ніж у 2016 р.⁹⁸⁶

Найперспективнішими напрямками розроблення в Україні програмного забезпечення, що користуються найбільшим попитом на експортних ринках, є такі: розробка прикладного програмного забезпечення під замовлення; рішення в галузі електронної комерції та web-рішення; бази даних, рішення у сфері зберігання даних та білінгу; розробка ігор та симуляторів, обробка зображень та звуку, аутсорсинг бізнес-процесів (call-центри, обробка документів тощо). В умовах четвертої промислової революції, відповідно до вимог формування нового технологічного укладу та реіндустріалізації на основі високих технологій, що вже розпочалась у розвинених країнах, держава повинна розробити і втілювати стратегію всебічного сприяння розвитку ІКТ-галузі та експорту її продукції на світові ринки.

Розділ 26. НОВІТНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ СВІТОВОГО ГОСПОДАРСТВА ТА УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ВИРОБНИКІВ У МІЖНАРОДНИХ ЛАНЦЮГАХ ДОДАНОЇ ВАРТОСТІ

Науково-технічний прогрес упродовж ХХ століття стимулював розвиток економічних зв'язків у міжнародних масштабах, що відобразилось у появі глобального поділу праці на внутрішньо- та міжкорпоративному рівні. По-

⁹⁸⁶ Гончаренко Н.І. Особливості функціонування світового ринку інформаційних технологій в умовах трансформаційних змін глобального економічного середовища. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Міжнародні відносини. Економіка. Країнознавство. Туризм»*, 2018. Вип. 7. С. 98.

ширення подетальної спеціалізації зумовило швидке скорочення частки товарів і послуг, вироблених в одній країні чи в межах однієї фірми. Як наслідок, зросла міжнародна торгівля між різними секторами промисловості та рух товарів між різними структурами транснаціональних корпорацій. Саме на ТНК припадає основна частка доданої вартості, що створюється у глобальних ланцюгах вартості.

У XXI ст. розвиток світових економічних відносин набув нового рівня, за якого дедалі важливішою умовою ефективної господарської діяльності стають розвинені внутрішньофірмові та міжфірмові зв'язки. Компанії змінюють свою організаційну структуру для посилення гнучкості та стійкості до зовнішніх умов за рахунок побудови мереж зв'язків, зокрема, у вигляді використання аутсорсингу та залучення до процесу виробництва різнопрофільних підприємств, що мають свої переваги. В сучасних умовах ланцюги доданої вартості стали одним із головних елементів світової глобалізованої економіки. Зв'язки між ТНК, усередині них та з іншими учасниками виробничих процесів швидко розвиваються і розширюються, а їх значення у світовій економіці помітно зростає. Наразі глобальні ланцюги вартості охоплюють понад 80% світової торгівлі⁹⁸⁷.

Залучення країн, що розвиваються, до глобальних ланцюгів створення вартості має для цих країн як позитивні, так і негативні наслідки. З одного боку, діяльність компаній-постачальників створює нові можливості для економічного розвитку та залучення капіталу. Компанії-постачальники у процесі свого розвитку інколи навіть стають успішними конкурентами лідерів галузі. Втім, з іншого боку, участь компанії у ланцюгах постачання передбачає встановлення відносин залежності від компанії-замовника, що часто обмежує свободу прийняття рішень та стримує розвиток. Тим не менш, саме залучення до міжнародних ланцюгів створення вартості стало для багатьох країн основою пришвидшення економічного розвитку. Завдяки включенню до міжнародних ланцюгів вартості для країн, що розвиваються, відкриваються нові напрями у розвитку торгівлі та інфраструктури.

Основними учасниками створення вартості на глобальному рівні є країни Північної Америки, Центральної та Східної Європи, Південно-Східної Азії, причому роль країн, що розвиваються, у глобальному виробництві та торгівлі зростає. Частка експорту цих країн у загальній торгівлі товарами за три останні десятиліття збільшилась майже вдвічі – з 24% у 1990 р. до 45%

⁹⁸⁷ World investment report 2013: Global Value Chains: Investment and Trade for Development. P. 11. URL: http://unctad.org/en/PublicationsLibrary/wir2013_en.pdf

у 2018 р. Понад половину експорту країн, що розвиваються, здійснюється в межах глобальних ланцюгів вартості⁹⁸⁸.

Участь країн у міжнародних ланцюгах доданої вартості зазвичай обумовлена наявністю або відсутністю чинників, що забезпечують конкурентні переваги країни – зручність географічного розташування, джерела сировини, виробничі можливості, дешева робоча сила, митні бар'єри та адміністративні перешкоди, ступінь розвитку інфраструктури, політична стабільність, стійкість валютного курсу тощо. Утім головним чинником для входу до глобальних ланцюгів створення вартості сучасні дослідники вважають рівень трансакційних витрат⁹⁸⁹. Тобто, чим нижчий рівень трансакційних витрат, тим привабливіша країна для здійснення прямих іноземних інвестицій міжнародними корпораціями. Україна за Індексом залучення у світову торгівлю у 2016 р. посіла 95-те місце зі 136 країн, що відповідає низькому рівню доступу до ринків, адміністрування на кордоні, інфраструктури, операційного середовища⁹⁹⁰.

Основними суб'єктами, що долучаються до міжнародних ланцюгів створення доданої вартості, є глобальні, транснаціональні та національні корпорації різних галузей та сфер діяльності, а також малий і середній бізнес, що підпорядкований корпоративному капіталу в системі кооперації та поділу праці. Глобальні корпорації функціонують та поширюють свій вплив у масштабах усієї світової економіки, долаючи кордони держав та їхніх об'єднань. Глобальні корпорації, використовуючи свій вплив та розгалужену систему зв'язків, здатні контролювати стратегічно важливі сфери – фінанси, робочу силу, технології, постачання сировини тощо. Економічна потужність глобальних корпорацій перевершує можливості національних та регіональних економічних систем. Отже, *глобальна корпоратизація* стала однією з ключових тенденцій розвитку світової економіки.

Активізація діяльності ТНК та поширення міжфірмових зв'язків стають поштовхом до поглиблення міжнародної економічної інтеграції та концент-

⁹⁸⁸ Reshaping Global Value: Technology, Climate, Trade – Global Value Chains under Pressure. P. 6. URL: http://www3.weforum.org/docs/WEF_Reshaping_Global_Value_Report.pdf

⁹⁸⁹ Гужва І.Ю., Онищенко В.П. Глобальні ланцюги доданої вартості та інтеграція до них України. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право. Серія: Економічні науки.* 2015. № 3(80). С. 14.

⁹⁹⁰ Діалог зі сприяння торгівлі. України в міжнародних рейтингах. С. 7. URL: http://afd.ier.com.ua/wordpress/wp-content/uploads/2017/01/TF-PP-Rankings_20122016_OK.pdf

рації капіталу. Мережа дочірніх корпорацій та філій, а також малий і середній бізнес потрапляють у залежність від глобального корпоративного капіталу, причому роль малих підприємств у міжнародних ланцюгах доданої вартості є надзвичайно важливою. В сучасних умовах основою господарства розвинених країн світу фактично є великі інтегровані корпоративні структури, навколо яких створюються мережі підприємств малого і середнього бізнесу.

Таким чином, однією з важливих форм виробничої інтеграції є залучення малого та середнього бізнесу до системи корпоративного господарювання. Фактично ТНК використовують малі та середні підприємства з різних країн як субпідрядних постачальників, дилерські фірми, агентства з обслуговування після продажу тощо. Слід зазначити, що в умовах сьогодення малий і середній бізнес є найбільш життєздатною організаційною формою, що має можливості впровадження гнучкої спеціалізації та інновацій. В умовах швидких технологічних змін та диверсифікації ринкових зв'язків відбувається криза традиційної корпоративної організаційної моделі, що заснована на вертикальній інтеграції та ієрархічному управлінні.

За таких умов великі корпорації намагаються організаційно трансформуватися, стати більш гнучкими та здатними адаптуватися до змін зовнішнього середовища. Задля цього корпорації прагнуть посилити свій вплив і контроль над малим і середнім бізнесом, створити розгалужену мережу зв'язків з гнучкими інноваційними підприємствами, здатними швидко реагувати на потреби ринку. Як зазначає Н. Гражевська, «мережева структура є оптимальною для прийняття рішень у невизначеному середовищі внаслідок відкритості для інновацій, високої міри динамічності та адаптивності. Відтак капітал через «мережеву стадію» забезпечує впорядкування глобального корпоративного простору»⁹⁹¹. Отже *мережевізація як форма організації та координації економічної взаємодії*, як механізм ринкової експансії стає однією з ключових тенденцій розвитку світового господарства поряд із корпоратизацією⁹⁹².

⁹⁹¹ Гражевська Н.І. Економічні системи епохи глобальних змін: монографія. Київ: Знання, 2008. С. 266.

⁹⁹² Докл. див.: Сливка Т.О. Особливості участі мережевих форм корпоративного капіталу у міжнародних ланцюгах доданої вартості. *Теоретико-методологічні трансформації економічної науки у XXI ст.: перспективи нової парадигми*: матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 28–29 трав. 2019 р.). Київ: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2019. С. 171–175.

Мережеві організації – це сукупність фірм або спеціалізованих одиниць, діяльність яких координується ринковими механізмами, системою замовлень на постачання продукції та розвитком гнучких взаємовідносин з іншими фірмами на основі використання сучасних інформаційних технологій. До таких мережевих організацій відносяться інноваційні підприємницькі мережі (наприклад, Кремнієва долина у США), мережі японських кейрецу, мережі, що виникають внаслідок утворення стратегічних альянсів між корпораціями, корпоративні одиниці раніше вертикально інтегрованих корпорацій тощо.

Основними учасниками сучасних мереж та, відповідно, міжнародних ланцюгів створення доданої вартості є такі гнучкі інноваційні підприємства, як «розумні» компанії, мережеві посередники, компанії із роботи з клієнтами, виробничі платформи, сервісні платформи тощо⁹⁹³. Слід зазначити, що існування таких гнучких форм організації бізнесу та одночасне функціонування великих інтегрованих корпоративних структур не передбачає взаємного виключення. Натомість з'являються різноманітні форми співпраці глобальних корпорацій з гнучкими мережами малого і середнього бізнесу. Великі корпорації, посилюючи свій вплив і контроль над малим і середнім бізнесом, не знищують його, а використовують його переваги, а саме: гнучкість, здатність швидко реагувати на кон'юнктурні зміни в економіці, оперативність, новаторство, творчий пошук, застосування нових нетрадиційних підходів, запровадження нових форм організації виробництва та збуту, здатність винаходити нові ресурси та їхні комбінації, а також інноваційну діяльність. Саме таким чином великі корпоративні структури зберігають свою життєздатність у мінливих умовах. Крім того, тенденції глобалізації призводять до того, що співробітництво між корпораціями та різні форми кооперації стають ефективним методом конкуренції і забезпечують досягнення стратегічних цілей, що було би неможливим за окремої індивідуальної господарської діяльності⁹⁹⁴.

Мережеві зв'язки між корпораціями та малим і середнім бізнесом стають підґрунтям для збільшення ваги корпорацій на світовому ринку та по-

⁹⁹³ Камрасс Р., Фарнкомб М. Алхимия корпорации. Как реформировать структуру бизнеса в соответствии с реалиями завтрашнего дня. Москва: «Секрет фирмы», 2005. С. 84–87.

⁹⁹⁴ Супрун Н.А., Сливка Т.О. Інноваційна діяльність корпорацій як чинник економічного розвитку. *Теоретичні та прикладні питання економіки*: збірник наукових праць. Вип. 28. Т. 2 / за заг. ред. проф. Єханурова Ю.І., Шегди А.В. Київ: Видавничо-поліграфічний центр Київський університет, 2014. С. 212–215.

силення їх впливу на якість продукції та рівень цін. Корпорації, маючи величезні фінансові ресурси, намагаються всіляко сприяти розвитку дрібних гнучких суб'єктів мережі, оскільки усвідомлюють їхні можливості та ті потенційні переваги, які забезпечує малий і середній бізнес. Великі корпоративні структури не перешкоджають діяльності малих венчурних підприємств, а, навпаки, підтримують розвиток та знаходять з ними оптимальні форми співпраці. ТНК орієнтують свою діяльність на модернізацію продукції з мінімальним ризиком. І хоча кожна з ТНК має власні потужні науково-дослідні підрозділи, тим не менш, вважається за доцільне перекласти ризики, пов'язані з винахідництвом, на малі підприємства-постачальники. Підтвердженням цього є те, що інвестиції в НДДКР найбільших компаній світу у 2014 р. становили в ЄС – 170,9 млрд євро, США – 232,2 млрд євро, Японії – 86,6 млрд євро, інших країнах – 117,5 млрд євро⁹⁹⁵.

Часто малі інноваційні підприємства виступають у ролі доповнення до науково-дослідних комплексів великих корпорацій. Наприклад, із такими американськими корпораціями, як «IBM», «General Motors», «Exxon», «Ford», тісно пов'язані декілька десятків тисяч невеликих фірм, які, зберігаючи юридичну самостійність, виступають субпідрядниками корпорацій у крупносерійному виробництві або постачальниками їм різного роду комплектуючих вузлів та деталей. Таким чином, завдяки співпраці з інноваційними підприємствами корпорації, надаючи їм нові можливості, натомість отримують новаторські нетрадиційні види діяльності, винаходи, наукові розробки, нові комбінації ресурсів, нові шляхи задоволення індивідуальних потреб та у такий спосіб зміцнюють свої позиції на світових ринках.

Для національного господарства вкрай важливим є досягнення економічної незалежності, що можливе шляхом визначення свого місця на світовому ринку на основі конкурентних переваг, формування потужних підприємств, здатних конкурувати зі світовими ТНК та таких, що залучені до міжнародних ланцюгів доданої вартості на основі використання кваліфікованої робочої сили у високотехнологічних галузях виробництва.

Натомість у структурі промислового виробництва України відбулося зменшення частки машинобудування і металообробки та зростання частки енергомістких галузей. Питома вага сільського господарства у валовій доданій вартості України (11,8%) набагато перевищує середні значення цього показни-

⁹⁹⁵ The 2015 EU Industrial R&D Investment Scoreboard. P. 21. URL: [https://publications.jrc.ec.europa.eu/repository/bitstream/JRC98287/ipts%20jrc%2098287%20\(online\)%20completo.pdf](https://publications.jrc.ec.europa.eu/repository/bitstream/JRC98287/ipts%20jrc%2098287%20(online)%20completo.pdf)

ка країн ЄС (1,6%)⁹⁹⁶. Структура промисловості України та динаміка її розвитку свідчить про явища деіндустріалізації, що підтверджує, зокрема, скорочення частки переробної промисловості у валовій доданій вартості. Тоді як у розвинених країнах перевага надається виробництву на основі високих технологій, частка високотехнологічної продукції в промисловому експорті України становить менше 5%, що у рази менше за рівень країн ЄС (16,92%), Китаю (26,3%), Південної Кореї (30,1%), Ірландії (31,4%), Малайзії (50,9%)⁹⁹⁷.

Структурна трансформація промисловості України упродовж 1990-х – 2010-х років змінилась у бік переважного розвитку найбільш простих за технологічним рівнем переробних виробництв і, як наслідок, спеціалізацією економіки України фактично стало сировинне постачання та розвиток виробництв із невисокою доданою вартістю. Таким чином, можна констатувати, що в Україні за період економічних реформ (на межі ХХ–ХХІ ст.) відбулося поглиблення міжгалузевих диспропорцій з ознаками деіндустріалізації, основними формами прояву якої є:

– випереджаючий розвиток сфери послуг не на основі науково-технічного розвитку виробничої сфери та забезпечення високого рівня споживання матеріальних благ, а – навпаки – за її скорочення;

– збільшення питомої ваги сировинних галузей за рахунок зменшення обробних;

– зростання експортноорієнтованих галузей економіки сировинного характеру за рахунок зменшення частки переробної та обробної галузей, особливо машинобудування⁹⁹⁸.

На особливу увагу заслуговує інтеграція вітчизняних підприємств до міжнародних ланцюгів доданої вартості в агропродовольчій сфері, що обумовлено значною часткою сільськогосподарської продукції у товарній структурі експорту України. На національному рівні в Україні, як і на світовому, ринкова влада в ланцюгах поставок сконцентрована незначною кількістю потужних корпорацій, що контролюють значну частину агропродовольчої

⁹⁹⁶ Структурні трансформації в економіці України: динаміка, суперечності та вплив на економічний розвиток: наукова доповідь / Л.В. Шинкарук, І.В. Барановська та ін.; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». Київ, 2015. С. 36.

⁹⁹⁷ Кораблін С.О. Макроекономічна динаміка України: пастка сировинних ринків: монографія / НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». Київ, 2017. С. 210.

⁹⁹⁸ Ещенко П.С., Арсенко А.Г. Куда движется глобальная экономика в XXI веке? Київ: Знання України, 2012. С. 322.

системи. За оцінками сучасних дослідників, майже 70% ринку продовольства контролюють близько десяти крупних компаній⁹⁹⁹. Така концентрація ринкової влади фактично призводить до витіснення дрібних сільськогосподарських виробників з ринку та унеможлиблює їх інтеграцію до міжнародних ланцюгів створення доданої вартості. Однак, незважаючи на перешкоди, невеликі вітчизняні підприємства агропродовольчого комплексу все ж таки інтегруються у міжнародні ланцюги постачань. До таких належать виробники молочної, м'ясної продукції, підприємства галузі ягідництва тощо¹⁰⁰⁰.

Однією з головних тенденцій розвитку сучасної світової економіки є посилення конкурентної боротьби за сировинні ресурси, що стимулює *розробку нових видів і джерел сировини, розвиток ресурсозберігаючих технологій*, зокрема альтернативних джерел енергії¹⁰⁰¹. Саме тому загрози зміни кон'юнктури міжнародних ринків для України в майбутньому лише посилюватимуться, оскільки сучасна вітчизняна економіка орієнтована на експорт сировинної продукції. Для сучасної України залишаються актуальними проблеми енергоощадливості та енергозбереження. Культура енергоспоживання в Україні до останніх років перебувала на рівні, що відповідає минулому століттю з його стереотипами щодо «необмежених» і «безкоштовних» енергоресурсів, що було обумовлено неринковим характером розподілу та споживання енергоносіїв у радянській економіці. Розвинені країни світу пройшли шлях до зміни культури споживання енергоресурсів ще у 1970-х роках, тоді як Україна лише тепер болісно намагається модернізувати свій енергетичний сектор та споживацьку культуру населення.

В умовах сучасних структурних трансформацій світового господарства загрози національній економіці зростають, бо Україна стає все більш залежною не лише від загальної динаміки, а й від структурних змін у світовій економіці, насамперед у структурі та інституційних умовах міжнародної торгівлі. Галузі первинного сектора (гірничодобувна промисловість, нафтопереробка, чорна та кольорова металургія, хімічна промисловість), в яких

⁹⁹⁹ Бородіна О.М. Інтеграція дрібних сільськогосподарських виробників до агропродовольчих ланцюгів доданої вартості: методологічні підходи та емпіричні дослідження. *Економіка і прогнозування*. 2014. № 2. С. 77. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/econprog_2014_2_8

¹⁰⁰⁰ Там само. С. 79–80.

¹⁰⁰¹ Резнікова Н.В., Іващенко О.А. Перспективи участі України в глобальних ланцюгах створення вартості як засіб підвищення конкурентоспроможності в умовах транснаціоналізації виробничих відносин. *Інвестиції: практика та досвід*. 2015. № 16. С. 24.

зосереджене виробництво для експорту української продукції, фактично є початковою ланкою ланцюгів вартості та створюють виробничі ресурси для інших галузей. Отже, вкрай важливим для національної економіки є збільшення експорту товарів із високою часткою доданої вартості.

Водночас сучасні дослідники акцентують увагу на тому, що залучення країн, що розвиваються, до міжнародних ланцюгів створення вартості навіть у сфері високих технологій не завжди забезпечує створення значної частки доданої вартості, оскільки країни-замовники делегують відносно прості операції та праце- чи ресурсомісткі процеси, які не потребують високкваліфікованої робочої сили¹⁰⁰². При цьому інтелектуальний центр досліджень та розробок залишається в країні, де розташована материнська корпорація. Отже, успішне включення країн до міжнародних ланцюгів доданої вартості має здійснюватися на основі залучення кваліфікованої робочої сили та використання інтелектуального капіталу. Крім того, для успішної конкуренції на світових ринках необхідне технологічне ускладнення продукції із залученням до виробничого процесу цілої ланки підприємств у межах країни¹⁰⁰³. Отже, у контексті інтеграції підприємств України до міжнародних ланцюгів вартості вкрай важливим є відхід від однобічної експортної орієнтації та диверсифікація експортної структури в бік значного збільшення частки високотехнологічних товарів та послуг.

Ще на початку 2000-х років були визначені такі два можливі напрями розвитку багатогалузевого промислового комплексу: 1) освоєння діючих у світі технологій за принципом наздоганяючого розвитку в базових галузях економіки – чорна металургія, автомобільна, хімічна, харчова, легка промисловість; 2) стратегія інноваційного прориву на основі селективної державної підтримки, що забезпечить вихід на передові позиції у світі, в галузях аерокосмічної, суднобудівної промисловості, важкого машинобудування, інформаційних технологій тощо¹⁰⁰⁴. З цього приводу П. Єщенко зазначає, що для економіки України необхідною є не «наздоганяюча», а саме випереджаюча модель розвитку, що сконцентрована на розвитку п'ятого і шостого технологічних укладів за забезпечення в довготривалій перспективі темпів зрос-

¹⁰⁰² Черкас Н.І. Особливості створення доданої вартості в умовах глобальної мережевізації виробництва. *Економіка розвитку*. 2018. № 1(85). С. 39.

¹⁰⁰³ Шевчук В.О., Черкас Н.І. Вплив структури зовнішньої торгівлі України на економічне зростання в контексті залучення до глобальних ланцюгів вартості. *Економіка України*. 2019. № 2. С. 22.

¹⁰⁰⁴ Роль держави у довгостроковому економічному зростанні / за ред. д.е.н. Б.Є. Кваснюка. Київ: Ін-т екон. прогнозів. Харків: Форт, 2003. С. 37.

тання ВВП, які в 2–3 рази перевищують аналогічні показники в країнах із розвинутою економікою¹⁰⁰⁵. Забезпечити реалізацію цієї моделі, на думку вченого, можна лише шляхом застосування на практиці неошумпетеріанської парадигми економічного розвитку, в основу якої покладено інноваційний процес. Усі провідні країни світу розвиваються саме цим шляхом. Для України є необхідним освоєння базисних технологій нового технологічного укладу насамперед у тих галузях, де існують відповідні вітчизняні науково-технологічні розробки.

У наукових дослідженнях вітчизняних вчених-економістів на межі ХХ–ХХІ ст. важливе місце займає аргументація необхідності та обґрунтування шляхів формування національної інноваційної системи. Використання застарілих технологій та низька інноваційна активність, а, відповідно, і низький рівень наукоємності вітчизняної продукції не відповідають тенденціям розвитку економік провідних країн світу. У промисловому виробництві домінують третій і четвертий технологічні уклади, основу яких становлять традиційні галузі добувної та обробної промисловості, започатковані на ранніх стадіях індустріалізації, та які в розвинених країнах дійшли межі своїх можливостей. Частка цих укладів становить 95%. Натомість частка п'ятого і шостого технологічних укладів, основою яких є електронна промисловість, обчислювальна, волоконно-оптична техніка, програмне забезпечення, телекомунікації, роботобудування, інформаційні послуги, біотехнології, не перевищує 5%¹⁰⁰⁶. Нові технологічні процеси, зокрема маловідходні, ресурсощадні та безвідходні, впроваджують лише близько 3% від загальної кількості промислових підприємств¹⁰⁰⁷. Розбудова промисловості України відбувається переважно на екстенсивній основі при використанні застарілих технологій та низькій частці інновацій. Ця проблема особливо загострюється в умовах становлення індустрії 4.0, що поглиблює і прискорює технологічне відставання економіки України та послаблює її конкурентні позиції на світових ринках, у тому числі, залучення до міжнародних ланцю-

¹⁰⁰⁵ Ещенко П.С., Арсеєнко А.Г. Куда движется глобальная экономика в XXI веке? Київ: Знання України, 2012. С. 302.

¹⁰⁰⁶ Стратегічні виклики ХХІ століття суспільству та економіці України: Т. 2: Інноваційно-технологічний розвиток економіки / за ред. акад. НАН України В.М. Гейця, акад. НАН України В.П. Семиноженка, чл.-кор. НАН України Б.Є. Кваснюка. Київ: Фенікс, 2007. С. 114–115.

¹⁰⁰⁷ Реструктуризація промисловості України у процесі посткризового відновлення: аналіт. доп. / О.В. Собкевич, А.І. Сухоруков, В.Г. Савченко, С.Л. Воробйов та ін.; за заг. ред. Жаліла Я.А.; НІСД. Київ, 2011. С. 6.

гів створення доданої вартості відбувається переважно на низькотехнологічному рівні. Як зазначає В. Сіденко, українські власники бізнесу «...постають перед реальною загрозою знецінення свого капіталу внаслідок технологічної та організаційної архаїки, структурної застарілості, які є прямими наслідками тривалого періоду пригнічення та навіть певної деградації культури інновацій»¹⁰⁰⁸.

У розвинених ринкових економіках світу великі корпоративні структури є базовою складовою національної інноваційної системи, основна роль якої полягає у створенні технологій на основі власних досліджень і розробок та в ринковому освоєнні інновацій. Переважна частина ресурсів на проведення наукових досліджень концентрується у невеликій кількості компаній, які здатні реалізовувати масштабні дорогі проєкти, залучати іноземні компанії, фінансувати розробку одразу декількох альтернативних нововведень, поєднувати вчених і фахівців різних наукових дисциплін для багатоцільових проєктів.

Після здобуття Україною незалежності внаслідок проведеної приватизації відбулося руйнування окремих виробничо-технологічних комплексів, розірвання коопераційних зв'язків між підприємствами, що призвело до звуження можливостей випуску кінцевої продукції в Україні. З'явилася велика кількість дрібних неефективних підприємницьких структур, які внаслідок відчуження від основних засобів виробництва не здатні випускати конкурентоспроможну, високотехнологічну продукцію та впроваджувати НДДКР¹⁰⁰⁹. Новою перешкодою для нарощування експорту вітчизняної високотехнологічної продукції стала війна, що розпочалась у 2014 р., адже такі високотехнологічні галузі економіки України, як авіа- та ракетобудування, атомна енергетика, були орієнтовані на експорт до Російської Федерації. Ці ринки збуту в останні роки були частково втрачені. Натомість географічна структура українського експорту змінилась у бік переважання країн ЄС, що водночас сприяло скороченню високотехнологічного експорту та нарощуванню експорту сировини і товарів низького ступеня обробки до західних країн¹⁰¹⁰.

¹⁰⁰⁸ Сіденко В.Р. Глобальні структурні трансформації та тренди економіки України. Частина 1: Ключові тренди структурних змін у світовій економіці та в Україні. *Економіка і прогнозування*. 2018. № 1. С. 39. URL: http://eip.org.ua/docs/EP_18_1_37_uk.pdf

¹⁰⁰⁹ Збітнєв Ю.І., Сенченко М.І. Біла книга України або Вашингтонський консенсус в дії. Наслідки економічних реформ 1991–2001 років. Київ: Видавничий дім «Княгиня Ольга», 2003. 250 с.

¹⁰¹⁰ Дугінець Г. Трансформація зовнішньоторговельних потоків України у контексті реалізації асоціації з ЄС. *Журнал європейської економіки*. 2017. Т. 16. № 3(62). С. 328.

У більшості розвинених країн світу основна частка нових технологічних розробок фінансується приватними компаніями, а найменша – ВНЗ та державними установами. Головним джерелом фінансування у цих країнах є корпорації (72,4% – в Японії і Південній Кореї, 70,2 – у Фінляндії, 68,2% – у США)¹⁰¹¹. Корпораціям, завдяки наявному організаційному, фінансовому, виробничому та ресурсному потенціалу, належить провідна роль у реалізації програм інноваційного розвитку через здійснення великомасштабних міжнародних проєктів, створення спільних підприємств із виробництва продукції, розвиток трансферу високих технологій. Домінантні економічні позиції корпорацій у розвиненій ринковій економіці створюють умови для формування потужних виробничо-господарських комплексів, що становлять основу інноваційного розвитку та модернізації економіки.

На відміну від промислово розвинених країн, проведення НДДКР більшістю компаній в Україні не розглядається як необхідна умова успішного функціонування в ринковому середовищі. Ознакою національного наукового сектора є погіршення механізму взаємодії промислових підприємств із науководослідними організаціями та ліквідація власних науково-дослідних і конструкторських підрозділів. Для забезпечення конкурентоспроможності економіки України та економічного зростання необхідним є створення потужних національних корпорацій на базі технологій п'ятого та шостого технологічного укладів та відповідних їм галузей – електронної промисловості, обчислювальної, волоконно-оптичної техніки, програмного забезпечення, телекомунікацій, роботобудування, інформаційних послуг, біотехнологій.

Важливою ознакою структурних змін в останні десятиліття стало зменшення ролі індустріального сектора та *випереджаючий розвиток третинного сектора – сфери послуг*, що стало характерною ознакою становлення постіндустріальної економіки. Економіка України теж слідувала цій тенденції, втім причини переважання сфери послуг в Україні відрізнялися від чинників цього явища у провідних країнах світу. Так, якщо в розвинених країнах розвиток інформаційно-комунікаційних технологій уможлиблював зростання третинного сектора, то в Україні збільшення частки сектора послуг у структурі ВВП пояснюється швидкою деіндустріалізацією під впливом втрати конкурентоспроможності у відкритій економіці.

¹⁰¹¹ Стратегічні виклики XXI століття суспільству та економіці України: Т. 2: Інноваційно-технологічний розвиток економіки / за ред. акад. НАН України В.М. Гейця, акад. НАН України В.П. Семиноженка, чл.-кор. НАН України Б.Є. Кваснюка. Київ: Фенікс, 2007. С. 384.

Наприкінці 2000-х років розпочався новий етап глобальних структурних змін. Його змістом є синергетичне поєднання тенденцій, які оприявнилися впродовж останніх 30–50 років, а саме: глобальної корпоратизації; інформатизації та цифровізації економіки та всіх сфер життя суспільства; постіндустріалізму, що виражається у випереджаючому зростанні сфери послуг; концентрації науково-технічного потенціалу в окремих країнах і регіонах світу; зростаючої нерівномірності та диспропорційності розвитку світової економіки. Як наголошує В. Сіденко, «західний світ стає ареною фундаментальних трансформаційних процесів, які, по суті, ведуть до зміни його природи, спонтанно породжуючи суспільні форми, що виходять за межі вузьких рамок звичної приватно-капіталістичної економіки, – форми забезпечення сталого розвитку на основі коеволюції суспільства та природи, мережеву економіку та мережеві спільноти, побудовані на далекосяжній інформатизації, «економіку спільної участі» (sharing economy), що ґрунтується на спільному (кооперативному) споживанні певних товарів і послуг, віртуальні корпорації та дистанційну зайнятість, формування нової соціальної структури з виходом на авансцену т. зв. креативного класу»¹⁰¹².

Таким чином, історико-економічний аналіз структурної динаміки економіки України в контексті змін світового господарства дає змогу визначити чинники, що обумовили форми участі та місце українських виробників у міжнародних ланцюгах доданої вартості. Руйнування виробничо-технологічних комплексів та розірвання коопераційних зв'язків між підприємствами, що раніше були інтегровані в межах СРСР, призвели до зникнення великих інноваційно активних підприємств. Крім того, продовжилася тенденція до посилення структурних диспропорцій із переважанням сировинних галузей. Водночас Україна прагнула та продовжує рухатись у напрямі інтегрування в економічне середовище, де вже відбулися потужні глобалізаційні процеси з урахуванням інтересів учасників міжнародного виробництва та торгівлі. Однак інтенсифікація науково-технічного прогресу поглиблює технологічне відставання економіки України з незбалансованою структурою та послаблює її конкурентні позиції на світових ринках. За таких умов залучення вітчизняних виробників до міжнародних ланцюгів доданої вартості відбувається переважно на первинній ланці – забезпечення виробничою сировиною та продукцією з низькою часткою доданої вартості.

¹⁰¹² Сіденко В. Методологічні засади аналізу глобальних кризових процесів. *Економічна теорія*. 2016, № 2. С. 90–91. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecte_2016_2_8

Розділ 27. РОЗВИТОК НОВИХ ФОРМ УЧАСТІ УКРАЇНИ В МІЖНАРОДНИХ РИНКАХ ПРАЦІ ТА КАПІТАЛУ

Сучасний етап суспільного розвитку характеризується безпрецедентними темпами цифрової глобалізації. Ключові ресурси інноваційної економіки – інформація, технологія, людський, соціальний та фінансовий капітал – стають високомобільними. Змінюється характер економічної взаємодії, можливості отримання доступу до послуг та інформації тощо.

Завдяки експонентному розвитку технологій відкриваються нові можливості для залучення в економічний кругообіг раніше незадіяних ресурсів. Ще в умовах глобальної рецесії внаслідок світової кризи 2008–2009 рр. була підірвана суспільна довіра до традиційних фінансових та державних інститутів, що зумовило трансформацію системи цінностей економічних агентів та спричинило пошук нових форм економічної взаємодії. Унаслідок цього з'явилися нетрадиційні практики залучення та використання факторів виробництва, що отримало назву шерінгової економіки (від англ. *sharing* – обмін). Остання ґрунтується на принципах консолідації та спільного використання раніше незадіяних ресурсів (трудових, інтелектуальних, фінансових та ін.), рівноправності учасників мереж, колективного фінансування бізнес-проектів тощо. Унаслідок цього відбуваються динамічні системні зміни у світовій економіці: змінюються бізнес-моделі в підприємницькій практиці, з'являються значні конкурентні переваги у країн, які успішно адаптуються до нових умов.

Поєднання проривних технологій і соціальних інновацій в умовах шерінгової економіки обумовило появу в міжнародній практиці інноваційних підприємств нового типу. Їхня особливість, порівняно з вертикально інтегрованими компаніями, полягає у здатності до стрімкого зростання через залучення та використання соціального капіталу. Застосування соціальних інновацій дозволяє вибудовувати бізнес, задіявши безкоштовні ресурси, надані користувачами. Це забезпечує високу гнучкість, швидкість, маневреність, адаптивність такої бізнес-моделі, що підтверджено аналізом рейтингів інноваційних компаній Bloomberg, Fortune 500, The Boston Consulting Group, Forbes¹⁰¹³. На відміну від компаній традиційного типу, інноваційні організації розвиваються в умовах надлишку, а не дефіциту більшості ре-

¹⁰¹³ Єлісєєва Л.В. Сучасні тенденції розвитку інноваційних форм підприємництва у міжнародній практиці. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2017. Вип. 50. С. С. 338–350. URL: <https://doi.org/10.15407/ingedu2017.50.338>

сурсів. Вони використовують мінімальні обсяги активів, організаційних структур, наймають незначну кількість співробітників, орендують активи тощо. В основу такого бізнесу покладена модель двостороннього ринку, платформна модель та пірінгові мережі (від англ. *peer-to-peer*: рівний – рівному, тобто на засадах рівноправності учасників, які взаємодіють між собою без посередництва інших агентів), що дозволяють забезпечити вигідну та зручну взаємодію між продавцями і споживачами, створити відкриту інфраструктуру для її учасників та визначити правила кооперування¹⁰¹⁴.

До економічних наслідків функціонування таких інноваційних компаній належать скорочення трансформаційних і трансакційних витрат, розвиток нетрадиційних форм зайнятості, створення нових можливостей для збільшення доходів населення, ефективнішого використання власного часу, отримання дешевших і якісніших послуг, часткове збільшення податкових надходжень та формування організованих ринків. Негативні мережеві ефекти розвитку таких компаній можуть виявитися у занепаді конкуруючих фірм лінійної організації та руйнуванні традиційних галузей, підвищенні рівня структурного безробіття, збільшенні неформального сектора економіки. Поява та поширення таких компаній вимагає зміни державного регулювання бізнесу, завдання якого полягатиме не в обмеженні доступу до платформ чи регулюванні ціноутворення, а в контролі за прозорістю діяльності та дієвістю механізмів захисту учасників угоди, особливо, коли така інноваційна підприємницька діяльність має міжнародний характер.

Сучасний світ часто описується терміном VUCA (*Volatility* – волатильний, мінливий; *Uncertainty* – невизначений; *Complexity* – складний; *Ambiguity* – аморфний, неоднозначний). Він характеризується поглибленням глобалізації, зростанням ресурсної взаємозалежності країн, а також появою нових форм економічної співпраці. Серед них – розвиток міжнародних стартапів, до яких долучаються й українці. Більшість із них реалізується у сфері інформаційних технологій (ІТ). До основних чинників, що зумовили підвищення рівня участі українського населення у розробці стартапів, належать значні зрушення у сфері технологій, неефективність національного ринку праці та ціннісні зміни, що супроводжуються поступовою відмовою від норм патерналізму на користь особистої відповідальності. Наші співвітчизники є цінними для світу завдяки гнучкості, креативності мислення та озброєності математичними й технологічними знаннями. Залежно від характеру залучення вони беруть участь у міжнародних стартапах як їх співвласники чи наймані працівники.

¹⁰¹⁴ Паркер Дж. Революція платформ. Москва: Манн, Иванов и Фербер, 2017. С. 21.

Залучення українців до міжнародних стартапів за грантовою системою часто передбачає їхнє тимчасове працевлаштування, після чого грантоотримувач має повернутися в Україну. Тож участь українців у міжнародних стартапах, як правило, не вимагає еміграції. Такі тенденції відповідають і сучасним настроям молоді. Лише 7% повнолітніх українців у ході національного опитування 2018 р. мали намір з України емігрувати. Для порівняння, в більшості держав Південно-Східної Європи бажаючих емігрувати значно більше.

Нові можливості для інтеграції людського потенціалу в світовий економічний простір відкриваються насамперед завдяки стрімкій інформатизації та віртуалізації економіки. В економіці України відповідні зрушення пов'язані насамперед зі стрімким поширенням Інтернету, смартфонів, соціальних мереж тощо. Це дозволило українцям отримати доступ до значного масиву нової інформації, якісних освітніх послуг; можливість налагоджувати зв'язки з іншими людьми, незалежно від географічної локації та мови спілкування; досвід участі в інтернет-торгівлі та соціально-економічній взаємодії у рамках віртуальних спільнот тощо. На відміну від багатьох країн Заходу, стрімке зростання інтернет-аудиторії в Україні відбулося лише в 2011–2012 рр. та після 2014 р. Станом на кінець 2018 р. уже 64% дорослого населення вільно користувалися Інтернетом, причому темпи його поширення виявилися стрімкішими, ніж прогнозували експерти. Водночас з 2014 р. спостерігається стрибкоподібне зростання використання Всесвітньої мережі усіма віковими групами. Активне поширення Інтернету та смарт-технологій в Україні розпочалося після глобальної економічної кризи 2008–2009 рр.¹⁰¹⁵. Графічне представлення динаміки поширення Інтернету в Україні має чітку висхідну траєкторію (рис. 3.11).

На сучасному етапі суспільного розвитку рівень проникнення Інтернету в Україні вже становить 71%¹⁰¹⁶ та продовжує зростати через т. зв. «смартфонізацію» населення. Лише в 2019 р. цей показник підвищився на 8% порівняно з попереднім роком. Крім того, для України характерна відносно невисока вартість користування Інтернетом. Станом на початок 2020 р. вона становила близько 6 дол. США на місяць¹⁰¹⁷, що значно нижче, ніж в

¹⁰¹⁵ Єлісєєва Л.В. Роль соціального капіталу в економічному розвитку: монографія / НАН України, ДУ «Інс-т екон. та прогноз. НАН України». Київ, 2019. С. 208–230.

¹⁰¹⁶ Дослідження інтернет-аудиторії / Ukrainian Internet Association. URL: <https://inau.ua/proekty/doslidzhennya-internet-audytorii>

¹⁰¹⁷ Сравнение цен на интернет в мире / Picodi. URL: <https://www.picodi.com/ru/mozhno-desheвле/sravnenie-tsen-na-internet-v-mire>

інших країнах: у Туреччині (30,09 дол. США), Чехії (23,57 дол. США), Словаччині (20,45 дол. США), Болгарії (13,88 дол. США), Білорусі (12,96 дол. США), Угорщині (10,32 дол. США), Молдові (9,66 дол. США) та ін.

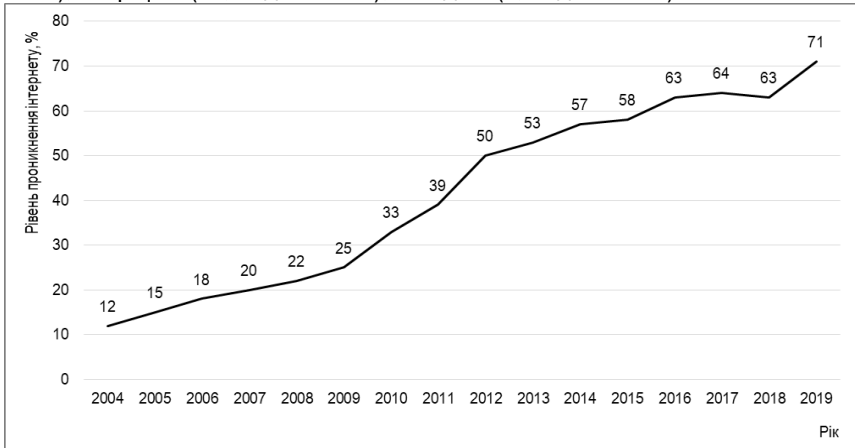

Рис. 3.11. Динаміка проникнення Інтернету в Україні

Джерело: складено за даними Інтернет-асоціації України.

На сьогодні майже вся молодь активно послуговується Інтернетом та мобільними застосунками. Суттєвий прорив у користуванні новітніми інформаційними технологіями також характерний для економічних агентів віком 30–60 років, що генерує нові можливості для цифрової зайнятості та закладає підвалини для зміни місця України на міжнародному ринку праці. Крім того, упродовж останніх трьох років майже третина українців займалася пошуком роботи. Найбільш економічно вразливою у цій суспільній групі виявилася молодь до 30 років. Відповідно до щорічного дослідження Європейської бізнес-асоціації, понад половина працевлаштованих українців незадоволені своєю роботою¹⁰¹⁸ та обсягом реального доходу (це підтверджується високим рівнем трудової еміграції українців за кордон). За даними R&B Group, кожен десятий українець працює на додатковій роботі¹⁰¹⁹. Загалом поширення інформаційних технологій підштовхує українців до використання можливостей цифрової зайнятості як альтернативної форми працевлаштування та можливостей отримання доходу.

¹⁰¹⁸ Україна: барометр щастя 2019 / Європейська бізнес-асоціація. URL: <https://eba.com.ua/wp-content/uploads/2019/06/UKR-Barometer-2019.pdf>

¹⁰¹⁹ В Украине работают менее двух третих украинцев / R&B Group. 7–16 сентября 2019 г. URL: <http://rb.com.ua/>

Цифрова зайнятість активно розвивається в багатьох країнах Європи. Серед них лідери – Естонія, Люксембург, Фінляндія, Швеція. В Україні теж відбувається стрімке поширення цифрової зайнятості та збільшення обсягу інтернет-послуг, які надаються за кордон. У зв'язку з цим новими формами участі України на міжнародному ринку праці стають фріланс та аутсорсинг.

Фріланс (з англ. *freelancer* – «вільний спис») – це форма цифрової зайнятості, що передбачає самозайнятість економічних агентів в інтернет-середовищі та через їх тимчасове залучення до виробничої діяльності дозволяє оптимізувати економічні процеси підприємницьких структур. Перевагами такої форми працевлаштування є гнучкі графік роботи, оплата праці та формальна незалежність від роботодавця тощо. Водночас використання фрілансу дає компаніям можливість оптимізувати структуру своїх витрат та штат працівників тощо. До його недоліків, як правило, належать соціальна незахищеність фрілансерів, відсутність постійного джерела доходу, додаткові витрати на облаштування робочого місця; для компаній – ризик невчасного виконання проєкту, проблеми інституціоналізації таких відносин тощо. В умовах шерінгової економіки фрілансери часто об'єднуються у мережі з метою спрощення пошуку клієнтів та диверсифікації проєктів, до яких вони можуть долучитися. Такі суб'єкти господарювання мають більш гнучку модель економічної поведінки, ніж традиційні фірми, а тому їх роль на міжнародному та національному ринках праці поступово зростає.

Український ринок фрілансу почав динамічно розвиватися з 2006 р. Українці працюють на зарубіжних та національних фріланс-майданчиках. Серед національних найбільш відомими є *Freelancehunt.com*, *Weblancer.net*, *Freelance.ua*, *Kabanchik.ua*, *Proffstore*; російських – *Freelance.ru*, *FL.ru*, *Kwork.ru*; американських і європейських – *Fiverr*, *Upwork*, *Freelancer.com*, *EnvatoStudio*, *PeoplePerHour*, *Toptal*, *Guru.com*, *Design?Crowd*, *Nexxt*, *DesignContest*, *TaskRabbit*, *crowdSPRING*, *Hireable.com*, *WriterAccess*, *99Designs*, *Catalant*, *Designhill*, *Skyword*, *Bark*, *Gigster* та ін.¹⁰²⁰ Як бачимо, кількість іноземних майданчиків для фрілансу значно більша, ніж в Україні. Крім того, вони пропонують більший вибір проєктів та вищу винагороду, тому українські фахівці частіше працюють за кордоном, ніж на аналогічних українських платформах. Новачки на ринку фрілансу, як пра-

¹⁰²⁰ Єлісеєва Л.В. Роль українського фрілансу на міжнародному та національному ринках праці. *Universum View 17. Economics and Management*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (30 березня 2019 р., Київ). Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2019. С. 197–201.

вило, розпочинають свою діяльність на українських і російських фріланс-біржах через відсутність мовного бар'єра та бажання отримати досвід і вдосконалити вміння та навички, необхідні для конкуренції на зарубіжних платформах. За даними компанії Payoneer, що володіє однією з найпоширеніших платіжних систем серед фрілансерів, найбільш перспективні ринки віддаленої роботи знаходяться саме в Західній Європі та США¹⁰²¹. Упродовж 2018 р. у глобальному вимірі на європейських клієнтів працювала половина, на північноамериканському – дві третини усіх фрілансерів світу.

Упродовж останніх років український фріланс демонструє позитивну динаміку в розрізі зміни сукупного доходу виконавців, кількості запропонованих і виконаних проєктів, залучених до їх реалізації осіб тощо. Протягом 2006–2011 рр. фрілансери з України отримали 38 млн дол. США, тоді як у 2012 р. – 32, 2013 р. – 50, 2014 р. – 61, 2015 р. – 55, 2016 р. – 65 млн дол. США¹⁰²². Загалом упродовж 2012–2017 рр. фрілансери отримали 262 млн дол. США¹⁰²³. У 2018 р., за показниками сукупного доходу від фрілансу, Україна посіла перше місце в Європі та четверте у світі, поступившись лише Індії, США та Філіппінам. За прогнозами управлінців всесвітньої відомої фріланс-біржі Upwork (попередня назва – Elance-oDesk), що об'єднує близько 14 млн роботодавців та фрілансерів з усього світу, до 2025 р. у фріланс перейде понад половина усього економічно активного населення України¹⁰²⁴. Наразі цьому також сприяє поширення пандемії COVID-2019, оскільки чимало працівників почали активно шукати роботу в інтернет-середовищі.

Частка фрілансерів у структурі робочої сили в Україні постійно зростає. За даними української біржі Freelancehunt, якщо в 2014 р. виконавців з України тут працювало 60 тис., 2015 р. – 110 тис., у березні 2016 р. – 125 тис., то в 2017 р. на цій платформі уже було зареєстровано 220 тис., а в 2018 р. – 320 тис. осіб¹⁰²⁵. Обсяг їхнього доходу зріс утричі. Переломним для розвитку українського фрілансу став 2016 р. Унаслідок ухвалення Закону України про внесення змін до законодавчих актів України щодо усунення адміністративних бар'єрів для експорту послуг (№ 4496) був спрощений процес легалізації фрілансу. Це сприяло збільшенню економічної активності українських фрілан-

¹⁰²¹ Payoneer. URL: <https://www.payoneer.com/ru/>

¹⁰²² Исследование доходов фрилансеров 2018 / Payoneer. URL: <https://explore.payoneer.com/ru/freelancer-income-survey-2018/>

¹⁰²³ Payoneer. URL: <https://www.payoneer.com/ru/>

¹⁰²⁴ Upwork. URL: <https://www.upwork.com/>

¹⁰²⁵ Freelancehunt. URL: <https://freelancehunt.com>

сервіс за кордоном. У 2014 р. на Upwork було зареєстровано 31 тис. нових фрілансерів з України. Практично така ж цифра була досягнута вже у першому півріччі 2015 р. і в наступному році потросна¹⁰²⁶, що свідчить про стрімке зростання частки українського фрілансу на глобальному ринку праці. Проте на сьогодні в Україні чисельність фрілансерів значно менша, ніж за кордоном. Наприклад, за результатами опитування дослідницької компанії Edelman Berland, третину економічно активного населення США становили фрілансери (за даними Forbes – майже 54 млн американців)¹⁰²⁷. В Україні їхня частка значно менша, проте вона динамічно змінюється.

Найвища регіональна активність притаманна фрілансерам – мешканцям столиці та обласних центрів України, а саме: Дніпра, Запоріжжя, Києва, Львова, Одеси, Харкова та ін. Значна частка серед них – молодь та особи до п'ятдесяти років. Зазначимо, що й за кордоном на ринку фрілансу працює переважно молодь та особи віком до 50 років, проте для США характерна достатньо висока частка (понад третина) фрілансерів старшого віку, які, як правило, отримують значно вищий дохід, ніж їхні молоді конкуренти. Найбільш поширеними замовленнями серед українських фрілансерів на світових фріланс-майданчиках стала розробка мобільних застосунків, створення сайтів, значно менше – послуги копірайтерів, переклад, продажі та маркетинг, інженерія тощо. За даними української фріланс-біржі Freelancehunt, на їхній платформі найбільше фахівців пропонує свої послуги у сфері дизайну (25%), копірайтингу (23%), послуг (22%), програмування (22%), просування (6%), аудіо-, відеообробки (5%)¹⁰²⁸. Із них найбільш оплачуваною сферою діяльності є програмування. На сучасному етапі до переліку навичок і технологій, які користуються найбільшим попитом замовників на світових фріланс-майданчиках, входять PHP, JavaScript, HTML5, Android, IOS Python, Rubi-on-Rails, AngularJS тощо. Водночас з'являються нові професії: адміністратор соціальних мереж, web-аналітик, візуалізатор, креативний дизайнер тощо.

За даними Upwork, незалежні фахівці з усього світу на умовах фрілансу заробляють близько 1 трлн дол. США за рік¹⁰²⁹. За останні п'ять років

¹⁰²⁶ Upwork. URL: <https://www.upwork.com/>

¹⁰²⁷ Younger J. The last five years of freelancing in America: What's changed? *Forbes*. 2019. URL: <https://www.forbes.com/sites/jonyounger/2019/12/22/the-last-five-years-of-freelancing-in-america-whats-changed/?sh=2cfbd93c3f3c>

¹⁰²⁸ Freelancehunt. URL: <https://freelancehunt.com/>

¹⁰²⁹ Upwork. URL: <https://www.upwork.com/>

заробіток фрілансерів з України також подвоївся завдяки високій якості послуг і підвищенню рівня навичок. Співвідношення оплати праці фрілансерів у світі та в Україні відображено на рис. 3.12.

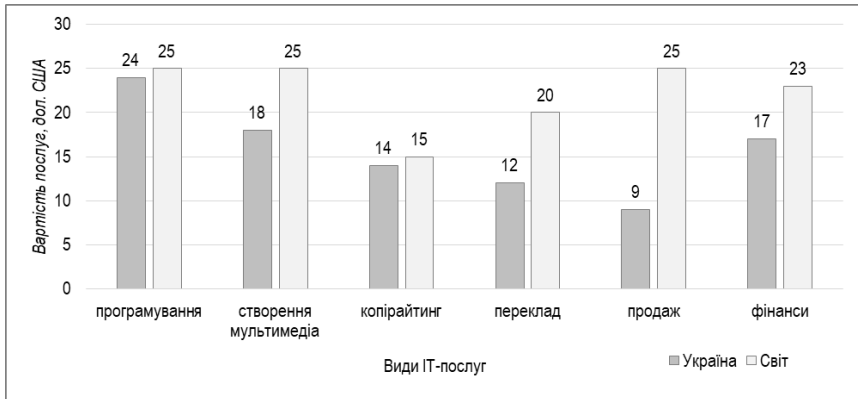

Рис. 3.12. Погодинні ставки оплати праці фрілансерів в Україні та світі
Джерело: побудовано за даними Payoneer.

На світових фріланс-біржах найвище оцінюють послуги юристів, дизайнерів, контент-менеджерів, маркетологів. Понад половина фрілансерів, у тому числі з України, працюють не менше 30 годин на тиждень. Свої замовлення фрілансери знаходять не лише за допомогою міжнародних чи вітчизняних фріланс-платформ, а й через соціальні мережі – насамперед Facebook та LinkedIn.

До недавнього часу українські фрілансери були більш орієнтовані на український та російський ринки праці. Це було зумовлено низкою чинників, серед яких – недостатній рівень знання англійської мови та широке розповсюдження використання російських платіжних систем Web Money та Yandex.Деньги. Проте після заборони їх використання відбулася переорієнтація українського фрілансу на західний ринок. Крім того, у 2019 р. Україна увійшла до переліку країн із середнім рівнем знань англійської мови¹⁰³⁰, що підтверджує поступове зниження для українських фахівців мовного бар'єру на міжнародному ринку праці.

Наразі наші співвітчизники найчастіше виконують проекти замовників із США та Західної Європи. Україна приваблює зарубіжних замовників великою кількістю кваліфікованих працівників та їхнім високим рівнем технічної

¹⁰³⁰ EF English Proficiency Index / EF. URL: <https://www.ef.com/wwen/epi/regions/europe/ukraine/>

підготовки. У 2017–2018 рр. за показником якості математичної та природничої освіти в Індексі глобальної конкурентоспроможності Україна посіла 27-ме місце серед 137 країн світу¹⁰³¹. Про цінність українських фрілансерів свідчить і той факт, що в 2015 р. було відкрито регіональне представництво Upwork в Україні. Одним із його завдань стало розширення механізмів та масштабів залучення українців до розробки ІТ-проєктів, представлених на їх платформі. Крім того, регіональний менеджер Upwork оголосив наміри організації щодо створення закритої групи висококваліфікованих ІТ-розробників для виконання найбільших іноземних замовлень вартістю не менше 5 тис. дол. США¹⁰³².

В умовах поширення пандемії розвиток фрілансу стає глобальним трендом і наразі в Україні спостерігається пришвидшення темпів його розвитку. Так, лише у І кв. 2020 р. обсяги трансакцій та кількості послуг українських фрілансерів на зарубіжних майданчиках зросли на 27% порівняно з попереднім роком¹⁰³³. Наразі Україна продовжує входити до топ-5 країн за рівнем доходів фрілансерів, що позитивно впливає на імідж України на міжнародному ринку праці.

Важливе значення у зміні позиції України на світовому ринку праці має також розвиток вітчизняного аутсорсингу. Аутсорсинг (з англ. *outsourcing* – «використання зовнішнього ресурсу») – це форма цифрової зайнятості, що виникає під час передачі підприємствами окремих бізнес-процесів зовнішнім спеціалізованим компаніям. У широкому трактуванні аутсорсинг включає також і фріланс. Проте традиційно під аутсорсингом розуміють тимчасову кооперацію незалежних компаній, коли працівники однієї з них виконують частину функцій іншої за допомогою застосування інформаційних технологій.

Український ринок ІТ-аутсорсингу є одним із найбільш динамічних у Центрально-Східній Європі через наявність великої кількості кваліфікованих спеціалістів та відносно низькі ставки заробітної плати. За даними глобального рейтингу аутсорсингової привабливості країн, який із 2004 р. щодва роки формується міжнародною компанією А.Т. Kearney, у 2018 р. Україна стала третьою країною із найвищими темпами зростання такого виду

¹⁰³¹ The Global Competitiveness Report 2017–2018 / World Economic Forum. URL: <http://www3.weforum.org/docs/GCR2017-2018/05FullReport/TheGlobalCompetitivenessReport2017%E2%80%932018.pdf>

¹⁰³² Upwork. URL: <https://www.upwork.com/>

¹⁰³³ Цифрова економіка: тренди, ризики та соціальні детермінанти / Центр Разумкова. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2020_digitalization.pdf

зайнятості, що дозволило їй стрімко піднятися у цьому рейтингу на 17 позицій¹⁰³⁴. Аутсорсинговий потенціал кожної з країн оцінюється за чотирма показниками: фінансовою привабливістю (через аналіз ставок оподаткування, регуляторної політики країни, витрат на використання інфраструктури), кваліфікованістю та доступністю залучення працівників на ринку праці, наявністю сприятливого бізнес- та цифрового середовища для ведення аутсорсингових операцій. Якщо в 2018 р. у цьому рейтингу Україна посіла 24-те, то в 2019 р. – 20-те місце¹⁰³⁵.

Згідно з доповіддю міжнародної організації GSA, 70% опитаних найбільших фірм у світовій економіці планують широко використовувати аутсорсинг, а для 30% він уже є основним джерелом людських ресурсів, залучених у виробництво¹⁰³⁶. Аналітики Technavio прогнозують, що до 2022 р. вартість аутсорсингових контрактів становитиме близько 400 млрд дол. США¹⁰³⁷. У цьому контексті розвиток аутсорсингу є перспективним напрямом у структурі міжнародної зайнятості. Розрізняють різні моделі аутсорсингу: горизонтальну (американську), пірамідальну (японську), змішану. На відміну від горизонтальної моделі, за якої використовується велика кількість виконавців, пірамідальна передбачає більш тривалу співпрацю з виконавцями та можливість створення галузевих і міжгалузевих кластерів. На практиці в Україні спостерігається поєднання пірамідальної та горизонтальної моделей.

Після глобальної рецесії світовий ринок аутсорсингу розвивався нерівномірно. У 2010 р. він оцінювався у 93,1 млрд дол. США, 2011 р. – 95, 2012 р. – 99,1, 2013 р. – 82,9, 2014 р. – 104,6, 2015 р. – 88,9, 2016 р. – 76,9, 2017 р. – 88,9. Це пояснюється тимчасовим залученням фахівців для виконання проєктних робіт (43% виробничих підприємств залучають зовнішніх працівників не на постійній основі); збільшенням попиту на аутсорсинг у кризові періоди; наявністю великої кількості маленьких аутсорсингових компаній; залученням фахівців із інших країн завдяки еміграції тощо. Проте, відповідно до звітів Світового банку, очікується, що ринок аутсорсингу зростатиме приблизно на 6–10% щороку. Основними драйверами збільшення такого сегмента міжнародного ринку праці й надалі перебуватимуть розвиток штучного інтелекту та хмарних сервісів – інноваційних мережеских пос-

¹⁰³⁴ Global Services Location Index / A.T.Kearney. URL: <https://www.kenarney.com/digital-transformation/gslil/2019-full-report>

¹⁰³⁵ Там само.

¹⁰³⁶ European Global Navigation Satellite Systems Agency. URL: <https://www.gsa.europa.eu/>

¹⁰³⁷ Technavio. URL: <https://www.technavio.com/>

Частина III. Україна в сучасній системі міжнародних економічних відносин

луг, що за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій дозволяють розширити технічні, а, відповідно, й виробничі ресурси користувачів. Це створює значні можливості для віддаленої роботи та залучення сторонніх підрядників, підключення їх до єдиної системи з можливістю контролювати та координувати виробничі процеси тощо.

Наразі в Україні, як і за кордоном, спостерігається еволюція аутсорсингу, коли найм окремих працівників на контрактній основі витісняється аутсорсингом сервісної підтримки та бізнес-процесів. Їх особливість полягає в тому, що фірма-замовник укладає контракт не з однією особою, а з компанією, що надає цілий спектр послуг. За даними міжнародної асоціації IAOP, до найкращих аутсорсингових компаній світу 2018 р. увійшли 18 фірм з офісами в Україні. Зокрема до топ-100 The 2018 Global Outsourcing серед національних роботодавців потрапили SoftServe, Ciklum, Infopulse, ELEKS, Sigma Software, Intellias, Miratech, N-iX, Innovecs, AMC Bridge, Softengi, Program-Ace та ін. Їхні офіси розташовані в Києві, Львові, Харкові; чисельність персоналу становить 1000–3000 працівників. Як бачимо, аутсорсингові центри локалізуються у великих містах і є, зазвичай, невеликими компаніями.

У глобальному вимірі найбільшими замовниками аутсорсингу є США, Японія та ЄС. Українські виконавці переважно співпрацюють із бізнесом США, євросони та Ізраїлю. Найбільшу частку в структурі українського аутсорсингу займає експорт ІТ-послуг. Динаміка зміни частки ІТ-послуг в експорті демонструє стійке зростання (рис. 3.13).

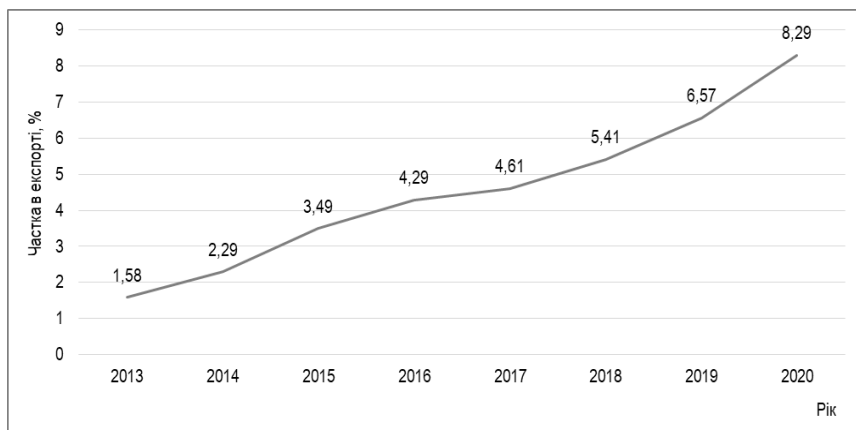

Рис. 3.13. Динаміка зміни частки ІТ-послуг в експорті

Джерело: побудовано за даними Національного банку України.

Загалом 90% усіх ІТ-послуг Україна надає на умовах аутсорсингу іншим державам. За темпами зростання цього сегменту в світі Україна поступилася тільки Індії. Національний дохід від такого виду економічної діяльності оцінюється приблизно в 2,5 млрд дол. США щорічно¹⁰³⁸. За даними компанії Accenture, саме такий напрям аутсорсингу є найбільш перспективним у глобальній економіці. На думку Global Sourcing Association, до 2025 р. і надалі зростатиме попит на послуги експертів з автоматизації, технічних архітекторів, дизайнерів тощо¹⁰³⁹. Очікується, що в наступному десятилітті 80% усіх робочих місць вимагатимуть навичок STEM (наука, технологія, інженерія та математика). У цьому Україна має значні конкурентні переваги.

Розвиток нових форм участі України у міжнародному ринку праці генерує й значні соціально-економічні ефекти в національній економіці. По-перше, поширення фрілансу та аутсорсингу сприяє зростанню обсягів експорту ІТ-послуг, ВВП, ВНД та наповненню Державного бюджету. Так, за даними Державної служби статистики України, у 2019 р. експорт ІТ-послуг зріс на 15% порівняно з попереднім роком і становив близько 2 млрд дол. США¹⁰⁴⁰, а в 2020 р., попри скорочення загального обсягу експорту України, він уперше перевищив позначку в 5 млрд дол. США¹⁰⁴¹. По-друге, це сприяє зниженню рівня безробіття та підвищенню доходів населення, що має позитивний вплив на обсяги споживання та інвестування в національній економіці. По-третє, розвиток фрілансу та аутсорсингу обумовлює збільшення кількості підприємців та поширення соціальних норм відповідальної економічної поведінки тощо. По-четверте, зменшує втечу людського капіталу та еміграцію молоді за кордон, що є стратегічно важливим із позицій забезпечення стабільності пенсійної системи та розвитку громадського контролю за органами державної влади тощо.

Таким чином, в умовах поширення інформаційно-мережевої економіки розвиток фрілансу та аутсорсингу є закономірним і неминучим процесом. В умовах цифрової глобалізації відкриваються нові можливості для працев-

¹⁰³⁸ Зовнішня торгівля України послугами у 2019 році / Державна служба статистики України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/express/expr2020/02/16.pdf?fbclid=IwAR38B6V8aXkgkliZx_ip-S8M63nVE0jLb-XbjtYaup672NyrzbGJQ4jObiQ

¹⁰³⁹ Global Sourcing Association. URL: <https://www.gsa-uk.com/>

¹⁰⁴⁰ Зовнішня торгівля України послугами у 2019 році / Державна служба статистики України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/express/expr2020/02/16.pdf?fbclid=IwAR38B6V8aXkgkliZx_ip-S8M63nVE0jLb-XbjtYaup672NyrzbGJQ4jObiQ

¹⁰⁴¹ Статистика зовнішнього сектору України / Національний банк України. URL: <https://bank.gov.ua/ua/statistic/sector-external/data-sector-external#1>

лаштування, унаслідок чого формується сучасна трудова етика, зростає значення soft skills (т. зв. «гнучких навичок» – комплексу неспеціалізованих, позапрофесійних навичок, що забезпечують успішну участь у робочому процесі та високу ефективність працівника), які були недооціненими впродовж останніх кількох років, відбувається відхід від традиційного регулювання трудових відносин тощо. Водночас Україна впевнено формує імідж країни з високим рівнем цифрової зайнятості.

Не менш важливе значення для успішного розвитку національної економіки має зміна ролі України на світовому ринку капіталу та участь у міжнародних валютно-кредитних відносинах. Загалом Україна належить до т. зв. «малих економік», які, як правило, виступають позичальниками на міжнародному ринку капіталу¹⁰⁴². Україна має значну залежність від кредитних коштів МВФ, Світового банку, ЄБРР і пільгових кредитів інших країн. Проте для підвищення рівня конкурентоспроможності національної економіки на глобальному рівні необхідно використовувати насамперед внутрішні ресурси і лише за необхідності вдаватися до зовнішніх позик.

За даними Державної служби статистики України та Міністерства фінансів України, після поширення пандемії лише 10% населення України здійснює заощадження і тільки 1% із них інвестує¹⁰⁴³. Це насамперед пов'язано із зменшенням доходів та збільшенням непередбачуваних витрат економічних агентів під час запровадження локдаунів. Унаслідок цього зменшилася готовність українців здійснювати покупки товарів довгострокового використання та схильність до інвестування. Попри це, за даними різних досліджень, населення України зберігає у готівці від 30 до 86 млрд дол. США¹⁰⁴⁴, що є значно більше за обсяг золотовалютних резервів НБУ (станом на січень 2021 р. вони становили 28 821,04 млн дол. США¹⁰⁴⁵). Ці кошти можуть стати важливим джерелом внутрішнього та зовнішнього інвестування. Підтвердженням цього є і той факт, що у 2020 р., попри зниження реальних доходів населення України, фізичні особи в межах е-ліміту (що передбачає здійснення таких операцій, як інвестування за кордон, розміщення коштів на власних іноземних рахунках, переказ коштів за договором страхування життя, надання позик нерезидентам) перерахували за кордон

¹⁰⁴² Докладніше про це див. розділ 24.

¹⁰⁴³ Тільки 1% українців інвестує свої заощадження. URL: <https://minfin.com.ua/ua/2020/10/15/54057030/>

¹⁰⁴⁴ Коли українці дістануть гроші з-під подушки. URL: <https://minfin.com.ua/ua/2018/08/17/34599764/>

¹⁰⁴⁵ Золотовалютні резерви України. URL: <https://index.minfin.com.ua/finance/assets/>

близько 274 млн євро¹⁰⁴⁶. У 2020 р. українці найчастіше оформлювали дозволи на вивезення валюти для купівлі цінних паперів світових компаній. За даними Приватбанку, на який припало оформлення 77% е-лімітів на переказ коштів за кордон, 66% е-лімітів були призначені для інвестування за кордон. Географічними лідерами такого інвестування є США та Кіпр¹⁰⁴⁷.

Хоча загальна сума інвестування українців за кордон є меншою за середньоденний обсяг торгів на міжбанківському валютному ринку, проте вона значно більша, ніж у попередні роки. Це свідчить про наявні внутрішні ресурси національної економіки для участі у національному й міжнародному у ринках капіталу та готовність українців до інвестування.

Одним із важливих механізмів залучення коштів населення до міжнародного ринку капіталу є краудфандинг (з англ. «crowd» – натовп, «funding» – фінансування) – сучасний інструмент шерінгової економіки, що сприяє розкриттю інноваційного потенціалу національної економіки через колективне фінансування стартапів та розвиток інноваційного підприємництва як форми самозайнятості населення. В Україні краудфандинг є достатньо новим суспільним феноменом. Якщо за кордоном каталізатором розвитку краудфандингу стала криза 2008–2009 рр., то в Україні – події 2014–2016 рр. Поява національних краудфандинг-майданчиків стала можливою через відродження традицій меценатства, поступову відмову від пострадянських звичок патерналізму, надмірної споживацької поведінки та пасивної громадянської позиції тощо. Крім того, очищення банківської системи, значні коливання валютного курсу, політична нестабільність підірвали довіру українців до традиційних фінансових інститутів та стали каталізатором розвитку краудфандингу як модерного фінансового інституту.

Одним із найбільш успішних майданчиків краудфандингу в Україні є biggggidea.com (т. зв. «Big Idea»). Він був створений у 2009 р. для «обміну ідеями між соціально активними людьми. У 2012 р. Big Idea запустив краудфандингову платформу «Спільнокошт», яка стала першим майданчиком колективного фінансування в Україні. На думку засновників платформи, вона спрямована на реалізацію проєктів, які здатні забезпечити системні

¹⁰⁴⁶ Річний е-ліміт на закордонні інвестиції населення і розміщення коштів на іноземних рахунках збільшено до 200 тис. євро / Національний банк України. URL: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/richniy-e-limit-na-zakordonni-investitsiyi-naselennya-i-rozmischennya-koshtiv-na-inozemnih-rahunkah-zbilsheno-do-200-tis-yevro>

¹⁰⁴⁷ У 2020 році українці втричі збільшили інвестиції коштів за кордон – Прибатбанк. *Економічна правда*. 10.02.2021. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2021/02/10/670888/>

зміни в суспільстві та сприяти економічному зростанню національної економіки. На платформі розміщують проекти у сфері охорони здоров'я, освіти, літератури, спорту, музики, науки, професійних подорожей та журналістики. Українці переважно фінансують проведення фестивалів, громадське телебачення, радіо, документальні та медичні проекти, міські інновації. Найбільший успіх мають проекти соціального підприємництва, що формують соціальний капітал суспільства. До найвідоміших проектів «Спільнокошт» належать фінансування Hromadske.tv, Громадського радіо, театрального фестивалю «Документ», Babylon'13, проекту «Квиток до успіху: взаємна допомога» тощо. Основні вектори фінансування – мистецькі некомерційні проекти, освіта, творча співпраця. Загалом український краудфандинг має переважно соціально-культурну спрямованість. Українці часто фінансують проекти, які змінюють культурне середовище. До основних переваг використання краудфандингу в Україні належать мінімальні витрати на створення проекту, мінімальні ризики, потужний PR-трамплін.

Разом із тим українці беруть активну участь на іноземних краудфандинг-майданчиках. Однією з найвідоміших світових краудфандингових платформ є Kickstarter, що була заснована в 2009 р.¹⁰⁴⁸. Найбільшими українськими стартапами, які були профінансовані за допомогою Kickstarter, стали LaMetric (зібрано 369 тис. дол. США), Petcube (251 тис. дол. США), iBlazr (156 тис. дол. США). Зокрема, на початку лютого 2017 р. український стартап Petcube, призначений для дистанційного спілкування з домашніми тваринами, представив два успішні проекти на Kickstarter. В одному випадку засновники зібрали 251,2 тис. дол. США (було заплановано 100 тис. дол. США) від 1 758 інвесторів, у другому – 319,2 тис. дол. США (мета – 200 тис. дол. США) від 2 229 інвесторів. Значна кількість донорів дала змогу стартапу отримати т. зв. «ангельські» інвестиції та потрапити до китайського акселератора NaXlr8r. Про вагомість такого інноваційного проекту свідчить і той факт, що його розробники потрапили до списку 100 людей – творців змін в Європі. Нині відомі ще щонайменше три інноваційні проекти, запропоновані українцями, які отримали визнання на Kickstarter: Jollylook, Senstone, RollSpin.

Водночас існує низка специфічних вимог іноземних краудфандингових платформ, що є перешкодою для інвестування населення України та реалізації національних стартапів на цих майданчиках: 1) наявність рахунку на Amazon Payments; 2) представництво в команді представника зі США або однієї з країн,

¹⁰⁴⁸ Kickstarter.URL: <https://www.kickstarter.com/press?ref=hello>

де офіційно запущена краудфандингова платформа. У такий спосіб українці мають можливість представляти власні стартапи на іноземних майданчиках, долучатися до фінансування чужих проєктів та ставати співінвесторами у рамках краудінвестингу. Так, лише у кризовий 2014 р., коли спад виробництва в національній економіці становив 6%, понад 1 тис. осіб з України профінансували інноваційні проєкти на іноземних краудфандингових платформах вартістю 259 тис. дол. США¹⁰⁴⁹. На підставі цього можемо стверджувати, що проблема довіри та мотивації є ключовими для участі українців на краудфандингових платформах та міжнародному ринку капіталу загалом.

До основних перешкод розвитку краудфандингу в національній економіці належать нерозвиненість інвестиційної культури, інституційні перешкоди для поширення міжнародних платіжних систем, інституційні лакуни щодо організації краудфандингових майданчиків в Україні тощо. Проте, як видно із зазначеного вище, в національній економіці обертаються значні за обсягом, не залучені до фінансового ринку грошові ресурси та поступово зростає інвестиційна активність українців. Це дозволяє стверджувати, що краудфандинг є сучасним інструментом економіки взаємодії та формою інтеграції людського та фінансового потенціалу України у світовий економічний простір. Він сприяє розкриттю інноваційного потенціалу національної економіки через фінансування стартапів та розвиток інноваційного підприємництва. Специфікою краудфандингу в Україні є соціальна спрямованість проєктів, тому його розвиток також сприяє формуванню традицій інвестування, прогресивній зміні цінностей суспільства, появі альтернативи банківському фінансуванню, реалізації соціальних та економічних інновацій, збільшення зайнятості та самозайнятості населення тощо.

Таким чином, поширення інформаційно-мережевої економіки спричиняє трансформацію міжнародного ринку ресурсів, унаслідок чого для України з'являються нові можливості щодо включення та посилення конкурентних переваг на глобальних ринках. Розвиток фрілансу, аутсорсингу та краудфандингу в національній економіці як нових форм участі у світовому економічному просторі здатні змінити роль України на міжнародних ринках праці та капіталу і сформувати позитивний імідж України як одного з лідерів сервісного консалтингу й активного учасника інноваційного інвестування.

¹⁰⁴⁹ Єлісєєва Л.В. Криза як каталізатор розвитку інноваційного підприємництва України. *Маркетинг і менеджмент інновацій*. 2018. № 1. С. 353–361.

Аналіз попередньої траєкторії зовнішньоекономічних зв'язків господарства України та сучасних тенденцій розвитку експортно-імпорتنих операцій, міграційних процесів, виробничої інтеграції та включення українських виробників у міжнародну систему формування доданої вартості сигналізує про негативні тренди, що ставлять під загрозу державну безпеку та суверенітет України внаслідок формування та посилення її зовнішньоекономічної залежності. Структура товарних потоків України свідчить про посилення аграрно-сировинного характеру вітчизняної зовнішньої торгівлі: зниження у структурі експорту питомої ваги промислової сировини та продукції важкої індустрії супроводжується стрімким зростанням частки сільськогосподарської продукції (зернові культури, насіння); в імпорті переважають машини та обладнання (насамперед сільськогосподарське), мінеральна та хімічна продукція, споживчі товари, у т. ч. продукти харчування.

За останні десять-п'ятнадцять років істотно зріс імпорт продукції таких традиційних для українського господарства галузей, як машинобудування, харчова та хімічна промисловість, що свідчить про критичні зміни в зовнішньоекономічних позиціях України. Впродовж 2015–2019 рр. зовнішньоторговельне сальдо стрімко набуло від'ємних значень, витрати на імпорт зростають швидше, ніж доходи від експорту. До того ж Україна все ще не досягла довоєнного рівня показників експортно-імпоротної діяльності. Змінилася географічна структура зовнішньоторговельних потоків – зменшився товарооборот з Російською Федерацією та країнами СНД; формування багатовекторності зовнішньоторговельного курсу України відбулося через поступову переорієнтацію частини вітчизняних експортно-імпорتنих товарних потоків на країни Європи (Німеччину, Італію, Польщу) та Азії (Китай, Туреччину). Разом із тим це поставило нові вимоги до міжнародної конкурентоспроможності продукції та інституційного забезпечення зовнішньоекономічних відносин.

Ефективність економічної співпраці України з міжнародними фінансовими організаціями є передумовою здійснення реформування основних напрямів суспільно-економічного життя українського суспільства на основі європейських принципів, особливо враховуючи ситуацію неспроможності подолання кризових явищ за рахунок власних фінансових ресурсів та забезпечення прогресивних змін на основі ендогенного розвитку в умовах посилення зовнішніх та внутрішніх викликів для української держави та суспільства. Разом із тим така співпраця не є достатньою умовою проведення успішних реформ і забезпечення економічного зростання. Крім того, низка негативних чинників унеможливорює ефективну співпрацю з

міжнародними фінансовими організаціями, що ставить під загрозу інтеграційні прагнення стосовно включення української економіки до світової господарської системи. Серед таких – високий рівень зловживань та непрозорості використання кредитних коштів міжнародних фінансових організацій; політична непослідовність та низькі темпи здійснення планів та програм реформування економіки України, відповідно до вимог міжнародних фінансових організацій як однієї з основних складових надання фінансово-кредитної допомоги.

Новим викликом для українського суспільства та національної економіки стала масова трудова міграція. Еміграційний потенціал, який формувався впродовж другої половини ХХ століття, реалізувався на початку 1990-х, що сприяло перетворенню України на країну – експортера трудових ресурсів. Унаслідок міграції у довгостроковій перспективі накопичується ряд системних проблем, здатних негативно впливати на національну безпеку, а саме: поглиблюється демографічна криза, зменшується кількість кваліфікованих спеціалістів, зростають втрати перспективної здібної молоді, посилюється фіскальне навантаження на працездатне населення та погіршується якість соціальних програм, втрачається вітчизняний інтелектуальний потенціал для впровадження інновацій та високих технологій у виробництво, знижуються можливості щодо сталого економічного розвитку країни, нагромаджуються проблеми, пов'язані з недостатнім соціальним і правовим захистом трудових мігрантів, а також ризиками у їхньому страховому (пенсійному) забезпеченні. Найбільші ризики та негативні наслідки трудової міграції пов'язані з такими тенденціями: по-перше, масовим характером трудової міграції; по-друге, збільшенням частки незворотної міграції; по-третє, зростанням частки кваліфікованих спеціалістів, інтелектуалів та перспективної молоді у загальній структурі мігрантів.

Одним із чинників, які сприяють втраті інтелектуального капіталу нації в умовах формування знаннєвої економіки та розгортання міжнародної конкуренції за залучення фахівців, інтелектуалів, перспективних молодих дослідників, є посилення інтернаціоналізації вищої освіти та науки. Сучасними тенденціями розвитку міжнародного освітньо-наукового та науково-технічного співробітництва України є розбудова інституційного середовища академічної співпраці, збільшення інтенсивності та різновекторності міжнародної колаборації, диверсифікація джерел фінансування науково-освітніх проєктів та науково-технічних розробок. Попри зростаючу чисельність спільних проєктів та програм, в умовах обмежених фінансових ресурсів та бюрократизованості регулювання міжнародної співпраці, її економічна ефективність низька.

Формування національного господарства після розпаду СРСР та здобуття державної незалежності України супроводжувалося змінами інституційної та галузевої структур економіки. Роздержавлення, приватизація, формування корпоративного сектора економіки відбувалися в умовах глибокого трансформаційного спаду виробництва, руйнування системи централізованого планування, збуту та матеріально-технічного забезпечення, а також горизонтальних виробничих зв'язків. Це призвело до незворотних структурних зрушень та втрати значної частини виробничого та експортного потенціалу економіки України. Поряд із цим лібералізація зовнішньоекономічних зв'язків і розвиток в Україні ринкових відносин сприяли зростанню частки експорту та імпорту, формуванню відкритої економіки. Це, своєю чергою, обумовило насичення внутрішнього ринку імпортною продукцією, що завдало остаточного удару по низці галузей споживчого спрямування. Водночас зменшення купівельної спроможності населення сприяло переорієнтації вітчизняних виробників на зовнішні ринки. Таким чином ринкові перетворення економіки та трансформація галузевої структури призвели до суттєвих макроекономічних диспропорцій, закріплення позицій України в міжнародному поділі праці як постачальника аграрної та промислової сировини, залежного від кон'юнктури світових ринків.

Невідповідність структурних змін економіки України трендам світогосподарської структурної динаміки поглиблює технологічне відставання та загрожує втратою національної конкурентоспроможності. Залучення українських виробників до міжнародних ланцюгів створення вартості переважно на первинній ланці – як постачальника сировини та ресурсів – є одним із ключових чинників, що обумовлюють периферійний статус економіки України в світовому господарстві.

Розвиток міжнародних економічних відносин та світового господарства у XXI ст. характеризується зростаючою роллю глобальних корпорацій, домінуванням мережевих форм організації та координації економічної взаємодії, інформаційною революцією та глобальною цифровізацією, збільшенням частки торгівлі послугами у загальному зовнішньоекономічному обороті, підвищенням мобільності ключових ресурсів економічного розвитку, формуванням засад нової економіки – економіки спільного доступу до ресурсів. Тому ефективне залучення економіки України до інтеграційних процесів та світових ринків може бути реалізоване винятково на основі впровадження сучасних інноваційних технологій, виробництва товарів з високою часткою доданої вартості та включення у міжнародні ланцюги створення вартості.

Сучасними тенденціями включення національного господарства у систему світогосподарських зв'язків є розвиток нових форм участі України в

міжнародних ринках праці та капіталу. Експонентний розвиток проривних технологій (зокрема, Інтернету та мобільних додатків) зумовив стрімку інформатизацію та віртуалізацію економіки, створюючи ризики та, водночас, генеруючи нові можливості для інтеграції людського потенціалу в світовий економічний простір. Поширення інтернет-технологій у глобальній та національній економіках створило передумови активізації участі українців у глобальному підприємницькому середовищі (створенні нових торговельних майданчиків, стартапів, організації інноваційних підприємств нового типу тощо). Внаслідок цифровізації економіки з'явилися нові форми участі України в міжнародному ринку праці – фріланс, аутсорсинг, краудсорсинг та ін. Вони дозволяють підвищити рівень соціального залучення та реалізувати невикористаний потенціал економічно активного населення національних економік на глобальному рівні, проте, водночас, є специфічною формою «втечі мізків», коли людський капітал українців використовується на користь розвитку інших країн і націй, які не брали участі в його формуванні.

Потужним сучасним інструментом включення в мережеву світ-систему спільного використання ресурсів, що сприяє розкриттю інноваційного потенціалу національної економіки через фінансування стартапів та розвиток інклюзивного інноваційного підприємництва, є краудфандинг – інститут спільного фінансування інноваційних проєктів в Україні та за кордоном. Особливістю краудфандингу в Україні є соціальна спрямованість проєктів та поширеність фінансування на благодійній основі. Бар'єрами розвитку новітніх форм інтеграції України до міжнародних економічних відносин є низький рівень інвестиційної культури, інституційна недостатність забезпечення організації краудфандингових майданчиків в Україні, суперечливий характер формування соціального капіталу та недооцінка його ролі у забезпеченні економічного розвитку та добробуту суспільства. Відтворення та примноження економічного потенціалу соціального капіталу є вагомим чинником зміцнення національної конкурентоспроможності.

Необхідною умовою зміцнення економічного суверенітету держави та розвитку національного господарства є розроблення та реалізація державної довгострокової стратегічної політики, спрямованої, з одного боку, на подолання структурної залежності економіки, а з іншого – на зменшення інституційного розриву, сформованого внаслідок тривалого вкорінення практик неринкової економічної моделі та зовнішньоекономічної безсуб'єктності України.

На основі історико-економічного дослідження включення українського господарства в систему світової торгівлі, міжнародного руху капіталу та робочої сили, науково-технічного співробітництва, міжнародної економічної інтеграції запропоновано цілісну концепцію історії міжнародної економічної взаємодії господарства України, що розкриває зміст, тенденції та закономірності розвитку зовнішньоекономічних зв'язків українського господарства на різних історичних етапах – від періоду формування регіональних ринків до становлення сучасної глобальної економіки; визначає характер та інституційні чинники цього процесу, а також слугує науковим підґрунтям для вироблення науково-практичних рекомендацій щодо вдосконалення зовнішньоекономічної політики та вироблення державної стратегії міжнародного співробітництва. Основні положення концепції полягають у такому.

1. Існує тісна залежність між експортоорієнтованим характером економіки та її спроможністю до структурно-технологічної модернізації. На основі історико-економічного узагальнення взаємовпливу структурних трансформацій та зовнішньоекономічної діяльності на різних етапах розвитку вітчизняної економіки доведено, що в умовах технологічного відставання та відсутності належних інституційних запобіжників експортна орієнтованість структурних перетворень дозволяє в короткостроковому періоді вирішити нагальні завдання фіскального чи технологічного характеру, проте в довгостроковій перспективі зумовлює формування диспропорційної господарської структури, закріплюючи аграрно-сировинний характер участі економіки у міжнародному поділі праці, посилює її залежність від кон'юнктури світових ринків та погодно-кліматичних чинників, характерну для слаборозвинених країн, і створює ризики ресурсного виснаження економіки через редистрибутивну рентну поведінку еліти, внаслідок чого виникає кумулятивна взаємообумовленість інституційної та структурної інерції, що формує своєрідну «пастку маргінальності», підриває основи економічного і державного суверенітету країни.

2. Виявлено національні особливості включення господарства України у систему світового господарства. Зокрема, встановлено, що історична траєкторія зовнішньоекономічних зв'язків України формується, з одного боку, тяглістю та неперервністю участі українського господарства у світовій економіці – Україна на всіх етапах становлення та розвитку світового госпо-

дарства брала участь у формах міжнародних економічних відносин, які розвивалися відповідно до розширення просторових горизонтів економічних зв'язків та зростання мобільності ключових економічних ресурсів, зміни технологічних укладів і розвитку інституційних форм міжнародної економічної інтеграції; а з іншого – втратою політико-економічної суб'єктності внаслідок відсутності національної держави впродовж понад трьох століть і визначального впливу політики держав, до складу яких входили українські землі, на структуру виробництва та експорту, вектори зовнішньоторговельних контактів, ступінь інтегрованості в загальнодержавний економічний комплекс.

3. Запропоновано історичну морфологію включення господарства України в систему світового господарства у контексті генези міжнародних економічних відносин. Виокремлено такі складові, що формують у своїй хронологічній послідовності, співіснуванні та взаємодоповненні систему зовнішньоекономічних зв'язків господарства України: 1) включення в систему міжнародного поділу праці та зовнішньої торгівлі (від часу її зародження) та формування векторів товарного транзиту; 2) участь у міжнародних міграційних потоках робочої сили (від початку аграрної революції та промислового перевороту), в яких українські землі виступали здебільшого як донор трудових ресурсів; 3) інкорпорація до єдиного економічного простору держав, до складу яких входили українські землі (на етапі остаточного оформлення національних ринків і держав); 4) включення українського господарства в міжнародний рух капіталу, переважно як реципієнта (з другої половини XIX ст.); 5) форми міжнародного науково-технічного співробітництва (з першої третини XX ст.) – концесії, інжиніринг, залучення зарубіжних фахівців, участь у міжнародних науково-дослідних інституціях та програмах; 6) виробнича кооперація та економічна інтеграція в межах т. зв. «соціалістичного табору» (1950-ті – 1980-ті роки); 7) участь України як самостійного політико-економічного суб'єкта у міжнародних економічних відносинах на ринкових засадах, включення в систему глобальної конкуренції та структуру глобальних мереж, участь у нових формах економічної кооперації та функціонування міжнародних ринків праці, капіталу, ІКТ (1990-ті роки – до н.ч.);

4. Визначені історичні детермінанти місця економіки України в системі міжнародного поділу праці та економічної інтеграції. Це дало можливість встановити якісні характеристики зовнішньоекономічних зв'язків українського господарства впродовж таких основних періодів: 1) друга половина XVII – середина XIX ст. (доіндустріальний період розвитку господарства, фор-

мування національних, регіональних і світового ринків) – екстенсивний розвиток зовнішньоторговельних зв'язків під впливом екзогенних чинників, зокрема Великих географічних відкриттів, революції цін у Західній Європі, заохочувальної політики Польської держави щодо експорту українського збіжжя, переорієнтації Московською державою продукції українських виробників на внутрішньоімперські ринки. Трансформація структури зовнішньої торгівлі характеризується втратою лідерських позицій за технологічним рівнем і переходом у статус «житниці Європи», що закріпився внаслідок покріпачення українського населення і насадження високотоварного фільваркового господарства; 2) друга половина XIX – 80-ті роки XX ст. (індустріальний період, розвиток міжнародного поділу праці на основі обмеженої мобільності ключових видів економічних ресурсів) – унаслідок індустріальних перетворень господарства України відбулася зміна його спеціалізації (від аграрної до аграрно-індустріальної) та зміна статусу – від постачальника аграрної та промислової сировини до виробника машин, обладнання, вузлів і деталей для складної системи інтеграційних зв'язків, переважно в межах Російської та Австрійської імперій; з 1920-х років – СРСР; з 1950-х років – СРСР та країн соціалістичної співдружності; з кінця 1960-х років до них додалися т. зв. «країни народної демократії»; при цьому з середини XX ст. – локалізація участі в міжнародних економічних відносинах переважно на неконкурентних засадах економічної взаємодії в межах державної монополії зовнішньоекономічної діяльності; 3) з кінця XX ст. по н. ч. (економічна глобалізація, становлення нових форм постіндустріальних міжнародних економічних зв'язків) – унаслідок постсоціалістичної економічної дезінтеграції, попри здобуття державної незалежності, позиції України на міжнародних ринках характеризуються посиленням імпортозалежності та залежності від світової кон'юнктури сировинних ринків. Загалом – упродовж усіх періодів – посилення локальної заінтегрованості українського господарства в централізовану економічну систему призводить до втрати міжнародної конкурентоспроможності на відкритих ринках.

5. Удосконалено методологічний інструментарій економічної історії у частині визначення теоретико-методологічних основ дослідження процесу формування та розвитку міжнародних економічних зв'язків України. Обґрунтовано доцільність застосування та апробовано методи емпіричної історії та історичної регіоналістики, компаративного аналізу як основи дослідження коеволюції політико-економічних процесів національного, регіонального та глобального рівнів, що допомогло розкрити взаємообумовленість інсти-

туційної динаміки, структурних перетворень національного господарства та характеру участі в системі міжнародних економічних відносин.

6. Розкрито суть парадигмальних зрушень, які відбулися в розвитку теорії міжнародної конкуренції у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. (нові підходи до визначення конкурентних переваг та закономірностей розвитку світової торгівлі, запропоновані у працях Ф. Тауссіґа, М. Познера, Р. Вернона, М. Портера, П. Кругмана). Це дало змогу обґрунтувати перетворення «факторних переваг» індустріального суспільства, сформованих у радянський період вітчизняної історії, на бар'єр міжнародної економічної інтеграції України. Доведено, що інституційні блокатори доступу до ресурсів (зокрема, державна монополія як основа економічної системи СРСР) обумовлюють переважання імпорту засобів виробництва та розвиток низько-технологічних, працємістких, ресурсозатратних виробництв із відповідною структурою експорту. На основі застосування теоретичних підходів «нової теорії торгівлі» встановлено, що процеси глокалізації світової економіки, прискореної урбанізації, концентрації виробництва у густонаселених точках, де є платоспроможний попит, обумовлюють периферизацію економіки України та масову трудову міграцію.

7. Визначення географічних векторів і соціально-структурних особливостей різних хвиль трудової міграції українського населення стало історико-економічним підґрунтям пояснення процесів перетворення України на країну – експортера трудових ресурсів. Зокрема, встановлено такі історичні детермінанти: малоземелля та відносне перенаселення у другій половині ХІХ ст. – як наслідок неефективних механізмів ринкових перетворень у сільському господарстві; формування потужного еміграційного потенціалу у другій половині ХХ ст. в умовах закритості СРСР та специфіки залучення трудових ресурсів; комплексу соціальних, економічних та політичних мотивів у роки державної незалежності – різниця в рівнях доходів, якості життя, політична та економічна нестабільність, мотиви, пов'язані з воєнною агресією на Сході країни та анексією Криму Російською Федерацією, пошук шляхів самореалізації та соціального комфорту, а також ситуація на світовому ринку праці, безвізовий режим, ефективна міграційна політика країн-реципієнтів та відсутність превентивної державної політики розвитку ринку праці, внаслідок чого Україна втрачає людський потенціал модернізації, уповільнюється розвиток інноваційного підприємництва, сучасної освіти та науки.

8. Поглиблена аргументація положення про історичні аналогії сучасних процесів розвитку фінансового сектора економіки та періоду другої половини XIX – початку XX ст., зокрема, розкрито причинно-наслідковий зв'язок, що простежується на всіх історичних етапах зовнішньоекономічних відносин, між політикою державних запозичень та деформацією структури фінансових ринків, які, в умовах такої політики, не реалізують у повному обсязі функції фінансового забезпечення економічного розвитку держави, фактично переформатовуючись у механізми обслуговування державного боргу, та, як наслідок, стають бар'єром інтеграції економіки до світової господарської системи.

9. Доведено, що радянська політика експорту енергоносіїв та індустриальна науково-технічна парадигма розвитку енергетичного комплексу із переважанням енерго- і фондоемних галузей важкої промисловості та форсованим екстенсивним видобуванням природних ресурсів, по-перше, не відповідали загальносвітовим тенденціям впровадження у виробництво новітніх досягнень НТП та використання альтернативних відновлювальних джерел енергії; по-друге, стали ключовим фактором, що визначив незбалансовану структуру економіки та зовнішньої торгівлі, заклавши траєкторію формування залежності економіки України, насамперед від зовнішніх джерел енергетичних ресурсів, світових цін на сировину та високотехнологічного імпорту.

10. Набуло подальшого розвитку наукове пояснення нових форм зайнятості, що підвищують міжнародну мобільність трудових ресурсів. Зокрема виявлено, що під впливом інформатизації та цифровізації економіки новими формами інтеграції України у світовий економічний простір є участь українців у функціонуванні підприємств мережевого типу, фінансуванні міжнародних стартапів на умовах краудфандингу, розвиток нових форм зайнятості (фрілансу, аутсорсингу, краудсорсингу), що, з одного боку, створюють нові можливості для розширення економічної активності українців, збільшення національного доходу, зміни позицій України в світовій економіці, а, з іншого – пов'язані з ризиками втрати людського капіталу та скорочення національного виробництва.

11. Поглиблено наукові засади вироблення державної стратегії міжнародного співробітництва в частині обґрунтування необхідності врахування попередньої траєкторії економічного розвитку, а саме – історичної динаміки взаємодії національних пріоритетів та інституційних детермі-

нант зовнішнього середовища. Виявлено причини формування характеру участі України у світовому господарстві та міжнародних ланцюгах доданої вартості під впливом внутрішніх (риси економічної системи, в межах якої розвивалося господарство України: обмеження товарно-грошових відносин і конкуренції, нееластична пропозиція факторів виробництва внаслідок державної монополії та низька норма заміщення праці капіталом через відсутність механізмів капіталоутворення, блокування економічних стимулів переходу до виробництва високотехнологічної продукції виробничого призначення та високоякісної продукції особистого споживання) та зовнішніх чинників (опосередкована участь у міжнародних економічних відносинах у період бездержавності та асиметрія режиму лібералізації торгівлі в сучасних умовах). З урахуванням історико-інституційних детермінант обґрунтована доцільність – з метою зміцнення економічного суверенітету держави, розвитку національного господарства та забезпечення його міжнародної конкурентоспроможності – проведення державної довгострокової стратегічної політики, спрямованої, з одного боку, на подолання структурної залежності, а з іншого – на зменшення інституційного розриву, сформованого внаслідок тривалого укорінення практик неринкової економічної моделі.

12. Запропоновані підходи щодо напрямів оптимізації державної регуляторної політики для створення потенціалу міжнародної конкурентоспроможності країни у високотехнологічних галузях, а саме: стимулювання попиту на інноваційні продукти; формування нової моделі споживчої поведінки, орієнтованої на пріоритети сталого розвитку; культивування довгострокових горизонтів планування в усіх сферах соціального життя; перегляд державної політики у сфері освіти на засадах відновлення та нового якісного рівні системи підготовки фахівців у галузі природничих і точних наук; примноження та реалізація економічного потенціалу інтелектуального та соціального капіталу.

GENERAL CONCLUSIONS

The authors have completed a historic-economic study on the inclusion of Ukrainian economy in the system of global trade, international movement of capital and labor, scientific and technological cooperation, and international economic integration. Based on the obtained results, the monograph provides a holistic scientific concept of the history of international economic cooperation of Ukrainian economy. It reveals the content, trends and development patterns of foreign economic relations of Ukrainian economy at different historical stages - from the period of emergence of regional markets to the formation of the modern global economy. This concept determines (explains) the nature and institutional factors of the development of foreign economic relations of Ukrainian economy. The generalizations made in the study can be a scientific basis for improving foreign economic policy and developing a national strategy of international cooperation. The key points of our concept are as follows:

1. There is a close relationship between the export-oriented nature of an economy and its ability to structural and technological modernization. We have summarized the interaction between restructuring and foreign economic activities at different stages of the development of Ukrainian economy. It has been proved that in the conditions of technological backwardness and lack of proper institutional safeguards, the export orientation of restructuring may have contradictory consequences. On the one hand, it allows in the short term to solve urgent fiscal or technological problems. However, in the long run, the export orientation of an economy causes the following negative phenomena:

- disproportions in the economy's sectoral structure;
- consolidation of the economy's agricultural and raw material specialization in the international division of labor;
- the economy's increased dependence on global markets and weather related climatic factors, which is characteristic for underdeveloped countries;
- increased risks of resource depletion in the economy due to the elite's redistributive rent related behavior;
- cumulative interdependence between institutional and structural inertia leads to a kind of "marginality trap" undermining the foundations of the country's economic and state sovereignty.

2. The study characterizes the national features in the inclusion of Ukraine's economy in the system of world economy. In particular, we have established that the historical pattern of Ukraine's foreign economic relations is formed under the influence of contradictory factors. On the one hand, Ukraine's national economy has always been included in international economic relations. The forms of these relations developed in accordance with the expansion of the spatial horizons of economic ties and the growing mobility of key economic resources, changes in techno-economic paradigms and development of the institutional forms of international economic integration.

On the other hand, for more than three centuries, there was no nation-state, and politico-economic international subjectivity was lost. Therefore, the decisive influence on the structure of production and exports, foreign trade patterns, and the degree of integration into the national economic complex was exerted by the policy of countries that included the Ukrainian lands.

3. The research offers a historical morphology of the inclusion of Ukraine's economy in the system of global economy in the context of the genesis of international economic relations. We authors singled out the following components, which, in their chronological sequence, coexistence and complementarity, constitute the system of foreign economic relations of Ukraine's economy:

1) inclusion in the system of international division of labor and foreign trade (from the time of its emergence); formation of the vectors of commodity transit;

2) participation in international labor migration flows (since the beginning of the agrarian and industrial revolutions);

3) incorporation into the single economic space of the countries, which included the Ukrainian lands (at the stage of final establishment of national markets and states);

4) inclusion of the Ukrainian economy in the international movement of capital, mainly as a recipient (from the second half of the XIX century);

5) types of international scientific-technological cooperation (from the first third of the twentieth century) – concessions, engineering, involvement of foreign specialists, and participation in international research institutions and programs;

6) production cooperation and economic integration within the so-called "Socialist camp" (1950s - 1980s);

7) Ukraine's participation as an independent political and economic entity in international market based economic relations, this country's inclusion in the system of global competition and the structure of global networks, participation in new forms of economic cooperation and the functioning of international markets of labor, capital, information and communication technologies (since 1990s);

4. The authors have identified the historical determinants of the place of Ukraine's economy in the system of international division of labor and economic integration. This made it possible to establish the qualitative characteristics of foreign economic relations of Ukrainian economy during the following basic periods:

1) second half of XVII - middle of XIX centuries (pre-industrial period of economic development, emergence of national, regional and world markets): extensive development of foreign trade relations under the influence of exogenous factors, such as the Great Geographical Discoveries, Price Revolution in Western Europe, incentive policies of the Polish State as to export of Ukrainian grain, re-orientation of Ukrainian producers to Muscovy's domestic markets (as a result of the policy of central government). Transformation of the structure of foreign trade is characterized by the loss of technological leadership and transition to the lower technological status of "Europe's granary". This status was consolidated due to the enserfment of Ukrainian peasants and imposition of highly marketable folwark farms.

2) second half of XIX - 80s of XX centuries (industrial period, development of international division of labor based on limited mobility of key economic resources). During that period, due to industry oriented shifts in Ukraine's economy, there were a change in its specialization (from agricultural to agro-industrial) and a change in its status (from supply of agricultural and industrial raw materials to production of machinery, equipment, components and parts for the complex system of countrywide integration. This system of integration in different periods had different geographical areas. In the XIX - early XX centuries, integration mainly existed within the Russian and Austrian empires, since the 1920s within the USSR, since the 1950s - within the USSR and countries of the socialist commonwealth, and since the 1960's the latter group was complimented by the so-called "countries of people's democracy". Meanwhile, since the middle of the XX century, Ukraine's participation in

international economic relations mainly reduced to non-competitive economic cooperation under the state monopoly on foreign economic activities.

3) from the end of the twentieth century to present (economic globalization, emergence of new forms of post-industrial international economic ties). Due to post-socialist economic disintegration, despite gaining state independence, Ukraine's position in international markets is characterized by increased import dependence and reliance on global commodity markets. Overall, during all periods, growing local integration of Ukrainian economy into centralized economic systems has always lead to a loss of international competitiveness in open markets.

5. The methodological toolset of economic history has been improved in terms of defining the theoretical and methodological foundations of the study on the emergence and development of Ukraine's international economic relations. The authors substantiated the feasibility of application and tested the methods of comparative analysis, empirical history and historical regionalism. The latter are used as tools for studying the coevolution of politico-economic processes at the national, regional and global levels. This helped reveal the interdependence between institutional dynamics and structural transformations of the Ukrainian economy and the nature of its participation in the system of international economic relations.

6. The monograph reveals the contents of paradigmatic shifts that occurred in the theory of international competition in the second half of the XX - early XXI centuries. New approaches to determining competitive advantages and patterns of global trade were proposed in the works of F. Taussig, M. Posner, R. Vernon, M. Porter, and P. Krugman. On this theoretical basis, the authors proved the transformation of the "factor advantages" of the industrialized society formed in the Soviet period of Ukrainian history into a barrier to Ukraine's international economic integration. It is proved that institutional blocks to the access to resources (in particular, the state monopoly as the basis of the USSR's economic system) determine the predominance of imports of capital goods and the development of low-tech, labor-intensive, and resource-intensive industries with appropriate export structure. Based on the application of theoretical approaches of the "new theory of trade", we found that the peripheralization of Ukraine's economy and massive labor migration are caused by the globalization of the world economy, accelerated urbanization, and con-

centration of production in densely populated areas with sufficient effective demand.

7. Determining the geographical vectors and socio-structural features of different waves of labor migration of Ukrainian population serves as a historic-economic basis for explaining the processes of transformation of Ukraine into a labor exporter. In particular, we have found the following historical determinants: land scarcity and relative overpopulation in the second half of the nineteenth century (as a consequence of inefficient market-oriented reforms in agriculture), and emergence of a powerful emigration potential in the second half of the twentieth century in the conditions of closeness of the USSR and specific forms of labor attraction. In addition, we established a set of social, economic and political factors that developed during the years of Ukraine's state independence: differentiation in incomes and quality of life, political and economic instability, the military aggression in the East and annexation of Crimea by the Russian Federation, search for self-realization and social comfort. There are also a few other favorable factors like the situation on the global labor market, visa-free regime, effective migration policy in the recipient countries and the lack of government policy for proper development of labor market. As a result, Ukraine is losing its human potential for modernization, and the development of innovative business, modern education and science is slowing down.

8. Argumentation of the statement on the historical analogies between modern development of the financial sector and the period of the second half of the XIX - early XX centuries has been deepened in the paper. In particular, the authors reveal the cross-cutting (that is, traceable at all historical stages of foreign economic relations) causal link between the policy of government borrowing and distortion of the structure of financial markets. Under the government's domination, financial markets fail to fully perform the functions of financial support for economic development. Instead, they effectively transform into mechanisms for servicing public debt, and as a result, they become a barrier to the integration of the national economy into global economy.

9. The Soviet policy of energy exports and the industrial scientific-technological paradigm of energy development involved advanced development of energy and capital-intensive sectors of heavy industry and forced extraction of natural resources. We found that this policy, firstly, did not correspond to global

trends of introduction of the latest advances in scientific and technological progress and the use of alternative renewable energy sources. Secondly, the principles of Soviet industrialism became a key factor in shaping the unbalanced structure of economy and foreign trade. This produced the pattern of the dependence of Ukraine's economy on external sources of energy resources, global prices for raw materials and high-tech imports.

10. The paper develops the rigorous explanation of new forms of employment that increase the international mobility of labor. In particular, the authors show that under the influence of informatization and digitalization, new forms of Ukraine's integration into the world economic space are emerging and spreading. These include the participation of Ukrainians in the operation of network-type enterprises in the financing of international startups based on crowdfunding, and in the development of new forms of employment (freelance, outsourcing, and crowdsourcing). Such processes are contradictory because, on the one hand, they create for Ukrainians new opportunities for expanding their economic activities, increase national income, and improve Ukraine's position in the global economy, and, on the other hand, they involve risks of losing human capital and reducing national production.

11. The historical dynamics of the interaction between national priorities and institutional determinants of external environment should be taken into account as a preliminary pattern of economic development. The nature of Ukraine's participation in the world economy and international value chains was shaped under the influence of domestic and external factors. The authors included in the domestic factors the features of the economic system within which Ukraine's economy developed. Among them are: the restrictions on commodity-money relations and competition; inelastic supply of production factors due to state monopoly; low rate of the substitution of capital for labor due to the lack of mechanisms for capital generation; and blocking economic incentives for the transition to production of high-tech industrial products and high-quality personal consumption items. External to the national economy are the indirect participation in international economic relations in the period of statelessness and the asymmetry of the trade liberalization regime in modern conditions. Strengthening economic sovereignty, developing the national economy and ensuring its international competitiveness requires the implementation of a long-term state strategic policy. This strategic policy should

be aimed, on the one hand, at overcoming structural dependence and, on the other hand, at reducing the institutional gap that emerged due to the long-term imposition of practices of the non-market economic model.

12. The authors propose a vision of optimizing the government regulatory policy to create a potential for Ukraine's international competitiveness in high-tech industries. The necessary guidelines are as follows: stimulating demand for innovative goods; formation of a new model of consumer behavior focused on the priorities of sustainable development; fostering long-term planning in all spheres of social life; revision of the government's educational policy based on renewal and new quality of the system of training specialists in natural and exact sciences; and increase and realization of the economic potential of intellectual and social capital.

Historical determinants of Ukraine's inclusion in the system of international economic relations : monograph / V.V. Nebrat, N.O. Gorin et al. ; edit. V.V. Nebrat ; NAS of Ukraine, State Organization "Institute for Economics and Forecasting, NAS of Ukraine". – Kyiv, 2021. – 528 p. : table, fig.

The monograph presents the results of a historical and economic study on the development of foreign economic relations of Ukraine's economy. The authors characterize tendencies and regularities of the change in the nature of international economic relations, which shaped the historical pattern of Ukraine's inclusion in the system of global trade, international movement of capital and labor, scientific and technical cooperation, and international economic integration. The chronological boundaries of the study cover the period from the inclusion of Ukrainian ethnic lands in foreign trade at the stage of emergence of the world commodity market (XI–XVI centuries) to the modern forms of Ukraine's participation in the global economy. The monograph identifies historical and economic factors that determined today's place of Ukraine's economy in the international division of labor and this country's competitive position in global commodity markets.

For scientists, ministries and departments personnel, teachers and students of higher educational institutions, as well as all those interested in economic history, and the problems of modern development of Ukraine's economy in the context of international economic integration.

Наукове видання

Небрат Вікторія Василівна
Горін Назар Олегович
Сливка Тетяна Олександрівна
Боднарчук Тетяна Леонідівна
Гордіца Кароліна Адольфівна
Супрун Наталія Анатоліївна
Кудласевич Ольга Миколаївна
Корніяка Олександр Володимирович
Єліссєва Людмила Володимирівна
Дідківська Леся Володимирівна
Курбет Олександра Петрівна

ІСТОРИЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ВКЛЮЧЕННЯ УКРАЇНИ В СИСТЕМУ МІЖНАРОДНИХ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН

Монографія

За редакцією доктора економічних наук В.В. Небрат

У дизайні обкладинки використано картину Заслуженого художника України
Олега Шупляка “Чумацький шлях”

Оператор комп'ютерного набору *В.М. Бєляєва*
Редактори *І.І. Бажал, А.К. Кокошко*
Оригінал-макет *С.В. Чимбай*

Підписано до друку 31.05.2021
Формат 60×90/16. Гарнітура Arial.
Ум. друк. арк. 33,0. Обл.-вид. арк. 31,6
Наклад 100 прим. Замовлення №

Видавець і виготовлювач:
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»
вул. Панаса Мирного, 26, м. Київ, 01011
E-mail: eip@ief.org.ua

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців, виготовлювачів
і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 5793 від 22.11.2017